

This is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC) project:

Author:

Title: IBERIA-COLCHIS Researches on the Archaeology and History of Georgia in the Classical and Early Medieval Period 8

The DSCC is part of the Ancient World Digital Library hosted by the Institute for the Study of the Ancient World Library.

The Georgian National Museum has granted permission to the Institute for the Study of the Ancient World of New York University to publish this material electronically in the Digital South Caucasus Collection (DSCC). We are making such material available on a noncommercial basis for research and educational purposes in an effort to expand access to thinly-held and/or out-of-print material related to the study of the ancient world. If you wish to use copyrighted material from this site for purposes beyond those in accordance with fair use (Title 17 U.S.C. Section 107), you must obtain permission from the Georgian National Museum. We respect the intellectual property rights of others. If you believe that you own the copyright to the material made available on this site, please see our takedown policy: <http://dcaa.hosting.nyu.edu/takedown-notice>

DIGITAL SOUTH CAUCASUS COLLECTION

NYU | ISAW

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის
ოთარ ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრი
GEORGIAN NATIONAL MUSEUM
Journal of Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology

იბერია-კოლხეთი

საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის
არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი

IBERIA-COLCHIS

Researches on the Archaeology and History of Georgia
in the Classical and Early Medieval Period

8

თბილისი 2012 Tbilisi

მთ. რედაქტორი: გელა გამკვრელიძე

სარედაქციო-სარეცენზიო საბჭო:

ზურაბ ბრაგვაძე, დევიდ ბრაუნდი, ნინო ლორთქიფანიძე,
დარეჯან კაჭარავა, გურამ კვირკველია,
დავით მინდორაშვილი, გოდერძი ნარიმანიშვილი,
ვახტანგ შატბერაშვილი, მაია ჩარკვიანი

Editor-in-Chief: *Dr. Prof. Gela Gamkrelidze*

Editorial & Reviewers Board:

Dr. Z. Bragvadze, Dr. Prof. D. Braund (UK), Dr. N. Lordkipanidze,
Dr. Prof. D.Kacharava, Dr. Prof. G. Kvirvelia, Dr. D. Mindorashvili,
Dr. G. Narimanishvili, Dr. V. Shatberashvili, Dr. M. Charkviani

See the web site:

<http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/000498/>

<http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/000772/>

<http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/001087/>

<http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/001122/>

<http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/001186/>

Address: Otar Lordkipanidze Centre of Archaeology
14, D. Uznadze str. Tbilisi, 0102, **Georgia**
e-mail: iberiacolchis@yahoo.com.

© საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. 2012

ISSN 1512-4207

UDC 94(479.22)+902. ი-315

შინაარსი

CONTENTS

ანა ჭყონია, ოქრომჭედლის სახელოსნოს ნაშთები ვანის ნაქალაქარზე (Anna Chonia, The Remains of Goldsmith's Workshop from Vani City-site).	5
ქეთევან ჯავახიშვილი, ოქროს ფურცლით შემკული იშვიათი ნივთები ტახტიძირის სამაროვნიდან (Ketevan Javakhishvili, The Rare Artifacts Decorated with Golden Sheet from Takhtidziri).	17
ნანა კაპანაძე, ზურაბ ბრავაძე, ზემო იმერეთი აღრეულ შუა საუკუნეებში. (Nana Kapanadze, Zurab Bragvadze, Upper Imereti in Early Medieval Period).	22
ნინო მინდაძე, თინათინ ჭანიშვილი, კენოთაფის გამართვის ტრადიცია საქართველოში (Nino Mindadze, Tinatin Tchanishvili, The Tradition of Cenotaph in Georgia).	32
ნანა გოგიბერიძე, ბავშვების სამარხების ერთი ჯგუფი ტახტიძირის ძვ. IV-III სს. სამაროვნიდან (Nana Gogiberidze, One group of child burials from the 4th- 3rd Takhtidziri burial ground).	42
რევაზ პაპუაშვილი, ლერი ჯიბლაძე, ნანა პაპუაშვილი, არქეოლოგიური სამუშაოები წყალტუბო-მენჯის მონაკვეთის ელექტრობადამცემი ხაზის ტრასაზე (Revaz Papuashvili, Leri Jibladze, Nana Papuashvili, Archaeological Works on the Area of Tskaltubo - Menji Transmission Line).	46
ვახტანგ ნიკოლაიშვილი, გიორგი მანჯგალაძე, გოდერძი ნარიმანიშვილი, სამთავროს აღრეანტიკური ხანის ძვასამარხები (Vakhtang Nikolaishvili, Giorgi Manjgaladze, Goderdzi Narimanishvili, Samtavro Early Classical Period Stone Graves).....	57
ანზორ სიხარულიძე, ქეთევან ჯავახიშვილი, ვერა ჩიხლაძე, ნუკრი მაისურაშვილი, ნუკრი ლლონტი, ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენა თიანეთთან (Anzor Sikharulidze, Ketevan Javakhishvili, Vera Chikhladze, Nukri Maisurashvili, Nukri Glonti, Newly-Discovered Burial from Tianeti).	62
დავით მინდორაშვილი, აღრეული შუა საუკუნეების ნასოფლარი სოფ. სვენეთთან (David Mindorashvili, An Early Medieval Village Site Near v. Sveneti).	75

მერაბ ძნელაძე, ვერა ჩიხლაძე, არქეოლოგიური აღმოჩენები თბილისის წმ. ორმოც საბასტიელ მონაგმთა მონასტრის ტერიტორიაზე. 2011წ. (Merab Dzneldadze, Vera Chikhladze, Archaeological Discoveries on the Territory of Tbilisi Forty Sebastian Martyr's Monastery).	83
ვახტანგ შატბერაშვილი, სევესტრის ხეობის ანტიკური ხანაში (Vakhtang Shatberashvili, Khevkhmela Gorge in Classical period).	98
მარინე კვაჭაძე, მძივები ელი-ბაბას სამაროვნშიდან (Marine Kvachadze, The Beads from Eli Baba Cemetery).	116
ბიბლიოგრაფია და რეცენზიები	127

PAPERS IN ENGLISH

David Lomitashvili, Nino Kebuladze, Ana Tvaradze, Ian Colvin, NOKALAKEVI IN THE VIIITH-VIITH CENTURIES B.C. (THE 1ST PERIOD OF DEVELOPMENT)	139
George Tseretheli †, THE BILINGUAL INSCRIPTION FROM ARMAZ NEAR MCHETA IN GEORGIA	146
Gela Gamkrelidze, THE PROCESS OF GLOBALISTIC ROMANIZATION AND IBERIA-COLCHIS (An overview)	183
The Researcher of Ancient History of Georgia Gela Gamkrelidze is 60 Years Old	195
<i>List of works by Gela Gamkrelidze (1976 - 2012)</i> . გელა გამყრელიძის შრომების სია 2012 წლამდე.	197
SUMMARIES	205
შემოკლებათა განმარტება Abbreviations	212

ოქრომჭედლის სახელოსნოს ნაშთები ვანის ნაქალაქარზე

ცნება „კოლხური ოქრო“ დღეს ფართო მნიშვნელობით მოიაზრება: ერთი მხრივ, ის გულისხმობს კოლხეთში ოქროს, როგორც ნედლეულის, არსებობას; მეორე მხრივ, მხატვრული ხელოსნობის ერთ-ერთი დარგის — ოქრომჭედლობის განვითარებას. დღეს რეალობაა, რომ ძველ კოლხეთში მოიპოვებოდა ძვირფასი ლითონები, დამონმებული სხვადასხვა კატეგორიის ცნობებით, და ასევე რეალობაა ოქრომჭედლობის მაღალმხატვრული ნიმუშების აღმოჩენები. დღეს უკვე შეიძლება საუბარი „კოლხური ოქროს ფენომენზე“, რაც მკაფიოდ გამოიხატა ოქრომჭედლობის გარკვეული მოდელისა თუ ერთიანი მხატვრული სისტემის შექმნაში, ოქრომჭედლობის ადგილობრივი სკოლისა და პროფესიონალ ოქრომჭედელთა არსებობაში [ჭყონია ან. 1981:7-99; ლორთქიფანიძე ოთ. 2002:176-181, 208-209; Chqonia A. 1996:45-50; Deppert-Lippit B. 198-199, 201; Lordkipanidse O. 1996:368-376, 381-382; Chqonia A. 2008:81-95]. ვანის ნაქალაქარის არქეოლოგიური მონაპოვრის მიხედვით ნათლად ჩანს მხატვრული ხელოსნური წარმოების, კერძოდ, ოქრომჭედლობის დიდი მასშტაბი, რაც, ბუნებრივია, დამოკიდებული იყო საზოგადოების მოთხოვნილებასა და საზოგადოების ცხოვრებაში მის მნიშვნელობაზე. თავის მხრივ კი ეს განაპირობებდა ადგილზევე სახელოსნოებისა და ოქრომჭედელთა ფენის ჩამოყალიბებას. ვანის ნაქალაქარის ოქროს მრავალრიცხოვან ნიმუშებს შორის გამოყოფილი შედარებით მცირე ნაწილი — ოქროს მხატვრული დამუშავების ნაშთები — პირდაპირ მიანიშნებს ადგილზე ოქროს ნივთების დამზადებას; წარმოადგენს უპირველეს წყაროს ოქრომჭედლობის სახელოსნო ცენტრის ფუნქციონირების დასადგენად. ამის გამო ვანის ნაქალაქარზე გამოვლენილი ოქროს

მხატვრული დამუშავების ნაშთები კიდევ ერთხელ მოექცა ყურადღების ცენტრში, ჩვენ ხელთ არსებული ყველა მონაცემის — ცნობილი და სათანადოდ განხილული [ჭყონია ან. 1976: 212-214; ჭყონია ან. 1981:92-93, 139-141; Чкониа А. 1977:76-77; Čkonia A. 2005:266-268] თუ ახლადმოძიებული მასალების გათვალისწინებით.

ოქროს მხატვრული დამუშავების პროცესთან დაკავშირებული ნიმუშები, პირობითად, სამ ჯგუფში გაერთიანდა: პირველ ჯგუფში — ოქროს ზოდები, ნაღვენთები, ფირფიტის ჩამონაჭრები, ნამზადები; მეორე ჯგუფში — დაზიანებული და ფრაგმენტული ოქროს სამკაული, განკუთვნილი მეორადი დამუშავებისათვის; მესამე ჯგუფში — შეკეთებული ან გადაკეთებული ოქროს სამკაულები. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია პირველ ჯგუფში წარმოდგენილი ნიმუშები — ნაღვენთები, ფირფიტის ჩამონაჭრები, სხვადასხვა სახის ნამზადები (ბურთულეები, ფირფიტები, მავთულის და ღეროს ნაწილები), აგრეთვე, ზოდები.

ვანის ნაქალაქარზე გამოვლენილია ოქროს შვიდი ზოდი: ოთხი — ძვ. V-III ს.-ის დასაწყისის სამარხებში (№№ 6, 11, 16, 24 სამარხები) [ჭყონია ან. 1981:92, კატ. №333, 334; კაჭარავა დ., მჟავანაძე ზ. 1986:22,27 სურ 11₂; კაჭარავა დ., ხარაბაძე ს. 2011:25]; ერთი — შემთხვევით ცენტრალურ ტერასაზე [ჭყონია ან. 1981:92, კატ. №335]; ორი — არქეოლოგიური გათხრების დროს, ელინისტური ხანის კულტურულ ფენებში, აქედან ერთი — ცენტრალურ ტერასაზე, ნაგებობის შიდა ფართობის პრეპარაციისას (ნაკვეთი 165. სავ.№07:1-04:1273. უბნის ხელმძღვანელი ელ. გიგოლაშვილი) (შენიშვნის სახით: გამოუქვეყნებელ ნიმუშებთან ყველა შემთხვევაში მითითებულია საველი ან ინვენტარის

ნომრები), მეორე ნიმუში — ზედა ტერასაზე, საკულტო ნაგებობის შიგნით, თირზე (ნაკვეთი 142. სავ.№07:1-05:709, უბნის ხელმძღვანელი გ. კვიციანი). სამარხებში დაფიქსირებული ზოდები ჩამოსხმულია, ფორმით და წონით სხვადასხვაგვარი: მსხვილი და ოვალური ფორმის ლეროს (სურ.1. სამარხი №6, წონა — 21,46გ), წახნაგებიანი ლეროს (სურ.2. სამარხი №11, წონა — 5,00გ), პირამიდისებური ფორმის (სურ.3. სამარხი №16, წონა — 24,07გ), სქელი ოვალური ფირფიტის მსგავსი (სამარხი №24, სავ.№07:1-04:1405. უდ. სიგრძე — 14,5მმ, სისქე — 3მმ, წონა — 5,46გ) ნიმუშები. შემთხვევით და ზედა ტერასაზე აღმოჩენილი ზოდები „წვეთისებური“ ფორმისაა; ზედაპირი დაუმუშავებელია, ამიტომ ძნელი დასადგენია — ბუნებრივი წარმოშობისაა თუ ჩამოსხმული (შესაბამისად, სურ.4. სიგრძე — 9მმ, უდ. სიგანე — 4,5მმ, წონა — 1,38გ და სურ.5. სიგრძე — 7მმ, უდ.სიგანე — 4მმ, წონა — 1,10გ). ცენტრალურ ტერასაზე არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილი ზოდი უსწორო ფორმის სქელი ფირფიტის სახითაა ჩამოსხმული (სურ.6. უდ.სიგრძე — 9მმ, სისქე — 2მმ, წონა — 1,10გ).

არქეოლოგიური კონტექსტის გარეშე ზოდების ზუსტი ფუნქციის დადგენა რთულია. არ გამოირიცხება მათი კავშირი უშუალოდ საწარმოო პროცესთან, თუმცა, სამარხებიდან მომდინარე ნიმუშებს, ალბათ, სხვა ახსნაც ეძებნებათ [მათიაშვილი ნ. 2005:86].

მცირე ზომის ნალვენთების ანუ ოქროს ჩამოსხმის დროს წარმოქმნილი ნარჩენების ერთი ნიმუში აღმოჩენილია ცენტრალურ ტერასაზე არქეოლოგიური გათხრების დროს და კონკრეტული არქეოლოგიური კომპლექსის ნაწილია (იხ. ქვემოთ). ორი ნიმუში ნაპოვნია შემთხვევით [ჭყონია ან. 1981:92, კატ. №336, 337].

ფირფიტების ჩამონაჭრებიდან ერთი (სურ.7) მომდინარეობს ქვედა ტერასიდან (ელინისტური ხანის სატაძრო კომპლექსის ტერიტორია. უბნის ხელმძღვანელი ნ. მათიაშვილი) [ჭყონია ან. 1981:92, კატ.№341].

მეორე ნიმუში (სურ.8) აღმოჩნდა შემთხვევით [ჭყონია ან. 1981:92, კატ.№342].

ნამზადებიდან ყურადღებას იქცევს სადაფირფიტები. ერთ სადა, ვინრო ფირფიტაზე (სურ.9) ბოლოები საგანგებოდაა შემოჭრილი — (მომრგვალებულია) [ჭყონია ან. 1981:92, კატ.№340]. მეორე ვინრო ფირფიტა (ქვედა ტერასა, ნაკვეთი 188, სავ.№07:1-05:1288, სიგრძე — 28მმ) ერთ მხარეს დავინროებულია, მისი ზედაპირი დაუმუშავებელია. ნაქალაქარის ქვედა ტერასაზე აღმოჩნდა აგრეთვე მცირე ზომის მრგვალი, სქელი ფირფიტა-ნამზადი (სურ.10. სავ.№07:1-01:4. დმ—4მმ, სისქე — 2მმ, წონა — 0.32გ).

ნამზადებს წარმოადგენს ოქროს ბურთულები (ორი ბურთულა ნაპოვნია ქვედა ტერასაზე არქეოლოგიური გათხრების დროს [ჭყონია ან. 1981:92, კატ. №№338, 339], სამი — ზედა ტერასაზე შემთხვევით. სავ. №№07:1-02:17, 18; 07:1-04:169), რომელთა დიამეტრი 2-3 მმ-ს შორის მერყეობს. ქვედა ტერასაზე, სატაძრო კომპლექსის ცენტრალურ დარბაზში დადასტურებულია ოქროს ცვარას აღმოჩენაც (სავ.№07:1-01:5), რომლის დიამეტრი 1 მმ-ის ტოლია. განსაკუთრებულ ინტერესს იმსახურებს ოქროს ნალვენთთან ერთად, ოქროს მსხვილი ლერო-ნამზადი (სურ.11), (დანვრილებით იხ. ქვემოთ).

ცნობილია, რომ ოქრომჭედელი მუშაობისას სარგებლობდა (და სარგებლობს) გამზადებული დეტალებით, მათ შორის — მავთულით. სამკაულის დამზადების დროს მავთული გამოიყენებოდა ხშირად დიდი რაოდენობით (მაგალითად, გამოანგარიშებულია, რომ ელინისტური ხანის ერთი ყელსაბამის დამზადებისას დაიხარჯა 9 მ სიგრძის მავთული) [Hoffmann H., Davidson P.F. 1965:36]. აღსანიშნავია, რომ ლათინურ ეპიგრაფიკულ ძეგლებში დამოწმებულია სპეციალური ტერმინი — barbaricari(u)s, ანუ ოქრომჭედელი, რომელიც მუშაობს ოქროს წვრილი მავთულის (ოქრომკედის) დამზადებაზე [Gummerus H. 1915; 171, #102. VI 9641].

მზა მავთულის გამოყენება ჩანს ვანის

სამკაულებზეც. მაგალითად, №11 სამარხის სხივებიან საყურეებზე — დაკეჭნილი მავთული გაგრძელებულია თვალისთვის მიუწვდომელ ადგილას; ოქრომჭედელი, სავარაუდოდ, იყენებს ნამზადს და მავთულს აღარ ამოკლებს. №15 სამარხში აღმოჩენილი ყელსაბამის სხვადასხვა ზომის მძივებზე ნახვრეტის გარშემო დარჩილული რგოლების დიამეტრი ყველა შემთხვევაში 3 მმ-ია, ე.ი. რგოლები შედგენილია ერთი სიგრძის მავთულებისგან — ნამზადებისგან.

საინტერესო ნიმუშია 50 მმ-მდე სიგრძის სადა მავთული, როგორც ჩანს, თავდაპირველად — დაკეცილი (შეიმჩნევა 13 არამკვეთრი ნაკეცი), ამჟამად — გასწორებული (მინიდან ამოღებისას მავთული გადატყდა ერთ-ერთ ნაკეცზე და ორი ფრაგმენტის სახითაა წარმოდგენილი). მავთული დაფიქსირდა ნაქალაქარის ცენტრალურ ტერასაზე (სურ.12. ნაკვეთი 146, სავ. №07:1-04:1309), კულტურულ ფენაში ძვ.წ. III-I სს., კონკრეტულად რომელიმე კომპლექსთან მისი დაკავშირება ვერ მოხერხდა. ნამზადები უნდა იყოს ვანის ნაქალაქარზე შემთხვევით აღმოჩენილი ღეროსა და მავთულების ნაწილები (სურ. 13-18) [ჭყონია ან. 1981:92, კატ. №№344-349].

მეორე ჯგუფში გაერთიანებული ნიმუშები — ნაკლული, დეფორმირებული სამკაულების ფრაგმენტები საკმაოდ მრავლადაა აღმოჩენილი ვანის ნაქალაქარზე. თუმცა, ყველა დაზიანებული ნივთისთვის მეორადი დამუშავების ფუნქციის მინიჭება, ალბათ, მართებული არ არის. ამ მხრივ ეჭვს არ იწვევს ცენტრალურ ტერასაზე, რიყის ქვებით ნაგები კომპლექსის დასავლეთით გამოვლენილი მასალა: როგორც ჩანს, ოქროს ნივთები — დეფორმირებული საყურე რგოლი, საკიდების ნაწილები, მილაკები, ორნამენტირებული ფირფიტის ფრაგმენტები ერთად იყო თავმოყრილი (ნაკვეთი 102. სავ. №07:1-89:534, 535, 549, 550, 583, 584, 586, 587); გათხრების დროს ისინი გაბნეულად დაფიქსირდა საკმაოდ მცირე ფართობზე (1,50×0,80 მ²). ნიმუშები თარიღდება ძვ.წ. IV საუკუ-

ნის მეორე ნახევარი — ძვ.წ. III საუკუნით (სურ.19).

ოქროს დაზიანებული ნივთების მეორადი დამუშავება საყოველთაოდაა გავრცელებული და საუკუნეთა სიღრმეში მიდის. მაგალითად, ცნობილი მკვლევარის ქრისტინა ელუერის მიხედვით, პალესტინაში, ტელ ელ-აჟუში აღმოჩენილი ოქროსა და ვერცხლის დაზიანებული ნივთების დეტალები, განკუთვნილია გადადნობისათვის, ძვ.წ. XVI საუკუნით თარიღდება [Eluère Ch. 1990:102]. ეს მოვლენა დადასტურებულია იმ რეგიონებშიც, რომლებიც ოქროს (ნედლეულის) ნაკლებობას არ განიცდიდნენ. „ოქრომრავალი“ კოლხეთი, როგორც ჩანს, მათ რიგს უერთდება.

და ბოლოს, ვანში ადგილობრივი სახელოსნოების არსებობაზე მიუთითებს აგრეთვე შეკეთებული ან გადაკეთებული სამკაულების აღმოჩენის შემთხვევები. ამჟამად მხოლოდ ორი მაგალითის დასახელებით შემოვიფარგლებით. შეკეთებულია №19 სამარხის საყურეები (წყვილი) — ფორმით, დეკორატიული და ტექნოლოგიური ელემენტებით, ფრინველის გამოსახულებებით კოლხური ოქრომჭედლობის ტიპური ნიმუში (ძვ.წ. IV ს-ის მეორე ნახევარი) [Лордкипаниძე О. 1990:328]. ორივე საყურეზე დაფიქსირდა შეკეთების კვალი: საყურე რგოლის გატეხილი ნაწილები ერთმანეთთან მირჩილულია დამატებითი ფირფიტის გამოყენებით. ერთი საყურე შეკეთების შემდეგ კვლავ დაზიანებულია (სურ.20).

გადაკეთებულია აქატის საკიდები — პეპელას გამოსახულებები (სურ.21). კერძოდ, აქატის საკიდებს დაემატა ოქროს დეტალები, მაგრამ გადაკეთებისას — ოქროს მავთულისა და ყუნწის დამატების დროს არ იყო გათვალისწინებული გამოსახულების წინა მხარე და ცალკეული დეტალი (პეპელას თავი დაფარულია, მავთული ღარებზე გადადის...) [ჭყონია ან. 1981:78-79].

ხშირად მხოლოდ ეს ფაქტი — სამკაულის შეკეთება თუ გადაკეთება — მიჩნეულია სახელოსნოს არსებობის დამადასტურებელ ნიმ-

ნად. გარდა ამისა, ზოგჯერ ერთი საგნის (ტიგელის ან რომელიმე იარაღის) აღმოჩენა საკმარისი ხდება ოქრომჭედლის სახელოსნოს არსებობის დადგენისათვის (მაგალითად, ეს ტენდენცია შეიმჩნევა ჩრდილო შავიზღვისპირეთის ცენტრებთან მიმართებით). ვანის ნაქალაქარზე გამოვლენილი, ჩვენ ხელთ არსებული მასალა მრავალრიცხოვანებითა და მრავალფეროვნებით გამოირჩევა, რაც აშკარად მიანიშნებს ოქრომჭედლის სახელოსნოს თუ სახელოსნოების ფუნქციონირებას. თუმცა, გარდა ერთი შემთხვევისა, ნიმუშების აღმოჩენის პირობები (დაფიქსირებულია გაფანტულად) სახელოსნოს ადგილის ზუსტად განსაზღვრის საშუალებას არ იძლევა. შესაძლებელია მხოლოდ ნიმუშების გარკვეული ნაწილის დაკავშირება ამა თუ იმ კომპლექსთან სამუშაო ადგილის დაკონკრეტების გარეშე, როგორც, მაგალითად, მეტად საინტერესო აღმოჩენებისა — ქვედა ტერასის სატაძრო კომპლექსთან.

საერთოდ, ტაძრის (სამლოცველოს, ტემენოსის) ტერიტორიაზე ოქრომჭედლის სახელოსნოების განლაგება გავრცელებული მოვლენაა. წერილობითი წყაროების მიხედვით ცნობილია აგრეთვე ოქრომჭედლის სახელოსნოები ათენის აგორასა და რომის ფორუმზე [Coche de la Ferté E. 1956:3-4]. რომის „დიდ გზაზე“, „წმინდა გზაზე“ (ჰ.გუმერუსის მიხედვით [Gummerus H. 1915; 129-189; Gummerus H. 1918:256-302] Corpus Inscriptionum Latinarum, VI-9207, 9545- 9549, 33872; X - 6492 და სხვ.). ოქრომჭედლის სახელოსნო იმ კატეგორიას განეკუთვნებოდა, რომლის ქალაქარეთ გატანის ობიექტური აუცილებლობა არ იყო.

ვანის ძველ ქალაქშიც, როგორც ჩანს, მსგავს გარემოებას ჰქონდა ადგილი. ამის ნათელი დადასტურებაა ცენტრალური ტერასის ერთ მონაკვეთზე — ქალაქის შიდა ტერატიკორიაზე — ოქრომჭედლის სახელოსნოს ნაშთების აღმოჩენა [ჭყონია ან. 1986:97, 100].

არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ოქრომჭედლის სახელოსნოს ნაშთების

გამოვლენა მნიშვნელოვანი და იშვიათი შემთხვევაა. არსებობს ასეთი შეფასებაც: ოქრომჭედელი კვალს მხოლოდ თავის შემოქმედებით ტოვებს, რადგან მისი სახელოსნო არამყარია [Eluère Ch. 1990:100]. ჩვეულებრივ, ოქრომჭედლის სახელოსნოს დაფიქსირება რთულია და ხშირად შეუძლებელიც. ვანის შემთხვევაშიც, ბუნებრივია, ძეგლის ატრიბუცია გარკვეულ სიფრთხილეს მოითხოვს. ამჟამად ჩვენი მიზანია ერთიანად ყველა ფაქტის კონსტატაცია და შეჯერება.

ოქრომჭედლის სახელოსნოს ნაშთებად მიჩნეული ე.წ. თეთრი ნაგებობა აღმოჩნდა ვანის ნაქალაქარის ცენტრალურ ტერასაზე (ნაკვეთი 118) მონუმენტური კედლის („გადამწვარი კედლის“) პარალელურად, მის აღმოსავლეთით — თირში ნაკვეთ „არხში“; შემორჩენილია მხოლოდ კედლისა და საძირკვლის ნაწილი (სურ.22). კედელი ამოყვანილია კლდეზე (თირზე); ნაგებია კირქვის უსწორო ფორმის ქვებით, რომლებიც ერთმანეთთან დაკავშირებულია თიხა-მიწით. ზოგჯერ ქვებს შორის ჩადგმულია 20-30 სმ სიგრძის ფილები — წყობის შევსება-გამაგრების მიზნით. კედელი (საძირკვლის ნაწილი) ორივე მხარეს მოქცეულია თირში ნაკვეთ ბუდეებში (ერთგან ბუდეში, თეთრი ქვების ნაცვლად, დიდი ზომის რიყის ქვებია ჩანწყობილი). „თეთრ წყობას“ დასავლეთის მხრიდან ემიჯნება რიყის ქვები („ხურდა“ — წყობის შიდა ნაწილი). კედლის სიგრძეა 2,5 მ; სიმაღლე — 0,60 მ (შემორჩა წყობის სამი-ოთხი რიგი).

სტრატეგრაფიული მონაცემების გათვალისწინებით ზემომითითებული ძეგლების ქრონოლოგია ასეთია: უძველესია „არხი“ (ზუსტი თარიღი ვერ დადგინდა). ძვ.წ. IV-III სს.-შია მოქცეული „თეთრი ნაგებობა“ და მისი გაუქმების შემდეგ აღმართული მონუმენტური კედელი.

საერთოდ, თეთრი ნაგებობები ვანში ქვით ნაშენ ძეგლებს შორის ყველაზე ადრეულია, თარიღდება ძვ.წ. IV ს-ით; (ცენტრალურ ტერასაზე №9 სამარხის მახლობლად გათხრილი

თეთრი შენობის მიხედვით — ძვ.წ. IV ს.-ის შუახანებით). ამ თარიღს არ ეწინააღმდეგება ნაგებობის ნაშთებთან გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა; ხოლო ნაგებობის ნანგრევებზე ზემოდან დაფიქსირებული მძლავრი ფენა, როგორც ჩანს, „არხის“ შევსება, ზოგადად ძვ.წ. IV-III საუკუნეებით დათარიღდა.

კედლის ნანგრევებთან დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა, სავარაუდოდ, ხელოსნური წარმოების ნაშთები: ნახშირის მცირე ფრაგმენტები, ნაცარი, მცირე ზომის წიდეები — მინისებური მასები (ლაბორატორიული გამოკვლევის თანახმად, წიდეები ლითონს არ შეიცავდა). წყობის ქვემოდან მესამე რიგის დონეზე დადასტურდა ნახშირის უხვად შემცველი თიხნარი მასები და ბათქაშების ფრაგმენტები (კირქვის ქვებით ნაშენ საფუძველზე ამოყვანილი თიხით შელესილი ხის კედლების ნაშთები?).

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ნანგრევებთან აღმოჩენილი ოქროს ღერო — ნამზადი და ოქროს ნაღვენთი. ღერო მსხვილია, ოთხკუთხაგანი ვაკეთიანი. ზედაპირზე ჩანს იარაღის კვალი (გამოჭედილია), ბოლოები ჩამოჭრილია ირიბად (ერთი ბოლო ნაწილობრივ ჩამოტეხილია). ღერო ამჟამად მოღუნულია (სურ.11). მისი სიგრძე, გაშლილ მდგომარეობაში, 13,8 სმ-ია; წონა — 6,21 გრამი [ჭყონია ან. 1981:92, კატ №343, სურ. 74]. ნაღვენთის სიგრძე 4,5 მმ-ია, წონა — 0,2 გრამი (სავ. №07:1-80:365. ინვ. №49-981:37). ნაპოვნია აგრეთვე დაზიანებული და ნაკლები ოქროს სამკაულის ნიმუშები, რომლებიც, შესაძლებელია, განკუთვნილი იყო მეორადი დამუშავებისათვის: დეფორმირებული მძივები, გვირგვინის(?) მცირე ფრაგმენტი და სხვა [ჭყონია ან. 1981:59,79, კატ. №76,121, სურ. 39,52].

დიდ ინტერესს იწვევს ნაგებობასთან ახლოს, მის მიმდებარე ფართობზე და, საერთოდ, ძვ.წ. IV-III სს-ებით დათარიღებულ კულტურულ ფენაში, დამუშავებული ძვლის ნიმუშების, როგორც ჩანს, ხელოსნის იარა-

ღების აღმოჩენები [ჭყონია ან. 1986:114, სურ.97]. გამორიცხული არ არის ლითონის, ქვის, ხის იარაღებთან ერთად მათი გამოყენება ოქრომჭედლობაშიც, მაგრამ რეალურად ამის დადასტურება ვერ ხერხდება. შუასაუკუნეების ავტორთა ცნობების გათვალისწინებით (იხ.: [ჭყონია ან. 1981:93], იქვე დასახელებული ლიტერატურა), გამონაკლისს წარმოადგენს ცხოველთა კბილები და ეშვები, რომელთა საშუალებით ხდებოდა ოქროს ზედაპირის დამუშავება — გაპრიალება. აღსანიშნავია, რომ ნოქალაქევის არქეოლოგიურ მონაპოვართან დაკავშირებითაც დასაშვებიადაა მიჩნეული ცხოველთა ეშვებისა და კბილების გამოყენება ოქროს ზედაპირის გასაპრიალებლად [ქებულაძე ნ., ლომიტაშვილი დ. 1999:85].

და ბოლოს, კიდევ ერთი საინტერესო ფაქტი, რომელიც თეთრ ნაგებობას, სავარაუდოდ, ოქრომჭედლის სახელოსნოს, უკავშირდება. კერძოდ, ნაგებობასთან ახლოს გაითხარა, პირობითად, სარიტუალო ადგილი (სურ.23), სადაც *in situ* დაფიქსირდა კოლხური თიხის ნაწარმის ნიმუშები — ორი ქოთანის, დერგი და ამფორა, აგრეთვე, რამდენიმე რიგად, ერთმანეთზე დაწყობილი ხარის და ძროხის ყბის ძვლები.

თიხის ჭურჭელი ზოგადად ძვ. წ. IV ს.-ით თარიღდება. ამფორა ადრეული ნიმუშების რიცხვს მიეკუთვნება, მსგავსია წარჩინებული კოლხი მეომრის — დედატოსის სამარხში აღმოჩენილი ამფორისა. (ძვ.წ. IVს.-ის მეორე ნახევრის დასაწყისი [Путуридзе Р. 1977:69, სურ.2]).

ხელოსნების, კერძოდ, მჭედლების სახელოსნოებში შესრულებულ რიტუალებზე საინტერესო მასალაა შემორჩენილი აფხაზეთის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში: სამჭედლოს მფარველია ღვთაება, სახელად — შაშვი; მჭედლები მას სწირავენ მსხვერპლს, მის წინაშე დებენ ფიცს... [Джанашиа Н. 1960:71-75; Инал-Ипа Ш. 1960:348-350]. სამჭედლოში დადასტურებულია ღვინიანი ჭურჭლის (ქვევრის) არსებობაც [Аджинджал И. 1969:226], რადგან

სახელოსნოში ღვინით გარკვეული რიტუალი სრულდება ღვთაება შაშვის სახელზე.

მჭედლებისა და ოქრომჭედლების მჭიდრო ურთიერთობაზე მიუთითებს როგორც ეთნოგრაფიული [ბოჭორიშვილი ლ. 1946:284-285], ისე არქეოლოგიური მონაცემები (სარკინეში გათხრილ მრავალგანყოფილებიან დიდ სახელოსნოში, სადაც ხდებოდა რკინის და სხვა ლითონების დამუშავება, ოქრომჭედლის სამუშაო ადგილიც ყოფილა გამართული [აფაქიძე ან. 1963:209-211; ხახუტაიშვილი დ. 1966:129-130]). სავარაუდოა, რომ მჭედლებსა და ოქრომჭედლებს ბევრი საერთო ჰქონდათ რელიგიურ წარმოდგენებსა და რიტუალებშიც.

ამგვარად, ზემოგანხილული არქეოლოგიური მონაპოვარი – მთელი კონტექსტი მრავალმხრივი და მრავალრიცხოვანი ფაქტებისა, საკმაოდ მყარ საფუძველს წარმოადგენს ოქრომჭედლის სახელოსნოს არსებობის დასამტკიცებლად.

ძველ ვანში სახელოსნოს თუ სახელოსნოების ფუნქციონირებასთან პირდაპირ კავშირშია ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი, კერძოდ, ოქრომჭედელთა მომარაგება ნედლეულით — ოქროთი. აკადემიკოს ექვთიმე თაყაიშვილის მითითებით, ვანის სამკაულების საკეთებელი ოქრო შორიდან მოტანილი არ უნდა ყოფილიყო. აკად. ექვთიმე თაყაიშვილმა პირველმა გამოთქვა მოსაზრება ვანში ადგილობრივი ნედლეულის საფუძველზე ოქრომჭედლობის სახელოსნო ცენტრის არსებობის შესახებ და ვანშივე ივარაუდა ოქროს მოპოვებაც [თაყაიშვილი ექვთ. 1907:5-6]. მართალია, თანამედროვე გეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ არ დაადასტურა უშუალოდ ვანის ტერიტორიაზე ოქროს არსებობა [ჭყონია ან. 2007:267-268], ყოველ შემთხვევაში, ვანის სახელოსნოებისთვის ოქროს მიწოდება ხდებოდა „ოქრომრავალი“ კოლხეთის რომელიმე ახლომდებარე რეგიონიდან. ვანის სახელოსნოები, როგორც ჩანს, სარგებლობდნენ ნამზადებით და ამის ერთ-ერთი დამადასტურებელი საბუთია *in situ* (ოქრომ-

ჭედლის სახელოსნოს ნანგრევებში) აღმოჩენილი ოქროს მსხვილი ღერო. ცნობილია, რომ ოქრომჭედელი შეიძლება ფლობდეს სანარმოო საშუალებებსა და არ ჰქონდეს შრომის საგანი. მაგალითად, ასეთი ვითარება აირეკლა „ოდისეაში“: ჰეფესტოს – უნივერსალურ მჭედელს (და ოქრომჭედელსაც) – მასალას აწვდის ნესტორი [ШМИДТ Р. 1935:272]. ვანში ადგილობრივი ოქრომჭედლობის განვითარებისათვის უზრუნველყოფილი იყო აუცილებელი ორივე პირობა: შრომის საგანი (ოქრო) და სანარმოო საშუალებები (სახელოსნო თავისი აღჭურვილობით). ვანის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი სამკაული, ასევე, სახელოსნოს და ოქროს მხატვრული დამუშავების ნაშთები ადასტურებენ ადგილობრივი პროფესიონალური სკოლის არსებობას და ვანის ძველი ქალაქი (ქალაქის სხვა განმსაზღვრელ ფუნქციასთან ერთად) წარმოგვიდგება როგორც მხატვრული ხელოსნობის – ოქრომჭედლობის დანიშნულებული ცენტრი.

და მაინც, ვინ იყვნენ ვანელი ოქრომჭედლები, რა როლი ენიჭებოდათ მათ საზოგადოებაში, ქალაქის ცხოვრებაში? უცნობია მათი სოციალურ-ეკონომიკური სტატუსი; მხოლოდ ანალოგიების მოშველიებითა და ლოგიკური კანონზომიერებით დასაშვებია, სხვა ხელოსნებთან შედარებით, მათი მდგომარეობის მაღალი დონის ვარაუდი. იბადება მრავალი კითხვა, მაგრამ სათანადო მონაცემების — წერილობითი (ეპიგრაფიკული) თუ გამომსახველობითი წყაროების — არარსებობის პირობებში უმეტესობა პასუხგაუცემელი რჩება. თუმცა, მოხსნილია კითხვა ოქრომჭედლების წარმომავლობის შესახებ, გამომდინარე კოლხური ოქრომჭედლობის ბუნებიდან ანუ მრავალფეროვანი რთული (პოლიტექნიკური) ნიმუშებისა და, რაც მთავარია, განვითარების უწყვეტი და ხანგრძლივი გზის არსებობით. ხელოსანთა, მათ შორის ოქრომჭედელთა, მოგზაურობა-გადაადგილება ყველა დროში გავრცელებული მოვლენა იყო (დანვრილებით იხ. [Ridder

A. 1911:8; Максимова М. 1979:40; Трейстер М. 1998:140-141] და სხვ.). სავარუდოდ, მან გვერდი ვერ აუარა ვანსაც (იგულისხმება მოსული — „მოხეტიალე“ ოქრომჭედლების საქმიანობა), მაგრამ ამის რაიმე კვალი არსებული მასალების მიხედვით არ დასტურდება.

ოქრომჭედლობის კონსერვატიული ხასიათი, წარმოების მოწყობისა და პროცესის ერთგვაროვნება და საყოველთაოდ გავრცელება ხშირად იძლევა რეალურ შესაძლებლობას სხვადასხვა სახის მონაცემების გამოყენებისა ხელოსანთა ყოფის და საქმიანობის რეკონსტრუქციისათვის. ამ მხრივ დღემდე დიდ ინტერესს იწვევს ფინელი მეცნიერის ჰ. გუმერუსის მიერ შეკრებილი ეპიგრაფიკული მასალა რომის ოქრომჭედელთა შესახებ [Gummerus H. 1915:129-190; Gummerus H. 1918:256:302]. საყურადღებოა, აგრეთვე, იკონოგრაფიული ხასიათის ძეგლები, მაგალითად, ახ.წ. I საუკუნის მარმარილოს სტელა (სურ.24. ოქრომჭედელი გრდემლთან — aurifex brattarius [Coche de la Ferté E. 1956:5, 112, ტაბ.1; Pernot M. 2011:106]), პომპეის კედლის მხატვრობა (სურ.25-26. ოქრომჭედელი ამურების მუშაობის პროცესი (Casa die Vettii. ახ.წ. 50-79 წწ.) [Сергеенко М.Е. 1949: 213, სურ.73; Pernot M. 2011:105, სურ.60]). კოლხი ოქრომჭედლების საქმიანობის დასახასიათებლად, განსხვავებული გარემოსა და ისტორიული ვითარების გათვალისწინებით, ეს პარალელები ფორმალურ ხასიათს ატარებს და ამიტომ მათზე დაყრდნობით რეკონსტრუქციაზე საუბარი მიზანშეწონილი არ უნდა იყოს. მომავალი კვლევა-ძიება, იმედია, გარკვეულ სინათლეს შეიტანს ამ მიმართულებით. ჯერჯერობით კი კოლხი ოქრომჭედლები რჩებიან უსახელო ოსტატებად, რომელთა შემოქმედება დღესაც ღირებულია და მნიშვნელოვანი.

ლიტერატურა:

აფაქიძე ან. 1963: ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში. I. თბილისი.

ბოჭორიშვილი ლ. 1946: ოქრომჭედლობა სვანეთში. — საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. VII, №5. თბილისი, გვ. 283-289.

თაყაიშვილი ექვთ. 1907: არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი. წიგნი პირველი. ტფილისი.

კაჭარავა დ., მუავანაძე ზ. 1986: ნაქალაქარის ზედა ტერასაზე 1980 წელს ჩატარებული მუშაობის ანგარიში. — ვანი. VIII. თბილისი, გვ. 9-33.

კაჭარავა დ., ხარაბაძე ს. 2011: დაკრძალვის ნესები ვანის ნაქალაქარზე ძვ.წ. IV-III საუკუნეებში. — იბერია-კოლხეთი. №7, გვ. 22-46.

ლორთქიფანიძე ოთ. 2002: ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან. თბილისი.

მათიაშვილი ნ. 2005: ელინისტური ხანის კოლხეთის ისტორიის საკითხები. თბილისი.

ქებულაძე ნ., ლომიჭაშვილი დ. 1999: საოქრომჭედლო საქმე ძვ.წ.VIII-VIII სს. კოლხეთში (ნოქალაქევის მასალების მიხედვით). — მესხეთი (საისტორიო კრებული). III. თბილისი-ახალციხე, გვ. 78-91.

ჭყონია ან. 1976: ოქროს მხატვრული დამუშავება ძველ ვანში. — ვანი. II. არქეოლოგიური გათხრები. თბილისი, გვ. 205-214.

ჭყონია ან. 1981: ოქროს სამკაულები ვანის ნაქალაქარიდან. — ვანი. VI. თბილისი.

ჭყონია ან. 1986: არქეოლოგიური გათხრები ვანის ნაქალაქარის ცენტრალურ ტერასაზე (ნაკვეთები 102-103, 117-119). — ვანი. VIII. თბილისი, გვ.93-115.

ჭყონია ან. 2007: ქართული ოქრომჭედლობის შესწავლის ისტორიიდან. ექვთიმე თაყაიშვილი. — საქართველოს არქეოლოგიის ისტორიის საკითხები. თბ., გვ. 264-272.

ხახუტაიშვილი დ. 1966: იბერიის ქალაქთა ისტორიის საკითხები. თბილისი.

Аджинджал И. 1969: Из этнографии Абхазии. Материалы и исследования. Сухуми.

Джанашиа Н. 1960: Абхазский культ и быт. – Статьи по этнографии Абхазии. Сухуми, с. 59-109.

Инал-Ипа Ш. 1960: Абхазы. Историко-этнографические очерки. Сухуми.

Лордкипанидзе О. 1990: Вани в системе Колхидского царства. – Причерноморье в VII-V вв. до н.э. Письменные источники и археология. Материалы V Международного симпозиума по древней истории Причерноморья. Тбилиси, с.327-337.

Максимова М. 1979: Артюховский курган. Ленинград.

Путуридзе Р. 1977: Колхидские амфоры из Вани. – Краткие сообщения Института археологии. Москва, с. 68-71.

Сергеенко М. 1949: Помпеи. Москва, Ленинград.

Трейстер М. 1998: Ионийские ремесленники-скифам. – Вестник древней истории. 4 (227). Москва, с. 130-141.

Чкониа А. 1977: К изучению колхидского златокузнечества. – Краткие сообщения Института археологии. Вып. 151. Москва. с. 75-77.

Шмидт Р. 1935: Очерки по истории горного дела и металлообрабатывающего производства в античной Греции. – Известия Государственной академии истории материальной культуры. Вып. 108. Москва-Ленинград.

Chqonia A. 1996: Colchian Jewelry from the Vani City Site. – Ancient Jewelry and Archaeology. Bloomington and Indianapolis, p. 45-50.

Čkonia A. 2005: L'artisanat d'art dans le développement des villes colchidiennes-Vani. – Pont-Euxin et polis. Actes du Xe Symposium de Vani. Paris, p.265-270.

Chqonia A. 2008: Colchian Goldwork. _ Wine, Worship, and Sacrifice: The Golden Gravers of Ancient Vani. New York. p. 81-95.

Coche de la Ferté E. 1956: Les bijoux antiques. Paris.

Deppert-Lippitz B. 1996: Interrelations be-

tween Greek Jewellery of the 6th and 5th Centuries B.C. and Gold Finds from the Black Sea Region. – Sur les traces des Argonautes. Actes du 6e Symposium de Vani. Paris, gv. 195-201.

Eluère Ch. 1990: Les secrets de l'or antique. Paris.

Gummerus H. 1915: Die römische Industrie Wirtschaftsgeschichtliche Untersuchungen. – Klio, Band . XIV. Leipzig, S. 129-189.

Gummerus H. 1918: Die römische Industrie Wirtschaftsgeschichtliche Untersuchungen. – Klio, Band . XV. Leipzig, S. 256-302.

Hoffmann H., Davidson P. 1965: Greek Gold. Jewelry from the Age of Alexander. Mainz am Rhein.

Lordkipanidse O. 1996: Vani – ein antikes religiöses Zentrum im Lande des Goldenen Vlieses (Kolchis). – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz. 42. Jahrgang 1995, S. 353-401.

Pernot M. 2011: Quels métiers les arts des plombiers, bronziers et orfèvres impliquent- ils? - Les savoirs professionnels des gens de métier. Études sur le monde du travail dans les sociétés urbaines de L'empire romain. Naples, P.101-118.

Ridder A. 1911: Collection de Clercq. Catalogue. Vol.7,1 (Les bijoux). Paris.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

სურ. 1. ზოდი. ოქრო, სიგრძე — 31 მმ. ვანი, სამარხი №6. **სურ. 2.** ზოდი. ოქრო, სიგრძე — 15,5 მმ. ვანი, სამარხი №11. **სურ. 3.** ზოდი. ოქრო, სიგრძე — 23 მმ. ვანი, სამარხი №16. **სურ. 4.** ზოდი. ოქრო, სიგრძე — 9 მმ. ვანი, შემთხვევითი აღმოჩენა. **სურ. 5.** ზოდი. ოქრო, სიგრძე — 7 მმ. ვანი, ზედა ტერასა, ნაკვეთი 142 (საკულტო ნაგებობის შიგნით). **სურ. 6.** ზოდი. ოქრო, სიგრძე — 9 მმ. ვანი, ცენტრალური ტერასა, ნაკვეთი 165 (ნაგებობის შიგნით). **სურ. 7.** ფირფიტის ჩამონაჭერი. ოქრო, სიგრძე გაშლილ მდგომარეობაში — 56 მმ. ვანი, ქვედა ტერასა

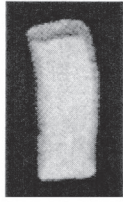
(ელინისტური ხანის სატაძრო კომპლექსი).
სურ. 8. ფირფიტის ჩამონაჭერი. ოქრო, სიგრძე გაშლილ მდგომარეობაში — 19 მმ. ვანი, შემთხვევითი აღმოჩენა. **სურ. 9.** ვინრო ფირფიტა — ნამზადი. ოქრო, სიგრძე — 23,5 მმ. ვანი, ქვედა ტერასა, შემთხვევითი აღმოჩენა. **სურ. 10.** მრგვალი სქელი ფირფიტა — ნამზადი. ოქრო, დიამეტრი — 4 მმ. ვანი, ქვედა ტერასა, ნაკვეთი 188 (სატაძრო კომპლექსის მიმდებარე ტერიტორია). **სურ. 11.** ღერო — ნამზადი. ოქრო, სიგრძე გაშლილ მდგომარეობაში — 138 მმ. ვანი, ცენტრალური ტერასა. ნაკვეთი 118 („თეთრი ნაგებობის“ ნანგრევებთან). **სურ. 12.** მავთული (2 ფრაგმენტი), სადა — ნამზადი. ოქრო, საერთო სიგრძე — 49 მმ. ვანი, ცენტრალური ტერასა, ნაკვეთი 146 (ძვ. წ. III-I სს. კულტურული ფენა). **სურ. 13.** ღერო — ნამზადი. ოქრო, სიგრძე გაშლილ მდგომარეობაში — 57 მმ. ვანი, შემთხვევითი აღმოჩენა. **სურ. 14.** მავთული, შემკული ირგვლივი ღარებით — ნამზადი. ოქრო, სიგრძე გაშლილ მდგომარეობაში — 45 მმ. ვანი, ცენტრალური ტერასა, შემთხვევითი აღმოჩენა. **სურ. 15.** მავთული, დაგრეხილი — ნამზადი. ოქრო, სიგრძე გაშლილ მდგომარეობაში — 30 მმ. ვანი, ცენტრალური ტერასა, შემთხვევითი აღმოჩენა. **სურ. 16.** მავთული, შემკული ირგვლივი ღარებით — ნამზადი. ოქრო, სიგრძე გაშლილ მდგომარეობაში — 15 მმ. ვანი, ცენტრალური ტერასა, შემთხვევითი აღმოჩენა. **სურ. 17.** მავთული, სადა — ნამზადი. ოქრო, სიგრძე გაშლილ მდგომარეობაში — 15 მმ. ვანი, შემთხვევითი აღმოჩენა. **სურ. 18.** მავთულის ფრაგმენტები (3 ფრაგმენტი), სადა-ნამზადი ოქრო, უდ. სიგრძე — 10 მმ. ვანი, ცენტრალური ტერასა, შემთხვევითი აღმოჩენა. **სურ. 19.** დაზიანებული და ნაკლული სამკაული, განკუთვნილი მეორადი დამუშავებისათვის. ოქრო. ვანი, ცენტრალური ტერასა, ნაკვეთი 102. (ძვ.წ. IV-III სს. კულტურული ფენა). **სურ. 20.** საყურეები (წყვილი). ოქრო; შეკეთებული. ვანი, სამარხი №19.

სურ. 21. საკიდები (2 ცალი). აქატი, ოქრო; გადაკეთებული. ვანი, შემთხვევითი აღმოჩენა. **სურ. 22.** ვანი. ცენტრალური ტერასა, ნაკვეთი 118. „თეთრი ნაგებობის“ ნაშთები. **სურ. 23.** ვანი, ცენტრალური ტერასა, „თეთრ ნაგებობასთან“ (ჩრდილოეთით) — სარიტუალო ადგილი. **სურ. 24.** მარმარილოს სტელა (აბრა) — ოქრომჭედელი გრდემლთან. ახ.წ. I ს. ინახება ვატიკანის მუზეუმში. ე. კოშ დე ლა ფერტეს მიხედვით [Coche de la Fertè E.1956: ტაბ. I]. **25-26.** კედლის მხატვრობა — ოქრომჭედელი ამურების საქმიანობის ეპიზოდები. პომპეი. ახ. წ. 50-79 წწ. მ. პერნოს მიხედვით. [Pernot M. 2011: სურ. 60].

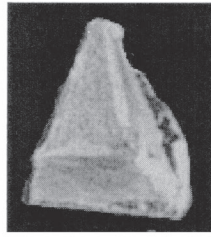
I

1

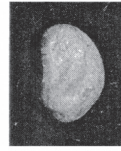
2

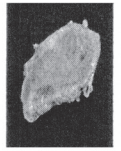
3

4

5

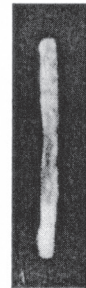
6

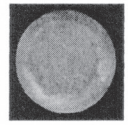
7

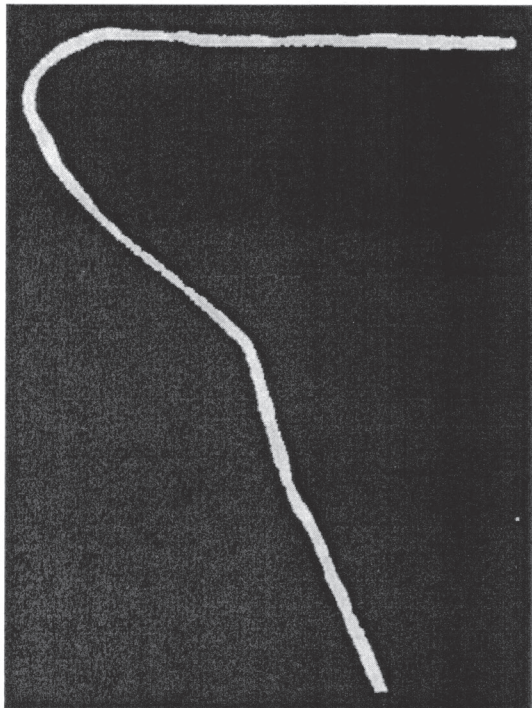
8

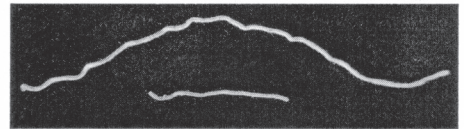
9

10

11

12

13

14

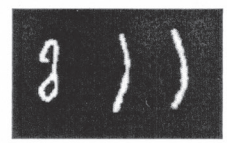
15

16

17

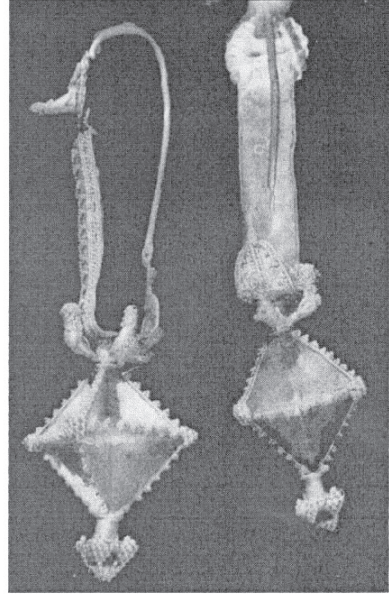

18

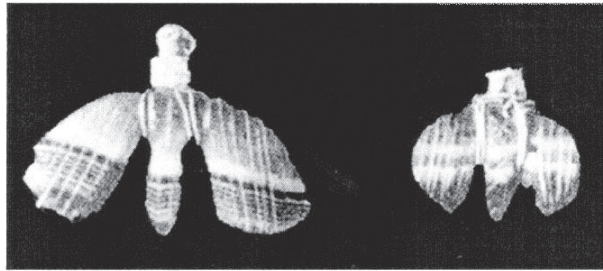
II

19

20

21

22

23

III

24

25

26

ქეთევან ჯავახიშვილი

ოქროს ფურცლით შამკული იშვიათი ნივთები ტახტიძირის სამაროვნისა

1996 წელს მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ქარელის მუნიციპალიტეტის სოფ. ტახტიძირში გაითხარა სამაროვანი, რომელიც ძვ.წ. IV-III სს. არის დათარიღებული [გაგოშიძე იულ. 1996:16-17] (ექსპედიციის ხელმძღვანელი იულ. გაგოშიძე. წევრები: ნ. გოგიბერიძე, ირ. ქორიძე, მ. ჯალაბაძე).

სამაროვანზე გამოვლენილ მრავალრიცხოვან, სხვადასხვა შესანიშნავ ნივთებს შორის № 8 სამარხში, მიცვალებულის მკერდის არეში, მძივებთან და საკიდებთან ერთად აღმოჩნდა ძალიან საინტერესო ნივთები: თეთრი გამჭვირვალე მინის ორი ოვალური მედალიონი-ინტალიო. ამჟამად მინა მცირედ ირიზებულია და რამდენადმე დაბინდული. მედალიონები დაცულია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის გლიპტიკის კაბინეტში (№№ 1448,1449). მათი ზომებია 14X13 და 10X8 მმ. მედალიონების ერთი ზედაპირი ბრტყელია, მეორე მცირედ ამობურცული. ერთის ბრტყელ პირზე გამოსახულია (ამოჭრილია) გრიფონი დიდი გაშლილი ფრთით. გრიფონს პატარა თავი, გრძელი კისერი, ლამაზი მოქნილი სხეული, გრძელი, აწეული S-ის მოყვანილობის კუდი აქვს. თითქოს უკანა ფეხებზე ჩამჯდარა: წინა ერთი ფეხი წინ აქვს განეული, მეორე — უკან. კარგი ნახელავია. გამოსახულება არ არის ღრმა, მაგრამ საკმაოდ მკაფიოა. შიგ ჩანს ხილია ოქროს ძალიან თხელი ფურცელი. მედალიონს ორივე ბოლო აკლია, ნაპირები ოდნავ დაზიანებულია, ოქროს ფურცელი ალაგ-ალაგ ამოვარდნილია (სურ.1). მეორე მედალიონის ბრტყელ პირზე გამოსახულია მანდილოსანი, რომელიც ზის კლდეზე (?). მკაფიოდ ჩანს ტანსა და ცალ ფეხზე შემოხვეული ჰიმატიონის ნაოჭები. მეორე ფეხი შეუმოსავია; იდაყვი მოხრილ წინ განვდილ ხელში რაღაც საგანი (ლარნაკი?) უჭირავს; ჩანს მანდილოსნის კისერი და და-

ზიანების გამო სახის მხოლოდ ნაწილი (ნიკაპი, ცხვირი, შუბლი). კარგი ნახელავი უნდა ყოფილიყო. გამოსახულება არ არის ღრმა, მასში ჩანს ხილია ძალიან თხელი ოქროს ფურცელი. მედალიონს ორივე ბოლო და გვერდის ნაწილი აკლია, გამოსახულება ნაკლებულია, ოქროს ფურცელი ალაგ-ალაგ ამოვარდნილია (სურ. 2).

ძველ ეგვიპტესა და ფინიკიაში მინის დამუშავების საკმაოდ განვითარებული ტექნიკა არსებობდა, მაგრამ მინის ძირითადი დამახასიათებელი ნიშანი — გამჭვირვალეობა — ჯერ კიდევ ბოლომდე გათვითცნობიერებული არ იყო. მინა აღიქმებოდა ძირითადად, როგორც ფერადი ქვების შემცველი იაფი მასალა. პატარა ლარნაკები, მძივსაკიდები და მძივები მზადდებოდა გაუმჭვირვალე, მკვრივი მინისებური პასტისაგან. უფერო, გამჭვირვალე მინის ნაკეთობები ამ ხანაში ძალიან იშვიათია. ელინისტურ ხანაში ჩაისახა მინის დამუშავების ახალი მეთოდები. შეიქმნა სხვადასხვაგვარი მინის ნაწარმი, მათ შორის გამჭვირვალე მინის ოქროს ფურცლით შემკული ნაკეთობებიც [Макимова М. 1948:232-235]. ოქროს თხელი ფურცლის გამოყენება გამჭვირვალე მინის ნაკეთობების შესამკობად პირველად ეგვიპტეში დაიწყო. ძვ.წ. IV ს. აქ ჩაეყარა საფუძველი ოქროს ფურცლით შემკული მძივების დამზადების ხელოვნებას [Макимова М. 1948:235; Алексеева Е. 1978:27]. ამ მძივებში ოქროს ძალიან თხელი ფურცელი გამჭვირვალე, ხშირ შემთხვევაში უფერო ან ბაცი მწვანე მინის ორ ფენას შორის თავსდება, არის გამოცმძივებიშიგნიდანელვარებს. მარტივი მეთოდით — ჭედვით შესაძლებელი იყო ოქროს ძალიან თხელი (0,0001 მმ სისქის) ფურცლის მიღება, რაც ამ ძვირადღირებულ საორნამენტო მასალის ეკონომიის საშუალებას იძლეოდა [Алексеева 1978:27]. ოქროს

ფურცლით შემკული მძივების დამზადების ტექნიკა საკმაოდ რთული იყო. მისი არსებობა შეიძლებოდა მხოლოდ იმ ცენტრებში, სადაც იყო მინის განვითარებული წარმოება. ოქროს ფურცლით შემკული მინის ნაკეთობების დამზადება თხოულობდა მაღალ მხატვრულ ოსტატობას და გამოცდილებას არა მხოლოდ მინის დამუშავების სხვადასხვა მეთოდებისა, არამედ ოქრომჭედლობის ცოდნასაც. მინის მოოქროვილი ნაკეთობების ოსტატები იმავდროულად ოქრომჭედლებიც იყვნენ, რომლებიც ამ ნაკეთობების დამზადებაში ოსტატდებოდნენ. გარკვეული დროის შემდეგ ოქროს ფურცლით შემკული გამჭვირვალე მინის დამზადების ამ რთული ტექნიკის გამოყენება დაიწყო სხვადასხვა ნაკეთობების დასამზადებლად [Алексеева Е. 1978:21]. შემოინახა ოქროს ფურცლით შემკული ანტიკური დროის მცირერიცხოვანი თასები და ლარნაკები [Максимова М. 1948:242; Кунина Н. 1997:30-31, კატ. №48,49] და აგრეთვე მცირეოდენი გლიპტიკური ძეგლებიც. ოქროს ფურცლით შემკული ნაკეთობების შესრულების ტექნიკური სირთულე, მასალის სიძვირე, მსოფლიო მუზეუმებში მათი სიმცირე მონიშნავს, რომ ეს ნივთები ძვირადღირებულ ფუფუნების საგნებს წარმოადგენდა [Максимова М. 1948:238, სურ.95; Кунина Н. 1997:30].

ოქროს ფურცლით შემკული ნაკეთობანი საქართველოშიც გავრცელდა. სხვადასხვა ფორმისა და ზომის ოქროს ფურცლით შემკული მძივები როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში ელინისტური ხანის დასაწყისიდანვე ჩნდება და მეტ-ნაკლები რაოდენობით რომაულ და შემდგომ ხანაშიც გვხვდება. დედოფლის გორაზე სასახლის №1 სათავსოში (ძვ.წ. I – ახ.წ. I სს.) აღმოჩნდა ოვალური, დაბრტყელებული, კოპებიანი ოქროს ფურცლით შემკული მძივის ფრაგმენტი აფროდიტე ანადიომენეს (?) გამოსახულებით (ცნობა მოგვანოდა ნ.გოგობერიძემ, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვასხენებთ). მსგავსი მძივები ხერსონესიდან ახ.წ. I ს. კომპლექსებში არის აღმოჩენილი [Алексеева Е.

1978:32-33, ტაბ. 26, 63-66].

გარდა ამისა, საქართველოში აღმოჩენილია გლიპტიკური ხელოვნების იშვიათი ძეგლები: ტოპაზის ინტალიო ჰელიოსის გამოსახულებით სოფ. უსახელოდან, რომელიც ოქროს მედალიონს ამკობს (I-II სს.) [ლორთქიფანიძე მარგ. 1969:121-122, ტაბ.VII,109], მთის ბროლის ინტალიო რომის იმპერატორ ლუციუს ვერუსის (161-169 წწ.) გამოსახულებით, ჩასმული ოქროს მოთვალულ აგრაფში, ბათუმიდან (II ს.). (ორივე ნივთი ინახება პეტერბურგში, სახელმწიფო ერმიტაჟში) და ოქროს ბეჭედში ჩასმული ამეთვისტოს ინტალიო არმაზისხევიდან, რომელზედაც აქტეონის ირმად გადაქცევის მითოლოგიური სცენაა გამოსახული (II ს.) [ლორთქიფანიძე მარგ. 1969:125, ტაბ.VII,111]. ამ ნივთებში ქვის ამოჭრილ გამოსახულებებში ჩანს იშვიათი თხელი ფირფიტა – ფოლგა. ბუდეში ქვა ამოჭრილი პირით ქვევით არის ჩაბრუნებული, ისე რომ გამჭვირვალე ქვის ზედაპირზე ღრმად ნაკვეთი გამოსახულება ოქროსფრად გამოსჭვივის. სამივე ნივთი წარმოადგენს გლიპტიკური ხელოვნების მაღალმხატვრულ და შესრულების ტექნიკით იშვიათ ნიმუშებს.

კასპის რაიონის სოფ. ხოვლეში აღმოჩენილია ოქროს ფურცლით შემკული იშვიათი ნივთები: მინის ორი მოხატული სურა (ახ.წ. III ს), რომლებზედაც ანტიკური მითოლოგიური სცენები და ღვთაებები არის წარმოდგენილი [შატბერაშვილი ვ. 2007:88-90, ტაბ.178-179] და ბოლოს ტახტიძირის სამაროვანზე აღმოჩენილი ოქროს ფურცლით შემკული ორი მედალიონი, რომელიც ჩვენი კვლევის საგანს შეადგენს.

ოქროს ფურცლით შემკული მინის გლიპტიკური ძეგლების დამზადების ორგვარი ხერხი არსებობს. ერთ შემთხვევაში ნივთები მზადდებოდა ფერადი მინის ოვალური ფირფიტისაგან, რომლის ორივე მხარეს მოთავსებულია ოქროს ფურცლის დატვიფრული ფიგურები. შემდეგ ეს ორივე მხარე დაფარულია უფერო გამჭვირვალე მინის თხელი ფენით. ამგვარი წესით დამზადებული ნივთე-

ბი აღმოჩენილია ორი ცალი ბოსფორში, პავლოვის ყორღანში [Артамонов М. 1966:1176 №№274,275; Boardman J. 1970:233-234, გამოსახ. 822; Уильямс Д., ... 1995:171, № 108; ლატზ-ორსტერ . 2002:567, კატ. № 429 ც], ერთი - საბერძნეთში, თესალიაში, ჰომოლიონში, ერთ-ერთ სამარხში [Boardman 1970:234-235; Уильямс Д., ... 1995:171, № 109; Platz-Horster 2002:569, კატ. № 427ა]. კიდევ ერთი ასეთი ნივთი გამოფენილი იყო ლონდონში აუქციონზე [Уильямс Д., ... 1995:171]. ამგვარივე წესით არის დამზადებული ბერლინის მუზეუმში დაცული ტარენტოში აღმოჩენილი ნივთი, რომელშიც ოქროს ფურცლის დატვიფრული ფიგურები სპილოს ძვლის ოვალურ ფირფიტაზეა მოთავსებული და შემდეგ ბაცი ცისფერი გამჭვირვალე მინის თხელი ფენით დაფარული [Уильямс Д., ... 1995:171, № 110; Platz-Horster G. 2002:568, კატ. № 428]. ყველა ეს ნივთი ძვ.წ. IV საუკუნით, უმეტესად, საუკუნის მეორე ნახევრით არის დათარიღებული. პავლოვის ყორღანისა და ჰომოლიონის ნივთებზე მსჯელობისას ბორდმანი გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ ეს ნივთები ერთ სახელოსნოში, ალექსანდრიაში უნდა იყოს დამზადებული [Boardman J. 1970:233].

არსებობს ოქროს ფურცლით შემკული გლიპტიკური ძეგლები, რომლებიც სხვა ხერხით არის დამზადებული. ასეთებია მთლიანად ბაცი მომწვანო გამჭვირვალე მინისაგან დამზადებული ფარაკიანი ბეჭდები. ამ ბეჭდების ფარაკებზე გამოსახულება ამოჭრილია (ისინი ინტალიოებს წარმოადგენენ) და შიგ ჩანწეხილია ოქროს თხელი ფურცელი. შემდეგ ეს ფარაკი დაფარულია გამჭვირვალე მინის თხელი ფენით. ერთი ასეთი ბეჭედი ინახება მეტროპოლიტენ მუზეუმში, მეორე — ბრიტანეთის მუზეუმში. ორივე ეს ნივთი დათარიღებულია ძვ.წ. 350-300 წწ-ით [Уильямс Д.,... 1995:№159,160]. ერთი ასეთივე ბეჭედი აღმოჩენილია ყობანში, კურჯიპის ყორღანში. დათარიღებულია ძვ.წ. V-III საუკუნეებით [Галанина Л. 1980:89, №34].

ტახტიძირის მედალიონები დამზადებუ-

ლია ოქროს ფურცლით შემკული გლიპტიკური ძეგლების დამზადების მეორე ხერხით, მაგრამ სხვა ამგვარი ნივთებისაგან განსხვავებით, მათი ზედაპირი არ არის დაფარული გამჭვირვალე მინის დამცავი ფენით. როგორც ჩანს, მედალიონების ამოჭრილ გამოსახულებაში ჩანწეხილი ოქროს ფურცელი მიწებებული არის რალაც ნებოვანი ნივთიერებით, რომელსაც ახსენებს მ. მაქსიმოვა ოქროს ფურცლით შემკული მინის ბეჭდების შესახებ მსჯელობისას [Максимова М. 1948:242]. ტახტიძირის მედალიონები არ არის გახვრეტილი, არა აქვს არც ლითონის ჩარჩო (როგორც ეს პავლოვის ყორღანის, ჰომოლიუმის და ბერლინის მუზეუმში დაცულ ოქროს ფურცლით შემკულ ნივთებს). ამიტომ ძნელია წარმოდგენა იმისა, თუ როგორ იხმარებოდა ეს ნივთები. გვინდა აღვნიშნოთ, რომ არსებობს ტახტიძირის მსგავსი ცალ მხარეს ბრტყელი და მეორე მხარეს მცირედ ამობურცული გამჭვირვალე მინის მედალიონები, რომლებზედაც გამოსახულება შესრულებულია სხვადასხვა ფერის საღებავებით. პანტიკაპეონში აღმოჩენილია სამი ასეთი მედალიონი [Кунина Н. 1997:19, კატ. №65-67, სურ. 38-40; Кунина Н. 2002:186-191, კატ. №65-67, სურ.1ა,в; სურ.2,3. (ყველა დათარიღებულია ძვ.წ. IV საუკუნით)]; ორი აღმოჩენილია ქერსონესის ოლქის სოფ. პრივოლნოეში [Кубышев А., 1997:72, სურ.1; Островерхов А. 2009:71, სურ.1,2]. ასეთივე მედალიონი აღმოჩენილია კრასნოდარის მხარის ტენგინსკის ნაქალაქარზე ყორღან-საკურთხეველ №2-ში (ძვ.წ. IV ს.) [Эрлих В. 2010]. პრივოლნოეს ნივთების შემსწავლელები - კუბიშევი და ოსტროვერხოვი აღნიშნავენ, რომ ეს მედალიონები აღმოჩენილია მიცვალებულის ყელის არეში, ამიტომ მიიჩნევენ, რომ ეს არის ყელსაბამის შემადგენელი „კულონი“ ორი ნაწილი. აქ არაფერი არის ნათქვამი, როგორ იყო ეს „კულონი“ ჩართული ყელსაბამში. არ არის აღნიშნული, გახვრეტილია თუ არა ეს „კულონი“, ან აქვს თუ არა მას რაიმე ლითონის მოჩარჩოება (ფოტოზე ამგვარი არაფერი შეიმჩნევა) [იხ. Островерхов А. 2009:71, ფოტო

№1], რის გამოც ამ ნივთების გამოყენების შემოთავაზებული ვარიანტი ნაკლებად დამაჯერებლად გვეჩვენება. უფრო მართებულად მიგვაჩნია ნ. კუნიანას მოსაზრება, რომ საკითხი ამ ნივთების ხმარების შესახებ ღიად რჩება [Кунина Н. 2002:190].

რაც შეეხება ტახტიძირის მედალიონების გამოსახულებებს. მედალიონზე გამოსახული ფრთაგაშლილი გრიფონის მსგავსი გამოსახულებები ხშირად გვხვდება ძვ.წ. V-IV სს. ბერძნულ სკარაბეოიდებზე [Boardman J. 1970: №№ 464,465,512,616-618,622 და სხვა], ხოლო ლოდზე ან ტახტზე მჯდომი მანდილოსანი, რომელსაც ხელში სხვადასხვა საგნები (თასი, გვირგვინი, ფრინველი და სხვა) უჭირავს, ერთ-ერთი ყველაზე პოპულარული სიუჟეტია ძვ.წ. V-IV სს. ბერძნულ სკარაბეოიდებზე და ლითონის ფარაკიან ბეჭდებზე [Boardman J. 1970: №№632,674,687,759,778,779 და სხვა; Boardman J., 1978: ტაბ. XXVI,141, ტაბ. XXVII,144 და სხვა].

ვფიქრობთ, ტახტიძირის ეს ორი იშვიათი ნივთი ძვ.წ. IV ს. მეორე ნახევრით უნდა დათარიღდეს. მათ, სავარაუდოდ, ეგვიპტესთან, კერძოდ კი ალექსანდრიასთან უნდა ჰქონდეთ კავშირი.

ლიტერატურა:

გაგოშიძე იულ. 1997: არქეოლოგიური გათხრები ტახტიძირში (ქარელის რ-ნი). — კავკასიის არქეოლოგია. უახლესი აღმოჩენები და პერსპექტივები, საერთაშორისო სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა მოკლე შინაარსი. თბილისი, გვ.16-17.

ლორთქიფანიძე მარგ. 1969: ძველი საქართველოს გლიპტიკური ძეგლების კორპუსი, თბილისი.

შატერაშვილი ვ. 2007: მდიდრული სამარხი სოფელ ხოვლედან. — იბერია-კოლხეთი, №3, თბილისი, გვ.87-96.

Алексеева Е. 1978: Античные бусы Северного Причерноморья. – Вып. Г-2. Москва.

Артамонов М. 1966: Сокровища скифских курганов. Прага, Ленинград.

Галанина Л. 1980: Курджипский курган. Ленинград.

Кубышев А., Островерхов А. 1997: Стекланные погребальные «кулоны» раннеэллинистического времени из Северного Причерноморья. Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимоотношения античной и варварской культур (IV в. до н.э.- IV в.н.э). – Материалы полевого семинара, Тирасполь, с. 72.

Кунина Н. 1997: Античное стекло. Санкт-Петербург.

Кунина Н. 2000: Стекланные медальоны с рисунками из некрополя Пантикапея. – Сб. Античное Причерноморье, научн. ред. С. Соловьев, Санкт-Петербург, с.186-191.

Максимова М. 1948: Обработка изделий. Стекло. Эллинистическая техника. – Сб. статей под ред. И.Толстого. с. 232-244.

Островерхов А. 2009: Складні медальйони і деякі питання ідеологічних уявлень населення Північного Причорномор'я у IV-III ст. до н.э. – Археология, №3

Уилльямс Д., Огден Дж. 1995: Греческое золото. Санкт-Петербург.

Эрлих В. 2011: Святилища некрополя Тенгинского городища IV-II вв. до н.э. Москва.

Boardman J. 1970: Greek Gems and Finger Rings. London.

Boardman J., Vollenweider M. 1978: Catalogue of the Engraved Gems and Finger Rings. I, Greek and Etruscan. Oxford.

Platz-Horster G. 2002: Griechischer Schmuck in "barbarischen" Gräbern. Die Griechische Klassik Idee Oder Wirklichkeit, Berlin .

ილუსტრაციების აღწერილობა:

სურ 1. მინის მედალიონი-ინტალიო, გრიფონის გამოსახულებით.

სურ 2. მინის მედალიონი-ინტალიო, მჯდომარე მანდილოსნის გამოსახულებით.

I

სურ. 1

სურ. 2

ზემო იმერეთი აღრეულ შუა საუკუნეებში

ყველა მკვლევარი, ვინც კი ზემო იმერეთის ძველი ისტორიის პრობლემებს შეხებია, მას განიხილავდა არგვეთის საერისთავოს ისტორიასთან მიმართებაში და ეს ვითარება არც არის მოულოდნელი, რადგან საყოველთაოდ ცნობილი ფაქტია, რომ ეს მიწა-წყალი არგვეთის საერისთავოს შემადგენელი ტერიტორია იყო ამ უკანასკნელის შექმნის დღიდანვე. დღევანდელი მონაცემებით შედარებით კარგად არის შესწავლილი არგვეთის ამ ნაწილის ანტიკური ისტორიის საკითხები და ეს მომენტი დაკავშირებულია საირხის გახმაურებულ აღმოჩენებთან.

არგვეთის, როგორც ადმინისტრაციული და ტერიტორიული ერთეულის, კვლევას სათავე დაუდო გ. ცქიტიშვილმა და იმთავითვე ივარაუდა, არგვეთის საერისთავოს ფარგლებში ორი პოლიტიკური ერთეულის, შორაპნისა და საჩხერის ქვეყნების არსებობა [ცქიტიშვილი გ. 1964:58]. შეიძლება ითქვას, რომ განსვენებული მეცნიერის ამ მოსაზრებას თავის დროზე არავინ გამოხმაურებია და მხოლოდ საირხის აღმოჩენების შემდეგ დადგა დღის წესრიგში არგვეთის საერისთავოს პოლიტიკური სტრუქტურის გარკვევის მცდელობა.

სანამ ამ საკითხებზე შედარებით დანვრილებით შევჩერდებოდეთ, ინტერესმოკლებული არ იქნება, კიდევ ერთხელ გავიხსენოთ ქართულ ისტორიოგრაფიაში საკმაოდ ცნობილი მოვლენა, არგვეთის საერისთავოს შექმნა და თვალი გავადევნოთ წერილობით წყაროებში შემორჩენილ ცნობებს ზემო იმერეთში არსებული ადმინისტრაციული ერთეულების შესახებ.

„ქართლის ცხოვრების“ საისტორიო ტრადიცია, ლეონტი მროველი, არგვეთის საერისთავოს შექმნას მეფე ფარნავაზს მიანერს: „ერთი გაგზავნა მარგვის ერისთავად და მისცა მცირით მთითვან, რომელ არს

ლიხი, ვიდრე ზღუ[რ]მადე [ეგრისისა], რიონს ზემოთ და ამანვე ფარნავაზ ალაშენა ორნი ციხენი შორაპანი და დიშნა“ [ქც. 1955:24] ლეონტი მროველის გადმოცემის მიხედვით ვერ ირკვევა ერთი მეტად მნიშვნელოვანი საკითხი. კერძოდ, კონკრეტულად ვის ეკუთვნოდა არგვეთი და შესაბამისად, ზემო იმერეთი ფარნავაზამდე, ან რის საფუძველზე შექმნა აქ ქართლის მეფემ ადმინისტრაციული ოლქი. ამ პრობლემასთან დაკავშირებით ნიშანდობლივია ნ. ბერძენიშვილის შენიშვნა, რომლის თანახმადაც, ლეონტი მროველს საქართველო სავსებით გამოკვეთილ, ცალკე ერთეულად წარმოუდგენია. ეს ქართლი არის სწორედ ის საქართველო X-XI საუკუნეებში საბოლოოდ რომ ჩამოინაკვთა და ლეონტის ერისთავნიც ისეთივენი არიან, როგორც იყვნენ ერისთავები XI საუკუნეში: ლეონტის ერისთავები მეფეებს სვამენ, ისინი ადგილთა ერისთავები არიან, მამა-პაპურ რჯულს იცავენ, მეფის თვითნებობას ებრძვიან და რაც ყველაზე უმთავრესია, ლეონტი არც ერთ შემთხვევას არ ასახელებს, რომ მეფე ერისთავებს ცვლიდეს. ერისთავები მკვიდრად სხედან თავიანთ საერისთავოებში. თითოეული საერისთავო ვეებერთელა ტერიტორიაა. რეალურ-ისტორიული საეჭვოა აქ რაიმე იყოს, სამაგიეროდ ლეონტის დროის სურათია მოცემული. ასეთი სურათი კი ყველაზე უფრო შესაფერია X-XI საუკუნეებისათვის [ბერძენიშვილი ნ. 1979:12-15]. როგორც ვხედავთ, თავიდანვე არსებობდა ეჭვი ფარნავაზის დროინდელი საერისთავოების, მათ შორის არგვეთის საერისთავოს, ლეონტი მროველისეული ინტერპრეტაციის გარშემო და მიიჩნეოდა, რომ ეს ადმინისტრაციული ერთეული ფეოდალური ურთიერთობებისა და საქართველოს გაერთიანების თანადროული პროდუქტი უნდა ყოფილიყო. თუმცა,

სამეცნიერო ლიტერატურაში, მიზეზი იმისა, თუ რას უნდა გამოეწვია, თუნდაც შუა საუკუნეების არგვეთში საერისთავოს შექმნა, დღემდე თითქმის პასუხგაუცემელია. სამაგიეროდ, კარგად არის ცნობილი ის ეკონომიკური წანამძღვრები, რომლებმაც გამოიწვია ყვირილის ხეობაში მოსახლე საზოგადოების დაწინაურება ჯერ კიდევ ანტიკური პერიოდიდან. მ. ინაძის აზრით, ამ მოვლენის ეკონომიკური საფუძველი იყო მევენახეობა-მეღვინეობის განვითარება [ინაძე მ. 1995:134], ხოლო ჯ. ნადირაძის მოსაზრებით, ყვირილის ხეობის საზოგადოების აღმავლობას საფუძველი მისცა ბრინჯაოსა და რკინის მეტალურგიის განვითარების მაღალმა დონემ [ნადირაძე ჯ. 1990:8-22]. ამ საკითხებზე იმიტომ ვამახვილებთ ყურადღებას, რომ ანტიკური ეპოქის ტრადიციები არ შეიძლება დაკარგულიყო ახ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანებში და როგორც ამას ზემო იმერეთის არქეოლოგიური აღმოჩენები ადასტურებს, აღნიშნული პერიოდის საზოგადოებაც იდგა განვითარების საკმაოდ მაღალ საფეხურზე. ნათქვამის მკაფიო დასტური მოდინახეს, რგანისა და ჯიეთის გვიანანტიკური ხანის სამარხებია, რომლებშიც გამოვლენილია ოქრომჭედლობის, ტორევეტიკისა და იარაღის არაერთი ბრწყინვალე ნიმუში, რაც ამკარად მიუთითებს მათ მფლობელთა დიდ ეკონომიკურ შესაძლებლობებზე.

სამწუხაროდ, ნათქვამის დამადასტურებელი წერილობითი წყაროების ცნობები პრაქტიკულად არ გაგვაჩნია. საერთოდ, ზემო იმერეთის ადრეული შუა საუკუნეების ისტორიის შესახებ ქართული საისტორიო მწერლობა არანაირ ცნობებს არ გვანვდის. ასეთ ცნობებს ვერ ვხვდებით ვერც თანადროულ ბიზანტიურ საისტორიო მწერლობაში. არადა, საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ადრეული შუა საუკუნეები, V და განსაკუთრებით, VI საუკუნე მოვლენებით დატვირთული პერიოდია როგორც ქართლის, ასევე ეგრისის ისტორიაში. ეს არის გამოჩენილი მეფეების, ვახტანგ გორგასლის, გუბაზ I-ისა და გუბაზ

II-ის მოღვაწეობის ხანა. VI საუკუნე ქართლში სახელმწიფოებრიობის გაუქმებისა და მისი ხელახალი აღდგენის ეპოქაა, ხოლო იმავე ხანების ეგრისში მძვინვარებს „დიდი ომიანობა“. VII საუკუნის 50-იან წლებში საქართველოში ლაშქრობენ არაბები.

მოდინახეს სამაროვანი, ჯიეთისა და იცქისის ნამოსახლარი ფენები სწორედ აღნიშნული მოვლენების თანადროულია და საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ამ ძეგლების შემოქმედი საზოგადოება აქტიურად იყო ჩაბმული ხსენებული პერიოდის ისტორიულ რეალებში და ამ ვითარებაში ცოტა მოულოდნელადაც გამოიყურება წერილობითი წყაროების მხრიდან აღნიშნული მხარის სრული იგნორირება. არსებული რეალობა გვაფიქრებინებს, რომ ზემო იმერეთი, შესაძლოა, ამ დიდი ისტორიული მოვლენების მიღმა დარჩა და მას არ შეხებია არც ირანელთა თარეში, არც „დიდი ომიანობის“ პერიპეტიები და ამ კუთხეში არც არაბებს შეუღწევიათ. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ერთერთი ეს მოვლენა აუცილებლად აისახებოდა რომელიმე საისტორიო წყაროში. ასე რომ, მხოლოდ არქეოლოგიური მონაცემებილა გვრჩება ზემო იმერეთის ადრეული შუა საუკუნეების ისტორიული სურათის შესაძლო რეკონსტრუქციის საქმეში.

პროკოპი კესარიელისა და აგათია სქოლასტიკოსის ნაშრომებიდან ცნობილი ხდება, რომ ირან-ბიზანტიას მიმდინარე ხანგრძლივი ომის აქტიური მონაწილეები იყვნენ ქართული სახელმწიფოებიც (ქართლი და ეგრისი). ჩვენთვის საინტერესო რეგიონთან დაკავშირებით, ამ ცნობებიდან გამომდინარე, მხოლოდ იმის თქმა შეგვიძლია, რომ ზემო იმერეთში საომარი მოქმედებები არ განვითარებულა და აქედან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ იგი არც ბიზანტიელებისთვის და არც ირანელებისთვის ინტერესის სფეროს არ წარმოადგენდა. ეს ვითარება კი ცოტა უცნაურად გამოიყურება, რადგან ცნობილია, რომ ორივე მეომარ მხარეს დასავლეთ საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილში

ამკარად ჰქონდათ საკუთარი, მყარად გამოკვეთილი სტრატეგიული მიზნები და ისიც კარგად არის ცნობილი, თუ რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ირანიც და ბიზანტიაც ეგრისისა და ქართლის მომიჯნავე რეგიონის გაკონტროლების საქმეს. ამის დასტურად შორაპნისა და სკანდას ციხეების მაგალითებიც საკმარისია. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ხსენებული ციხეები მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ადრეული შუა საუკუნეების ეგრისის ცხოვრებაში და წარმოადგენდნენ რიონ-ყვირილის სასიმაგრო თავდაცვითი ხაზის სასიცოცხლო საფორტიფიკაციო ნაგებობებს [ლანჩავა ომ. 1998:48-50]. შორაპანიც და სკანდაც ზემო იმერეთის მოსაზღვრე ციხეებია. საკუთრივ ზემო იმერეთიც მდიდარია საფორტიფიკაციო ნაგებობებით (ციხე მოდინახე, წინსოფლის ციხე, ხრეთის ციხე, სვერის ციხე, იცქისის ციხე, თოდაძის ციხე, ნიგოზეთის ციხე, ნავარძეთის ციხე), მაგრამ არც ერთი მათგანის შესახებ ადრეული შუა საუკუნეების ისტორიულ მოვლენებთან დაკავშირებული ცნობა არ მოგვეპოვება. ამ ვითარებას მხოლოდ ორი ახსნა შეიძლება ჰქონდეს. პირველი, რომ აღნიშნულ ციხეებს არანაირი გამოყენება არ ჰქონდათ და შესაბამისად, არც არანაირ როლს ასრულებდნენ ამ პერიოდის ისტორიულ პროცესებში. რაც ჩვენ ნაკლებ სარწმუნოდ გვეჩვენება, რადგან თუ ეს მართლა ასე იყო, საერთოდ რა აზრი ჰქონდა მათ აშენებას. და მეორე, რაც ჩვენი აზრით, უფრო ახლოს არის სინამდვილესთან და გამოიხატება იმაში, რომ ეს ციხეები აშენდა ამ მოვლენებიდან გარკვეული დროის გასვლის შემდეგ. მაგრამ ამ ვითარებაშიც ცოტა გაუგებარია ის მდგომარეობა, რომ არც განვითარებულ და არც გვიან შუა საუკუნეებში მათ შესახებ წერილობითი ცნობები არც თუ ისე მრავალრიცხოვანია და შეიძლება ითქვას, რომ თუ მხედველობაში არ მივიღებთ სვერისა და მოდინახეს ციხეების ირგვლივ დაცულ ორიოდ ცნობას, სხვა მონაცემები არ დასტურდება. ამიტომ არ გამოვრიცხავთ იმ ვარაუდის

დაშვების შესაძლებლობასაც, რომ VI-VII საუკუნეებში ეს ციხეები საერთოდ არ არსებობდა და შესაბამისად, ზემო იმერეთიც უციხეებო რეგიონს წარმოადგენდა. აქვე ისიც გარკვევით უნდა აღინიშნოს, რომ ციხეების პრობლემა ცალკე კვლევის საგანია, მაგრამ ჩვენ ეს საკითხი სხვა კუთხით გვაინტერესებს. კერძოდ, ვცდილობთ გავერკვეთ, რა ურთიერთმიმართება შეიძლება არსებობდეს ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ არტეფაქტებსა და საკუთრივ არქიტექტურულ ნაგებობებს შორის. თუმცა, იმაშიც მყარად ვართ დარწმუნებული, რომ ეს საკითხი ამ ეტაპზე ალბათ, მაინც ვერ გაირკვევა, რადგან არქეოლოგიური გათხრების გარდა აუცილებელია საკუთრივ ამ ძეგლთა არქიტექტურული ანალიზიც, რაც, რა თქმა უნდა, სცილდება წარმოდგენილი ნაშრომის ფარგლებს. აქვე ისიც ამკარაა, რომ ციხეებს ზოგადად ისტორიული თვალსაზრისითაც ენიჭება დიდი მნიშვნელობა, რადგან როდესაც რომელიმე ტერიტორიის საგამგეო ერთეულად განხილვას ვცდილობთ, მით უფრო ადრეულ შუა საუკუნეებში, ციხეების პრობლემას გვერდს ვერ ავუვლით. ეს იმიტომ რომ, ამა თუ იმ ლოკალური კუთხის მმართველი ზედაფენის სოციალური დეტერმინაცია წარმოუდგენელი ან ნაკლებ სარწმუნოა სათანადო ციხის ფლობის გარეშე, რადგან როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, მმართველის პოლიტიკური ძალა მის მიერ ციხის აშენებაშია განსახიერებული, რამეთუ ვინც ციხის უფალია, ის ქვეყნის რეალური მფლობელი და გამგებელიც არის [ინაძე მ. 1988:158]. სათანადო კვლევებით თუ დადასტურდებოდა, რომ ზემო იმერეთის რომელიმე ციხე აგებულია ადრეულ შუა საუკუნეებში, მაშინ უფრო დაბეჯითებით შეიძლებოდა მსჯელობა ამ მინა-წყლის ცალკე საგამგეო ერთეულად არსებობის შესახებ. აღნიშნულ საკითხს ქვემოთ კვლავ დავუბრუნდებით, ახლა კი მხოლოდ იმის აღნიშვნით დავკმაყოფილდებით, რომ სკანდა-შორაპნის სასიმაგრო ზოლის ფუნქციონირე-

ბის პირობებში, ზემო იმერეთი, ერთი შეხედვით, საერთო ისტორიული კონტექსტიდან ამოვარდნილად გამოიყურება და ჩვენს მიზანსაც იმის გარკვევა წარმოადგენს, რამდენად აქვს რეალური საფუძველი ასეთი მსჯელობის შესაძლებლობას. ვფიქრობთ, ეს საკითხი პირდაპირ უკავშირდება არგვეთის საერისთავოს პრობლემას და ამასთან დაკავშირებით ნიშანდობლივია ის გარემოებაც, რომ „ქართლის ცხოვრების“ საისტორიო ტრადიცია არგვეთის საერისთავოს შექმნას (ისევე, როგორც სხვა დანარჩენი საერისთავოებისა) არ განიხილავს ციხეების გარეშე და ლეონტი მროველის თანახმად, ფარნავაზი კოლხეთის აღმოსავლეთში ახორციელებს ერთდროულად ორ მოქმედებას: აარსებს საერისთავოს და აგებს ორ ციხეს. ისიც აუცილებლად უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ერთმნიშვნელოვნად მოხდა არგვეთის საერისთავოს გაიგივება შორაპნის საერისთავოსთან (გ. ცქიტიშვილი) და დიმნას თავიდანვე მიენიჭა მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა. უცილობელი ფაქტია, რომ შორაპანი მიჩნეულია ფარნავაზის მიერ შექმნილი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულის ცენტრად, ხოლო ამ ვითარებაში რაღა ფუნქცია ჰქონდა დიმნას ციხეს და საერთოდ დიშ, ეს კითხვა დღემდე თითქმის უპასუხოდაა დარჩენილი და შეიძლება ითქვას, რომ ამ პრობლემაზე პასუხის გაცემა არც არავის უცდია. ინტერესმოკლებული არ არის იმის აღნიშვნაც, რომ არგვეთის საერისთავოსთან დაკავშირებით ჩამოყალიბებულ ლეონტი მროველისეულ ისტორიულ კონცეფციას გარკვეულწილად ეხმიანება ჯუანშერიც, რომელიც ამ საგამგეო ერთეულს იმავე გეოგრაფიულ არეალში ათავსებს, როგორც ლეონტი მროველი, მაგრამ განსხვავებით, მას წარმოადგენს უფრო დიდ ადმინისტრაციულ ოლქად. ჯუანშერის თანახმად, ვახტანგ გორგასლის მიერ ამ კუთხის ერისთავად დადგენილი ბაკური ერთდროულად არგვეთისა და თავკერის მფლობელია [ქც. 1955:185]. ე.ი. ამ პერიოდში არგვეთის საერისთავო რაჭასაც

მოიცავს. ჩვენ საშუალება გვაქვს „ქართლის ცხოვრების“ ეს ცნობები შევადაროთ ადრეული შუა საუკუნეების ბიზანტიურ საისტორიო მწერლობაში (პროკოპი კესარიელი) შემონახულ ცნობებს და გამოვიტანოთ სათანადო დასკვნები. პროკოპი კესარიელი, რომელიც კარგად იცნობს დასავლეთ საქართველოს გეოგრაფიას, გადმოგვცემს, რომ რაჭა-ლეჩხუმი (სკვიმნიის სამთავრო) შედიოდა ეგრისის სამეფოს დაქვემდებარებაში და არანაირად არ იყო დამოკიდებული ქართლის სამეფოზე [პროკოპი კესარიელი 1966:126]. აქვე ისიც საკითხავია, რამდენად მიუწვდებოდა ხელი ვახტანგ გორგასალს და რამდენად შესწევდა საიმისოდ პოლიტიკური ძალა, რომ დასავლეთ საქართველოში შეექმნა ქართლის სამეფოსადმი დამოკიდებული საერისთავო. არგვეთის რაღაც ნაწილი, უფრო ქართლთან მიმდებარე მინა-წყალი, საფიქრებელია, რომ ამ პერიოდშიც აღმოსავლურ ქართული სახელმწიფოს იურისდიქციის ქვეშ იმყოფებოდა, მაგრამ ამ ვითარებას ჰქონდა რამდენიმე საუკუნის ტრადიცია და არაფერ შუაში იყო ვახტანგ გორგასლის პოლიტიკური ნებასურვილი. აღნიშნულ საკითხებთან დაკავშირებით ნ. ბერძენიშვილი მიიჩნევდა, რომ ლეონტი მროველთან და ჯუანშერთან მოხსენიებული ფარნავაზისა და ვახტანგ გორგასლის დროინდელი საერისთავო ტერიტორიები წარმოადგენდა რეალური ისტორიული ფაქტების ანარეკლს [ბერძენიშვილი ნ. 1975:154]. მისივე აზრით, ეს საერისთავო ქვეყნები უფრო ძლიერ და მტკიცე მომენტზე იყო დამყარებული, ვიდრე სახელმწიფოს მეთაურთა რაციონალისტურ, ადმინისტრაციულ და სახელმწიფოებრივ ღონისძიებებზე და ემყარებოდნენ ეთნიკური და ტერიტორიული წარმონაქმნობის პრინციპს [ბერძენიშვილი ნ. 1975:154]. ამ ეტაპზე ჩვენი კვლევის მნიშვნელობისთვის კიდევ ერთი ნიშანდობლივი მომენტი ნ. ბერძენიშვილის მსჯელობიდან: „ქვეყნის დაყოფა საერისთავოებად, ე.ი. ქვეყნის ადმინისტრაციული დანაწილება სახელმწიფოს წარმოქმნის ნიშანია.. ასეთი დან-

ანლიება ხდება არა ვინმეს (მეფის) ნებისმიერად, არამედ ისტორიულად წარმოიქმნება სხვადასხვა „ქვეყნების“ წარმოქმნის შედეგად. ასე რომ, პროცესი პირუკუ არის იმისა, როგორც ჩვენ ამას გვიხატავენ. ე.ი. უწინ დიდი ქვეყანები (ქართლოსის, ეგროსის, ჰეროსის და სხვ.) კი არ წარმოქმნილან, როგორც ამას ლეონტი წარმოგვიდგენს და მერმე რომელიმე ფარნავაზს (პირველ მეფეს) კი არ დაუნაწილებია ადმინისტრაციულ ერთეულებად, არამედ, პირიქით — საუკუნეთა მანძილზე ესა თუ ის „ქვეყანა“ იქმნებოდა, ხვდებოდნენ ურთიერთს ეს ქვეყნები. იბრძოდნენ, უკავშირდებოდნენ, ქრებოდნენ, ძლიერდებოდნენ, ითქვიფებოდნენ და ბოლოს და ბოლოს ყალიბდებოდნენ გარკვეული მტკიცე ერთეულები — „ქვეყნები“, რომელთა გაერთიანებას ახერხებდა გარკვეულ უპირატესობათა მქონე „ქვეყანა“, რომელიც ასეთ ერთეულებს გარს შემოიკრებდა. ასეთი საერისთავოები იყო ისტორიული წარმონაქმნი ქვეყნები, რომელთა გადაქცევა ადმინისტრაციულ ერთეულებად იყო ქვეყნის განვითარების ახალი საფეხური. უძველესი ერისთავი ეს იგივე ბასილევუსია, „მამასახლისი“ სკეპტუხი, რომელიც დროთა განმავლობაში თანდათან კარგავს ბასილევუსობას ერთადერთი (პირველი) ბასილევუსის გაძლიერების სასარგებლოდ. ვიდრე, ბოლოს უბრალო მოხელე ერისთავად არ გადაიქცევა“ [ბერძენიშვილი ნ. 1975:150]. ამ ვრცელი მსჯელობიდან გამომდინარე, უნდა დავეთანხმოთ მოსაზრებას, იმასთან დაკავშირებით, რომ ამა თუ იმ საერისთავოს ტერიტორია თავდაპირველად შედარებით მცირე მინა-წყალს მოიცავდა და შემდეგ ხდებოდა მათი ერთ დიდ ადმინისტრაციულ ოლქად გაერთიანება [ინაძე მ. 1988:159]. ეჭვგარეშეა, რომ ანალოგიური სიტუაცია იქნებოდა არგვეთის საერისთავოსთან დაკავშირებითაც. ამიტომ მიგვაჩნია, რომ ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის წარმოდგენები არგვეთის დიდი საერისთავოს არსებობის შესახებ, გაზვიადებულია და არ ასახავს იმ ისტორიულ

რეალობას, რასაც ადგილი ჰქონდა ანტიკური ხანისა და ადრეული შუა საუკუნეების ზემო იმერეთში.

როგორც ანტიკური, ასევე ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლების მონაცემები მიანიშნებენ, რომ ზემო იმერეთს რაღაც პოლიტიკური ერთეულის სტატუსი უნდა ჰქონოდა და არ არის გამორიცხული, რომ წარმოადგენდა საგამგეო ტერიტორიას. თუმცა, ადრეული შუა საუკუნეებისთვის ეს ვარაუდი ჯერ კიდევ საკამათო მოსაზრებათა რიგს მიეკუთვნება, რადგან ჩვენს განკარგულებაში არსებული არქეოლოგიური ძეგლები ერთმნიშვნელოვნად არ იძლევიან აღნიშნული თვალსაზრისის გადაჭრით მტკიცების საშუალებას, მაგრამ კატეგორიულად არც საპირისპიროს გამორიცხავენ. ძნელი სათქმელია, რამდენად მართებულია კონკრეტული პერიოდისთვის ადრეული ან შედარებით მერმინდელი ანალოგიების მომველიება, მაგრამ თუ ასეთ მეთოდს მივმართავდით, ამ შემთხვევაში, გაცილებით მარტივი იქნებოდა ზემოთქმული ვარაუდის დასაბუთება, რადგან ცნობილია, რომ განვითარებული შუა საუკუნეების ზემო იმერეთი ნამდვილად წარმოადგენდა საქართველოს ერთერთი მნიშვნელოვანი ფეოდალს, არგვეთის საერისთავოს ნაწილს და აქვე მდებარეობდა ერისთავის რეზიდენციაც. მხედველობაში გვაქვს „მატიანე ქართლისაში“ მოხსენიებული ჩიხის საერისთავო. აღნიშნულ ისტორიულ წყაროში უკვე აღარაა ნახსენები ლეონტი მროველისა და ჯუანშერისეული არგვეთის საერისთავო და დასტურდება „ერისთავი ჩიხისა“. მართალია, მატიანეში პირდაპირ არ არის ნახსენები ჩიხის საერისთავო, მაგრამ სრულიად აშკარაა, რომ „ერისთავი ჩიხისა“, რა თქმა უნდა, საერისთავო მინა-წყალს გულისხმობს. ამ საერისთავოს მოხსენიება უკავშირდება აფხაზთა მეფეების ქართლისთვის ბრძოლის პერიპეტიებს: „მას ჟამსა გამოვიდა გიორგი, აფხაზთა მეფე, ძმა თეოდოსესი და დემეტრესი, ძე ლეონისი. დაიპყრა ქართლი და დაუტევა ერისთავად

ჩიხას ძე დემეტრესი. და ვითარ გარდაიცვალა გიორგი, აფხაზთა მეფე, დარჩა ძე დემეტრესი მცირე, რომელსა ერქუა ბაგრატი, რომელი იცნობების ექსორიაქმნილობით. და ცოლმან გიორგი მეფისამან მოკლა ძე დემეტრესი, ერისთავი ჩიხისა.“ [ქც. 1955:258]. როგორც მოხმობილი ციტატიდან ჩანს, „ერისთავი ჩიხისა“ სულ ორჯერ მოიხსენიება ქართულ საისტორიო მწერლობაში. ნ. ბერძენიშვილი ეჭვობდა, ხომ არ იგულისხმებოდა ამ შემთხვევაში „ჩიხის ერისთავი“ ქართლის ერისთავად [ბერძენიშვილი ნ. 1975:354]. თუ ჩიხა ქართლის საერისთავო იყო, მაშინ ცხადია, რომ ამ პერიოდის ზემო იმერეთიც, შესაბამისად ქართლის ფარგლებში იქნებოდა მოქცეული. თუმცა, ამ კონკრეტულ შემთხვევაში ალბათ, საინტერესო უნდა იყოს არა ის, თუ ვის ექვემდებარება ეს მხარე, არამედ ის, თუ როდიდან შეიძლება ვივარაუდოთ აღნიშნული საერისთავოს არსებობა. სამწუხაროდ, „მატიანე ქართლისა“ ამ პრობლემის ირგვლივ პასუხს არ იძლევა. ამის მიუხედავად, ეს ცნობა არაერთ საყურადღებო კითხვას ბადებს და მათზე პასუხის გაცემა პირდაპირ უკავშირდება ზემო იმერეთის ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლების პრობლემას. აქვე იმასაც დავძენთ, რომ არქეოლოგიური თვალსაზრისით სოფელი ჩიხა თითქმის შეუსწავლელია და აქ მხოლოდ XX საუკუნის 70-იან წლებში ჩაატარა ჯ. ნადირაძემ მცირე მასშტაბის სადაზვერვო სამუშაოები. სოფლის ეკლესიის სამხრეთით, ადგილ „გობინარში“ დადასტურდა ადრე ანტიკური და ელინისტური ხანის მატერიალური კულტურის შემცველი ფენების უაღრესად მწირი ნაშთები. გამოვლინდა ნითლად მოხატული და ნითლად შეღებილი კერამიკის მცირე ფრაგმენტები. როგორც გამთხრელი აღნიშნავდა, ელინისტური ხანის შემდგომ ეს ადგილი აღარ წარმოადგენდა დასახლებულ პუნქტს [ნადირაძე ჯ. 1990:135-136] ბუნებრივია, ერთი სადაზვერვო თხრილის მონაცემებზე დაყრდნობით ძალიან ძნელია ზოგადად დასახლებული პუნქტის შესახებ

მსჯელობა, მაგრამ ისიც ფაქტია, რომ შუა საუკუნეების არქეოლოგიური მასალა ამ, თუნდაც მცირე გათხრებს, არ მოუცია. შესაძლებელია, მომავალში არ გამოირიცხოს ჩიხაში სხვადასხვა პერიოდების კულტურული ფენების აღმოჩენა, მაგრამ ამჟამად ჩვენთვის ცნობილი მასალა ნამდვილად არ უჭერს მხარს აქ შუა საუკუნეების ნივთიერი კულტურის არქეოლოგიურ დადასტურებას. თუმცა, აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ წერილობითი წყაროს ცნობა შეიძლებოდა საკმარისი საბუთიც ყოფილიყო, მაგრამ არქეოლოგიური მასალის არსებობა, რა თქმა უნდა, დამატებითი არგუმენტი იქნებოდა და აღმოჩენის შემთხვევაში, უცილობლად გაამყარებდა „მატიანე ქართლისას“ ცნობის სისწორეს ჩიხის, როგორც საერისთავო რეზიდენციად არსებობის თაობაზე. ნ. ბერძენიშვილი მიიჩნევდა, რომ ჩიხა შემდეგ დროინდელი საჩხერის მაგივრობას სწევდა [ბერძენიშვილი ნ. 1966:31]. ამ მოსაზრებით თითქოს ირიბად არის ნათქვამი, რომ ჩიხა და საჩხერე შესაძლებელია, ერთი და იგივე გეოგრაფიული პუნქტი ყოფილიყო. ასეთ ვარაუდს მხარს უნდა უჭერდეს მოდინახეს სამაროვნის მონაცემებიც, რადგანაც იგი საჩხერისა და ჩიხის მიდამოებში შუა საუკუნეების, ჯერჯერობით, ერთადერთი გამოვლენილი არქეოლოგიური ძეგლია. მოდინახეს სამაროვანზე აშკარად გამოიყოფა ორი შედარებით ფართო ქრონოლოგიური პლასტი: გვიანანტიკური (IV საუკუნის პირველი ნახევრისა და შუა წლების) [ნადირაძე ჯ. 1975:4-45] და ადრეული შუა საუკუნეების (IV საუკუნის მიწურული-VII საუკუნე) კომპლექსები [კაპანაძე ნ. 2006:110-124]. ბუნებრივია, რომ ამ ორ მთავარ ჯგუფში შესაძლებელი ხდება შედარებით ვიწრო ქრონოლოგიური შკალის გამოყოფაც. ამ ეტაპზე მნიშვნელობას ვანიჭებთ გვიანანტიკური ხანის მდიდრულ სამარხებს, რადგან სწორედ ისინი მიაჩნებენ, რომ სამაროვანი მხოლოდ რიგითი სოციალური წრის წარმომადგენელთა საძვალე არ უნდა ყოფილიყო. ამის შესახებ ჯერ კიდევ ჯ.ნადირაძე მიუ-

თითებდა და აღნიშნავდა, რომ გვიანანტიკური ხანის დასაწყისიდან არგვეთის საერისთავოს ცენტრი მდ. ყვირილის მარჯვენა ნაპირზე უნდა არსებულიყო და ამ ქვეყნის გამგებელთა რეზიდენცია, ისევე, როგორც ნეკროპოლი, საძებნი იყო ქ. საჩხერის ტერიტორიაზე და ქართული ენის ნორმებიდან გამომდინარე, არ გამოირიცხებოდა შედარებით გვიან გაჩენილ ტოპონიმ საჩხერის ჩიხასთან დაკავშირება [ნადირაძე ჯ. 1975:76]. თუ ეს მოსაზრება სინამდვილეს შეესაბამება, მაშინ ცხადი გახდება, რომ სწორედ მოდინახეს ნეკროპოლიდან ეყრება საფუძველი შუა საუკუნეების ჩიხის (საჩხერის) საერისთავოს. ამ შემთხვევაში ნადვილად არ არის უკანა პლანზე გადასაწევი ჩიხასთან შედარებით საჩხერის გაცილებით მოხერხებული სტრატეგიული მდებარეობა. საჩხერესთან თავს იყრის სასიცოცხლო მნიშვნელობის გზები, რომლებსაც ყოველთვის დიდი დატვირთვა ჰქონდათ და მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ქვეყნის პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ცხოვრებაში. უკლებლივ ყველა მკვლევარი, ვინც კი ჩიხის საერისთავოს პრობლემას შეხებია, უყოყმანოდ აღნიშნავს, რომ იგი ქართლის ერისთავის რეზიდენციას წარმოადგენდა (ნ. ბერძენიშვილი, დ. მუსხელიშვილი), მაგრამ თვით ამ საერისთავოს გენეზისის საკითხი არც ერთს საგანგებო ძიების საგნად არ გაუხდია. ამ მხრივ გამოწკლისს წარმოადგენს მხოლოდ ჯ. ნადირაძის ზემოთ მოხმობილი მოსაზრება, რომელსაც ჩვენ სავსებით ვიზიარებთ. ამ საკითხთან მიმართებაში ნამდვილად უინტერესოდ არ გამოიყურება იცქისის ციხის აღმოჩენები. როგორც მისმა არქეოლოგიურმა შესწავლამ გვიჩვენა, VI-VII საუკუნეები წარმოადგენს ამ სამოსახლოს აღმავლობის პერიოდს. ათვისებულია თითქმის მთელი გორა და კულტურული ფენების სისქე 2 მ-ს აღწევს. ამ რეალობიდან გამომდინარე, არქეოლოგიურ ლიტერატურაში გამოითქვა ვარაუდი, რომ შესაძლოა ამ ეპოქის იცქისის ციხე წარმოადგენდა მდ. ყვირილის ზემო წელზე

არსებულ მთავარ საფორტიფიკაციო ნაგებობას და აკონტროლებდა შიდა ქართლის მთიანეთსა და ბარში მიმავალ გზებს. არ გამოირიცხება ის ვარაუდიც, რომ ასეთი მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტი რეგიონის მმართველის რეზიდენციაც ყოფილიყო [მახარაძე გ., ... 2005:40]. იცქისის ციხის მიმდებარე მიწა-წყლის განსაკუთრებულ დაწინაურებულობაზე მიანიშნებს ხუროთმოძღვრების ძეგლებიც, რომელთა შორის ისტორიული მნიშვნელობით აშკარად გამოირჩევა სავანის წმ. გიორგის სახელობის დარბაზული ეკლესია. ტაძრის ფასადები მდიდრულად არის დეკორირებული და იგი XI საუკუნის არქიტექტურის საინტერესო ნიმუშს წარმოადგენს. ტაძრის კედლებზე შემორჩენილია ისტორიული ხასიათის რამდენიმე წარწერა, რომელთა შორის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება სამხრეთის კარიბჭის ტიმპანის წარწერას, საიდანაც ირკვევა, რომ ეკლესია მეფე ბაგრატ IV-ის ზეობის ხანაში, 1046 წელს აუგია გიორგი ერისთავთერისთავს. აქვე ფიქსირებულია ერისთავთერისთავის გარდაცვლილი მშობლების გულზვიადისა და მარიამის, ძმის (შემორჩენილია მხოლოდ ერთი გრაფემა „ხ“) და შვილის, გოლიათის სახელები [სილოგავა ვ. 1980:59]. დედოფალი მარიამი და მისი შვილები გიორგი და ხურსი მოიხსენიებიან ქორეთის ღვთაების ეკლესიის 1000 წლით დათარიღებულ წარწერაშიც, რომელიც შეისწავლა და გამოაქვეყნა გ. გაფრინდაშვილმა. მანვე მართებულად დაუკავშირა ერთმანეთს სავანისა და ქორეთის ეკლესიათა ქტიტორები და მიიჩნია, რომ სავანის ეკლესიის წარწერის გიორგი ერისთავთერისთავის ძმის სახელი იყო ხურსი [გაფრინდაშვილი 1970:54-61]. ამრიგად, სავანის ეკლესიის მამულებელია გიორგი ერისთავთერისთავი. იგი ძლიერი ფეოდალური სახლის წარმომადგენელია და უეჭველია ისიც, რომ ეს საგვარეულო დიდ მამულებთან ერთად ფლობდა ქართლში გადამავალ გზებს და ეწეოდა ფართო აღმშენებლობით საქმიანობას. იცქისის ციხისა და სა-

ვანის წმ. გიორგის ეკლესიის არსებობა კარგად თანხვედბა ერთმანეთს და გამორიცხული არ არის, რომ ამ ძლიერი ფეოდალური სახლის რეზიდენცია სწორედ იცქისის ციხე ყოფილიყო. თუ ეს მსჯელობა ახლოს დგას რეალობასთან, მაშინ X-XI საუკუნეების ყვირილის ხეობის ზემო ნელზე საქმე უნდა გვექონდეს რამდენიმე (ორ, სამ?) საერისთავო რეზიდენციასთან. ჩიხისა და იცქისის გარდა აუცილებლად აღსანიშნავია ბალვაშთა საკმაოდ ძლიერი ფეოდალური სახლის რეზიდენციაც კაცხში. შესაძლებელია თუ არა ვივარაუდოთ ერთი შეხედვით მცირე ტერიტორიაზე ამდენი საერისთავო ცენტრის არსებობა. აღნიშნულ კითხვაზე პასუხის გაცემა მით უფრო მნიშვნელოვანი იქნება, თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ დროის ამ მონაკვეთში უნდა ეარსება საკუთრივ არგვეთის საერისთავოსაც. ყოველ შემთხვევაში, წერილობითი წყაროების მიხედვით თითქმის არ დასტურდება აღნიშნული საერისთავოს გაუქმება ან ტრანსფორმაცია და თუ დამტკიცდებოდა ვარაუდი, რომლის თანახმადაც იცქისის, ჩიხისა და კაცხის ერისთავები არგვეთის საერისთავოს ფარგლებში არსებული საერისთავო ცენტრების გამგებლები იყვნენ, მაშინ საშუალება გვექნებოდა, გვევარაუდა საერისთავოს შიგნით გარკვეულ იერარქიულ ინტიტუციებზე. მაგრამ იგივე წერილობითი წყაროების მონაცემებით (“ქართლის ცხოვრება“) ბალვაშებთან მიმართებაში ამგვარი ვარაუდის დაშვებაც კი პრინციპულად გამორიცხულია, რადგან ეს საგვარეულო თვით ერთიანი საქართველოს მეფეებსაც არ ემორჩილებოდა და ცხადია, სრულიად ანტიმეცნიერული იქნებოდა იმის წარმოდგენა, თითქოს ისინი რომელიმე რეგიონის მმართველ ერისთავს ექვემდებარებოდნენ. სამწუხაროდ, წერილობითი წყაროებით არც ის ირკვევა, რა დამოკიდებულება არსებობდა ერთი მხრივ, ჩიხასა და იცქისში მსხდომ ერისთავებსა და მეორე მხრივ, ბალვაშებს შორის და ემორჩილებოდნენ თუ არა ეს ერისთავები ბალვაშთა საგვარეულოს. ისტორი-

ული რეალობის გათვალისწინებით ასეთი სახის სიუზერენია უფრო მისაღები და ალბათ, ლოგიკურიც იქნებოდა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში არგვეთის პოლიტიკური დაქვემდებარებულობის პრობლემა ასე თუ ისე გარკვეულია და მტკიცედ ფეხმოკიდებული მოსაზრებების თანახმად, X საუკუნეში იგი ქართლის საერისთავოდ განიხილება. სრულიად განსხვავებულ ვითარებას ვაფიქსირებთ შედარებით ადრეულ, VIII-IX საუკუნეებთან მიმართებაში. აქ მივადევით უაღრესად საინტერესო და ამ კუთხის ისტორიისათვის მნიშვნელოვან საკითხს. საქმე ეხება არგვეთის პოლიტიკური კუთვნილების პრობლემას ადრეულ შუა საუკუნეებში. როდესაც ფარნავაზმა არგვეთის საერისთავო შექმნა, ის თავისთავად მოექცა ქართლის სამეფოს ფარგლებსა და პოლიტიკურ სისტემაში. თავის დროზე ჯ. ნადირაძე ვარაუდობდა, რომ ძვ.წ. III-I საუკუნეების საირხე წარმოადგენდა არა კოლხეთის ერთერთი სკეპტუხის, არამედ ქართლის საერისთავოს, სწორედ ფარნავაზის მიერ შექმნილი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულის ცენტრალურ ქალაქს [ნადირაძე ჯ. 1990:151] აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით გამოთქმულია სხვაგვარი მოსაზრებაც, რომლის თანახმადაც ფარნავაზისა და მისი მემკვიდრეების მოღვაწეობის პერიოდში აღმოსავლეთ კოლხეთში არსებობდა რამდენიმე ადმინისტრაციული დანაყოფი, რომელთა გაერთიანება არგვეთის დიდ საერისთავოდ მოხდა შედარებით მოგვიანო ეტაპზე, სავარაუდოდ ძვ.წ. I - ახ.წ. I საუკუნეების მიჯნაზე [ბრაგვაძე ზ. 1991:95-96], მაგრამ არც ერთი ეს მოსაზრება არ უარყოფს იმ ფაქტს, რომ ფარნავაზის დროიდან მოკიდებული არგვეთის ეს მინა-წყალი მყარად მოექცა ქართლის სამეფოს პოლიტიკურ საზღვრებში და ასეთად დარჩა იგი მთელი გვიანანტიკური პერიოდის განმავლობაში.

აკად. დ. მუსხელიშვილის მოსაზრებით, VI საუკუნის ბოლოს და VII საუკუნის პირველ ნახევარში აღმოსავლეთ საქართველო ინტენსიურად იყო ჩაბმული იმ დროის სა-

გარეო სავაჭრო-ეკონომიკურ კონტაქტებში და ამ პროცესში აქტიურ როლს ასრულებდა არგვეთიც, რაზეც მიანიშნებს ჭიათურასა და ქორეთში აღმოჩენილი სასანური მონეტების შემთხვევები და ეს არგუმენტი საკმარისი საბუთია იმისთვის, რათა მივიჩნიოთ, რომ ამ პერიოდში ეს ტერიტორია მოქცეულია ქართლის საერისმთავროს შემადგენლობაში [მუსხელიშვილი დ. 1980:16]. გეოპოლიტიკური ფაქტორის ცვლილებას უნდა გამოიწვიოს საუკუნეების განმავლობაში აღმოსავლეთ საქართველოს იურისდიქციაში მყოფი ზემო იმერეთის მიწა-წყლის დასავლეთ საქართველოს მფლობელობაში გადასვლა. იმ პერიოდის საქართველოს ისტორიის გათვალისწინებით, ასეთი ფაქტორი შეიძლება ყოფილიყო არაბების შემოსევები. ზემო იმერეთის ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები ადასტურებენ, რომ მოდინახეს სამაროვანმა ფუნქციონირება შეწყვიტა VII საუკუნეში [კაპანაძე ნ. 2006:117]. VII საუკუნითვე თარიღდება წინსოფლის (ჯიეთის) ნამოსახლარისა [კაპანაძე ნ. 2008:67] და იცქისის ციხის ქვედა კულტურული ფენის ზედა ქრონოლოგიური ზღვარიც [Kapanadze N. 2005:127]. ე.ი. ირკვევა, რომ VII საუკუნე ზემო იმერეთის არქეოლოგიური ძეგლებისათვის ერთგვარი გარდამტეხი პერიოდი. კვლევის ამ ეტაპზე აღნიშნულ ვითარებას ვუკავშირებთ სწორედ არაბთა შემოსევებს. შესაძლებელია, მომავალმა აღმოჩენებმა კიდევ უფრო დააზუსტოს აღნიშნული პრობლემის ცალკეული ნიუანსები. პოლიტიკური ვითარება კვლავ იცვლება VIII საუკუნიდან და როგორც დ. მუსხელიშვილი მიიჩნევს, საფუძველს მოკლებული არ უნდა იყოს იმ მოსაზრების დაშვება, რომ VIII საუკუნის პირველ ნახევარში, როდესაც არაბებმა მთელი დასავლეთ საქართველო დაიპყრეს, არგვეთი ქართლის ერისმთავრისთვის დაექვემდებარებინათ და ამით შეექმნათ საფუძველი ეგრისზე ქართლის პრეტენზიებისათვის [მუსხელიშვილი დ. 1980:76-77]. თუმცა, მკვლევარი არ გამორიცხავს, რომ მთელი არგვეთი მაინც დასავლეთ საქართველოს ფარ-

გლებში რჩებოდა და აღნიშნული ფაქტის დასადასტურებლად მიმართავს ჰაგიოგრაფიული თხზულების „წამება და ლუაწლი წმიდათა და წამებულთა მონამეთა დავით და კონსტანტინესი“ ერთ პასაჟს, რომლის მიხედვითაც მთავართა წამება ხდება „ქვეყანასა არგვეთისასა“ და ყურადღებას აქცევს იმ გარემოებას, რომ მონამეებს უქადიან რიონში დაღრჩობას. ხოლო ეს ფაქტი უკვე თავისთავად მეტყველებს, რომ არგვეთის ტერიტორია რიონამდე ვრცელდება [მუსხელიშვილი დ. 1980:78]. ამ ეპოქასთან დაკავშირებული მსჯელობიდან საყურადღებოდ გვეჩვენება ავტორის მოსაზრება, რომ VIII საუკუნისათვის ტერმინი „ეგრისი ვიდრე შორაპნამდე“ ანაქრონიზმია და წარმოადგენს ძველი ტრადიციის ფორმალურ გამოძახილს [მუსხელიშვილი დ. 1980: 78-79].

სამწუხაროდ, VIII-IX საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები და შესაბამისად მასალაც, ზემო იმერეთიდან ჯერჯერობით არ გაგვაჩნია და დაბეჯითებით ვერ დავამტკიცებთ, აღნიშნულ რეგიონსაც შეეხო თუ არა ეს ვითარება, მაგრამ საისტორიო წყაროში მოხსენიებული იგივე „ერისთავი ჩიხისა“, ქორეთის 1000 წლისა და სავანის 1046 წლის წარწერები თითქოს უნდა ადასტურებდეს ამ მიწა-წყლის ქართლისადმი კუთვნილებას. როგორც დ. მუსხელიშვილი მიიჩნევს, არგვეთი ეკონომიკურად ქართლზე უნდა ყოფილიყო დამოკიდებული, რაც მაჩვენებელია იმისა, რომ იგი ოდითგანვე ქართლში შედიოდა და მისი მოსახლეობის გაქართველაც უძველესი დროიდან დაიწყო და წარმატებით დაგვირგვინდა [მუსხელიშვილი დ. 1980: 151]. მსჯელობის ერთგვარ დასტურად მიგვაჩნია ის გარემოებაც, რომ ზემო იმერეთის არქეოლოგიურ მონაპოვარში თავს იჩენს როგორც ქართლისთვის, ასევე ეგრისისთვის დამახასიათებელი მოვლენები და ირკვევა, რომ კულტურულ-რელიგიური თვალსაზრისით, ორი სახელმწიფოს არსებობის მიუხედავად, ქვეყანა ერთგვაროვანი იყო და მის განვითარებაში არ შეიმჩნევა პრინციპულად განსხვავებული კულტურული და რელიგიური ნიუანსები.

ლიტერატურა:

ბერძენიშვილი ნ. 1966: გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბილისი.

ბერძენიშვილი ნ. 1975: საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII., თბილისი.

ბერძენიშვილი ნ. 1979: საქართველოს ისტორიის საკითხები, IX. თბილისი.

ბრაგვაძე ზ.1991: ფარნავაზის პოლიტიკა კოლხეთის მიმართ და საირხის ნაქალაქარის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი, მაცნე, №3. თბილისი.

გაფრინდაშვილი გ. 1970: 1000 წლის სამშენებლო წარწერა ქორეთის ეკლესიაზე, ძეგლის მეგობარი, №21. თბილისი.

ინაძე მ. 1988: ეგრისისა და ქართლის ურთიერთობისათვის, მნათობი №8. თბილისი.

ინაძე მ. 1995: ძველი კოლხეთის საზოგადოება, თბილისი.

კაპანაძე ნ. 2006: საჩხერის ადრეული შუა საუკუნეების სამაროვანი, არქეოლოგიური ჟურნალი, IV. თბილისი.

კაპანაძე ნ. 2008: წინსოფლის ნამოსახლარი, იბერია-კოლხეთი, №4. თბილისი.

ლანჩავა ომ. 1998: ქუთაისი ეგრის-ლაზიკის ციხე-ქალაქთა სისტემაში, ქუთაისი.

მახარაძე გ., გაგოშიძე გ., ლომთაძე გ., ბერიკაშვილი დ., კაპანაძე ნ. 2005: არქეოლოგიური გათხრები იცქისის ციხეზე, საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები, IX. თბილისი.

მუსხელიშვილი დ. 1980: საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II. თბილისი.

ნადირაძე ჯ. 1975: ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი.

ნადირაძე 1990. ნადირაძე ჯ. საირხე საქართველოს უძველესი ქალაქი თბ.1990

პროკოპი კესარიელი 1966: ომი გუთებთან, გეორგია III. თბილისი.

სილოგავა ვ. 1980: დასავლეთ საქართველოს წარწერები (IX-XIII სს.), ნაკვ. I, თბილისი.

ქც. 1955: ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწრის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. I. თბილისი.

ცქიტიშვილი გ. 1964: ანტიკური ხანის შორაპნის საერისთავოს საკითხისათვის, ისტორიულ-გეოგრაფიული კრებული. III. თბილისი.

Kapanadze N. 2005: Archaeological materials from Itskisi fortress. Pro Georgia. N12. Warshava.

კენოტაფის გამართვის ტრადიცია საქართველოში

სამარხის ერთ-ერთი უძველესი და ფართოდ გავრცელებული სახეობაა კენოტაფი (ბერძნ. κενोटάφιον - ცარიელი საფლავი), რომელიც სიმბოლურ სამარხს, მასზე, ზოგჯერ, ადამიანის დაღუპვის ადგილზე ან უბრალოდ გარდაცვლილის სახელზე აღმართულ მემორიალს გულისხმობს. საქართველოში ცნობილი იყო როგორც მინისქვეშა, ისე მინისზედა კენოტაფების გამართვის ტრადიცია, რასაც, უპირველეს ყოვლისა, არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მასალა ადასტურებს. ადამიანის გარდაცვალებასთან დაკავშირებული განსაკუთრებული დამოკიდებულება, ყველა ეპოქისა და ყველა ხალხის რწმენა-წარმოდგენებსა და საკრალურ რიტუალებში ჩანს. ეს წარმოდგენები თავისი შინაარსით თუ ფორმით დროთა განმავლობაში იცვლებოდა, მიუხედავად იმისა, რომ მათი „...იდეოლოგიური საფუძველი მცირედ განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან“ [სურგულაძე ირ. 2003:13]. ერთ-ერთი ასეთია წარმოდგენა სულების არსებობის შესახებ იმქვეყნიურ სამყაროში, რომელთაც შეეძლოთ ცოცხალთა ცხოვრებაზე მოეხდინათ გავლენა. სწორედ ამ რწმენის საფუძველზე ხსნიან 6000-5000 წლის წინანდელი ბავშვთა სამარხების არსებობას (ინვენტარიანი სამარხები მიცვალებულის გარეშე) ტელ-ეს სავანის (სამარის კულტურა. მესოპოტამია) ნამოსახლარზე [Антонова Е. 1990:105]. როგორც ფიქრობენ, ეს სამარხები გამართული იყო სულებისთვის, ამდენად ისინი კენოტაფებად შეიძლება მივიჩნიოთ.

აღსანიშნავია, კენოტაფების გამართვის ტრადიცია ეგვიპტეში, სადაც, როგორც ცნობილია, ყველაზე მაღალ რანგში ჰყავდათ აყვანილი მიცვალებულის კულტი. ეგვიპტეში კენოტაფები შუა და ახალი სამეფოს დინასტიების ხანაში (დედოფალ ტეტიშერის და

იახმოს I, სენუსერტ III და სეტი I კენოტაფები) გვხვდება. ცარიელი სამარხების (პირამიდების) შესახებ სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს. მიიჩნევენ, რომ კენოტაფის გამართვა რელიგიური რიტუალის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი იყო (“ხებ-სედის დღესასწაული”, „კა“-ს კულტთან დაკავშირებული რიტუალები). კენოტაფი ფარაონის ნამდვილ სამარხთან ერთად იგებოდა, მისთვის საფრთხის აცილების, ზოგჯერ, შესაძლოა, პოლიტიკური მიზნითაც (როგორც ზედა და ქვედა ეგვიპტის ერთ ძალაუფლებაში გაერთიანების სიმბოლო) [Постовская Н. 1957:130].

ტერმინი „კენოტაფი“ პირველად გვხვდება II საუკუნის ბერძენი ისტორიკოსისა და გეოგრაფის პავსანიასის ნიგნში „ელადის აღწერა“ [Павсаний I.2,2; VI,20,17; 23,3]. თუმცა, უფრო ადრე, „ოდისეა“-ში მოხსენიებული „სამახსოვრო ბორცვი“ [ჰომეროსი 1986:18], რომელიც ათინას რჩევით ტელემაქეს უნდა აღემართა უგზო-უკვლოდ დაკარგული ოდისევისთვის — ალბათ კენოტაფი იქნებოდა. როგორც ჩანს, სიმბოლური სამარხის არსებობა უფრო ადრეულია, ხოლო ტერმინი „კენოტაფი“ მოგვიანებით ჩნდება.

კენოტაფადარშეიძლება განიხილებოდეს ყველა სამარხი, სადაც ვერ ან არ დადასტურდა მიცვალებულის ძვლები. ამიტომ სამარხ-კენოტაფების დადგენასთან დაკავშირებით, გარკვეული სირთულეები არსებობს. პირველ რიგში, გასათვალისწინებელია მისი გამართვის მოტივები: მიცვალებულის სულისთვის ზრუნვა, ხიფათის აცილება მიცვალებულის სულის მხრიდან ცოცხლებისათვის და პირიქით; დაკრძალვის რიტუალის ადგილობრივი ტრადიციები, ეპოქისთვის დამახასიათებელი მითოსურ-რელიგიური წარმოდგენები და სხვ.

ისევე, როგორც ძველი სამყაროს

თითქმის ყველა ხალხში, კავკასიაშიც არსებობს კენოტაფის გამართვის ტრადიცია. თუმცა, ამ ტიპის სამარხების შესახებ სხვადასხვა აზრია გამოთქმული და მათი განსაზღვრის დროს გარკვეულ სიფრთხილეს იჩენენ. ალბათ ამასთანაც უნდა იყოს დაკავშირებული კენოტაფების გამოვლენის მხოლოდ ერთეული შემთხვევები ჩრდილო კავკასიის სამაროვნებზე [Ивановский А. 1911:166; Крупнов Е. 1960:188-189] და ნაწილობრივ ამიერკავკასიაშიც. თუმცა, ეს არ ეხება შირაქის ველის — ართიკის სამაროვანს, სადაც გვიანბრინჯაოს ხანის 60-მდე კენოტაფი არის აღრიცხული (500-მდე კატაკომბურ სამარხში) და დადგენილია მათთვის დამახასიათებელი ლოკალური თავისებურება. კერძოდ, ასტრაგალების არსებობა მხოლოდ ამგვარ სამარხებში [Хачатрян Т. 1975:144].

კენოტაფები საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე შუა ბრინჯაოს ხანიდან გვხვდება. „თრიალეთის კულტურაში ჩნდება გვართა და ტომთა ბელადების მდიდრული ინდივიდუალური სამარხები, იცვლება იდეოლოგიური და რელიგიური წარმოდგენები, რასაც ინჰუმაციისა და კრემაციის ცვალებადობა ასახავს“ [გოგაძე ელ. 1972:93]. უკვე შუა ბრინჯაოს ხანაში ჩანს გორასამარხები, სადაც მიცვალებულის ჩონჩხი დადასტურებული არ არის. ამიტომ ვარაუდობენ, რომ ამ დროს დაკრძალვის მთავარი სახეობა კრემაცია იყო. თრიალეთის ყორღანებთან დაკავშირებით ბ. კუფტინი აღნიშნავს, რომ არც ერთ ყორღანში (42 ყორღანიდან ორი გამონაკლისია) დამწვარი ძვლები და ფერფლი არ აღმოჩნდა. [Куртин Б. 1941:81]. მსგავსი შემთხვევები ზურტაკეტის ყორღანებშიც დადასტურდა. ამიტომ, თრიალეთის კულტურაში კრემაციის წესის არსებობის შესახებ ერთგვარი ეჭვიც კი გამოითქვა. ზოგიერთი მეცნიერი აღნიშნულ სამარხებს კენოტაფებად მიიჩნევს [Фисенко В. 1966:82, გამოყენებულია: ჯაფარიძე ოთ.1969:73]. ოთ. ჯაფარიძე ამ მოსაზრებას მართებულად არ თვლის [ჯაფარიძე ოთ.1969:68,73].

შუა ბრინჯაოს ხანაშივე ჩნდება კენოტაფები საქართველოს სხვა ტერიტორიაზე. არსებული მონაცემების მიხედვით, მათი გამოიჯვნა კრემაციული სამარხებისგან, ზოგჯერ ვერ ხერხდება. ამიტომ ვეყრდნობით და ვითვალისწინებთ ძეგლის გამთხრელების დასკვნებს და მხოლოდ იმ ძეგლებს განვიხილავთ, რომლებიც თვით გამთხრელების მიერ კენოტაფებად არის მიჩნეული. მაგრამ ამ შემთხვევაშიც გვხვდება გარკვეული სიძნელეები. მაგალითად, სამთავროს №243 სამარხი გამთხრელის ალ. კალანდაძის მიერ მიჩნეულია კენოტაფად [კალანდაძე ალ. 1980:28]; ტ. ჩუბინიშვილი მას კრემაციულ სამარხად თვლის [ჩუბინიშვილი ტ. 1957:44], ხოლო მ. ივამჩენკო აქ მეორად დაკრძალვას გულისხმობს [Иващенко М. 1980:200-201].

ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული სამარხ-კენოტაფი (ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარი — II ათასწლეულის დასაწყისი) ქვემო ქართლში, ბედენის გორასამარხებში გვხვდება. ბედენის 10 გორასამარხიდან ხუთში ადამიანის ძვლები არ აღმოჩნდა. გ. გობეჯიშვილი თვლის, რომ ყველა ეს სამარხი გაძარცვული და დაზიანებული იყო, გარდა ერთისა - ინვენტარიანი, დაუზიანებელი გორასამარხი №8, რომელსაც იგი კენოტაფად მიიჩნევს, მაგრამ, კრემაციასაც არ გამოორიცხავს [გობეჯიშვილი გ. 1981:96-98]. საერთოდ, ქვემო ქართლის შუა ბრინჯაოს ხანის სამარხებში (განსაკუთრებით გორასამარხებში) ინჰუმაციურთან ერთად, ხშირად გვხვდება სამარხები მიცვალებულის გარეშე და ყველა ეს შემთხვევა (თრიალეთი, ზურტაკეტი, ირგინჩაი, სიონი და სხვ.) დაკრძალვის კრემაციული წესითაა ახსნილი. თეორიულად ეს სარწმუნო ვარიანტია, თუ გავითვალისწინებთ ურთიერთობებს ძველი სამყაროს იმ ქვეყნებთან, სადაც კრემაცია დაკრძალვის გავრცელებული წესი იყო [გობეჯიშვილი გ. 1981:96]. თუმცა, კრემაციის დამადასტურებელი არქეოლოგიური მონაცემები მწირია: არ ჩანს ცეცხლის კერები, ნაცრის ფენა, დამწვარი ძვლის ნაშთები და სხვ. აქ არც ამ რაოდენობის კენო-

ტაფებია საგულისხმო. ასევე ირგანჩაის (ტა- შირის) შუა ბრინჯაოსა და გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამაროვანზე, საკმაოდ ხშირად გვხვდება ყორღანები მიცვალებულის ჩონჩხის გარეშე. კრემაციის ნიშნები აქაც არ შეიმჩნევა. მაგრამ კენოტაფებად მათი მიჩნევა, სწორი არ იქნებოდა. მხოლოდ ერთი სამარხი ითვლება კენოტაფად, ისიც სავარაუდოდ [Кахиани К. и др. 1977:58-61].

შედარებით მეტი კენოტაფი გვხვდება შუა ბრინჯაოს ხანის შიდა ქართლის სამაროვანებზე. ასეთი სამარხები აღმოჩნდა: ნატახტარში [Садрაძე В. 1993:24;], მუხათგვერდში [Садрაძე В. 1993:63-64], სამთავროს [კალანდაძე აღ.1980:25], წალვლის [რამიშვილი აღ.1998:7,9] და მეტეხის (კასპის რ-ნი) [შატბერაშვილი ზ.1967:36-38] სამაროვანებზე. ამ უკანასკნელზე საგანგებოდ შევჩერდებით. მეტეხის 11 გორასამარხიდან ოთხი სამარხის (№№ 6,7,8,9) შუა ნაწილში, სადაც ჩვეულებრივ მიცვალებულის ძვლები უნდა ყოფილიყო, დადასტურდა მთლიანი ცხვრის ჩონჩხი კისრის არეში ობსიდიანის დანით და მის ირგვლივ შემონახული თიხის ჭურჭლით. ზ. შატბერაშვილი საგანგებოდ აღნიშნავდა, რომ სამარხში კრემაციის არავითარი კვალი არ ჩანდა და ეს შემთხვევა ახლებურად უნდა ყოფილიყო გააზრებული. საინტერესოა, რომ ამავე სამაროვანზე აღმოჩნდა სამარხები, სადაც მიცვალებულის პირდაპირ ცხვრის მთლიანი ჩონჩხი იდო. სამარხი, მიცვალებულის გარეშე, ცხვრის ჩონჩხით, თიხის ჭურჭლითა და ობსიდიანის დანით, აღმოჩნდა სიონშიც (მარნეულის რ-ნი) [მენაბდე მ., ... 1981:33,39]. შესაძლოა, ამ შემთხვევებში საქმე გვექონდეს სამარხ-კენოტაფებთან.

გვიანბრინჯაოს ხანაში კრემაციის კვალი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე თითქმის აღარ ჩანს. ამიტომ ადვილი ხდება კენოტაფების გამოვლენა. ამ ეპოქისთვის ყველაზე ადრეულად მიჩნეულია ალაზნის ველზე გათხრილი ილტოს კენოტაფი, რომელიც შუაბრინჯაოს ხანიდან გვიანბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალ პერიოდს ეკუთ-

ვნის [Дедабришвили Ш. 1979:18, ფიცხელაური კ. 1973:39]. გვიანბრინჯაოს ადრეულ ეტაპზე (XIV-XII სს.) აღმოსავლეთ საქართველოს სამაროვანებზე კენოტაფების რაოდენობა შესამჩნევად მატულობს. კენოტაფები აღმოჩნდა ამ ხანის თითქმის ყველა სამაროვანზე: სამთავროზე (სამარხები №№26,146,153) [კალანდაძე აღ. 1980:25,44-47,49-50,72-73,84-87; სადრაძე ვ. 1997:8, ცხრილი 4,5], წეროვანში (სამარხი №47) [სადრაძე ვ.1989:109-115; Садрაძე В. 1991:22], წალვლში [რამიშვილი აღ.1998:7-9], კასპში [ბარამიძე მ.1965:34-35], მადნისჭალაში (ს. №10) [თუშიშვილინ.1972:64-65]), გულგულაში [ნუცუბიძე ავ. 1980:33], მუხათგვერდში [ჭანიშვილი თ. 2004:83-85] და სხვ.

კენოტაფების საერთო სურათის წარმოსადგენად მნიშვნელოვან მასალას გვანვდის მუხათგვერდის სამაროვანი, სადაც 31 გვიანბრინჯაო-ადრერკინის სამარხიდან 7 კენოტაფია (სამარხები №№ 18,21,23,24,28,29,55). სამაროვანზე კენოტაფების ორი სახეობა გამოიყო: ინვენტარიანი და უინვენტარო. კენოტაფები აქ ქვაყრილიან (№18) ან ქვანრიან ორმოსამარხებს წარმოადგენს. სამარხი №18-ის დასაკრძალავი ორმო ხელუხლებელი ჩანდა. გამოირჩეოდა მრავალფეროვანი და მრავალრიცხოვანი ინვენტარით (17 თიხის ჭურჭელი, იარაღი, სამკაული); თარიღდება ძვ.წ. XIV-XII სს. აღნიშნულ კენოტაფში ინვენტარი გარკვეული ნესის მიხედვით იყო განლაგებული. სამარხის ცენტრალური ნაწილი, სადაც მიცვალებული უნდა ყოფილიყო დასვენებული, ცარიელი იყო და ინვენტარის მხოლოდ ის ატრიბუტები (მძივები, სატევრისპირი, საკიდები, უმბონი) ჩანდა, რომლებიც მიცვალებულს უნდა ჰქონოდა ასხმული, ირგვლივ კი, წრიულად თიხის 17 ჭურჭელი იყო დანყოფილი. სამარხის სამხრეთ კუთხეში წვრილფეხა საქონლის ძვლები (ალაპის ნაშთი) ელაგა. აქ კრემაციის არავითარი ნიშანი არ შეიმჩნეოდა. სამარხი კენოტაფად მიგვაჩინა [ჭანიშვილი 2004:83-85]. სამაროვნის №№ 21, 24 და 28 სამარხების წრიული ქვაყრილის

ქვევით 0,50-0,60 მ. სიღრმეზე, სამარხეული ორმოს თავზე ქვიშაქვის უზარმაზარი ლოდები იდო. სამარხები გაძარცული არ უნდა ყოფილიყო (თუნდაც იმიტომ, რომ მძარცველები ლოდებს უკანვე არ დადებდნენ!). სამარხებში ერთმანეთზე მიწყობილი თიხის ჭურჭელი (№21-ში 5; №24-ში 8; №28-ში 10) და ცხოველის ძვლები აღმოჩნდა. უინვენტარო №№ 29, 55 სამარხებში, წრიული ქვაყრილის ქვეშ, დაახლ. 0,60 მ. სიღრმეზე, დასაკრძალავი ორმოს თავზე მცირე ქვაყრილი დადასტურდა; სამარხის ორმოში მიცვალებულის ჩონჩხი არ იყო. ამგვარი კენოტაფები ჩანს ნალვლის, ირგანჩაის, პაპიგორას სამაროვნებზე [რამიშვილი ალ. 1998:7-9; Кахиანი К. и др. 1977:58-61; მარგიშვილი ს., ნარიმანიშვილი გ. 2004], სომხეთში: არტიკის, არიჭის და სხვ. სამაროვნებზე [Хачатрян Т. 1975:93,144; Хачатрян Т. 1979:8]

როგორც აღვნიშნეთ, ინჰუმაციურ, კრემაციულ სამარხებსა და კენოტაფებს ბევრი რამ აქვთ საერთო (სამარხის ტიპი, ინვენტარი და სხვ.), რაც ადვილად შესამჩნევია. ამჯერად შევეცდებით სამარხ-კენოტაფების და ზოგიერთი სამაროვნისთვის დამახასიათებელი თავისებურებებისა და ლოკალური ნიშნების გამოვლენას. კენოტაფებში უმთავრესად გვხვდება: მიჯრით მიწყობილი თიხის ჭურჭელი (სამთავროს №№ 153,243, წეროვანის № 47, მუხათგვერდის №№ 21,24,28, საფარ-ხარებას № 29 - სამარხები); შეწირული ცხვრის მთლიანი ჩონჩხი და ცხოველის ძვლები, ხშირად ობსდიანის „დანაც“ (სამთავროს №№ 243,153, წეროვანის №47, ნატახტარის № 1, ჩალიანხევის № 12, მეტეხის (კასპის რ-ნი), სიონის (მარნეულის რ-ნი) სამარხები); შეწირული ცხოველის მთლიანი ჩონჩხი აღმოჩნდა სომხეთის გვიანბრინჯაოს ხანის ლჭაშენის სამარხ-კენოტაფებშიც [Хачатрян Т. 1975:93,144; Хачатрян Т.1979:8]. გვიანბრინჯაოს ხანაში ჩონჩხის ნაცვლად, გვხვდება საქონლის ცალკეული ძვლები (ამ დროს ობსიდიანის „დანები“ იშვიათია). გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვნებზე ჩნდება აგრეთვე

უინვენტარო კენოტაფებიც (ნალვლი, მუხათგვერდი და სხვ.).

კენოტაფების ლოკალური ნიშნები, რომლებიც მათ ასევე განასხვავებენ ინჰუმაციური სამარხებისგან, ნალვლის სამაროვნზე გამოიკვეთა. კერძოდ, ეს კენოტაფები წარმოადგენს მცირეინვენტარიან დასაკრძალავ ორმოებს, ქვაყრილების გარეშე [რამიშვილი ალ. 1998:7-9]; ინვენტარიანი სამარხები, სადაც მიცვალებულის ძვლები არ გვხვდება, ძვ.წ. IV-III სს პაპიგორასა და შავსაყდარას I სამაროვნებზეც აღმოჩნდა (შავსაყდარა I-ის - 95 სამარხიდან - 17, პაპიგორას 77 სამარხიდან 12 სამარხი) [მარგიშვილი ს., ნარიმანიშვილი გ. 2004]. ყველა ეს სამარხი კენოტაფი, რა თქმა უნდა, არ არის. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ამ სამაროვნებზე მიცვალებულების ჩონჩხი ცუდად არის შენარჩუნებული და ფრაგმენტების სახითაა წარმოდგენილი; ბევრი სამარხი დაზიანებული და გაძარცულია. მაგრამ ზოგიერთი მათგანი (მაგ. პაპიგორას სამარხები: №№ 3,6,9,13,70; შავსაყდარა I: №№ 8,17,47,75,77) შესაძლოა კენოტაფად ჩაითვალოს. თუნდაც იმიტომ, რომ ეს სამარხები მიცვალებულიან სამარხებთან შედარებით ბევრად პატარაა. ვფიქრობთ, მცირე ზომის სიმბოლური სამარხები სპეციალურად ინვენტარისათვის იყო განკუთვნილი.

გვიანბრინჯაოს ხანის მომდევნო ეტაპზე კენოტაფების რიცხვი სამაროვნებზე შედარებით კლებულობს. ეს სამთავროს სამაროვნის მაგალითზეც კარგად ჩანს. აქ უკვე ფოთლისებურსატევრიან კომპლექსებში სამარხი-კენოტაფები იშვიათია, რაც წინა პერიოდისგან განმასხვავებელ ერთ-ერთ ნიშნად მიიჩნევა [სადრაძე ვ. 1997:8]. შემდგომი ხანის (ძვ.წ. VIII-VI, VI-IV სს. და ა.შ.) სხვა სამაროვნებზეც, კენოტაფების მხოლოდ ერთეული შემთხვევებია დაფიქსირებული (ჩითახევი, არდასუბანი, სამშვილდე, ვარსიმაანთკარი და სხვ.) [კვირკვაია რ. 2009:20, ცხრ.2; თუშიშვილი ნ. 1964: 50-51; წითლანაძე ლ.1983: 64].

სამარხები მიცვალებულის გარეშე ელინისტური ხანის საქართველოს ტერი-

ტორიაზე ნაკლებად გვხვდება და კენოტაფად მხოლოდ რამდენიმე ქვევრსამარხია მიჩნეული [თოლორდავა ვ. 1963:140; გვინჩიძე გ. 1988:48]. თუმცა, ვანის ნაქალაქარზე ამავე ხანის სამარხები აღმოჩნდა, რომლებიც კენოტაფის თავისებურ სახეობად შეიძლება წარმოვიდგინოთ (იხ. ქვემოთ).

ამრიგად, საქართველოს ტერიტორიაზე არსებულ სამაროვნებზე უკვე შუა ბრინჯაოს ხანიდან ძირითადად ინვენტარიანი და უინვენტარო სამარხ-კენოტაფები დასტურდება და ეპოქის დამახასიათებელ სამარხთა ყველა ტიპს (გორასამარხები, ქვანრიანი, ორმოსამარხები და სხვ.) მოიცავს. მეტნაკლებად იკვეთება ზოგიერთი კენოტაფისთვის დამახასიათებელი თავისებურებანიც (მიჯრით დანყობილი ჭურჭელი, მიცვალებულის დასვენების ადგილზე — ცხვრის მთლიანი ჩონჩხი, ალაპის ნაშთები, ობსიდიანის დანა და სხვ.). გვიანბრინჯაოს ხანიდან კენოტაფების რაოდენობა შესამჩნევად მატულობს. შემდეგ კლებულობს და ელინისტურ ხანაში უკვე ერთეულების სახით გვხვდება.

ასეთია სამარხ-კენოტაფების შესახებ არსებული არქეოლოგიური მონაცემები.

კენოტაფები, განკუთვნილი უგზო-უკვლოდ დაკარგულების, ომში, ზვავით დაღუპულების, წყალში დამხრჩვალების და საერთოდ ისეთ მიცვალებულებისათვის, რომელთა გვამს ვერ პოულობდნენ, ქართველი ხალხის ყოფაშიც დასტურდება. მაგრამ სხვადასხვანაირი იყო სიმბოლური საფლავების გამართვის ტრადიცია და მასთან დაკავშირებული რიტუალები. მაგალითად „ფშავში გავრცელებული წეს-ჩვეულებისამებრ, კენოტაფის გამართვისას უგზო-უკვლოდ დაკარგული ადამიანის სიმაღლის ურთხელის ტოტს მოჭრიდნენ, შემოსავდნენ, და დაკრძალვის რიტუალით გათვალისწინებული ყველა წესის დაცვით დაკრძალავდნენ“ [ხაზარაძე ნ., ... 1999:12]. გურიაში კი, „როცა ვინმე უცხო მხარეში გარდაიცვლებოდა, საიდანაც მიცვალებულის მოსვენება ჭირისუფალს არ შეეძლო..., როგორც ნამ-

დვილი ტირილის შემთხვევის დროს სწორედ იმგვარად მოიწვევდნენ ნათესავ-მოყვარებს და მეზობლებს, ისევე იყო ხარჯი და ყოველგვარი ცერემონია, მიცვალებულის მაგიერ, კი იყო ნიშანი, დამსგავსება და ხატება, ისლის ან ღომის ჩალით გააკეთებდნენ ფიტულს, ჩააცმევდნენ „ნამკვდრევ“ ტანისამოსს, ფეხსაცმელსაც კი, ცდილობდნენ მიმსგავსებული პირის სახეც გაეკეთებინათ, ფიტულს „დაასვენებდნენ“ ლოგინზე – ორივე ხელში წმინდა სანთელს ჩაუდებდნენ და ამ მიცვალებულის მსგავსებას — ნიშანს ისეთივე ხმით, მოთქმით, შეცხადებით და ზართაც კი ტიროდნენ, როგორც ახლად გარდაცვლილს“ [წულაძე აპ. 1971: 207-208]. ამ ფიტულს შემდეგ, როგორც ჩანს, კრძალავდნენ.

მიცვალებულის სულის სადგომი გამოსახულების დაკრძალვის წესი, სხვადასხვა ხალხის ტრადიციულ ყოფაში დასტურდება [იხ. Тишкин А., ... 1997]. კენოტაფის გამართვის ზემოაღნიშნული, საკმაოდ ფართოდ გავრცელებული ტრადიცია არქაულია, რასაც ადასტურებს ვარნის ნეკროპოლის (ენეოლითი) №43 სამარხ-კენოტაფში ნაპოვნი ადამიანის თავის თიხის რელიეფური გამოსახულებები, შუბლის, თვალების, ცხვირისა და პირის ადგილზე ოქროს ფირფიტებით [varna.info.bg/russian/nekropolis_rus.htm.ke.], ეგვიპტის კენოტაფებში არსებული ფარაონის ქანდაკებები და სხვ. გარდაცვლილის გამოსახულების დაკრძალვის შესახებ წერილობითი ცნობა დაცულია ჰეროდოტესთან: „როდესაც რომელიმე მეფე ომში კვდება (იგულისხმება სპარტელთა მეფე - ნ.მ., თ.ჭ.), მის გამოსახულებას აკეთებენ და მისვენებენ კარგად მორთული სარეცლით, ხოლო მისი დამარხვის შემდეგ, 10 დღეს მოედანზე არაფერი კეთდება“ [ჰეროდოტე, VI,58]. ქსენოფონტეს მიხედვით კი, სპარტელ მეფეებს, ისევე მიაგებდნენ პატივს, როგორც გმირებს [Ксенофонт. 1936: Лак. пол.XV, 9]. გმირების კულტი დამახასიათებელი იყო როგორც ძველბერძნული, ასევე ელინისტური რელიგიისათვის. თავდაპირველად გმირებად გარდაცვლილი მეფეე-

ბი ითვლებოდნენ, ხოლო შემდეგ მათი წრე გაფართოვდა და გმირად მიიჩნდათ ყველა ის, ვისაც საზოგადოების წინაშე ჰქონდა დამსახურება [Зелинский Ф. 1993:94]. თუ გარდაცვლილი „გმირების“ გვამებს ვერ პოულობდნენ, მათ სულებს საკრალური რიტუალით მოუხმობდნენ და „კრძალავდნენ“. ამ სამარხ-კენოტაფებზე შემდეგ სამლოცველოები იგებოდა და მსხვერპლშენიერვის რიტუალი ტარდებოდა, რომლის ქტონურ ხასიათზე შენიერული მსხვერპლის შავი ფერი, მსხვერპლშენიერვის დრო — საღამო ან ღამე და სხვ. მიუთითებს [Зелинский Ф.Ф. 1993:95; Элиаде М. 2002:132].

ვანის ნაქალაქარის ზედა ტერასაზე ძვ.წ. III ს. ტაძრებთან და სამარხებთან დადასტურდარკინისა და ბრინჯაოს, მცირე ზომის (16-24 სმ), სუდარაში გახვეული, ოქროს სამკაულებით (საყურეები, ხატისუღელი, სამაჯურები) შემკული ანთროპომორფული ქანდაკებები, რომლებიც ღარიან კრამიტებს შორის ან თირში ამოჭრილ ღრმულებში პირქვე იყვნენ დაკრძალულნი. ეს ქანდაკებები, როგორც ჩანს, მაღალი სოციალური ფენის წარმომადგენლებს გამოსახავდნენ, რაზედაც მათი ძვირფასი სამკაული მეტყველებს. ქანდაკებების დანიშნულებისა და მათი დაკრძალვის შესახებ სხვადასხვა აზრია გამოთქმული. [იხ. Хоштария Н.1979:115; Лордкипანიазе Г. 1970:122,123; კაჭარავა დ. 1983:33-34; ლორთქიფანიძე ოთ. 2002:212; მათიაშვილი ნ. 2006:175; კვირკველია გ. 2011:104]. ერთ-ერთი ვერსიით, „...საქმე ეხება „გაღმერთებული“ ადამიანის გამოსახულებებს, რომლებიც ისევეა ოქროს სამკაულებით... დაკრძალული, როგორც ეს ვანში მათს თანადროულ მდიდრულ სამარხებში დასტურდება“ [ლორთქიფანიძე ნ. 2011:62]. ჩვენი აზრით, ვანში ნაპოვნი გამოსახულებების „გაღმერთებულ“ ადამიანებად, „გაღმერთებულ“ გმირებად მიჩნევას მხარს უჭერს, მათ სამარხებთან არსებული სალოცავები, ხოლო მათ ქტონიურ ბუნებაზე, გამოსახულებათა პირქვე დაკრძალვის ფაქტი მეტყველებს. აღნიშნულ კონტექსტში ძნელი ასახსნელია რა დანიშნულება

ჰქონდა მამაკაცის ქანდაკებებთან ერთად, დაკრძალული ქალის ქანდაკებას. თუმცა ისიც ფაქტია, რომ ქალის კენოტაფების გამართვის ტრადიციაც ცნობილი იყო უძველეს ცივილილიზაციებში. მაგალითად, სამხრეთ იტალიაში ერთ-ერთ ბერძნულ ნეკროპოლზე გათხრილ კენოტაფში აღმოჩენილია ურნა, რომელშიც მოთავსებული იყო ქალის მარმარილოს ბიუსტი [Kurtz D., ...1971:258-259].

საქართველოში გათხრილ კენოტაფებში ნანახია იმქვეყნიური ცხოვრებისთვის საჭირო ინვენტარი, მათ შორის იარაღი. (მუხათგვერდი, წეროვანი, ნალვლი და სხვ.). სერგი მაკალათიას ცნობით, „ადამიანი თუ სადმე შორს მიიცივალა და მისი წამოსვენება შეუძლებელია, მას სამარეს თავის სოფელში მაინც გაუთხრიან, შიგ დანას ან რაიმე ლითონის ნატეხს ჩაატანენ და ზედ ქვას დაადებენ“ [მაკალათია ს. 1930: 128].

სიმბოლური გამოსახულების ნაცვლად კენოტაფებში გარდაცვლილისთვის საჭირო ინვენტარის, მათ შორის იარაღის ჩატანების ფაქტს საკმაოდ მდიდარი არქეოლოგიური მასალა ადასტურებს. ამ კუთხით საინტერესოა ვერგილიუსის „ენეიდა“, კერძოდ, პრიამოსის გარდაცვლილი ძის დეიფობუსის სულისადმი მიმართული ენეასის სიტყვები: „რეტეუმის წინ ცარიელი საფლავი დავდგი, სამგზის მოვუხმე მაღალი ხმით სულთა აჩრდილებს. იქ გენახება იარაღი, გმირის სახელი, თუმც ვერ შევძელი სამშობლოში დამარხვა შენი“ [ვერგილიუსი, 1976:VI,505].

საქართველოში კენოტაფად მიჩნეულ ზოგიერთ სამარხში, როგორც აღინიშნა, ნაპოვნია ცხოველის — ცხვრის მთლიანი ჩონჩხი (სოფ. მეტეხი, სიონი). ეს შესაძლებელია სამსხვერპლო ცხოველი იყოს, მაგრამ საქართველოს ტრადიციულ ყოფაში დადასტურებული ერთი წესი განსხვავებული აზრის გამოთქმის უფლებასაც გვაძლევს, კერძოდ, სვანეთში თუ რაიმე მიზეზის გამო მიცვალებულის სახლში მოსვენება შეუძლებელი იყო, რეალური აქტი მაგიური ქმედებით იცვლებოდა — გარდაცვლილის სიკვდილის ადგი-

ლას ნათესავები მიდიოდნენ და მიჰქონდათ ქათამი (დედალი ან მამალი). (საყურადღებოა, რომ მამლის სქემატური გამოსახულება, როგორც მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებული სიმბოლო, გვხვდება დაბლაგომისა და წიფნარის IV-III სს. ქვევრსამარხებზე [იხ. *Куртин Б.* 1950:214; ვაშაკიძე ნ. 1985:69-71]). გარკვეული რიტუალის ჩატარების შედეგად, ადგილობრივთა რწმენით, მიცვალებულის სული გადადიოდა მამალში ან დედალში (გარდაცვლილის სქესის შესაბამისად). შემდეგ ფრინველი, რომელშიც, სვანების წარმოდგენით, გარდაცვლილის სული იყო ჩასახული, სახლში მოჰყავდათ, დაკლავდნენ, სამგლოვიარო სუფრას შლიდნენ და, როგორც დაღუპულის სულის მატარებელს, საგვარეულო სასაფლაოზე, გარდაცვლილისთვის განკუთვნილ საფლავში კრძალავდნენ [Деген-Ковалевский Б. 1936:42]. მსგავსი წესი სვანეთში დადასტურებული აქვს მ. ჩართოლანს [ჩართოლანი მ. 1961:167]. შესაძლებელია, სწორედ ამ ტრადიციით აიხსნას ბრინჯაოს ხანის ზოგიერთი სამარხ-კენოტაფის ცენტრში, მიცვალებულის დასვენების ადგილზე, ცხვრის მთლიანი ჩონჩხის აღმოჩენის ფაქტი. არ არის გამორიცხული, რომ შორეულ წარსულში (ბრინჯაოს ხანაში) მამლის ფუნქციას ცხვარიც ასრულებდა. რწმენა — ადამიანის სულის სხვადასხვა ფრინველსა თუ ცხოველში გადასახლების შესახებ, არქაული რელიგიური სისტემებისთვის დამახასიათებელია. როგორც ჩანს, მომდევნო ხანაში სულის ცხოველში ჩასახლების ტრადიცია სულის გამოძახებამ შეცვალა. ძველად საბერძნეთში უგზო-უკვლოდ დაკარგულის ან დამხრჩვალის სულს სამჯერ ხმამაღლა მოუხმობდნენ, რომ დაბრუნებულიყო და ცარიელ, მისთვის განკუთვნილ საფლავში სამუდამო განსასვენებელი დაემკვიდრებინა. ამაზე ვერგილიუსის პოემის ზემომოყვანილი ფრაგმენტიც მიუთითებს.

ადრეული შუა საუკუნეებიდან მოყოლებული საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე კენოტაფები თითქმის აღარ

გვხვდა. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ საერთოდ შუა საუკუნეებში მიწისქვეშა სიმბოლურ სამარხებს მიწისზედა კენოტაფები ჭარბობს. აღნიშნულთან დაკავშირებით, ყურადღებას იმსახურებს საქართველოში დადასტურებული „საფლავის მოზომვის“ წესი. კერძოდ, ხევსურეთში, „როცა მიცვალებულს ვერ იპოვნიდნენ: წყალში დამხრჩვალს, ან უცხო ქალაქში ან ომში მოკლულს და რომელსაც ვერ მოასვენებდნენ თავის სამშობლოში, ასეთ მიცვალებულს თავიანთ სასაფლაოზე საფლავს მოუზომავდნენ. ...სახელსადებებს (მიცვალებულის სახელზე გამომცხვარი ქადები - ნ.მ., თ.ჭ.)... არაყს, ტაბლას და მიცვალებულის „ტალავარს“ (ხევსურული სამოსი - ნ.მ., თ.ჭ.) წაიღებდნენ სასაფლაოზე, თან ხალხსაც წაიყვანდნენ. იქ ოთხკუთხედად მინას მოზომავდნენ, არ ამოთხრიდნენ ისე შემოხაზავდნენ ბარით ან თოხით. ტაბლას დასდგამდნენ და ტალავარს დააწყობდნენ მოზომილ მინაზე და დალოცავდნენ... ამის შემდეგ მიცვალებულს თავის საფლავ-სამარეში წილი ედვა“ [ბალიაური მ., მაკალათია ნ. 1940:54]. მათზე, როგორც ჩვეულებრივ საფლავებზე, უმეტესწილად ჯვარს აღმართავდნენ ან უბრალოდ ქვას დაადებდნენ.

„საფლავის მოზომვის“ ტრადიცია, მიწისქვეშა კენოტაფების გამართვის, ჩვენ მიერ ზემოაღწერილ, სხვა წესებთან ერთად, დადასტურებულია აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის თითქმის ყველა კუთხეში [გიორგაძე დ. 1987:80].

ამავე კონტექსტში, შეიძლება განვიხილოთ ადამიანის დაღუპვის ადგილზე ან მის სახელზე რაიმე მოსაგონარის, უმეტესწილად კი ჯვრის აღმართვის წესი, რომელიც მთიანეთთან ერთად, საქართველოს ბარშიც ფართოდ იყო გავრცელებული. ასეთი „მემორიალები“, რა თქმა უნდა, უგზო-უკვლოდ დაკარგულთა სახელზეც კეთდებოდა და მიწისზედა კენოტაფებს წარმოადგენდა. მათი აღმართვის ტრადიციას კი, ალბათ წინ უსწრებდა „საფლავის მოზომვის“ წესი. მით უმეტეს, რომ მიწისზედა კენოტაფი უმეტე-

სად მის ქვეშ სიმბოლური საფლავის არსებობას გულისხმობდა. შესაძლებელია, რომ „საფლავის მოზომვისა“ და მიწისზედა კენოტაფების დადგმის ტრადიცია საქართველოში ქრისტიანული რელიგიის გავრცელების შემდეგ დამკვიდრებულიყო, როდესაც საფლავში უგზო-უკვლოდ დაკარგულის გამოსახულების დაკრძალვისა და გარდაცვლილისთვის ნივთების ჩაყოლების იდეოლოგიური საფუძველი აღარ არსებობდა.

ამგვარად, საქართველოში კენოტაფების გამართვა უძველესი დროიდან დასტურდება და, როგორც ჩანს, უწყვეტ ტრადიციას წარმოადგენს. ქართველებისთვის ცნობილი იყო კენოტაფის გამართვის სხვადასხვა წესი, რომელთაგან უძველესი — გარდაცვლილის „სულის სადგომი“ გამოსახულების, ცხოველის ან ფრინველის, მისი იარაღის „დაკრძალვა“, გარდაცვლების შემდეგ საიქიოში ადამიანის ჩვეულებრივი ცხოვრების გაგრძელებისა და გარდაცვლილთა სულების მიწისქვეშეთში არსებობის რწმენას უკავშირდება. ეს წარმოდგენები საკმაოდ ფართოდ გავრცელებული და უძველესია [Штернберг Л. 1936:323]. უფრო გვიანდელი უნდა იყოს საფლავის მოზომვის წესი, რაც, როგორც აღვნიშნეთ, შესაძლოა ქრისტიანული რელიგიის გავრცელების შემდეგ დამკვიდრდა. ყოველივე ზემოთქმული მიუთითებს, რომ კენოტაფების გამართვის ტრადიციას საქართველოში სხვადასხვა ეპოქაში სხვადასხვა იდეოლოგიური საფუძველი ჰქონდა და აქედან გამომდინარე კენოტაფების გამართვის სხვადასხვა წესი არსებობდა. ამ წესებმა ქართველთა ყოფაში ამ უკანასკნელ ხანებამდე შემოინახა თავი, რაც ერთ სინქრონულ და დიაქრონულ სივრცეში სხვადასხვა დროის ტრადიციათა თანაარსებობის ნათელ ილუსტრაციას წარმოადგენს.

უძველესი მითოსურ-რელიგიური რწმენა-წარმოდგენებისა და რიტუალების სიცოცხლისუნარიანობას, მათ ფუნქციონირებას სხვადასხვა დროსა და სოციოკულტურულ სივრცეში დღეს უმეტესწილად კოლექტიური მეხსიერების [Halbwachs M. 1980] საფუძველზე

ხსნიან. არქაული რწმენა-წარმოდგენების თუ ყოფითი ტრადიციების ნაწილი არქეტიპების სახით [Юнг К. 1991], ნაწილი უცვლელად გადაეცემა თაობიდან თაობას, ეპოქიდან ეპოქას და საზოგადოების კოლექტიურ მეხსიერებაში დღემდე შემორჩენილი. ნაწილი კი დროთა განმავლობაში სხვადასხვა გარემოების, მათ შორის საზოგადოების იდეოლოგიის, რელიგიური მრწამსის ცვლადობის გამო, ცვლილებას განიცდის. აღნიშნული რწმენა-წარმოდგენებისა და რიტუალების თანაარსებობა გარკვეულ სოციოკულტურულ სისტემაში ამ სისტემის სინკრეტულ ხასითს განაპირობებს. ვფიქრობთ, ჩვენ მიერ განხილული კენოტაფები და მათი გამართვის ხალხური ტრადიციები, ერთ-ერთი თვალსაჩინო მაგალითია უძველესი ტრადიციული ცოდნის დინამიკისა და ტრადიციული კულტურის თავისებურებების ნათელსაყოფად.

ლიტერატურა:

- ბალიაური მ., მაკალათია ნ. 1940:** მიცვალებულის კულტი არხოტის თემში. - მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. III, თბილისი, გვ. 3-64.
- ბარამიძე მ. 1965:** კასპის სამაროვანი. - მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, IV, თბილისი, გვ. 31-66.
- გვინჩიძე გ. 1988:** ელინისტური ხანის კოლხეთის მოსახლეობის ისტორიისათვის. თბილისი.
- გიორგაძე დ. 1987:** დაკრძალვისა და გლოვის წესები საქართველოში. თბილისი.
- გობეჯიშვილი გ. 1981:** ბედენის გორასამარხების კულტურა. თბილისი.
- გოგაძე ელ. 1972:** თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი. თბილისი.
- ვაშაკიძე ნ. 1985:** ზემო ფარცხმის სამაროვანი. - სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, XII, თბილისი, გვ. 23-117.
- ვერგილიუსი, 1976:** ენეიდა. თარგმნა,

წინასიტყვაობა და საძიებელი დაურთო რ. მიმინოშვილმა. თბილისი.

თოლორდავა ვ. 1963: მასალები ქართლის სამეფოს ისტორიისათვის ძვ.წ. III-I სს.,- მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, III. გვ.137-165.

თუშიშვილი ნ. 1964: ადრეანტიკური ხანის სამარხები სოფ. არდასუბნიდან.-ახალგაზრდა მეცნიერ-მუშაკთა XIV სამეცნიერო კონფერენცია, თბილისი, გვ. 50-51.

თუშიშვილი ნ. 1972: მადნისჭალის სამაროვანი. თბილისი.

კალანდაძე ალ. 1980: სამთავრო. წინაანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები. მცხეთა, II, თბილისი.

კაჭარავა დ. 1983: ბრინჯაოს ქანდაკებები ვანიდან.- ძეგლის მეგობარი, №63, თბილისი, გვ. 33-34.

კვირკვია რ. 2009: ბორჯომის ხეობა რკინის ფართო ათვისების ხანაში (ძვ.წ. VI-II-VII სს), ივ.ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგიის დოქტორის (h) აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია. თბილისი.

კვირკველია გ. 2011: ვანის ნაქალაქარის გამოკვლეული ახალი ტაძარი. - იბერია-კოლხეთი, №7, თბილისი, გვ. 99-105.

ლორთქიფანიძე ნ. 2011: სატირის „დაკრძალული“ ქანდაკება ვანიდან.- საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე, II (47-B), თბილისი, გვ. 53-67.

ლორთქიფანიძე ოთ. 2002: ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან. თბილისი.

მათიაშვილი ნ. 2006: რიტუალური სამარხები ვანის ნაქალაქარიდან. - კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული, XII, თბილისი, გვ.172-182.

მაკალათია ს. 1930: მთიულეთი. თბილისი.

მარგიშვილი ს., ნარიშვილი გ. 2004: ალგეთის ხეობის ანტიკური ძეგლები. თბილისი.

მენაბდე მ., კილურაძე თ.1981: სიონის

არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.

ნუცუბიძე ავ. 1980: ალაზნის ველის ძვ.წ. XIV-XII სს არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი

რამიშვილი ალ. 1998: შიდა ქართლის ბრინჯაოს ხანის ფინალური სტადიების არქეოლოგიის პრობლემები. დისერტაცია ისტ. მეცნ. დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად თბილისი.

სადრაძე ვ. 1989: წეროვანი II. ბრინჯაოს ხანის სამაროვანი, კატალოგი. მცხეთა, IX, თბილისი, გვ. 77-154.

სადრაძე ვ. 1997: სამთავროს სამაროვნის ბრინჯაოს ხანის ძეგლები. თბილისი.

სურგულაძე ირ. 2003: მითოსი, კულტი, რიტუალი საქართველოში. თბილისი.

ფიცხელაური კ. 1973: აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ.წ. XV-VII სს.)

შატბერაშვილი ზ. 1967: მეტეხში 1966 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევადიების შედეგები.- XVI სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1966 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევადიების შედეგებისადმი. თბილისი, გვ. 36-38.

ჩართოლანი მ. 1961: ქართველი ხალხის მატერიალური ყოფის ისტორიიდან. თბილისი.

ჩუბინიშვილი ტ. 1957: მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.

წითლანაძე ლ. 1983: ვარსიმეანთკარის სამაროვანი. ჟინვალი, I, თბილისი. გვ.52-77.

წულაძე აპ. 1971: ეთნოგრაფიული გური. თბილისი.

ჭანიშვილი თ. 2004: მუხათგვერდის სამაროვნის ერთი სამარხის დათარიღებისათვის. ძიებანი, №13-14, თბილისი, გვ.83-90.

ხაზარაძე ნ., ცაგარეიშვილი თ. 1999: წმინდა ხის კულტი საქართველოში. თბილისი.

ჯაფარიძე ო. 1969: არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. თბილისი.

ჰეროდოტე. 1975: ისტორია, ტ. I. ბერძნულიდან თარგმნა, წინასიტყვაობა და საძიებელი დაურთო თინათინ ყაუხჩიშვილმა. თბილისი.

- ჰომეროსი. 1986:** ოდისეა, ძველბერძნულიდან თარგმნეს ზურაბ კიკნაძემ და თამაზ ჩხენკელმა. თბილისი.
- Антонова Е. 1990:** Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. Москва.
- Деген-Ковалевский Б. 1936:** Сванское селение как исторический источник - Советская этнография, №4-5, Москва, стр.21-54.
- Дедабришвили Ш.1979:** Курганы алазанской долины, (Труды кахетинской археологической экспедиции), II, Тбилиси.
- Зелинский Ф. 1993:** Религия эллинизма. Киев.
- Иващенко М. 1980:** Самтаврские погребения первых веков н.э. Мцхета, III, Тбилиси.
- Ивановский А. 1911:** По Закавказью. Материалы по археологии Кавказа, вып. VI, Москва.
- Кахиани К., Гвлигвашвили Э., Шерезадашвили Б., Цквитинидзе З. 1997:** Полевые работы экспедиции Машаверского ущелья. Полевые археологические исследования в 1988 году, Тбилиси., стр.57- 61.
- Крупнов Е. 1960:** Древняя история Северного Кавказа. Москва.
- Ксенофонт. 1936:** Лакедемонская полития. Москва.
- Куфтин Б. 1941:** Археологические раскопки в Триалети, I, Тбилиси.
- Куфтин Б. 1950:** Материалы к Археологии Колхды, II, Тбилиси.
- Лордкипаниазе Г. 1970:** К истории древней Колхиды, Тбилиси.
- Павсаний. 2002:** Описание Эллады, т. I, Москва.
- Постовская Н. 1957:** О царских кенотафах древнего Египта - Вестник древней истории, №3(61), Москва, стр.122-144.
- Садрадзе В. 1991:** Мцхета в XV-XIII в.в. до нашей эры. Тбилиси.
- Садрадзе В.1993:** Археологические памятники Мцхета Великой эпохи средней бронзы. Тбилиси.
- Тишкин А., Грушин С. 1997:** Что такое кенотаф?-Известия лаборатории археологии, выпуск 2, г. Горно-Алтайск. e-lib.gasu.ru/da/archive/1997/02/06.html
- Хачатрян Т. 1975:** Древняя культура Ширака. Ереван.
- Хачатрян Т. 1979:** Арктикский некрополь. Ереван.
- Хоштария Н.1979:** О раскопках на вершине холма в 1947-1959гг.,- Вани IV, Тбилиси.стр.115-134.
- Штернберг Л. 1936:** Первобытная религия. Ленинград.
- Элиаде М. 2002:** История веры и религиозных идей, Т. 1. Москва.
- Юнг К.Г. 1991:** Архетип и символ. Москва.
- Kurtz D.C., Boardman J. 1971:** Greek burial customs. London.
- Halbwachs M. 1980:** The Collective Memory. New-York.

ნანა გოგიბერიძე

ბავშვების სამარხების ერთი ჯგუფი ტახტიძის ქვ. IV-III სს. სამაროვნისა

ტახტიძის სამაროვნის 25 სამარხიდან 15-ში აღმოჩნდა ბავშვების ძვლოვანი ნაშთები (სამარხები №№1, 5, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 16, 18, 20, 36, 37, 39?, 41). ზოგჯერ ისინი უფროსებთან ერთად იყვნენ დასაფლავებული, უმეტესად კი ეს ინდივიდუალური სამარხებია. ჩვენი ყურადღება მიიქცია ერთმა საინტერესო დეტალმა, რომლის მსგავსი საქართველოს სხვა თანადროულ არქეოლოგიურ ძეგლებზე ფიქსირებული არ არის. ესაა წვრილი ნივთებით სავსე კოლოფის ან ქისის ჩატანება, რომლებიც ბავშვს ხელში უჭირავს. ტახტიძის სამაროვანზე სამ სამარხში (№№8, 16, 37) კარგად გამოიკვეთა ხის კოლოფები, ხოლო ერთში (№5) ნივთები მოთავსებული იყო ქსოვილის ქისაში. მკაფიოდ ჩანდა ქსოვილის ანაბეჭდი. ორი კოლოფიანი სამარხი (№16 და №37) წარმოადგენდა ხის სახურავიან ორმოსამარხს, სადაც ბავშვები დასვენებული იყვნენ მარცხენა გვერდზე მოკრუნჩხულ პოზაში, ხელში ეკავათ ხის ზარდახშები, რომლებშიც ნივთების ურთიერთ მსგავსი ასორტიმენტი ენყო.

№16 სამარხი ინდივიდუალური ორმოსამარხია ხის გადახურვით. ზედ ლოდები ენყო, რომლებმაც სახურავის ჩანგრევის შემდეგ ჩონჩხი საგრძნობლად დააზიანა - თავის ქალა და მენჯის ძვლები გაჭეჭყილია. სამარხში დაკრძალულია მოზარდი მოკრუნჩხულ პოზაში, მარცხენა გვერდზე, თავით ჩრდილოეთისაკენ. ხელში ხის ზარდახშა უჭირავს, რომელშიც მინის თვალედი და მოხვეული მძივების ასხმები, ბრინჯაოს გვერდშეჭრილი ზარაკები და ბრინჯაოს დახვრეტილი ფირფიტოვანი საკიდი - ე.წ. „კალენდარი“ დევს.

№37 სამარხშიც დაფიქსირდა ხის კოლოფი, რომელიც მიცვალებულს ხელში ეჭირა სახის წინ. მასში ელაგათვალედი მძივები, ზარაკები და ობსიდიანის სკარაბეოიდი. მოოთხკუთხო ორმოში ჩონჩხი იწვა მარცხენა

გვერდზე, მკვეთრად მოკრუნჩხულ პოზაში, თავით ჩრდილოეთისაკენ. ორმოში ჩაყრილი იყო დიდი ლოდები, რომლებმაც დააზიანა ჩონჩხის ძვლები, განსაკუთრებით კი თავის ქალა. კბილების მიხედვით მიცვალებული მოზარდი უნდა ყოფილიყო.

მსგავსი სურათი გვაქვს №5 სამარხში, მხოლოდ ამ შემთხვევაში მიცვალებულის მარჯვენა ხელთან აღმოჩნდა ქსოვილში, ალბათ, ქისაში მოთავსებული წვრილი ნივთები - ვერცხლის კოვზი, ბრინჯაოს ზარაკები, მილაკები, ილარი და ვერცხლისგან დამზადებული კბილის საჩიჩქნები. აქაც ხის სახურავიან სამარხთან გვაქვს საქმე, რადგან ძვლები გაჭეჭყილია. სამარხში დასაფლავებული იყო ახალგაზრდა ქალი მცირეწლოვანი ბავშვით, რომლის სარძევე კბილები ქალის თავის ქალასთან აღმოჩნდა.

ამ სამმა სამარხმა მიგვაქცევინა ყურადღება იმ გარემოებაზე, რომ ტახტიძის სამაროვნის სამარხებში, სადაც ბავშვები იყვნენ დაკრძალულნი, წვრილი ნივთების გარკვეული ჯგუფები თავმოყრილი იყო ხელის მტევნების არეში გროვების სახით, რაც გვაძლევს უფლებას ვივარაუდოთ, რომ ამ შემთხვევებშიც საქმე გვაქვს კოლოფის ან ქისის იმავე წესით ჩატანების ფაქტთან. ამასთანავე ირკვევა, რომ შესაბამისი ნივთების ასორტიმენტი მსგავსია, თუმცა არა იდენტური.

კოლოფის კომპლექტის ყველაზე უფრო დამახასიათებელ ელემენტად გამოიყურება ბრინჯაოს ზარაკები, რომლებიც ათიდან ცხრა შემთხვევაში დადასტურდა კოლოფის კომპლექტში (სამარხები №№5, 6, 8, 13, 16, 20, 36, 37, 41). როგორც ცნობილია, მათ მაგიურ მნიშვნელობას და ავი თვალისაგან დამცველის ფუნქციას მიაწერენ [Кигурадзе Н. 1976:54-55], ხოლო მათი სამარხებში, თანაც უმეტესად ბავშვების სამარხებში, აღმოჩენის ფაქტები

ამაგრებს მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ ეს ნივთები სამგლოვიარო რიტუალის ატრიბუტიც უნდა ყოფილიყო [ნითლანაძე ლ. 2004:43; ჭანიშვილი თ. 2006:138].

ძალიან დამახასიათებელია თვალედი და „მოხვეული“ მძივები (ექვს-ექვსი შემთხვევა, შესაბამისად №№8,12,16,20,37,41 და №№8,12,13,16,20,36), აგრეთვე ილარები (№№5, 6, 12, 13, 20, 41).

ოთხ შემთხვევაში ნივთებს შორის აღმოჩნდა ე.წ. „კალენდარი“ (№№6, 13, 16, 20).

სამ შემთხვევაში დადასტურდა ბრინჯაოს მილაკები (№№5, 13, 20).

ესაა ზარდანშებისათვის დამახასიათებელი ნივთების ძირითადი ჩამონათვალი, თუმცა მათი ასორტიმენტი ვარირებს და ემატება როგორც წვრილი, ისე შედარებით დიდი ზომის ნივთები, მაგ. კოვზები, წინწილები, კოლტიუბები, ასევე სხვა წვრილი ნივთები, მაგ. საკიდები და სხვა.

ამ სამარხებს სხვა მსგავსებაც აკავშირებს. ყველა ეს სამარხი ხის სახურავიანი ორმოსამარხია, რომლებსაც ზედ ლოდები ეწყობდა და სადაც მიცვალებულები დასვენებულია მარცხენა გვერდზე მოკრუნჩხულ პოზაში (№36 სამარხის გარდა, სადაც მიცვალებული მარჯვენა გვერდზე იწვა).

ქვემოთ მოგვყავს იმ სამარხების კომპლექსების აღწერილობა, სადაც დაკრძალვის ზემოხსენებული წესია სავარაუდო.

№6 სამარხში დაკრძალული იყო 7-8 წლის ბავშვი მოკრუნჩხულ პოზაში, მარცხენა გვერდზე, თავით ჩრდილოეთისაკენ. ჩონჩხი აქაც ცუდად იყო შენახული. მიცვალებულის ზურგს უკან სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ ჩალაგებული იყო თიხის ჭურჭელი, მათ შორის ორი, დიდ-პატარა, ანგობირებული, ნითლად მოხატული ხელადა და შავლაკიანი ბერძნულწარწერიანი კანთაროსი. გულმკერდის არეში თავმოყრილი იყო წვრილი ნივთები: ბრინჯაოს ილარი არნივის ორმაგი გამოსახულებით, საკიდი - ბრინჯაოს ფირფიტა-კალენდარი, გვერდშეჭრილი ზარაკები, ანუ ნივთების ის ასორტიმენტი, რომელიც დამახასიათებელია კოლოფებისათ-

ვის, და თუმცა თვით კოლოფის კვალი არ ჩანდა, საფიქრებელია, რომ აქაც საქმე გვაქვს ნივთების ჩაყოლების აღნიშნულ წესთან.

ეს წესი დასტურდება №12 სამარხშიც. ოვალური ფორმის ორმო დამხრობილი იყო ჩრდილო-სამხრეთის მიმართულებით. სამარხში დაკრძალული იყო ჩვილი ბავშვი, 1 წელზე ნაკლები ასაკისა. ესვენა მარცხენა გვერდზე, თავით ჩრდილო-დასავლეთისაკენ; ძვლების კვალი-ლა იყო შემორჩენილი. თუმცა თვით კოლოფი ან ქისა ვერ დაფიქსირდა, მაგრამ მის არსებობას გვაფიქრებინებს გულმკერდის არეში თავმოყრილი ნივთები - ილარი ფრინველის ორმაგი გამოსახულებით, თვალედი და მოხვეული მძივების ასხმები და საკიდები.

ასეთივე ვითარებაა №20 სამარხშიც, სადაც აღმოჩნდა ორი მიცვალებულის ძვლები. მეორე ჩონჩხი ბავშვს ეკუთვნოდა. იგი იწვა მარცხენა გვერდზე პირველი მიცვალებულის ჩრდილო-აღმოსავლეთით. სამარხს ხის გადახურვა უნდა ჰქონოდა, რაზეც მიუთითებს სამარხში ჩავარდნილი სამი ლოდი, რომლებმაც ძლიერ დააზიანა ჩონჩხები. მიცვალებულის სახის წინ, სავარაუდოდ, ხელის მტევნებთან, აღმოჩნდა ბრინჯაოს ილარი ბატისმსგავსი ფრინველის გამოსახულებით, ბრინჯაოს გვერდშეჭრილი ზარაკები, და ბრინჯაოს მილაკი. აქვე მრავლადაა თვალედი და მოხვეული მძივები, ანუ კოლოფისათვის დამახასიათებელი ნივთების ასორტიმენტი.

№36 სამარხის ოვალურ ორმოში დაკრძალული იყო მცირეწლოვანი ბავშვი მარჯვენა გვერდზე, მოკრუნჩხულ პოზაში, თავით ჩრდილოეთისაკენ. მიცვალებულის სახის წინ აღმოჩნდა ბრინჯაოს ცილინდრული, გვერდშეჭრილი ზარაკები და მინის სხვადასხვა მძივები: მოხვეული - ლურჯი, ცისფერი, შაბიამნისფერი, ყვითელი და დაბალცილინდრული - მორუხო იოტები.

სამარხი №41 ორიენტირებული იყო ჩრდილოეთ-სამხრეთის მიმართულებით. ხის სახურავის არსებობაზე მიანიშნებს ორმოში ჩავარდნილი ქვის ლოდი. სამარხში სამი ჩონჩხი აღმოჩნდა. ორი მიცვალებულის ძვლები მის-

ვეტილი იყო ორმოს სამხრეთ აღმოსავლეთის კუთხეში. მესამე მიცვალებული ინვა მარცხენა გვერდზე თავით ჩრდილოეთისაკენ მკვეთრად მოკრუნჩხულ პოზაში; მიხვეტილ ჩონჩხებთან აღმოჩნდა ზარაკი და ილარი. მრავლად იყო სარდიონის სფერული და მინის თვალედი მძივები. განხილულ კომპლექსებზე დაყრდნობით აქაც კოლოფის არსებობაა სავარაუდო.

საკმაოდ რთული ვითარებაა №8 სამარხში, სადაც ერთსა და იმავე ფართობზე სხვადასხვა დროს რამდენიმე სამარხი იყო იყო გამართული. ყველაზე თვალსაჩინოაა წარმოდგენილი ხის სარკოფაგი, რომლის არსებობაზე რკინის დიდი ზომის ლურსმნები მიანიშნებს. სარკოფაგმა, როგორც ჩანს, დააზიანა ძველი სამარხების ფენა, რომელთათვისაც მიცვალებულის ხელში წვრილი ნივთებით შევსებული ზარდახშების ან ტილოს ქისების ჩატანების წესი იყო დამახასიათებელი. მაგრამ სამარხი ორმოს აღმოსავლეთი ნაწილი ხელუხლებელია და ნივთების სიმრავლით გამოირჩევა. სწორედ აქ აღმოჩნდა ბავშვის ჩონჩხი, რომელსაც პირში ალექსანდრე მაკედონელის სტატერი ედო. იქვე, სარკოფაგთან უშუალო სიახლოვეში აღმოჩნდა რამდენიმე კოლოფი. თითოეულ მათგანთან დადასტურდა არეული და ნაკლული ჩონჩხები. კოლოფებში წვრილი ნივთები ეწყო: ვერცხლის ღერაკი, ვერცხლის კოვზი, ბრინჯაოს წინწილები, სანელსაცხებლები – კოლტიუბები, ბრინჯაოს კონუსური, ცილინდრული და კონუსურ-დაფანჯრული ზარაკები, საკიდები, სხვადასხვაგვარი, მათ შორის თვალედი და მოხვეული მძივები, თეთრი მინის ოქროს ფოლგიანი ინტალიო გრიფონისა და ქალის გამოსახულებით და სხვ.

საინტერესოდ გვეჩვენება ის ფაქტი, რომ ტახტიძირის სამაროვანზე გათხრილი 15 სამარხიდან, სადაც ბავშვების ძვლოვანი ნაშთები იყო დადასტურებული, ათიდან შვიდ შემთხვევაში სამარხში იდო წითლად მოხატული ან წითლად შეღებილი ჭურჭელი (№№6,12,13,16,20,36,41), თუმცა წითლად მოხატული ხელალები მამაკაცების სამარხებშიც ამოჩნდა (№№17,19).

ანალოგიური შედეგი მოგვცა თავის დროზე ილარების კვლევამ, რომლებიც მხოლოდ ბავშვებისა და მამაკაცების სამარხებშია დადასტურებული [მუხიგულაშვილი ნ. 2006:135; გოგიბერიძე ნ. 2008:9]. შესაძლოა, ეს წესი წითლად მოხატულ ხელალებზეც ვრცელდება. №36 სამარხში, სადაც აღნიშნული წვრილი ნივთების თავმოყრა შეინიშნება, მოხატული ხელადაცაა აღმოჩენილი, მიცვალებული მარჯვენა გვერდზეა დასვენებული. ილარების ქრონოლოგიის საფუძველზე [გოგიბერიძე ნ. 2008:12], ბავშვებისათვის კოლოფების ჩატანების წესის გავრცელების ქრონოლოგიური დიაპაზონი ძვ.წ. IV ს. ფარგლებს არ უნდა სცილდებოდეს.

როგორც აღვნიშნეთ, დაკრძალული ბავშვების ხელში წვრილი ნივთებიანი კოლოფების ან ქისების ჩატანების ფაქტი სხვა ძეგლებზე დოკუმენტირებული არ არის, თუმცა ზოგიერთ შემთხვევაში მისი არსებობა შეიძლება ვივარაუდოთ. მაგალითად, ძალიან ჰგავს ზარდახშის ნაწილებს ზენური ორნამენტით შემკული ძვლის ფირფიტები „დაჭრილების“ სამაროვნის №14 ქვევრსამარხიდან, სადაც ასევე ბავშვი იყო დაკრძალული, ხოლო თანმხლებ ინვენტარში ტახტიძირის განხილული სამარხების ანალოგიური ნივთების არსებობა (ბრინჯაოს გვერდშეჭრილი ზარაკები, ფრინველის გამოსახულებიანი საკინძები და ილარი, ბრინჯაოს მილაკი) [ნაკაიძე ნ. 1980:28, ტაბ. XXXIV] ამ ვარაუდს კიდევ უფრო ამყარებს.

თუ ჩვენი ვარაუდი სწორია, მაშინ კოლოფის ჩატანების კვალი საძებნელია როგორც ორმოსამარხებში, ისე სხვა ტიპის სამარხებშიც, სადაც წვრილი ნივთების აღნიშნული ასორტიმენტი გროვების სახით არის განლაგებული მიცვალებულის ხელის მტევნების არეში. ერთ-ერთ ასეთად მოგვაჩინა შავსაყდარას სამაროვნის ქვევრსამარხი №49, სადაც მოზარდს ახლდა წვრილი ნივთები – საკინძი და ილარი, „კალედნარი“, ორმაგი მილაკი, ზარაკები. ისინი ეწყო გულმკერდის არეში. სამარხში აღმოჩნდა წითლად შეღებილი ხელადაც [მარგიშვილი ს., ... 2004:53, ტაბ. IX]. შესაძლოა, ამავე მოვლენასთან გვაქვს საქმე

საკრაველის სამაროვანზეც [ამირანაშვილი ჯ. 1997:15-17, სურ.1]. ილარი, თვალედი მძივები და „კალენდარი“ დადასტურდა საირხეში, №9 სამარხში, სამარხის ცენტრალურ ნაწილში [ნადირაძე ჯ. 1990:61, ტაბ. XXXIII ; მახარაძე გ., ... 2007:73, სურ. 57], თუმცა არც მიცვალებულის ასაკი და არც ამ ნივთების ხელის მტევნებთან სიახლოვეს აღმოჩენის ფაქტი აღნიშნული არ არის. ყურადღებას იქცევს დაფნარის სამაროვნის ძვ.ნ. IV ს-ით დათარიღებული №31 ქვევრსამარხი [Кигурадзе Н.1976:33, ტაბ. XXXI], რომელშიც 7 წლის გოგონა იყო დაკრძალული. მის თანმხლებ ინვენტარში მრავლადაა ბრინჯაოს ზარაკები და საკიდები. აქვეა ბრინჯაოს სამაჯური, რომლის ზუსტი ანალოგია მომდინარეობს ტახტიძირის სამაროვნის №12 სამარხიდან. ეს ორი სამარხი სხვა მხრივაც ავლენს დიდ მსგავსებას.

ამავე რიტუალის არსებობა სავარაუდოა ვარსიმაანთკარის სამაროვანზე, სადაც ვერძისთავებიანი ილარები აღმოჩენილია ბავშვების სამარხებში. ნ. მუხიგულაშვილი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ილარები წითლად მოხატულ ხელალებთან და, რაც ჩვენთვის მნიშვნელოვანია, მძივებთან ერთად ხვდება ხოლმე სამარხებში.

ჩვენს მიერ განხილული ყველა კომპლექსი ან ორმოსამარხია, ან ქვევრსამარხი. ჯერჯერობით ვერ იძებნება ამ წესის ქვის სამარხებში გავრცელების ნიშნები, თუმცა ეცოს სამაროვნის №44 ქვასამარხში, სადაც ქალი და ძუძუთა ბავშვი იყვნენ დაკრძალულნი, ბრინჯაოს ილართან, საკინძთან და ძენკვთან ერთად აღმოჩნდა ბრინჯაოს ცილინდრული კოლოფი, რომელშიც მძივები იყო ჩაყრილი. ვ. შატბერაშვილი მას ბავშვის სათამაშოდ - საჩხაკუნოდ მიიჩნევს [შატბერაშვილი ვ. 2005:72]. ამ სამარხის ილარი ვოლუტისებური თავით ცოტა უფრო ადრეული ჩანს, ვიდრე ცხოველის და ფრინველის გამოსახულებიანი ილარები, რომლებიც კოლოფებიანი სამარხებისათვის არის დამახასიათებელი. შესაძლოა, კოლოფის ჩატანების წესი ცოტა მოგვიანებით, ძვ.წ. IV ს-ის პირველ ნახევარში ჩამოყალიბდა.

ტახტიძირის სამაროვანზე კოლოფიანი სამარხები ქრონოლოგიის თვალსაზრისით რკინის ბურცობებიანი სამაჯურების შემცველ და ხის სარკოფაგებს შორის თავსდება. ერთ შემთხვევაში ასეთი სამარხი (№41) დაზიანებულია ხის სარკოფაგიანი სამარხის (№40) გამართვის დროს. იგივე შემთხვევასთან გვაქვს საქმე №8 სამარხში, სადაც რამდენიმე კოლოფი და ხის სარკოფაგი დადასტურდა.

ლიტერატურა:

ამირანაშვილი ჯ. 1997: საკრაველის სამაროვანი. - ძეგლის მეგობარი, №3(98), თბილისი, გვ. 15-17.

გოგიბერიძე ნ. 2008: საკინძების და ილარების ზოგიერთი ტიპის თარიღისათვის. - კრ. იბერია-კოლხეთი, №4, თბილისი, გვ. 5-13.

მუხიგულაშვილი ნ. 2006: ვარსიმაანთკარის სამაროვნის ბრინჯაოს ილარები. - ძიებანი, № 17-18, თბილისი, გვ. 133-137.

ნაკაიძე ნ. 1980: ძვ.წ. IV-III სს. ქვევრსამარხები «დაჭრილების» სამაროვნიდან. - კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, გვ. 28-41.

მარგიშვილი ს., ნარიშანიშვილი გ. 2004: ალგეთის ხეობის ანტიკური ხანის ძეგლები. თბილისი.

ნადირაძე ჯ. 1990: საირხე საქართველოს უძველესი ქალაქი. თბილისი.

მახარაძე გ., წერეთელი მ. 2007: საირხე. თბილისი.

შატბერაშვილი ვ. 2005: ქვემო ქართლი ძვ.წ. IV-I სს-ში (არქეოლოგიური მასალების მიხედვით). დისერტაცია, თბილისი.

წითლანაძე ლ. 2004: ხევის არქეოლოგიური ძეგლები II. თბილისი.

ჭანიშვილი თ. 2006: მაგიური დანიშნულების არტეფაქტი (ზარაკი) ანტიკური ხანის არქეოლოგიური კომპლექსებიდან. - ძიებანი, № 17-18, თბილისი, გვ. 138-144.

Кигурадзе Н. 1976: Дапнарский могильник. Тбилиси.

არქეოლოგიური სამუშაოები წყალტუბო-მენჯის მონაკვეთის ელექტროგადამცემი ხაზის ტრასაზე

ეროვნული მუზეუმის ოთარ ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრის ექსპედიციამ 2011 წლის აგვისტო-სექტემბერში საქართველოს ელექტროსისტემის დაკვეთით წყალტუბო-მენჯის მონაკვეთის მაღალი ძაბვის ელექტროგადამცემი ხაზის 60 კმ-იანი ტრასის 30 მ-იან დერეფანში სარეაბილიტაციო მშენებლობასთან დაკავშირებით ჩატარა საველე-საექსპერტო და არქეოლოგიური გათხრითი (I, II ეტაპი) სამუშაოები, სადაც გამოვლინდა რამდენიმე არქეოლოგიური ობიექტი (ექსპედიციის შემადგენლობა: რევაზ პაპუაშვილი, ლერი ჯიბლაძე, ნანა პაპუაშვილი).

დასახლება მენჯში (ქ. სენაკის მუნიციპალიტეტი), მდ. ცივის მარცხენა სანაპიროს ფლატეზე, №209 ელექტროგადამცემი ხაზის მიმდებარე ტერიტორიაზე (ტაბ. I₂) საცდელი თხრილებით (1X2; 1,5X2 მ-ზე) შესწავლილ იქნა გვიანი შუასაუკუნეების ხანის ნამოსახლარის ნაშთები. არქეოლოგიური არტეფაქტებიდან აღმოჩნდა კრამიტისა და უსახო კერამიკის ნატეხები. როგორც ჩანს, ეს ძეგლი გარკვეულ პერიოდში მდ. ცივის მიერ იქნა ჩამორეცხილი და განადგურებული.

მეორე, გაცილებით მნიშვნელოვანი, არქეოლოგიური ობიექტი დადასტურდა ქ. სენაკის ჩრდილოეთით, №177 ელექტროგადამცემი ანძის გასამართავ ადგილზე (ტაბ. I_{1,2}). ეს ძეგლი მოქცეულია კალანდარიშვილების ეკლესიასა (ასევე სასაფლაოს) და შუასაუკუნეების ციხეს („ჯიხას“) შორის მდებარე გორაზე. აქ ძეგლის ხასიათის, გავრცელების არეალის, ქრონოლოგიისა და სტრატეგრაფიის განსაზღვრის მიზნით გავაკეთეთ 5 საცდელი თხრილი (ზომებით: 1X2; 1,5X2 მ-ზე). თხრილებში ნიადაგის სტრუქტურული შემადგენლობა თითქმის ერთნაირი იყო: მოყავისფრო მინის შემდეგ იწყებოდა

კლდოვანი თირი, რაზედაც უნდა ყოფილიყო კლასიკური და ელინისტური ხანის დასახლება. მისი ძირითადი ნაწილი, როგორც ჩანს, განადგურდა ჯერ კიდევ გასული საუკუნეების 70-იან წლებში ელექტროგადამცემი ანძის დასადგამ ტერიტორიაზე მინის ნიველირებისას. სწორედ ამით უნდა აიხსნას აქ ზედაპირულად მიმოხეული ადგილობრივი კოლხური და ბერძნული იმპორტული თიხის ნანარმის არსებობა.

№177 და №178 ანძათშორისი მონაკვეთი (აღმოსავლეთიდან დასავლეთით) და კალანდარიშვილების სასაფლაოს და „ჯიხას“ შორის არსებული ტერიტორია (ჩრდილოეთიდან სამხრეთით), რომელიც ეკის მთის სამხრეთი ფერდობის ნაწილია და ქ. სენაკს ჩრდილოეთიდან დაჰყურებს, გამოირჩევა არქეოლოგიური ობიექტების სიუხვით (კალანდარიშვილების გორის მიმდებარე ტერიტორიაზე ყველა მიმართულებით, განსაკუთრებით კი მის დასავლეთ მხარეს აღმოჩნდა მძლავრი კლასიკური და ელინისტური ხანის დასახლება). ამ მიდამოებში, სოფ. ზედა შხეფის ყოფილი მეციტრუსეობის საბჭოთა მეურნეობისაკენ მიმავალი გზის გაჭრისას რამდენიმე ადგილას დაუზიანებიათ ნასახლარები და სამაროვანი (ძვ.წ. V-III სს.). ეს ძეგლი (არქეოლოგიურ ობიექტთა კომპლექსი) მეტ-ნაკლები ინტენსივობით ვრცელდება 1-1,5 კმ. სიგრძეზე. სავალი გზის ორივე მხარეს მოშვებულ ჭრილებში თვალნათლივ შეინიშნება კოლხური და ბერძნული იმპორტული ნანარმით გაჯერებული მოშავო-მონაცრისფრო მძლავრი კულტურული ფენები. ისინი ხშირად კლდოვან თირშია ჩაჭრილი და საკარმიდამო ნაკვეთებში შედის. კერამიკული მასალა მიმოფანტულია კირქოვან გზაზეც. კლდოვანი თირის ზოგიერთ მონაკვეთში კირქვით ნაგები შენობების ფრაგმენტებიც

შეინიშნება.

აღსანიშნავია, რომ ამ მიდამოებში 1966 წელს სამუშაოები ჩაუტარებია დასავლეთ საქართველოს საძიებო-არქეოლოგიურ ექსპედიციას [გრიგოლია გ., ... 1973:31-33]. ისინი იხსენიებენ, კალანდარიშვილების სასაფლაოდან აღმოსავლეთით - 300 მ. დაშორებით და ფეოდალური ხანის „ჯიხას“ სამხრეთით - 150 მ. მანძილზე, ერთმანეთთან დაბალი ყელით შეერთებულ ორ, სამხრეთ და ჩრდილოეთ ხელოვნურ ბორცვს, ბატნაოხორუს (ბატონის ნამოსახლარი) სახელწოდებით. ზედაპირულად აკრეფილი მასალითა და გავლებული საძიებო თხრილებით გამოუყვიათ ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის ფენები. ასევე გაუნმენდიათ ორი ქვევრსამარხი [გრიგოლია გ., ... 1973:31-32].

საგანგებოდ ჩატარებული დაზვერვების შედეგად ვერ მივაკვლიეთ აღნიშნულ ძეგლს, ადგილობრივი მაცხოვრებლების გამოკითხვისას ვერც ბატნაოხორუს ტოპონიმი მოვიძიეთ. ჩვენთვის გაურკვეველია ხელოვნურ ბორცვებში რას გულისხმობენ ექსპედიციის წევრები. როგორც ვიცით, კლასიკური გაგებით, ამ ტიპის ბორცვები მხოლოდ კოლხეთის დაბალი ზონისთვისაა დამახასიათებელი. კალანდარიშვილების გორა და მისი მიმდებარე ტერიტორია კი ბუნებრივ მთიან-ბორცვოვან სისტემას წარმოადგენს.

როგორც აღინიშნა, კალანდარიშვილების გორაზე, სასაფლაოსა და შუასაუკუნეების ციხეს შუა მდებარე ფართობზე აკრეფილიქნა მრავალრიცხოვანი კერამიკული მასალა. ადგილობრივი თიხის ნაწარმი წარმოდგენილია ნაცრისფრად და აგურისფრად გამომწვარი კერამიკით, რომელთა შორის გამოიყოფა: მარცვლოვანი ქდეების რიგებით, რელიეფურ სარტყელზე გამოყვანილი ნათითური ფოსოებით, რელიეფური ქედებით, ჰორიზონტალური და ვერტიკალური ხაზებით გაფორმებული კოლხური ქვევრების, დერგების, ამფორების პირ-გვერდის, ყურებისა და ძირების ნატეხები (ტაბ. III₁₋₈, IV₁₋₆, V₄, VII_{3-6,8,11}). ასევე გვხვდება სხვადასხვა საწარმოო ცენტრში

დამზადებული ბერძნული იმპორტული ნაწარმის ცალკეული ფრაგმენტები. მათ შორის გამოიყოფა სოლოხას (შესაძლოა კნიდოსის) ტიპის ამფორის სპეციფიკური ფორმის ძირქუსლი (ტაბ. V₅, VII₁₀). გვხვდება სინოპური ამფორის ქუსლისა (ტაბ. V₁, VII_{1,7}) და ყურის ნატეხებიც (ტაბ. V_{6,9}). სოლოხასა და სინოპის ამფორების პირველ გამოჩენას ჩრდილო და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ფიქრობენ ძვ.წ. IV საუკუნის 70-იანი წლებიდან [Монахов С. 1999:242, ტაბ. 98₂₁; ახვლედიანი დ. 2004:98]. კალანდარიშვილების გორაზე ამ საწარმოო ცენტრებში დამზადებული ამფორების ცალკეული დეტალები ალბათ ძვ.წ. IV საუკუნის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. III საუკუნით უნდა განისაზღვროს. შემდეგ ჯგუფს შეადგენს ძვ. წ. IV საუკუნით დათარიღებული ქიოსური ამფორის გვერდის ფრაგმენტები. სხვა ნივთებიდან აღმოჩნდა ქვის ხელსაფქვავეები, რომლებიც არასრულადაა შემორჩენილი (ტაბ. VIII_{12,13}).

კალანდარიშვილების გორასა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე აღმოჩენილი როგორც ადგილობრივი, ასევე ბერძნული იმპორტული ნაწარმი წარმოდგენილია ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის მთელ რიგ ძეგლებზე. მათი სათითაოდ ჩამოთვლა შორს წავიყვანდა [ლორთქიფანიძე ოთ. 1966:117-140; მიქელაძე თ. 1978:57-58, ტაბ. XII; გამყრელიძე გ. 1982:82-89, ტაბ. XXXI-XXXII; ახვლედიანი დ. 2004:99-104; Кахидзе А. 1881], მაგრამ, მაინც აღვნიშნავთ, რომ ასეთი მასშტაბისა და ასეთ ბუნებრივ გარემოში ამგვარი დასახლების დადასტურება განსაკუთრებულია. ინტერესს ზრდის ის გარემოებაც, რომ აქვეა ამავე ეპოქის (ამ დასახლების კუთვნილი) სამაროვანიც, რომლის ცალკეული სამარხები ბუნებრივად და ანთროპოგენურად ეროზირებულ ფერდობებზე ზედაპირულადაც კი შეინიშნება. ამჯერად, ზოგიერთ მათგანზე გავამახვილებთ ყურადღებას.

ჩვენს მიერ დაზვერილ ტერიტორიაზე №177 და №178 ელექტროანძებს შუა, სავალი გზის ცენტრალურ ნაწილში, კირქოვან

გზაზე, ერთმანეთის გვერდიგვერდ გამოვლინდა ძვ. წ. IV-III საუკუნეების საკმაოდ დაზიანებული ორი ქვევრსამარხი. სამარხად გამოყენებულია საშუალო ზომის, შავზედაპირიანი და აგურისფერშიდაპირიანი, სქელკეციანი ქვევრები, რომელთა ზედაპირზე დატანილია მჭიდროდ განლაგებული ჰორიზონტალური და ვერტიკალური ხაზები. ორივე ქვევრსამარხში ძალზე ფრაგმენტულად დადასტურდა მიცვალებულთა ძვლები.

№1 ქვევრსამარხში დაფიქსირდა პატინით დაფარული ბრინჯაოს სამი სამაჯური, რომელთაგან ორი სრულადაა შემორჩენილი (ტაბ. VI_{4,5}). ისინი მრგვალღეროიანია, რკალგახსნილი და ზურგშეზნექილი. ერთი მათგანის ღერო უფრო სადაა, მეორისა კი დაღარული. ამავე სამარხში გამოვლინდა უფრო წვრილი მავთულისაგან დამზადებული ბრინჯაოს სამაჯურის ფრაგმენტი (ტაბ. VI₃), ზემოდან დაბრტყელებული რკინის ბეჭდის ნაწილი (ტაბ. VI₁₀) და ორი ცალი გამჭვირვალე პასტის მძივი (ტაბ. VI₉).

№2 ქვევრსამარხი შეიცავდა პატინით დაფარულ ორ მთელ და ერთ ფრაგმენტულ ბრინჯაოს რგოლს (ტაბ. VI_{6,8}).

ანალოგიური ქვევრსამარხები, მეტნაკლებად მსგავს ინვენტართან ერთად გავრცელებულია კოლხეთის დაბლობსა და მთისწინა ზოლშიც [Кигураძე Н. 1976:ტაბ. I; ნონეშვილი ს. 1985:6-35; გვინჩიძე გ. 1981:163, სურ. 23, ტაბ. V; გვინჩიძე გ. 2003: 23-26]. ისინი უპირატესად ელინისტური ხანისთვისაა დამახასიათებელი [თოლორდავა ვ. 1980:6].

ჩვენს მიერ მესამე არქეოლოგიური ობიექტი წყალტუბოს რაიონში, მდ. გუბისწყლისა და წყალტუბოსწყლის შეერთების ადგილზე იქნა მიკვლეული. აქ, მდინარის ფლატეზე, მოშიშვლებულ ჭრილებს გასდევდა საკმაოდ მძლავრი გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კულტურული ფენა, სადაც ზედაპირული დათვალიერებისას წავანყდით უსახო კერამიკის ნატეხებსა და წიდის ფრაგმენტს.

ამრიგად, წყალტუბო-მენჯის ელექტრო-

გადამცემი ხაზის ტრასაზე ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად მიკვლეულ ძეგლთაგან განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს კალანდარიშვილების გორაზე და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე გამოვლენილი ძვ.წ. V-III საუკუნეების მძლავრი დასახლება სამაროვანთან ერთად. ამ ძეგლის მასშტაბები გვაფიქრებინებს, რომ იგი წარმოადგენდა დაბური ტიპის (შესაძლოა ქალაქურიც კი) საკმაოდ მჭიდროდ დასახლებულ პუნქტს. აქ გამოვლენილი ბერძნული იმპორტული თიხის ნაწარმი კიდევ ერთხელ გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ამ დასახლებული ადგილის სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობებზე ბერძნულ სამყაროსთან და, შესაბამისად, აღნიშნული დროის კოლხეთის შესახებ.

ლიტერატურა:

ახვლედიანი დ. 2004: კოლხეთის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორიის საკითხები. სადოქტორო დისერტაცია. თბილისი.

გამყრელიძე გ. 1982: ცენტრალური კოლხეთის ნამოსახლარები, თბილისი.

გვინჩიძე გ. 1981: ნოქალაქევის სამარხეული ძეგლები. ნოქალაქევი-არქეოპოლისი I, თბილისი, გვ. 150-183.

გვინჩიძე გ. 2003: მდ. ტეხურის აუზის ძვ.წ. IV-ახ.წ. VI-სს-თა სამარხები - გ. გამყრელიძე (რედ.). იბერია-კოლხეთი, №1, თბილისი, გვ. 23-28.

გრიგოლია გ., ფხაკაძე გ., ბარამიძე მ., ლორთქიფანიძე გ. 1973: დასავლეთ საქართველოს საძიებო არქეოლოგიური ექსპედიციის 1966 წლის მუშაობის შედეგები - (რედ.), მსკა №6, თბილისი, გვ. 17-37.

თოლორდავა ვ. 1980: დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის საქართველოში, თბილისი.

ლორთქიფანიძე ოთ. 1966: ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბილისი.

მიქელაძე თ. 1978: არქეოლოგიური კვლევა-ძიება რიონის ქვემო წელზე, თბილისი.

ნონეშვილი ს. 1983: ქვევრსამარხები ამიერკავკასიაში, თბილისი.

Кахидзе А. 1981: Восточное Причерноморье в античную эпоху (колхские могильники), Батуми.

Кигურაძე Н. 1976: Дапнарский могильник, Тбилиси.

Монахов С. 1999: Греческие амфоры в Причерноморье, Саратов.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

ტაბ. I. - 1. სატელიტური რუკა; 2. ტოპოგრაფიული რუკა.

ტაბ. II. კალანდარიშვილების გორისა და მიმდებარე ტერიტორიის საერთო ხედი.

ტაბ. III. - 1-8. ადგილობრივი კერამიკა.

ტაბ. IV. - 1-6. კოლხური თიხის ნაწარმი კლასიკური ხანის ნამოსახლარიდან.

ტაბ. V. - 1-3, 5-9. იმპორტული მასალები; 4. ადგილობრივი ნაწარმი.

ტაბ. VI. - 1-10. ქვევრსამარხების არტეფაქტები.

ტაბ. VII. - 1,2,3,9,10. ბერძნული იმპორტული კერამიკა; 3-6,8,11. ადგილობრივი თიხის ნაწარმი; 12,13. ქვის ხელსაფქვავის ფრაგმენტები.

I

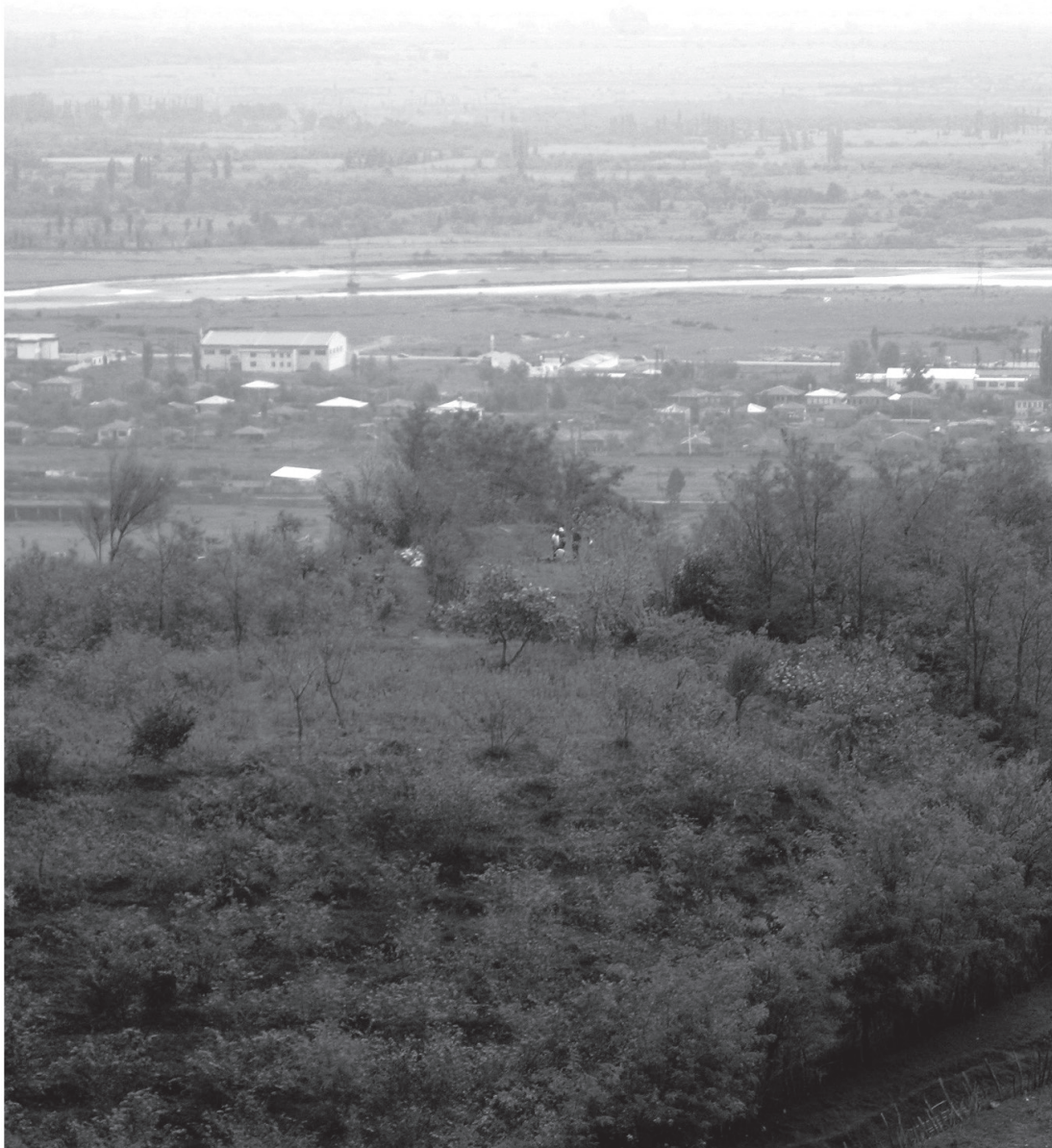

1

2

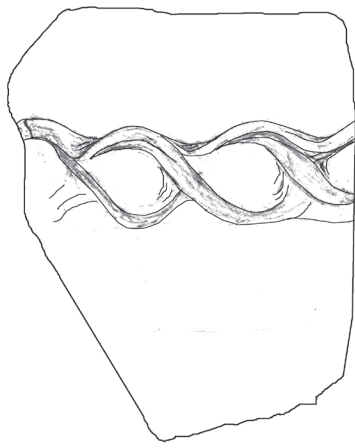
II

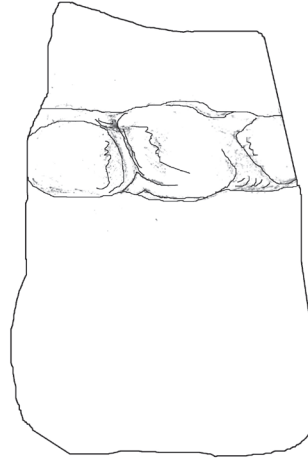
III

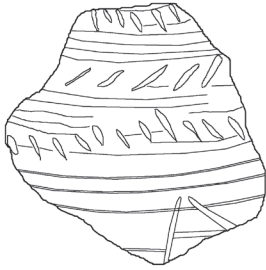
IV

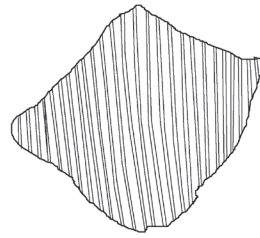
1

2

3

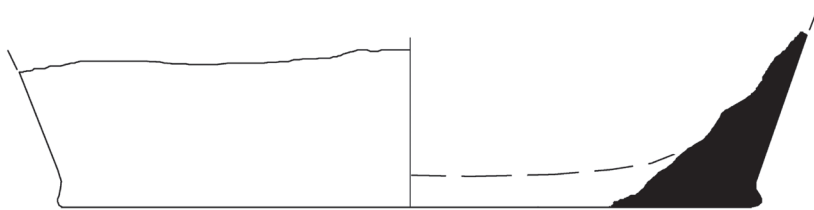
4

5

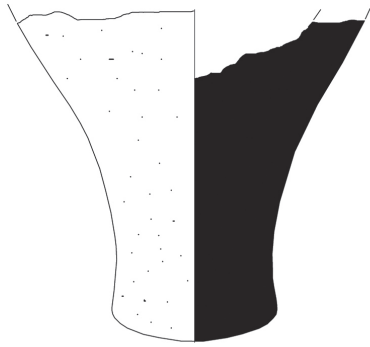
0 1

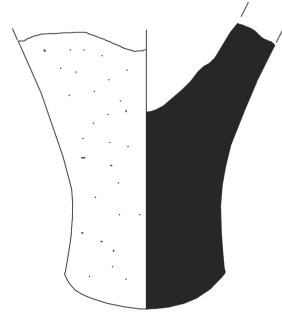
6

0 2

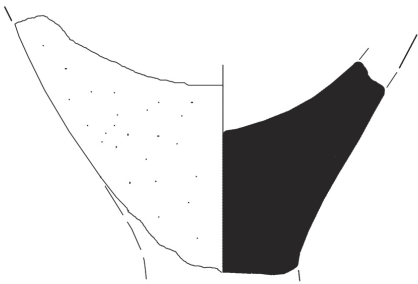
V

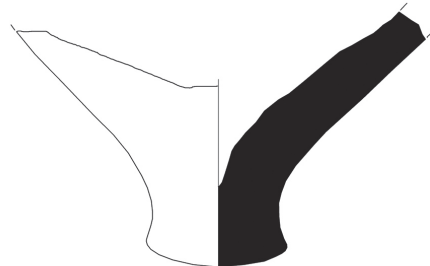
1

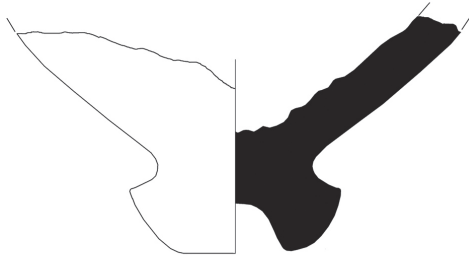
2

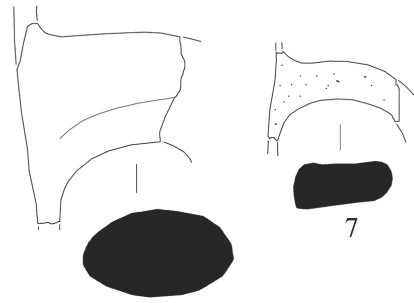
3

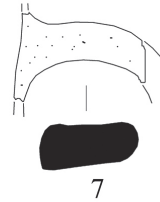
4

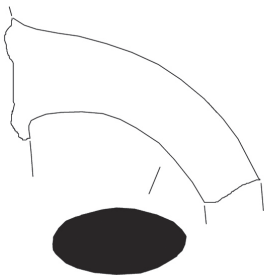
5

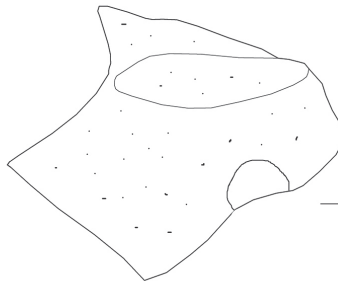
6

7

7

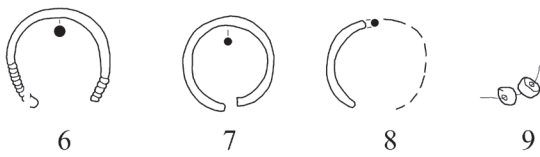
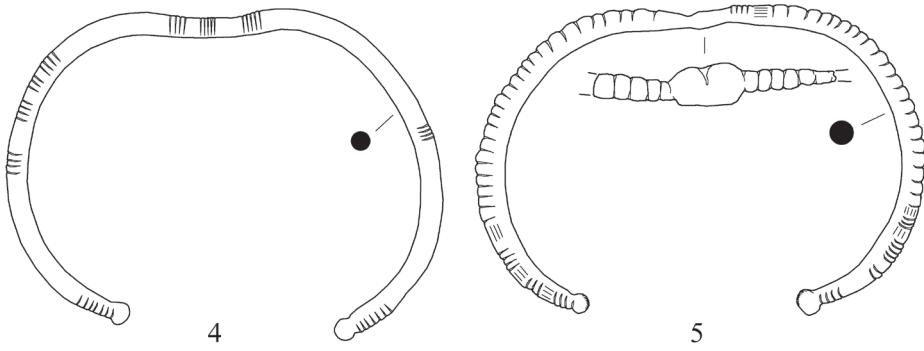
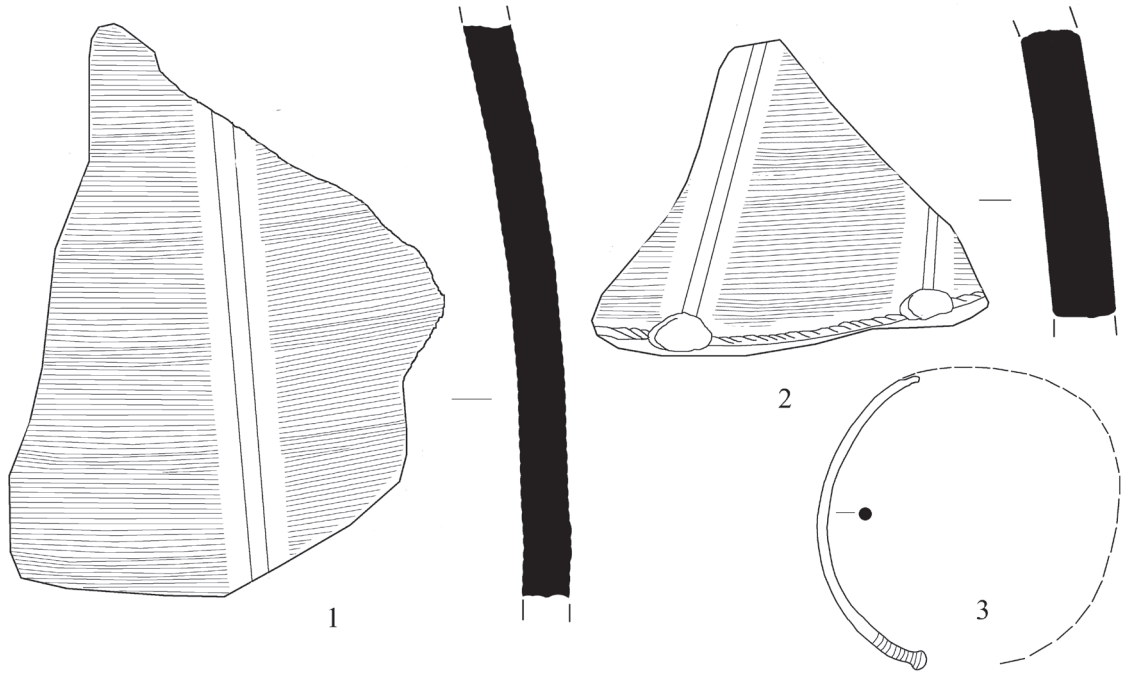

8

0.1

VI

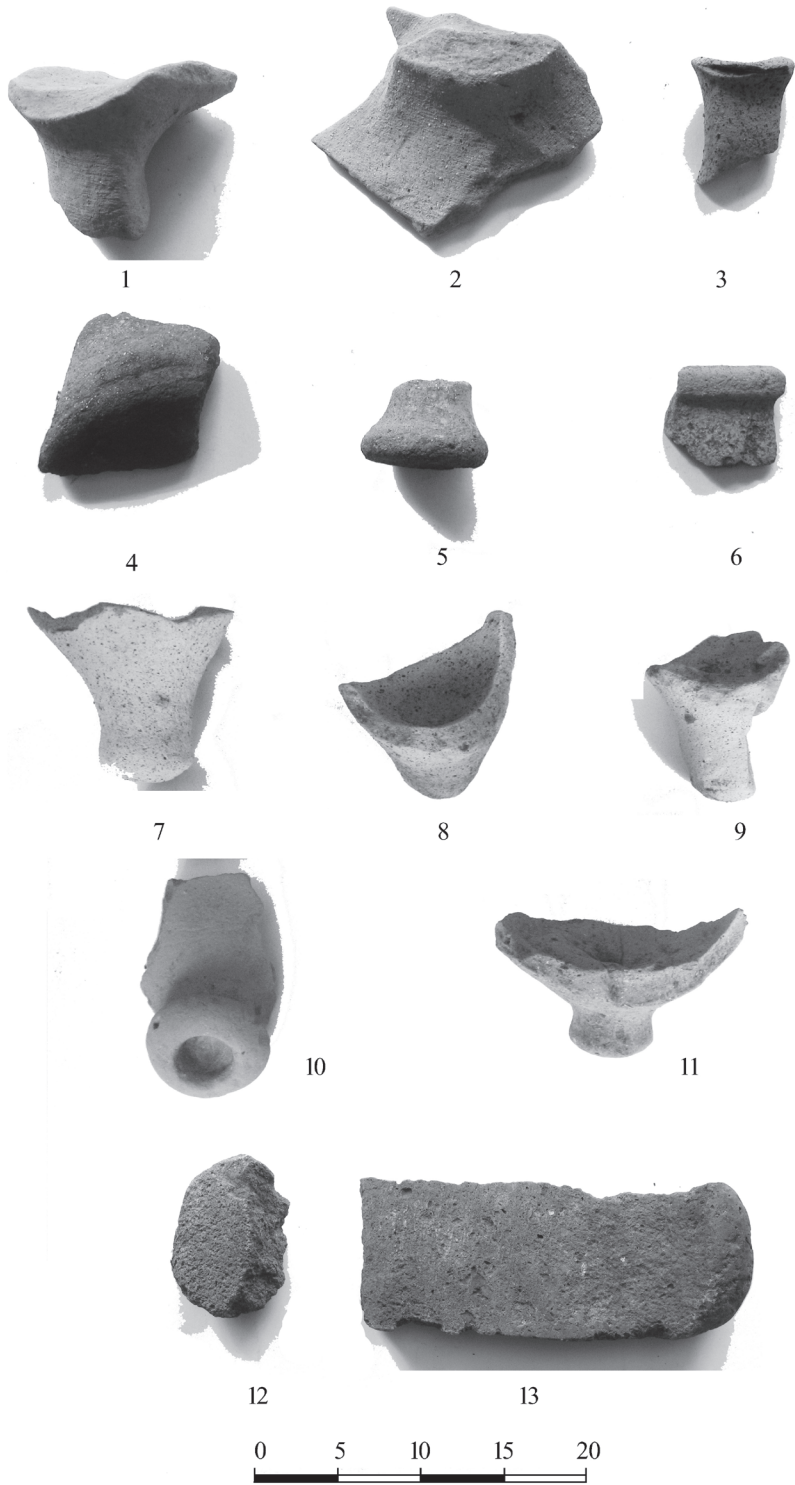
0 — 3

10

VII

ვახტანგ ნიკოლაიშვილი, გიორგი მანჯგალაძე, გოდერძი ნარიმანიშვილი

სამთავროს აღრეანტიკური ხანის ძვანსამარხები

უკანასკნელ წლებში აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრები და კვლევა-ძიება, აგრეთვე ისტორიული „დიდი მცხეთის“ მიწა-წყალზე მოპოვებული მასალები, საშუალებას იძლევა დაზუსტდეს ზოგიერთი ადრე გათხრილი ძეგლის თარიღი და ამით შეივსოს ის სტრატოგრაფიული და ქრონოლოგიური ხარვეზი, რომელიც დღემდე არსებობდა, მაგალითად, სამთავროს მრავალფენიან სამაროვანზე.

სწორედ ამ თვალსაზრისით არის საინტერესო სამთავროს ფონდში დაცული 2 სამარხის კომპლექსი. ვაქვეყნებთ სამარხთა აღწერილობას და ინვენტარს:

სამარხი №215. (1940 წელი. Nუბანი, VII-ფართობი). ქვასამარხია, ბანურსახურავიანი. აღმოჩნდა მიწის აწინდელი ზედაპირიდან 2,70 მ-ის სიღრმეზე. დამხრობილია SSO-NWW. ზომები: 1,43X0,70X0,55 მ. – გარეგანი, 0,95X0,70 მ. – შიდა. ნაგებია ფილაქვებისა და ნაწილობრივ რიყის ქვებისაგან. სამარხს აკლია N კედელი და სახურავის ქვა. მიცვალებული მარცხენა გვერდზე დაუკრძალავთ, ხელფეხმოკეცილი. სამარხში დადასტურდა აგრეთვე ალაპის ნაშთი - გოჭის კანჭები.

სამარხის აღმოჩნდა:

1. ჯამი (კოლექციის № 12-54: 5333; ტაბ. I, 2), მოშავო-ლევანფრად გამომწვარი თიხისა, ღრმა, დაზიანებული და აღდგენილია. ოდნავ პირმოყრილი, ბაკო მომრგვალებული აქვს. პირს ქვემოთ - გვერდზე წიბო ემჩნევა. კალთა დაქანებულია. ძირი - ბრტყელი. პირს ქვემოთ ნახვრეტი-სადინარი ატყვია (დმ - 1 სმ.). უხეში ნახელავია. სიმაღლე - 6 სმ., პირის დმ - 21 სმ, ბაკოს სიგანე - 1,3 სმ.

2. კოჭობი (კოლექციის № 12-54:5334; ტაბ. I, 1), ლევანფრად გამომწვარი თიხისა. ნაპრიალები. პირი გამოყვანილი აქვს, ოდნავ გადაშლილი, მუცელი-სფერული. მხარზე

ოთხ ადგილას, ერთმანეთის პირისპირ რელიეფური შევრილები ჰქონია. ამჟამად მოტეხილებია და ეს ადგილები ბადისებური ორნამენტის შთაბეჭდილებას ტოვებს. სიმაღლე - 11,5 სმ, პირის დმ - 6,3 სმ.

3. ხელადა (კოლექციის № 12-54:5335; ტაბ. I, 3), ლევანფრად გამომწვარი თიხისა. პირი გადაშლილი აქვს, ოდნავ გამოყვანილი, ყელი-ცილინდრული. მუცელი - გამობერილი, ძირი - ბრტყელი, ოდნავ შეზნექილი. მომრგვალებული ოთხკუთხეა განივკვეთის მქონე ყური პირსა და მხარზეა დაძვნილი. ყელისა და მხრის შეერთების ადგილზე ამოღარული ზოლი დაუყვება, რომელზედაც წნეხვით შესრულებული, ფუძით სარტყელზე დაყრდნობილი, 5 ნახევარწრე ამჩნევია. სიმაღლე - 19 სმ, მუცლის დმ - 18 სმ, ძირის დმ - 9 სმ.

4. ვარდული (კოლექციის № 12-54:5336; ტაბ. I, 4), ბრინჯაოს ფურცლისაგან დამზადებული, ოთხქიმიანი. თავთან ნახვრეტი აქვს. სიგანე - 3,5 სმ, სიმაღლე - 1,3 სმ.

სამარხი 735 (1948 წელი, N უბანი) ქვასამარხია, ბანურსახურავიანი (საველე დავთარში გატარებულია როგორც №1 ქვაყუთი). აღმოჩნდა მიწის აწინდელი ზედაპირიდან 2 მ-ის სიღრმეზე. დამხრობა SOO-NWW; ზომები: 1,6X1,0X0,80 მ. - გარეგანი, 1,25X0,55X0,60 მ. - შიდა. სამარხის თავზე რამდენიმე ქვატეხილიც იდო. იქვე ეწყო ხბოს თავ-ფეხი. სამარხის გრძივი კედლები სამ-სამი ფილაქვისაგან შედგებოდა, ხოლო განივი - თითო-თითო. ფილაქვათა შეერთების ადგილი - ნაწიბურები თიხა-ალიზით შეუვსიათ. მიცვალებული ხელფეხმოკეცილი ესვენა მარჯვენა გვერდზე, თავით SOO-კენ.

სამარხში აღმოჩნდა: ცალყურა ხელადა, პანია ხელადა, ბადია, რკინის დანა და რკინისავე წვეტანა, აგრეთვე ალაპის ნაშთი -

ხბოს კანჭები.

1. ხელადა (კოლექციის № 12-54:8463; ტაბ. II, 1), ლეგა მონაცრისფროდ გამომწვარი თიხისა, ნაკლული, ოდნავ პირგადაშლილი. ყელი დაბალი, ცილინდრული აქვს - მხართან შეერთების ადგილას ოდნავ გაფართოებული, მუცელი სფერული, გამობერილი, ძირი - ბრტყელი. განივკვეთში მომრგვალებულ-ოთხკუთხა ყურისთავი უშუალოდ პირთან, ხოლო ყურის ძირი - მხარზეა დაძერწილი. ყელისა და მხრის შეერთების ადგილზე ოდნავ ამოღარული სარტყელი ემჩნევა. სიმაღლე - 18,3 სმ., პირის დმ. - 7 სმ., მუცლის დმ - 17,6 სმ. აღმოჩნდა მიცვალებულის მენჯის უკან.

2. ხელადა (კოლექციის № 12-54:8462; ტაბ. II, 2), ლეგა-ნაცრისფრად გამომწვარი თიხისა. ოდნავ პირგადაშლილი. ყელი დაბალი, ცილინდრული აქვს. მუცელი - სფერული, გამობერილი, ძირი ბრტყელი. მომრგვალებულ-ოთხკუთხა განივკვეთის მქონე ყურისთავი პირზე, ხოლო ყურისძირი მხარზეა დაძერწილი. ყურს სიგრძეზე ღარი დაუყვება. სიმაღლე - 11,5 სმ., პირის დმ - 7 სმ., მუცლის დმ - 11,4 სმ., ძირის - 6,1 სმ. აღმოჩნდა სამარხის W კედლის ძირში.

3. ჯამი (კოლექციის № 12-54:8461; ტაბ. II, 3), მოშავოდ გამომწვარი თიხისა, ღრმა, ოდნავ პირმოყრილი. კალთა თანაბრად მომრგვალებული აქვს - ძირთან დაქანებული. სიმაღლე - 9 სმ, პირის დმ - 19 სმ. მიცვალებულის პირისახის წინ.

4. შუბისწვერი რკინის (კოლექციის № 12-54:8464; ტაბ. II, 4), ძლიერ დაჟანგული. მოგრძო, წვეტიანი, ფოთლისებური, ქედიანი. მასრა შემალღებული და თავთან გახვრეტილია. სიგრძე - 19,8 სმ., მასრის სიგრძე - 6,5 სმ., დმ - 2,8 სმ. აღმოჩნდა მარცხენა ხელის მტევანთან.

5. წვეტანა (კოლექციის № 12-54:8465; ტაბ. II, 5), ძლიერ დაჟანგული რკინისა, ოთხნახნაგა, ერთი ბოლო სატეხის მსგავსია. სიგრძე - 12,3 სმ., სიგანე - 0,8 სმ. აღმოჩნდა მარცხენა ხელის მტევანზე.

6. დანა (კოლექციის № 12-54:8466; ტაბ.

II, 6), რკინის, მცირე ზომისა, ძლიერ დაჟანგული, ცალპირლესული. სიგრძე - 8,7 სმ.

ზემოაღწერილი სამარხები აღნაგობის მიხედვით მსგავსია და თითქმის იმეორებს აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეანტიკური ხანის სამაროვნებზე სხვადასხვა დროს აღმოჩენილი მცირე ზომის ფილაქვით ნაგებ ქვაყუთებს: ბეშთაშენი, მანგლისი, კიკეთი, კუმისი, ახალსოფელი [დავლიანიძე ც. 1962:9], კამარახევი [რამიშვილი რ. 1959; ჯღარკავა თ. 1982], მუხათგვერდი [აფაქიძე ან. და სხვ., 1989:29-35, 67-68, სურ. 179-184], ციხედიდისხევი [Апакидзе А., и др., 1987:таб. XCIV], მარტაზისხევი [Апакидзе А., и др., 1987: таб. XCV] და სხვა.

რაც შეეხება სამთავროს ცნობილ სამაროვანს, სადაც ზემოაღწერილი სამარხები აღმოჩნდა, დღემდე მიღებული კლასიფიკაციის მიხედვით იქ ამ ტიპის სამარხები მხოლოდ ახ.წ. პირველი საუკუნეებიდან, კერძოდ, ახ.წ. III საუკუნიდან ფართოდ ვრცელდება. თუმცა, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ უკანასკნელ წლებში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა მსგავსი აღნაგობის სამარხები „დიდი მცხეთის“ სხვადასხვა უბნებზე. მაგალითად, ზემოთ ნახსენებ სამაროვნებზე კამარახევიში, მუხათგვერდში და ციხედიდისხევიში.

სამთავროს 735-ე სამარხს (ქვაყუთი №1), მიუხედავად დიდი მსგავსებისა აღნიშნულ ძეგლებთან, ახასიათებს თავისებურებაც. მისი გამართვისას გამოყენებული ჩანს თიხა-ალიზი ფილაქვების ერთმანეთთან შესაკავშირებლად. სამარხში დადასტურებული ცალკეული ნივთები ფორმით და დამზადების ტექნოლოგიითაც ძალიან ახლოსაა და ზოგ შემთხვევებში იმეორებს ზემოაღწერილ სამარხებში აღმოჩენილ ინვენტარს. კამარახევის 95-ე სამარხში აღმოჩენილი ლეგა ფერის ხელადა მსგავსია ჩვენი ხელადისა. ანალოგიურია, აგრეთვე, რკინის შუბისწვერიც. ასეთივე ხელადებია დადასტურებული კამარახევის 145-ე და 156-ე სამარხებშიც [ჯღარკავა თ. 1982:169, 183, 188].

ამრიგად, სამთავროს 735-ე სამარხში (ქვ-

აყუთი № 1) აღმოჩენილი კერამიკა და იარაღი სინქრონული ჩანს კამარახევის სამაროვნის ადრეული სამარხებისა და მათი თარიღი ზოგადად შეიძლება ადრეანტიკური ხანით განისაზღვროს. ამავე დროისა ჩანს სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი მეორე ქვასამარხიც. სამარხებში აღმოჩენილ ნივთებს პარალელი ეძებნებათ ზემოჩამოთვლილი ადრეანტიკური ხანის ძეგლებთან. მსგავსება შეინიშნება აგრეთვე, სამარხის აღნაგობაში, დაკრძალვის წესსა და ინვენტარში.

სამთავროს ცნობილ სამაროვანზე აღმოჩენილი ეს ქვაყუთები გარკვეულწილიად ავსებენ იმ ხარვეზს, რაც აქამდე შეინიშნებოდა რკინის ფართო ათვისების პერიოდის ორმოსამარხებსა და მომდევნო ეპოქის - ანტიკური ხანის ძეგლებს შორის.

ლიტერატურა:

აფაქიძე ან., ნიკოლაიშვილი ვ. და სხვ. 1989: დიდი მცხეთა. 1981. საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. - მცხეთა, IX, გვ. 29-35, 67-68.

დავლიანიძე ც. 1983: ქვემო ქართლის (თრიალეთის) კულტურა ძვ.წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში, თბილისი.

რამიშვილი რ. 1959: კამარახევის სამაროვანი. - მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, II, თბილისი.

ჯღარკავა თ. 1982: კამარახევის სამაროვანი (კატალოგი). - მცხეთა, VI, თბ., გვ.139-190.

Апакидзе А., Николаишвили В. и др., 1987: Археологические раскопки в Мцхета и ее округе. - Полевые Археологические Исследования в 1984-1985 гг., Тбилиси, с. 47-51.

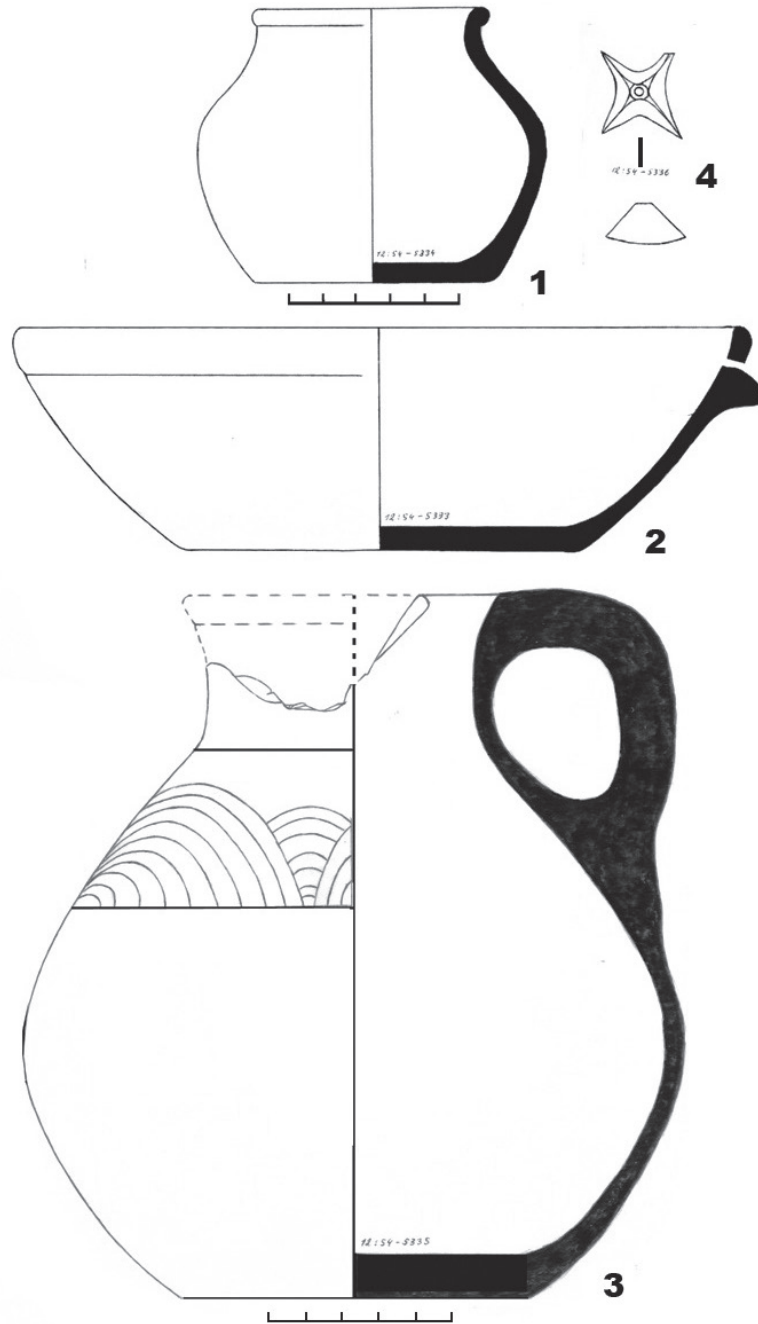
Николаишвили В. 2004: О взаимосвязях памятников "Мцхета Великая". Конференция: Археология, этнология, фольклористика Кавказа, сборник кратких содержания докладов. Тбилиси.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

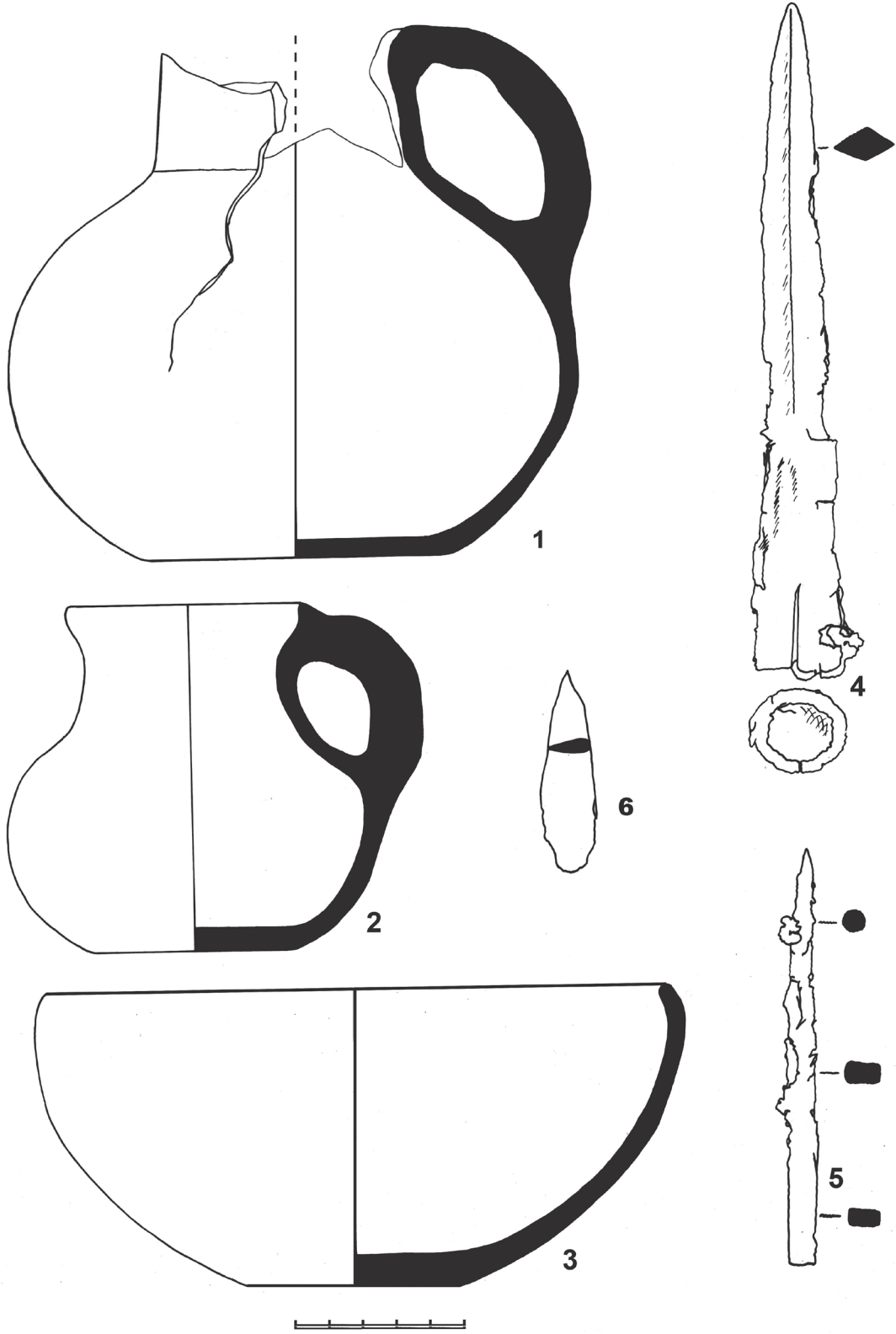
ტაბ. I - სამარხი № 215 - 1. კოჭობი; 2. ჯამი; 3. ხელადა; 4. ვარდული.

ტაბ. II - სამარხი № 735 - 1. ხელადა; 2. ხელადა; 3. ჯამი; 4. შუბისწვერი; 5. ნვეტანა; 6. დანა.

I

II

**ანზორ სიხარულიძე, ქეთევან ჯავახიშვილი, ვერა ჩიხლაძე,
ნუკრი მაისურაშვილი, ნუკრი ლლონტი**

ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენა თიანეთთან

2009 წლის აგვისტოში თიანეთის რაიონის სოფლების ჩაბანოსა და ჭიაურას შორის (თიანეთიდან 8კმ-ის დაშორებით) დამაკავშირებელი საავტომობილო გზის პირას, მდინარე საგამის (მდ. ივრის მარცხენა შენაკადი) მარჯვენა ნაპირას დაზიანდა სამარხი (სამარხის აღმოჩენისა და დაზიანების შესახებ თიანეთის მუნიციპალიტეტის გამგეობამ - გამგებლის მოადგილეები თ. იარაჯული, ნ. ბახიაშვილი და თიანეთის მუზეუმის დირექტორი ნ. ფაშურიშვილი - ინფორმაცია მიანოდა საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნულ სააგენტოს. რის შემდეგაც 11 აგვისტოს თიანეთში მივლინებულ იქნა დიდი მცხეთის სახელმწიფო მუზეუმ-ნაკრძალის თანამშრომლები: მუზეუმის მმართველი ნ. მაისურაშვილი და ფონდების უფროსი მცველი ნ. ლლონტი).

გამოვლენილი ნივთები ალაგდა და ინახებოდა თიანეთის რაიონის გამგეობაში (საკისრე რკალი, სამაჯურები, ბრინჯაოს ძეგლები, აბზინდა, მძივები და ბეჭდები).

სოფელი ჩაბანო მდებარეობს მდ. საგამის ნაპირზე, ზღვის დონიდან 1180 მეტრზე, ხოლო სოფელი ჭიაურა კახეთის ქედის დასავლეთ კალთაზე, ზღვის დონიდან 1240 მეტრზე. სამარხის GPS კოორდინატებია: X 38T0403207; Y UTM 4667711; ±4m.

სამარხის აღმოჩენის ზოლში დადასტურდა ორი ტოპონიმი „სათხევეების ხევი“ და „მთიულის ახო“.

სამარხი ძლიერ იყო დაზიანებული სასოფლო-საავტომობილო გზის გაყვანისას. პრაქტიკულად გზა სამარხის ერთ ნაწილზე გადადიოდა. შემორჩენილი იყო ჩონჩხის ფრაგმენტები მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან 0,7 მ სიღრმეზე (გზის გაყვანისას 2 მ სიმაღლის მიწა მოუჭრიათ). სამარხში ჩონჩხი ნაწილობრივ იყო შემორჩენილი: თავის ქალას

ფრაგმენტები, სამი კბილი, ხერხემლის რამდენიმე მალა და ქვედა კიდურები. ქვედა კიდურების მიხედვით, სავარაუდოდ მიცვალებული გამოტილად იყო დაკრძალული.

შემორჩენილი სამარხის ფართობიდან აიკრიფა შემდეგი ინვენტარი: მუსიკალური ინსტრუმენტის - წინწილას ფრაგმენტები, ვერცხლის სამაჯური, ბრინჯაოს აბზინდა, ბრინჯაოს ხვიები და მძივები. სამარხის იატაკიდან აღებული მიწის გაცრის შედეგად აღმოჩნდა: ვერცხლის კილიტი, ვერცხლის ბეჭდის ფრაგმენტები, ბეჭდის თვალი – კამეო; მიწის გემა-ინტალიო, ბრინჯაოს თხელი ფირფიტა და დიდი რაოდენობით სხვადასხვა სახეობის მძივები.

სამარხში აღმოჩნდა შემდეგი ინვენტარი:

1. ხატისუღელი - საკისრე რკალი, ვერცხლისა (ტაბ. I₁). ოვალურად მორკალული, მსხვილი, განივკვეთში მრგვალი ღეროთი. გახსნილი და პირამიდისებურად (გუმბათისებურად) შემსხვილებული, დაღარული თავები აქვს. შემსხვილებული ნაწილი შემკულია ზენური ხვიებითა და წერტილებით. დამზადებულია ჩამოსხმის წესით. დეფორმირებულია. დმ-17 სმ; ღეროს უდ. დმ-1 სმ; უმც. დმ-0,3 სმ; წონა 79,88 გრ.

თიანეთის ხატისუღელი იმეორებს ახალგორის ოქროს ხატისუღლის ფორმას. ანალოგიური ხატისუღელი აღმოჩენილია ჟინვალის № 277 მეომრის ყორეკედლიან და № 364 ორმოსამარხებში, რომლებიც ინვენტარის მიხედვით დათარიღებულია I ს-ის ბოლო - II ს. დასაწყისით [ჩიხლაძე ვ. 1999:136-137, ტაბ. XIII₁₄₇, XII₃₈₈]. რაც შეეხება განსხვავებული ტიპის ხატისუღლებს, ამ დანიშნულების ნივთები დადასტურებულია კლდეეთის მეოთხე სამარხში [ლომთათიძე გ. 1957:ტაბ. XIX,15], ზღუდერში [ნემსაძე გ. 1969: 45-56] და ნეძიხში [რობაქიძე ც. 1988:13-14].

2. სამაჯური, ვერცხლისა (ტაბ. I₂), ოდნავ რკალჩაზნეილი. ბოლოები გახსნილი და შემსხვილებული აქვს. განივკვეთში მრგვალი რკალი ბოლოვდება ცხოველის თავების სტილიზებული გამოსახულებით. გატეხილია ორად. ზომები: დმ-7,7 სმ; ღეროს უდიდესი დმ-0,4 სმ; უმცირესი დმ-0,7 სმ. წონა≈37,2გრ.

3. სამაჯური, ვერცხლისა (ტაბ. I₃), ოდნავ რკალჩაზნეილი. ბოლოები გახსნილი და შემსხვილებული აქვს. განივკვეთში მრგვალი რკალი ბოლოვდება ცხოველის თავების სტილიზებული გამოსახულებით. გატეხილია სამად. ზომები: დმ-7,2 სმ; ღეროს უდიდესი დმ-0,3 სმ; უმც. დმ-0,7 სმ; წონა ≈26,2 გრ.

4. სამაჯური, ბრინჯაოსი (ტაბ. I₄), ოდნავ რკალშეზნეილი. ბოლოები გახსნილი და შემსხვილებული აქვს. განივკვეთში მრგვალი რკალი ბოლოვდება ცხოველის თავების სტილიზებული გამოსახულებით. პატინირებულია. ზომები: დმ-7,2 სმ; ღეროს დმ-0,4 სმ.

ანალოგიური სამაჯურები აღმოჩენილია არაგვის ხეობაში, II-III სს-ით დათარიღებულ მხედართა სამარხებში - ჟინვალის [ჩიხლაძე ვ. 1998:58-68, ტაბ. CXI], თალთების [რობაქიძე ც. 1982:11-12] და ნეძიხის [რობაქიძე ც. 1985:18-19] სამაროვნებზე. ციხიაგორაზე, „საყარაულო სერის“ სამაროვანზე - ქვევრ-სამარხებში [ჯინჯიხაშვილი გ. 1980: 42-58], დასავლეთ საქართველოში კი საირხეში [ნადირაძე ჯ. 1975: ტაბ. XXXI].

გვიანანტიკურ ხანაში სამაჯურები გვხვდება როგორც დედაკაცთა, ასევე მამაკაცთა (მხედართა) სამარხებში. თუ დედაკაცთათვის ის მხოლოდ სამკაული იყო, მამაკაცთათვის (მხედართათვის) აუცილებელ სამხედრო ატრიბუტს - ინსიგნიას წარმოადგენდა [ჩიხლაძე ვ. 1999:87-90]. „ბრძოლის დროს შეკრული მაჯა აუცილებელივ საჭიროა, რათა ძარღვი არ აეყაროს. მაჯაშეკრული მახვილს უფრო ღონივრად შემოჰკრავს“ [მესხიშვილი ნ. 1904].

თიანეთის სამაჯურების ანალოგიები ცნობილია საქართველოს ფარგლებს გარეთაც: სომხეთში [Тирацян Г. 1971:216-228],

აზერბაიჯანში [Ионе А. 1977] და ჩრდილოეთ კავკასიაში [Крупнов Е. 1960].

5. აბზინდა ბრინჯაოსი, ფიგურული (ტაბ. III₃). იგი წარმოდგენს განივკვეთში მრგვალწრიულ რგოლს, რომელიც ბოლოვდება ორი არათანაბარი ზომის თავდაპრტყელებული შვერილით. ერთერთ შვერილზე მკრთალად ჯვარია ამოკანრული. ჩამოსხმულია. ზომები: დმ-3სმ; ღეროს დმ-0,4 სმ; შვერილის სიმაღლე - 0,8 სმ. ანალოგიური ფიგურული აბზინდები აღმოჩენილია ჟინვალის სამაროვანზე - III-IV სს-ით დათარიღებულ № 17 და № 41 ორმოსამარხში [ჩიხლაძე ვ. 1999: ტაბ. XVI-49], ნეძიხში [ც. რობაქიძე. 1985] და მცხეთაში, სამთავროზე I-III სს. დათარიღებულ სამარხებში [Иващенко М. 1980].

6. აბზინდა ბრინჯაოსი (ტაბ. II₁). იგი წარმოადგენს მასიურ, სამკუთხა განივკვეთის მქონე კონუსისებურად თავებშემსხვილებულ და თავგახსნილ რგოლს, რომელზედაც განივკვეთში მრგვალი, გრძელი ენა მოძრავადაა რგოლზე შემოხვეული. ზომები: დმ-0,6 სმ, კონუსისებრი თავების დმ-2 სმ. ჩამოსხმულია.

ანალოგიური აბზინდები დიდი რაოდენობით აღმოჩენილია არაგვის ხეობაში: ჟინვალის, ხერთვისის, ნიფრანისძირის და ნეძიხის სამაროვნებზე. არაგვის ხეობაში აღმოჩენილი აბზინდები მამაკაცთა-მხედართა სამარხებში დადასტურდა. ყველა მათგანი უხეში ქსოვილის ან ტყავის ტანისამოსის შესაკრავად უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი. მათი ასაკი II-V სს-ით განისაზღვრა. ეს შეასაკრავი აბზინდები ასე მასიურად მხოლოდ არაგვის ხეობის სამაროვნებზეა დადასტურებული. ეს ვითარება გვაფიქრებინებს, რომ ისინი ადგილობრივად იყო დამზადებული და მათი მფლობელები ერთნაირ ტანისამოსს ატარებდნენ [ჩიხლაძე ვ. 1999:118, ტაბ. XIV-105].

7. ფირფიტა ბრინჯაოსი (ტაბ. IV₂). შემორჩენილია ორი მცირე ზომის თხელი ფირფიტა. ფირფიტას ზედაპირზე დაუყვება სიგრძივი, ამობურცული ქედი, ქედის ქვემოთ კი შემ-

კულია მრგვალი ბურცობებით. შემორჩენილი ზომები: სიგრძე -2,5 სმ; სიგანე -2 სმ; ეს ფირფიტა ბრინჯაოს ქამრის ნაწილი უნდა იყოს.

ბრინჯაოსა და ვერცხლის ქამრები და ქამრის ნაწილები აღმოჩენილია ჟინვალისა [ვ. ჩიხლაძე ვ. 2003:130-135] და ნეძიხის [რობაქიძე ც. 1985] სამაროვნებზე - მხედართა სამარხებში. ჩვენი დაკვირვებით, ისინი ინსიგნიებს უნდა წარმოადგენდნენ.

ანალოგიური ქამარი-ინსიგნიები დადასტურებულია ერწოში [რამიშვილი რ. 1979], ახალ ჟინვალში [რამიშვილი რ. 1975: 79-81] და დილოში [ნიკოლაიშვილი ვ. 1978].

8. ძეწკვი ბრინჯაოსი (ტაბ. II₂), რომელზედაც დამაგრებულია ცხოველის (ცხვრის?) სტილიზებული გამოსახულება. ცხოველის თავის სტილიზებულ გამოსახულებიანი ფირფიტა თხელია, სამფრთიანი. მას უკანა მხარეს მირჩილული აქვს რგოლი, რომელზედაც ჩამობმულია ბრინჯაოსავე ძეწკვი. ძეწკვი შედგება 38 მრგვალ-ბრტყელი ბოლოებგახსნილი რგოლებისაგან. ძეწკვის შემორჩენილი სიგრძეა – 51სმ; ეს ნივთი, შესაძლებელია ბრინჯაოს კონუსისებრთავიან აბზინდაზე იყო დამაგრებული.

მსგავსი ნივთი დადასტურებულია ჟინვალის № 378, ნეძიხის № 164 და ნიფრანისძირის № 20 [მუხიგულაშვილი ნ. 1982] სამარხებში. ზემოაღნიშნული კომპლექსები III-IV სს-ით თარიღდება.

9. ბეჭედი ბრინჯაოსი (ტაბ. III₂). ბეჭდის რკალი ნაკლულია, თვალბუდისაკენ ფართოვდება და გადადის ოვალური ფორმის ფარაკში. თვალბუდეში მოთავსებული იყო ხის საფენი (ოვალური ფირფიტა). ბეჭედს აგვირგვინებს კამეო ორფენიანი მინისა, ოვალური. ფონი შავია, გამოსახულება შესრულებულია თეთრ ფენაში. წარმოდგენილია აპოლონის ბიუსტი პროფილში. ბიუსტი კისრის ქვემოთ არის გადაჭრილი. ღვთაებას სახის გარშემო მსხვილ კულულებად დახვეული გრძელი თმა აქვს, რომელიც მხრებამდე სწვდება; თავი შემკული აქვს ორ რიგად გან-

ლაგებული დაფნის ფოთლების გვირგვინით. გამოსახულება შესრულებულია ძალიან წმინდად და ოსტატურად. მკაფიო პროფილში შეინიშნება მკრთალი ღიმილი: ბერძნული არქაიზმის გამოძახილი. კამეო იტალიკურია— ძვ.წ. III-II სს. ზომები: ბეჭდის რკალის უდიდესი დმ -1,4 სმ; ფარაკის ზომები: 1,9X1,6სმ; ხის საფენის ზომები: 1,7X1,5სმ; კამეოს ზომები: 1,9X1,6სმ; დაზიანება: ბეჭედი ნაკლულია, კამეო გაბზარული.

აპოლონის - ბერძნული რელიგიის ამ უძველესი და მნიშვნელოვანი ღვთაების გამოსახულებები ძალიან პოპულარული იყო ანტიკურ ხელოვნებაში, მათ შორის გლიპტიკაშიც.

გარდა ამ ღვთაების ცხოვრების სხვადასხვა ეპიზოდების ამსახველი სიუჟეტებისა, გემებზე მრავლად გვხვდება მისი ბიუსტებიც. ზოგ შემთხვევაში ამ ბიუსტის წინ გამოსახულია კიფარა ან დაფნის ტოტი [Zwilerlein-Diehl E.1973:tab. 29, №№168,172,173].

გემები აპოლონის ბიუსტის გამოსახულებით საქართველოში აღმოჩენილ მასალებს შორისაც გვხვდება. ბორში აღმოჩენილია ცისფერი მინის ინტალიო აპოლონის ბიუსტის გამოსახულებით. აპოლონის სახის წინ კითარა არის გამოსახული [ლორთქიფანიძე მარგ. 1961:13-14, ტაბ. I₄]. სოფელ მონასტრის სამაროვანზე ორ სხვადასხვა სამარხში (№№16;43) აღმოჩენილია მკრთალი ყვითელი მინის სავსებით ერთნაირი ინტალიო-ჩამონასხამი, რომელზედაც გამოსახულია აპოლონის ბიუსტი და მის წინ დაფნის ტოტი [Гаглоев Р. 1980:227].

10. გემა-ინტალიო (ტაბ. III₁), მუქი ყვითელი (ოდნავ მოყავისფრო) გამჭირვალე მინისა, ოვალური. ბრტყელი ზურგი და პირი აქვს. პირზე გამოსახულია მეომრის თავი პროფილში, კისრის ქვემოთ სამკუთხედის მსგავსად მოჭრილი ხაზით. მეომარს თავზე გრძელბოლოიანი კორინთული მუზარადი ახურავს. მუზარადის ქვემოთ შუბლზე და კეფაზე თმების ვიწრო ზოლი მოჩანს. მეომარს პატარა, მრგვალი ბურცობებით გამოსახული ხვეული

ულვაშები და წვრილი პარალელური ხაზებით გადმოცემული მოკლე წვერი აქვს. სწორ და დახვეწილ ნაკვეთებთან სახეზე თითქოს ოდნავ შესამჩნევი ღიმილი დასთამაშებს. გამოსახულება არ არის ღრმა, მაგრამ მკაფიოა. ჩამოსხმის შემდეგ გამოსახულება, როგორც ჩანს, საჭრისით არის შელამაზებული. ზომები: 14X12მმ. ინტალიო გატეხილია ორ ნაწილად. აკლია მცირე ნაწილი.

მეომრები, მათ შორის მეომრის თავების გამოსახულებები ძალიან პოპულარული იყო ძვ.წ. III-II სს. იტალიკურ გლიპტიკაში [Zwierlein-Diehl E.1973]. თიანეთის ინტალიოს გამოსახულებას დიდი მსგავსება აქვს ვენის ისტორიულ მუზეუმში დაცულ სარდიონის ორ, იტალიკური გემის გამოსახულებასთან, როგორც საერთო სიუჟეტით, ასევე გამოსახულების ცალკეული დეტალებითაც, მაგ. №122 გემაზე [Zwierlein-Diehl E. 1973:68-69] გამოსახული მეომრის პატარა ულვაშები ისეთივე პატარა, მრგვალი ბურცობებით არის გადმოცემული, როგორც თიანეთის ინტალიოზე. ხოლო №123, [Zwierlein-Diehl E.1973:68, №123] გემაზე გამოსახული მეომრის წვრილი პარალელური ხაზებით გადმოცემული მოკლე წვერი და კისრის ქვეშ სამკუთხედის მსგავსად გადაჭრილი ბიუსტიც, თიანეთის მეომრის მსგავსია. ვენის ისტორიული მუზეუმის გემებიდან ერთი (№122) ძვ.წ. III ს. არის დათარიღებული, მეორე (№123) — ძვ.წ. II ს-ით.

ნიშანდობლივია, რომ თიანეთის მსგავსი ყვითელი (ან მწვანე) მინის ბრტყელი ინტალიოები, იტალიკური გლიპტიკისათვის არის დამახასიათებელი [Неверов О. 1979:105]. გამოსახულებების სტილი იტალიკური გემებისათვის არის დამახასიათებელი.

ვფიქრობთ, თიანეთის გემა ძვ.წ. III-II სს-ის იტალიკური ნახელავი უნდა იყოს. დაზიანება: გატეხილია ორ ნაწილად, ნაკლულია (აკლია მცირე ფრაგმენტები).

11. წინწილა ბრინჯაოსი (ტაბ. IV₁), დაშლილია, შემორჩენილია ორივე თეფშის ბრტყელი სახელურები და პუანსონით გამოყ-

ვანილი გადაშლილი პირის ნაწილები.

წინწილა წარმოადგენს დასარტყმელ-საჟღერებელ მუსიკალურ ინსტრუმენტს, რომელიც შედგება ნახევარსფეროსებრი მოყვანილობის ორი თეფშისაგან. მას ჰორიზონტულად გადაშლილი ბრტყელი პირი აქვს. გარედან ორივე ნახევარსფეროზე დარჩილია თხელი, ბრტყელი ფირფიტისაგან ნაკეთები სახელურები. თეფშებს ბრტყელ ნაპირზე ნემსათეგით გამოსახულია წერტილოვანი წინწილი ორნამენტი.

საქართველოში აღმოჩენილია 16 ცალი წინწილა, ძირითადად III-IV სს-ით დათარიღებულ კომპლექსებში. ისინი მოცულობით და ფორმით თითქმის ერთნაირია. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ბავშვთა სამარხებში აღმოჩენილი წინწილები პატარა ზომისაა. წინწილების შემცველი სამარხეული კომპლექსები, მათში აღმოჩენილი ინვენტარის მიხედვით, ძირითადად მეომრებს – მხედრებს უნდა ეკუთვნოდეთ.

წინწილა ერთ-ერთი ძველი ქართული მუსიკალური ინსტრუმენტია. მას იყენებდნენ როგორც საერო დღესასწაულებში, ასევე საბრძოლო მოქმედებების დროს [Chikhladze W. 2009:167-175].

12. კილიტი, ვერცხლისა (ტაბ. V₄), არათანაბრად მრგვალი, ამოზურცულზედა-პირიანი. შიდა მხრიდან ყუნწი აქვს დამაგრებული.

საქართველოში ანალოგიური კილიტები დადასტურებულია გვიანანტიკური ხანის სამაროვნებზე [ლომთათიძე გ. 1957:ტაბ. XI].

13. ვერცხლის ბეჭდის ნატეხები. შემორჩენილია მხრისა და რკალის ორი თხელი ნატეხი. მსგავსი, ვერცხლის თხელი ფურცლისაგან დამზადებული ბეჭდები დადასტურებულია ჟინვალის № 277 ყორეკედლიან სამარხში [ჩიხლაძე ვ. 1998: 58-68], რომელიც I ს. ბოლო-თი და II ს. დასაწყისით არის დათარიღებული.

14. ხეიბი ბრინჯაოსი (ტაბ. IV₃), ზამბარისებრი. 6 ცალი. დამტვრეულია. შემორჩენილია ნაწილობრივ. დამზადებულია განივკვეთში ბრტყელი ღეროსაგან.

ანალოგიური ბრინჯაოს ხვიები დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი ნიფრანისძირის [მუხიგულაშვილი ნ. 1982:15-16], ნეძისის [რობაქიძე ვ. 1988:25-27] და ჟინვალის [ჩიხლაძე ვ. 1999:ტაბ. II, 388]. III-IV სს-ით დათარიღებულ სამარხეულ კომპლექსებში. ჩვენი დაკვირვებით, ბრინჯაოს ზამბარისებრი ხვიები მძივებთან ერთად სამკაულად გამოიყენებოდა.

15. მძივები მინისებრი პასტისა - 7 ც. (ტაბ.V₂), ინკრუსტირებული, თვალედი. სამი — მოგრძო-მილაკისებრი; 4 ც. კასრისებრი. ორი ცალი მოშავო-მოყვითალო ფერისაა, რომელზედაც ცხრა ლურჯი თვალა ჩასმული. სიგრძე - 4,6 სმ; დმ - 1,9 სმ; მესამე - შავი, მოგრძო მილაკისებრია, რომელიც შემკულია ცისფერი თვლებით. სიგრძე - 3,1 სმ; დმ - 1,7 სმ; მეოთხე - ცისფერია, კასრისებრი, შემკულია ლურჯი თვლებით, რომელსაც ირგვლივ თეთრი რგოლები შემოსდევს. სიგრძე - 1,2 სმ; დმ - 1,3 სმ; დანარჩენი სამი მოთეთრო-რძისფერია, ზედაპირი შემკული აქვს ლურჯი თვლებით, რომელსაც ირგვლივ თეთრი ზოლები შემოსდევს.

მძივების შემკობის ასეთი ტექნიკა ჩასახულია ეგვიპტეში - ძვ.წ. III-II სს-ში. საქართველოში აღმოჩენილი ინკრუსტირებული მძივების ქრონოლოგიური ამპლიტუდა დიდია. იგი IX ს-მდე მოდის.

მსგავსი ინკრუსტირებული მძივები აღმოჩენილია ჟინვალის სამაროვანზე - I-IV სს-ით დათარიღებულ სამარხებში [ჩიხლაძე ვ. 1999:109], კლდეეთში [ლომთათიძე გ. 1957:ტაბ. XI-XII], არმაზისხევში [აფაქიძე ან., ... 1955:]; სიონში [რამიშვილი რ. 1970] და საქართველოში გათხრილ ამ პერიოდის თითქმის ყველა ძეგლზე.

16. მძივები მინისა 38 ც. (ტაბ.VI₃) მოოქრული, ოქროსსარჩულიანი, სფეროსებრი, სხვადასხვა ზომის. ზომები: 1,3X1,1 სმ; უმც. 1,1X0,9 სმ.

მოოქრული მძივები, საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე მრავლადაა აღმოჩენილი. ასეთი სახის მძივები ძვ.წ. III-II სს.

მზადდებოდა ალექსანდრიაში და ამ ხანიდან მოყოლებული გვხვდება მეზობელ ქვეყნებში. მათი დამზადების ტექნიკა იმ დროიდან შუა საუკუნეებამდე უცვლელია. ვ. დეოპიკმა, რომელმაც მოახდინა კავკასიაში აღმოჩენილი მძივების კლასიფიკაცია, მათ ადგილობრივ დამზადებას შესაძლებლად არ თვლის და სირიიდან ან ალექსანდრიიდან შემოტანილად მიაჩნია [Деопик В. 1959].

17. მძივები ეგვიპტური პასტისა, 18 ც. (ტაბ. III₄) ცისფერი. ტანდალარული, მანდარინისებრი, ზომები: 2 X 1,6 სმ.

ანალოგიური მძივები დადასტურებულია ჟინვალის სამაროვანზე [ჩიხლაძე ვ. 2007:79-89], მცხეთაში [Деопик В. 1959], კლდეეთში [ლომთათიძე გ. 1957:ტაბ. XVIII], კარსნისხევში [ლეკაშვილი დ. 1990.:125-139] და სხვა თანადროულ ძეგლებზე. ისინი გვხვდება სავაჭრო მაგისტრალებთან განლაგებულ სამაროვნებსა თუ ნამოსახლარებზე [ლორთქიფანიძე ოთ. 1958].

18. მძივები მინისა, 172 ც. (ტაბ.VI₁), ლურჯი ფერის. ორი ცალი სფერული. ზომები: 0,9 X 0,9 სმ; დანარჩენი მრგვალ-ბრტყელი, ზომები: 0,4 X 0,1 სმ.

19. მძივები პასტისა, 49 ც. (ტაბ.VI₂), ლურჯი. ერთი ცალი კასრისებრი. ზომა: 0,9 X 0,7 სმ. დანარჩენი ბიკონუსური. ზომები: 0,6 X 0,5 სმ.

20. მძივები მინისა, 7 ც. (ტაბ.V₃) სხვადასხვა ზომის, მოოქრული. კასრისებრი, დალარული. უდიდესი ზომა: 1,7 X 1,4 სმ. უმცირესი ზომის: 0,9 X 0,9 სმ.

21. მძივი სარდიონის - 1 ც. სფეროსებრი. ზომა: 1,4 X 1,1 სმ.

22. მძივები გიშრის - 3 ც. ერთი ცალი ტანშეზნეკილი. ზომა: 1,1 X 1,6 სმ.

23. მძივი მთის ბროლის, 1 ც. ბურთულა. ზომა: 0,9 X 1,1 სმ.

24. მძივი მინისა 1 ც. ცისფერი. კასრისებრი, ტანდალარული. ზომა: 1,4 X 1,6 სმ.

25. მძივები მინისა, 3 ც. მოოქრული, ტანდახორკლილი. ზომები: 0,7 X 0,6; 0,3 X 0,4 სმ.

26. მძივი პასტისა, 1 ც. (ტაბ. V₆), ცილინდრული. შემკულია სხვადასხვა ფერის პასტით. ზომა: 2,2X0,9 სმ.

27. მძივი პასტისა, 1 ც. (ტაბ. V₇), შინდის კურკისებრი. დიაგონალურად დაუყვება თეთრი, მწვანე და ყავისფერი ზოლები. ზომა: 1,2X0,7 სმ.

28. მძივები პასტისა, 4 ც. მათ შორის 2 ც. ცილინდრული, მონითალო-მოყავისფროა. ზომები: 1,5X0,8 სმ; 2 ც. რუხი ფერისაა. ზომები: 0,6X0,3 სმ.

29. მძივები მინისა, 3 ც. ლურჯი. ორი ცალი კასრისებრი, დაღარული. ზომები: 1X0,8სმ; ერთი ცალი დაკუთხული. ზომა: 1X0,4სმ.

30. იოტები, 4ც. ორი ცალი ლურჯი, ერთი - მწვანე, ერთიც რძისფერი.

მძივების ასეთი დიდი რაოდენობით აღმოჩენა დაკავშირებული უნდა იყოს სუდარასთან, თავსაბურავთან ან ტანისამოსთან. ამ სამარხში მძივები აღმოჩნდა თავის ქალის ირგვლივ და ქვედა კიდურების ზემოთ. ამის გამო სუდარის შემკობა ნაკლებ სავარაუდოა. იგი ტანისამოსთან და თავსაბურავთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

ანალოგიური მძივები დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ყინვალის სამაროვანზე გამოვლენილ კომპლექსებში. მძივების სიუხვით განსაკუთრებით აღსანიშნავია ყინვალის ყორეკედლიანი, ქვამინაყრილიანი, ხის ძელებით გადახურული ზოგიერთი ორმოსამარხი, რომელთა თარიღი I-II სს. განისაზღვრა [ჩიხლაძე ვ. 2007:79-89].

ამრიგად, როგორც ზემოაღნიშნული სამარხეული კომპლექსის ინვენტარის განხილვიდან ირკვევა, არტეფაქტების უმრავლესობა ახ.წ. III-IV სს-ით უნდა დათარიღდეს. ამავე პერიოდში ჩანს გამართული თიანეთში ამ ბოლო დროს გამოვლენილი სამარხიც.

ლიტერატურა:

აფაქიძე ა., გობეჯიშვილი გ., კალანდ-აძე ა., ლომთათიძე გ. 1955: არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები (1937-1946 წწ. განათხარის მიხედვით). - მცხეთა I, თბილისი.

ლორთქიფანიძე მარგ. 1961: საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, III. თბილისი.

ლორთქიფანიძე ოთ. 1958: ანტიკურ ხანაში ინდოეთიდან შავი ზღვისაკენ მიმავალი სატრანზიტო-სავაჭრო გზის შესახებ. - სმამ, XIX, №3, თბილისი.

ლექაშვილი დ. 1990: კარსნისხევის სამაროვნის მძივები. — არქეოლოგიური ძეგლები. ახალგაზრდა მეცნიერთა VII-VIII სამეცნიერო სესიის მასალები. თბილისი.

ლომთათიძე გ. 1957: კლდეეთის სამაროვანი ახ.წ. II საუკუნისა. თბილისი.

მუხიგულაშვილი ნ. 1982: ნიფრანისძირის სამაროვანი, ანგარიში, ხელნაწერი. ინახება დუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე.

მესხიშვილი ნ. 1904: ისტორიული პიესების წარდგინების გამო. - „ივერია“, № 80.

ნადირაძე ჯ. 1975: საირხე - საქართველოს უძველესი ქალაქი. თბილისი.

ნემსაძე გ. 1969: ზღუდერის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1964-1966 წწ. ჩატარებული მუშაობის შედეგები. — სსმაე, (1965-1967), თბილისი.

ნიკოლაიშვილი ვ. 1978: ანტიკური ხანის ძეგლები დიღმის ხეობიდან. - საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები, I. თბილისი.

რამიშვილი რ. 1970: ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, I, სიონი. თბილისი.

რამიშვილი რ. 1975: არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ახალ ყინვალში. - კრ. ყინვალის ექსპედიცია (პირველი სამეცნიერო სესიის მოკლე ანგარიშები), თბილისი.

რობაქიძე ც. 1982: თალთების სამაროვანი. ანგარიში. ხელნაწერი ინახება დუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე.

რობაქიძე ც. 1985-1988: ნეძიხის სამაროვანი. ანგარიშები. ხელნაწერი ინახება დუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე.

რამიშვილი რ. 1979: ერნოს ველი გვიანარმაზულ ხანაში, თბილისი.

ჩიხლაძე ვ. 1998: ჟინვალის სამაროვნის ყორეკედლიანი სამარხები. — ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, VI, თბილისი.

ჩიხლაძე ვ. 1999: არაგვის ხეობა I ათასწლეულის პირველ ნახევარში. დისერტაცია. თბილისი. ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ. ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრის ბიბლიოთეკაში.

ჩიხლაძე ვ. 2003: გვიანანტიკური ხანის მეომრის სამარხი ჟინვალის სამაროვნიდან. - იბერია-კოლხეთი, №5, თბილისი.

ჩიხლაძე ვ. 2007: ჟინვალის სამაროვანზე მოპოვებული მძივები. - საქართველოს შუასაუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი.

ჯინჯიხაშვილი გ. 1980: ქვევრსამარხები „საყარაულო სერის“ სამაროვნიდან. - კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი.

Гаглов Р. 1980: О некоторых материалах погребального инвентаря Монастырского могильника. – Известия ЮОНИИ, вып. XXIV, Тбилиси.

Деопик В. 1959: Классификация бус Северного Кавказа IV-V вв. – СА, № 3, Москва.

Иващенко М. 1980: Самтаврские погребения первых трёх веков н.э. – Мцхета III. Тбилиси.

Ионе А. 1977: Мингечаурские кувшинные погребения с оружием. - КСИИМК, вып. 60, Москва.

Неверов О. 1979: Итальянские геммы в некрополях северопонтийских городов. - Сб. Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху, Ленинград. с. 104-115.

Крупнов Е. 1960: Древняя история северного Кавказа. Москва.

Тирацян Г. 1971: Древнеармянская

керамика из раскопок Армавира, Ереван.

Chikhladse W. 2009: Musical instruments-Symbols from Archeological Material of the first-fourth centuries. Iberia-Colchis 5. Tbilisi.

Zwierlein-Diehl E. 1973: Die Antiken Gemmen Des Kunsthistorischen Museum in Wien. Band I., S. 104-105 .

ილუსტრაციების აღწერილობა:

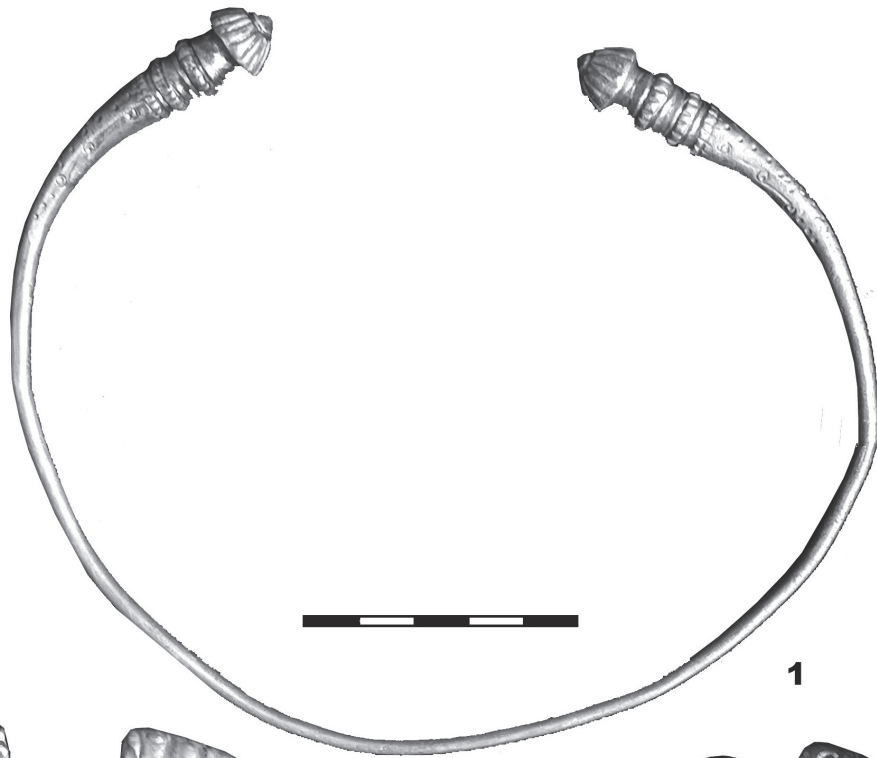
ტაბ. I – 1. საკისრე რკალი, ხატისუღელი ვერცხლის; 2. სამაჯური ვერცხლისა; 3. სამაჯური ვერცხლის; 4. სამაჯური ბრინჯაოსი.

ტაბ. II – 1. აბზინდა ბრინჯაოსი; 2. ძეწკვი ბრინჯაოსი, ცხოველის სტილიზებული გამოსახულებით. **ტაბ. III – 1.** გემა-ინტალიო

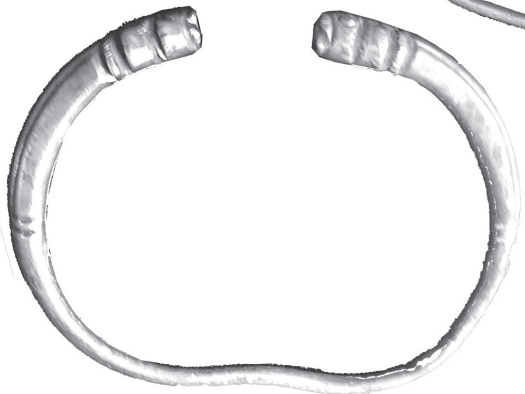
იტალიკური; 2. ბრინჯაოს ბეჭედი, გემა-კამეოთი; 3. აბზინდა ბრინჯაოსი, ფიგურული; 4. მძივები ცისფერი ეგვიპტური პასტის. **ტაბ. IV – 1.** წინწილის ნაწილები და სახელურები

ბრინჯაოსი; 2. ქამრის ნაწილები ბრინჯაოსი; 3. ბრინჯაოს ხვიები. **ტაბ. V – 1.** სხვადასხვა სახეობის მძივები; 2. მძივები მინისებრი პასტისა, ინკრუსტირებული. 3. მძივები მინისა, მოოქრული. 4. კილიტა ვერცხლის; 5. მძივები მინის, ტანდახორკლილი, მოოქრული; 6. მძივები პასტის. **ტაბ. VI – 1.** მძივები მინისა, ლურჯი ფერის; 2. მძივები პასტის; 3. მძივები მინის, მოოქრული.

I

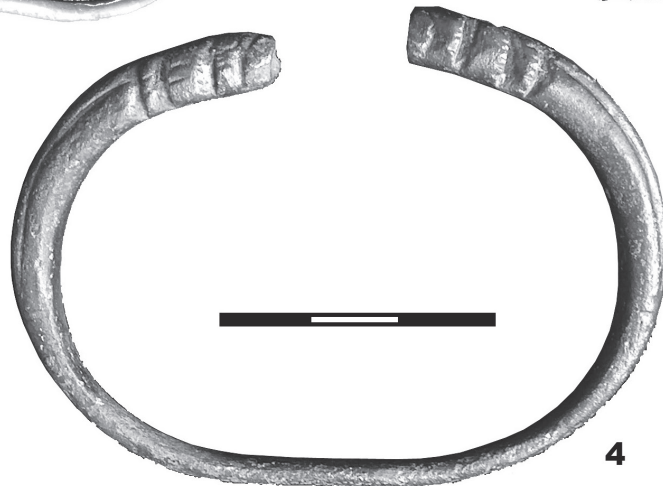
1

2

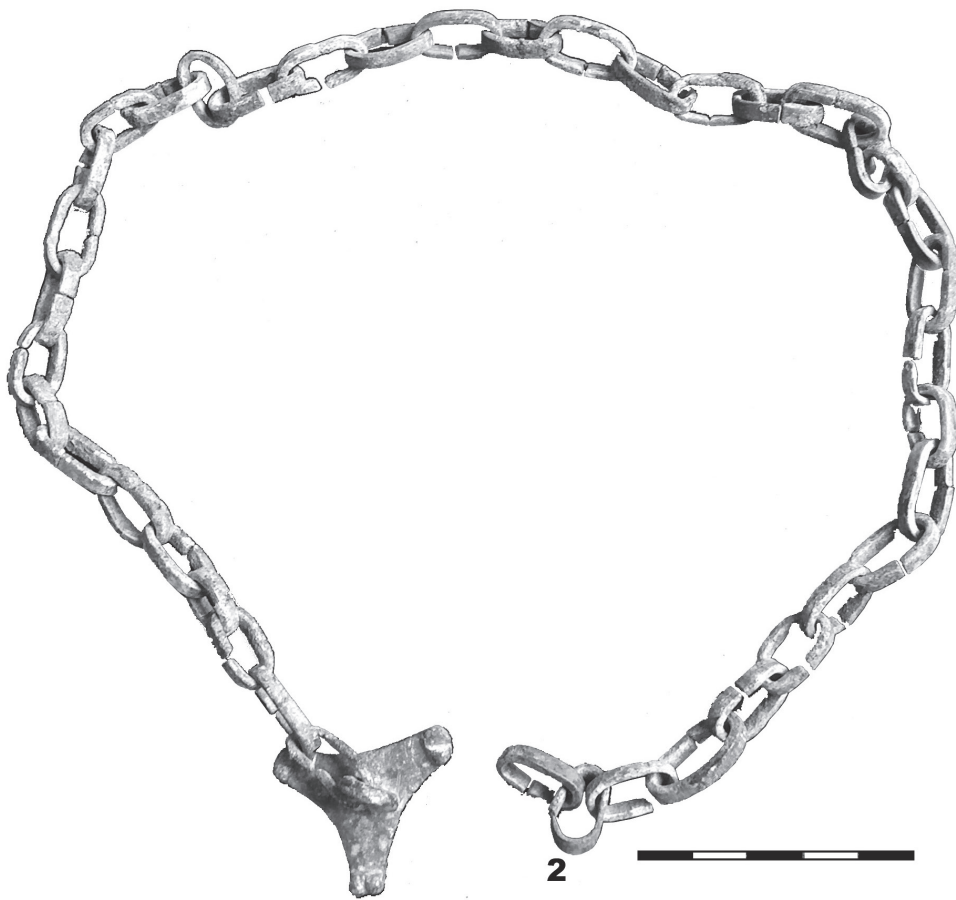
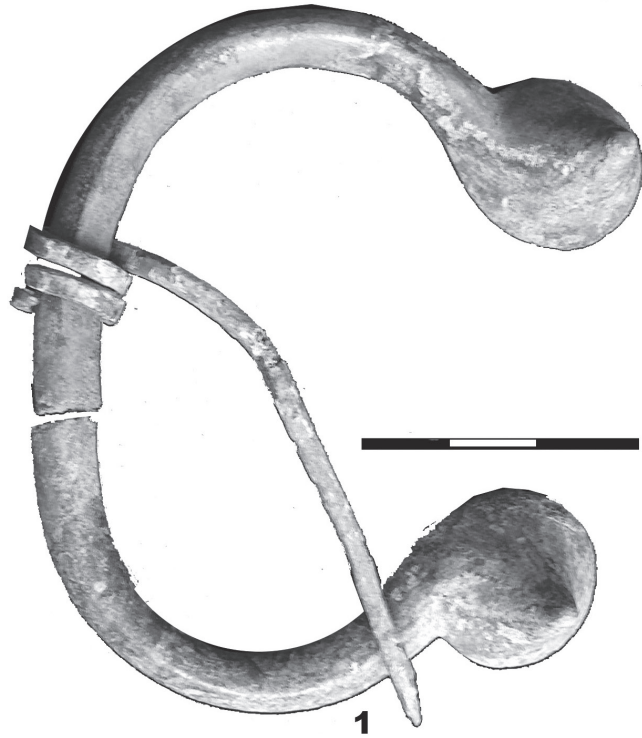

3

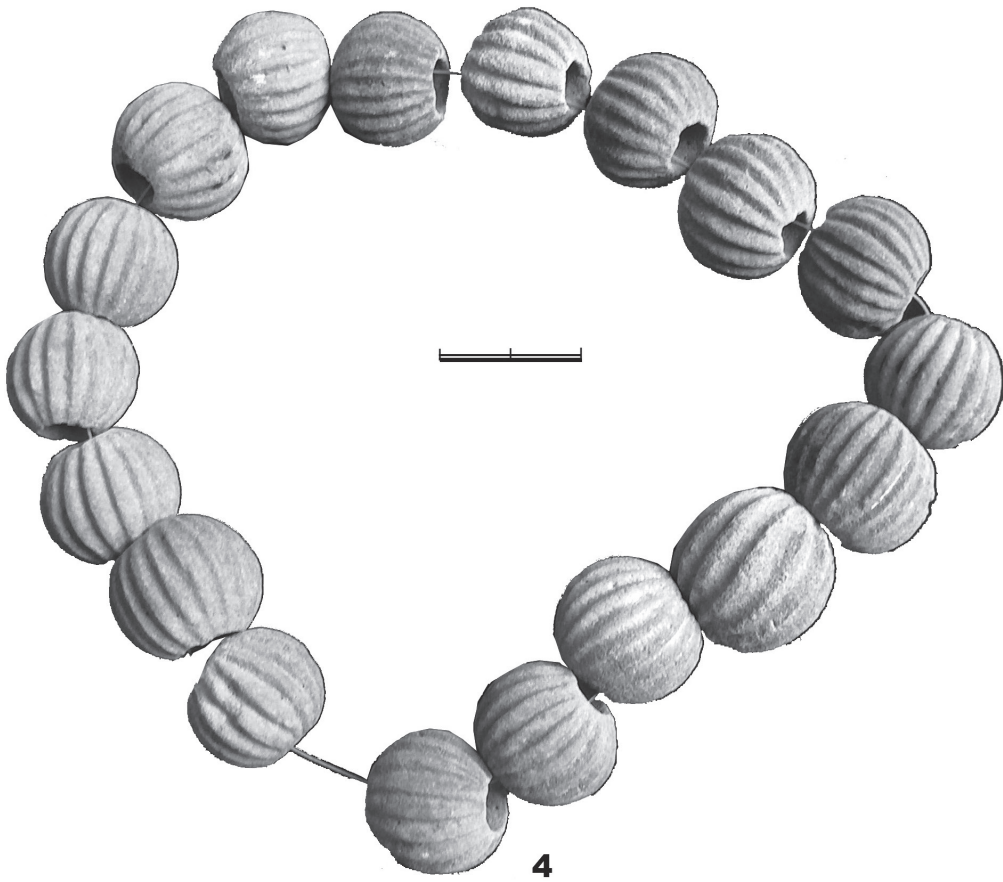
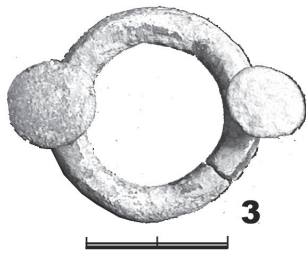
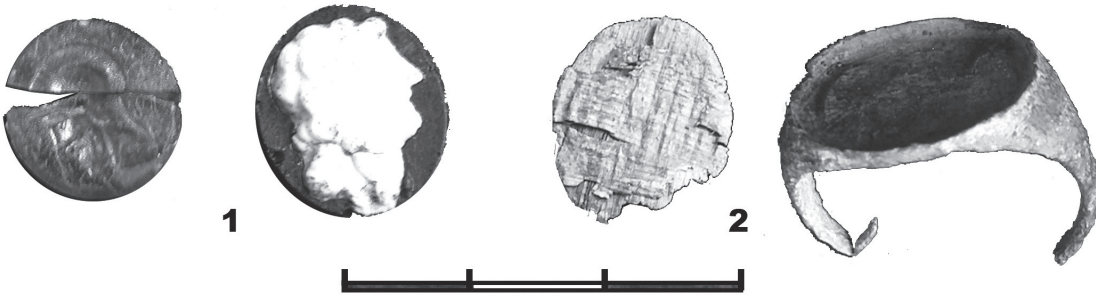

4

II

III

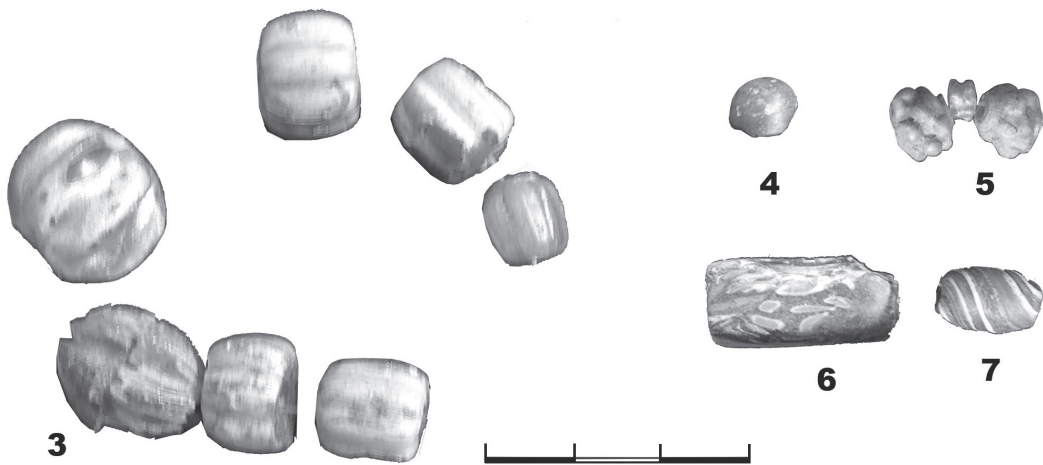
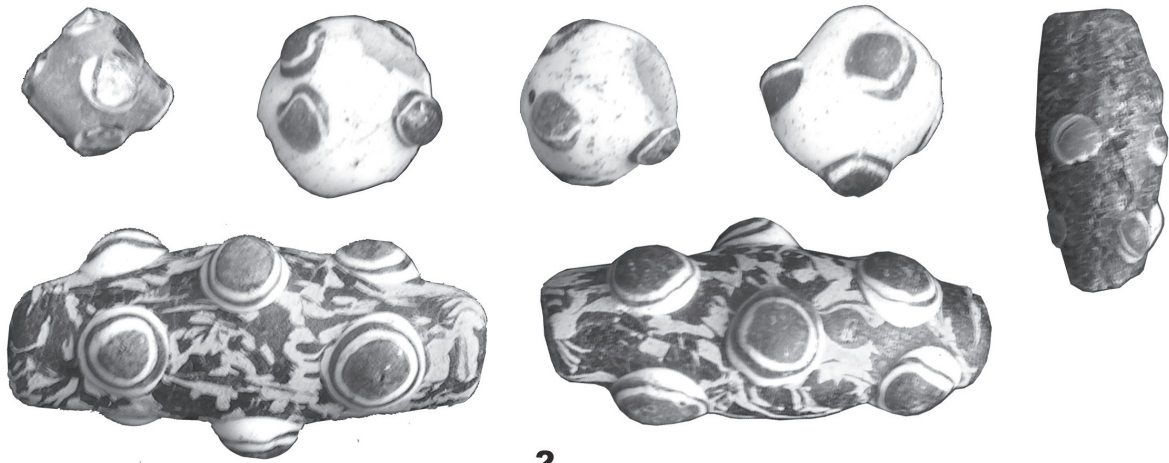
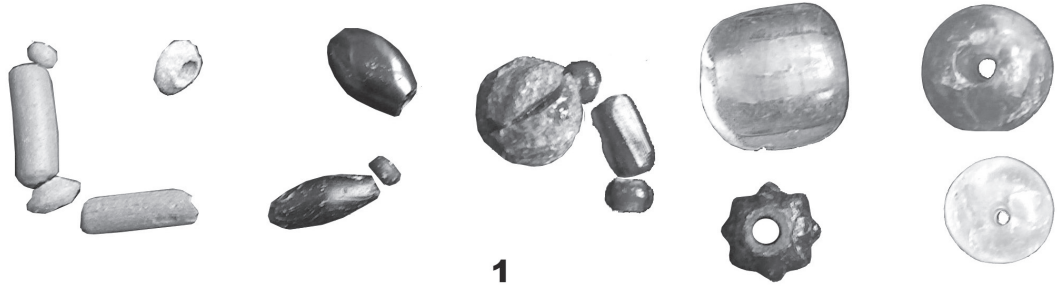

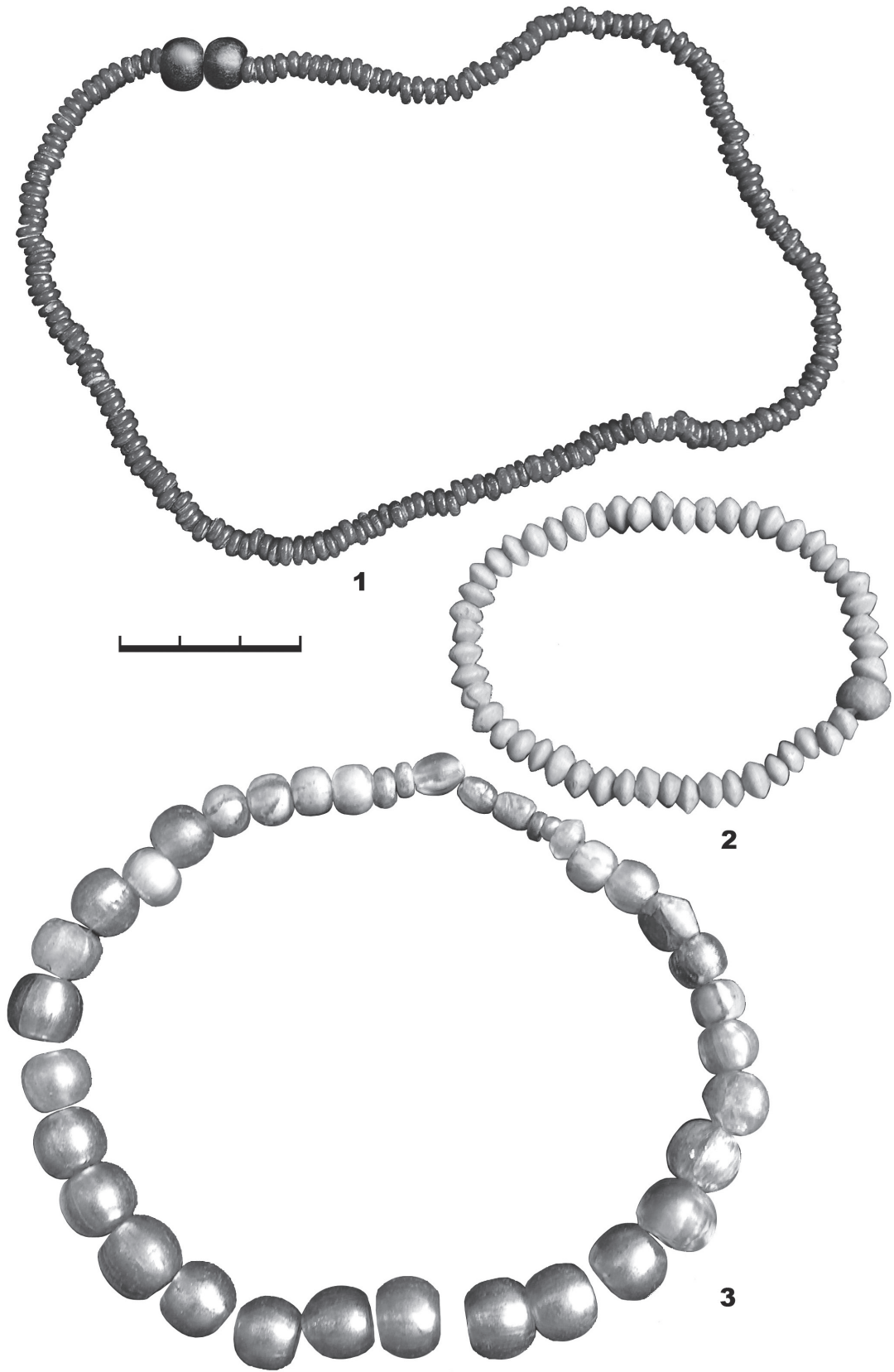
IV

V

VI

ადრეული შუა საუკუნეების ნასოფლარი სოფ. სვენეთთან

საქართველოს ნავთობისა და გაზის კორპორაციის მიერ გორის მუნიციპალიტეტის სოფ. სვენეთთან მილსადენის ტრასაზე სამშენებლო სამუშაოებთან დაკავშირებით, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთარ ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრის ექსპედიციამ სვენეთის საშუალო სკოლიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, სარწყავი არხის მარცხენა მხარეს, მილსადენის ახალი ტრასის მშენებლობის ზოლში (ტაბ. I₁) შეისწავლა 100 მ სიგრძისა და 33 მ სიგანის ფართობი. არქეოლოგიური სამუშაოები მიმდინარეობდა 2010 წლის 23 სექტემბრიდან 2 ოქტომბრის ჩათვლით და მიზნად ისახავდა 3X1,5 მ ფართობის თხრილების საშუალებით ძეგლის ხასიათისა და გავრცელების არეალის დადგენას, კულტურული ფენების სიმძლავრის განსაზღვრას.

თავის დროზე, პირველი ეტაპის არქეოლოგიური სამუშაოების დროს ამ მიდამოებში, დერეფნის ზოლთან ახლოს, გამოვლენილ იქნა ადრეული შუა საუკუნეების ქვევრები, ხოლო საკუთრივ დერეფნის ტერიტორიაზე აიკრიფა იმავე პერიოდის თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები. შესასწავლ ტერიტორიაზე გაჭრილ თერთმეტივე თხრილში (ტაბ. I₂) მინის თანამედროვე ზედაპირიდან 20-40 სმ სიღრმეზე გამოვლინდა თიხის ჭურჭლების ფრაგმენტები და ოსტეოლოგიური მასალა. თუმცა, თხრილებში ვერ მოხერხდა უძრავი კულტურული ფენების დაფიქსირება. ზოგიერთ თხრილში შეინიშნებოდა უნესრიგოდ მიმოფანტული რიყის ქვები და კრამიტები, რომლებიც თავის დროზე საცხოვრებელი თუ სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობებში ყოფილა გამოყენებული. ჩანს, ნასოფლარი საფუძვლიანად განადგურებულა ჯერ კიდევ გასულ საუკუნეში ამ ტერიტორიაზე გაზის პირველი ტრასის მშენებლობისას. გაზის ტრასის გაყვანამდე და გაყვანის შემდეგაც

ეს ფართობი სისტემატურად გამოიყენებოდა სახნავ-სათესად. სწორედ ამის გამო, გასათხრელ ფართობზე უძრავი კულტურული ფენები აღარ იყო შემორჩენილი.

თხრილებში გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალის აბსოლუტური უმრავლესობა კერამიკაა, რომელიც ფუნქციური თვალსაზრისით შეიძლება დაიყოს სამეურნეო, სამზარეულო, სუფრის, სამშენებლო და საყოფაცხოვრებო დანიშნულების ნაწარმად. სამეურნეო დანიშნულების კერამიკაში ერთიანდება ქვევრები და დერგები, რომლებიც ნატეხების სახითაა შემორჩენილი. ქვევრებს ახასიათებს ჰორიზონტული, ბრტყელი პირი; მომადლო ყელი; რელიეფური სადა და „თოკისებური“ სარტყლებით შემკული ტანი. თიხა მსხვილმარცვლოვანია. კეცი გადანატეხში ზოგჯერ მუქია (ტაბ. II₁₋₄).

ანალოგიური ფორმისა და შემკულობის ქვევრები ცნობილია ადრეული შუა საუკუნეების ნაქალაქარებისა თუ ნასოფლარებიდან. მსგავსი ქვევრები აღმოჩენილია: მცხეთაში [ბოხოჩაძე აღ., ... 1962:34], ურბნისში [ჭილაშვილი ლ. 1964:108; სინაურიძე მ. 1966:46-48], ლოჭინში [აბრამიშვილი რ., ... 1962:198], ერწო-თიანეთში [ჯორბენაძე ბ. 1982:41-42], ჭერემის ნაქალაქარზე [მამაიაშვილი ნ. 2004:ტაბ. XIX₃] და სხვ. სვენეთის ნასახლარზე აღმოჩენილი ქვევრები ყველაზე ახლოს დგანან ახალი ჟინვალისა [რამიშვილი რ. 1983:129] და დედოფლის გორის ადრეული შუა საუკუნეების მასალებთან (მადლობას მოვახსენებ პროფ. იულ. გაგოშიძეს, დედოფლის გორის პარალელური მასალის მოწოდებისათვის).

დერგი ძირის ფრაგმენტითაა შემორჩენილი. გამომწვარია მოჩალისფროდ. ტანი შემკულია ამოდარული კონცენტრული ხაზებით. ძირი ფართოა (ტაბ. III₁₁). სამეურნეო დანიშ-

ნულების მსგავსი ჭურჭელი არაერთია ცნობილი ადრეული შუა საუკუნეების განათხარი ძეგლებიდან — ურბნისი, რუსთავი [სინაურიძე მ. 1966:48], ერწო-თიანეთი [ჯორბენაძე ბ. 1982:41-42] და სხვ.

სამზარეულო დანიშნულების კერამიკულ ნაწარმს განეკუთვნება ქოთნები და ბადიები. ქოთნები სხვადასხვა ზომისაა. აქვთ გაშლილი, ზოგჯერ დაკეჭნილი პირი, დაბალი ყელი და ამოღარული, კონცენტრული, სწორი ან ტალღოვანი ხაზებით შემკული მხრები. თიხა გამჭლევებულია სხვადასხვა მინარევებით (ტაბ. II₅₋₁₂; ტაბ. IV₁₋₈). მსგავსი ფორმის ჭურჭლები ცნობილია: ურბნისიდან [ჭილაშვილი ლ. 1964:112; სინაურიძე მ. 1966:53], ახალი ჟინვალიდან [რამიშვილი რ. 1983:125], გლდანიდან [Артилакვა В., ... 1979:ტაბ. XCII], ჭერემის ნაქალაქარიდან [მამაიაშვილი ნ. 2004:ტაბ. II₃] და სხვ. ფორმა-მოყვანილობით ისინი ყველაზე ახლოს დგანან და ზოგჯერ იმეორებენ კიდეც დედოფლის გორის ადრეული შუა საუკუნეების ქოთნებს.

ბადიებს ახასიათებს სწორი, დაბრტყელებული ან მომრგვალებული, მოყრილი პირი (ტაბ. II₁₃₋₁₇; ტაბ. IV₁₅₋₁₉). ზოგიერთ მათგანს შემორჩენილი აქვს შესაკონინებელი ნახვრეტი (ტაბ. II₁₆; ტაბ. IV₁₉). მსგავსი ფორმის ბადიები მრავლადაა აღმოჩენილი ადრეული შუა საუკუნეების განათხარ ძეგლებზე. ისინი ცნობილია: თბილისიდან [გძელიშვილი იოს., ... 1961:ტაბ. 21], გლდანიდან [Артилакვა В., ... 1979:ტაბ. XCI], ურბნისიდან [სინაურიძე მ. 1966:50], უფლისციხიდან [მინდორაშვილი დ. 2008:25], თელავიდან [ჩიკოიძე ც. 1979:29], ერწო-თიანეთიდან [ჯორბენაძე ბ. 1982:41], ახალი ჟინვალიდან [რამიშვილი რ. 1983:128], ჭერემის ნაქალაქარიდან [მამაიაშვილი ნ. 2004:ტაბ. VI]. გვხვდება ისინი სამხრეთ კავკასიის სხვა ძეგლებზეც [Кафадарян К. 1952:სურ. 160; Калантарян А. 1970:48].

სუფრის ჭურჭლებიდან აღსანიშნავია ხელადები, რომელთა უმრავლესობა ტუჩიანია. გამომწვარი არიან ნითლად და მოჩალისფროდ. თიხა წმინდადაა განლექილი. შემკულობის ძირი-

თადი სახეა ყელზე დატანილი რელიეფური სარტყლები და ამოკანრული კონცენტრული ხაზები. გვხვდება ნითლად შეღებილ-ნაპრიალები ჭურჭლების გვერდის ნატეხებიც. ყურები მრგვალი, ოვალური ან ბრტყელგანივკვეთიანია (ტაბ. II₁₉₋₂₇; ტაბ. IV₉₋₁₄). სამწუხაროდ ყველა მათგანი ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი, თუმცა ანალოგების მიხედვით, მათი სრული სახით წარმოდგენა რთული არაა. მსგავსი ფორმისა და შემკულობის ხელადები აღმოჩენილია: მცხეთაში [აფხაზავა ნ. 1979:ტაბ. XXIX₅], ლოჭინის ნასოფლარზე [აბრამიშვილი რ., ... 1962:200-201], ურბნისში [ჭილაშვილი ლ. 1964:114; სინაურიძე მ. 1966:ტაბ. XIII], ახალ ჟინვალში [რამიშვილი რ. 1983:126-127], ჭერემის ნაქალაქარზე [მამაიაშვილი ნ. 2004:130-132], ერწო-თიანეთში [ჯორბენაძე ბ. 1982:41] და სხვ. მსგავსი ხელადები მრავლადაა გამოვლენილი დედოფლის გორის ადრეული შუა საუკუნეების ფენებში.

საყოფაცხოვრებო დანიშნულების კერამიკას განეკუთვნება ჭრაქი, რომელიც №11 თხრილიდან მომდინარეობს (ტაბ. II₁₈; ტაბ. IV₂₀). ნითლად გამომწვარი ე.წ. „ფინჯნისებური“ ჭრაქი პირგაშლილია, მკვეთრად დაქანებული კალთებით. დავინრობულ ქვედა ნაწილზე (ფეხზე) შემოუყვება რელიეფური „თოკისებრი“ ორნამენტი. ძირი ფართოა, დისკოსებური, ოდნავ კიდეანუღლი. თიხა მსხვილმარცვლოვანია (სიმაღლე 8 სმ, პირის დმ 10 სმ, კეცის სისქე 0,5 სმ). ჭრაქის ზედა ნაწილი შებოლილია. ანალოგიური ჭრაქები კარგადაა ცნობილი ადრეული შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს განათხარი ძეგლებიდან. ურბნისში ისინი თარიღდება VI-VIII სს-ით [ჭილაშვილი ლ. 1964:114; სინაურიძე მ. 1966:56], ბარმაქსიზთან (თრიალეთი) გათხრილ სამაროვანზე V-VII სს-ით [Куфтин Б. 1941:22], ლოჭინის ნასოფლარზე აღმოჩენილი ნიმუშები IV-VI სს-ით [აბრამიშვილი რ., ... 1962:202], უფლისციხიდან მომდინარე ეგზემპლარები VI-VIII სს-ით [მინდორაშვილი დ. 2008:27]. მსგავსი ჭრაქები ხშირად გვხვდება დედოფლის გორის ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ მასალა-

ში. ამ ტიპის ქრაქები აღმოჩენილია მინგე-ჩაურის III-VIII სს-ის კულტურულ ფენებშიც [Вайдov P. 1961:ტაბ. VIII₁₀].

საინტერესოა სხვადასხვა თხრილებიდან მომდინარე ღარისებრი და ბრტყელი კრამიტები. ბრტყელ კრამიტებს შორის გვხვდება სადა, მოჩაღისფროდ და ნითლად გამომწვარი (ტაბ. III_{1,2,5}) ნიმუშები. ამგვარი კრამიტების ერთი ჯგუფი ნითლადაა შეღებილი (ტაბ. III_{3,4}). ღარისებრ კრამიტებშიც გამოირჩევა სადა, ნითლად ან მოჩაღისფროდ გამომწვარი ცალები (ტაბ. III₈₋₁₀). ღარისებრი კრამიტების ნაწილიც ნითლადაა შეღებილი (ტაბ. III_{6,7}). როგორც წესი იღებებოდა მხოლოდ კრამიტის გამოსაჩენი მხარე. მსგავსი ღარისებრი და ბრტყელი კრამიტები აღმოჩენილია აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეული შუა საუკუნეების არაერთ ძეგლზე: მცხეთაში, ურბნისში, რუსთავში [ჭილაშვილი ლ. 1964:106; სინაურიძე მ. 1966:71-72], ლოჭინის ნასოფლარზე [აბრამიშვილი რ., ... 1962:198], ქერემის ნაქალაქარზე [მამაიაშვილი ნ. 2004:136-137], ახალ ჟინვალში [რამიშვილი რ. 1983:124], უფლისციხეში [ხახუტაიშვილი დ. 1964:56; მინდორაშვილი დ. 2008:27] და სხვ. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ შენობების კრამიტებით დახურვა უფრო მეტად ქალაქური ან სოფლად არსებული გამორჩეული, ყურადღების არეში მყოფი ნაგებობებისთვისაა (მაგ. ეკლესია, კოშკი და სხვ.) დამახასიათებელი [ჯღამაია ჯ. 1980:18]. ზოგადად ეს დასკვნა მისაღებია, თუმცა სვენეთისა და ზოგიერთი სხვა ნასოფლარის (მაგ. ლოჭინი) მონაცემებით ისე ჩანს, რომ ადრეული შუა საუკუნეების სოფლებშიც საცხოვრებელი შენობები ზოგჯერ კრამიტით იხურებოდა.

კერამიკულ ნაწარმს შორის აღსანიშნავია თიხის ჭურჭლების გვერდებისაგან დამზადებული დისკოები (ტაბ. III₁₅). ამგვარი დისკოები მრავლადაა აღმოჩენილი თითქმის ყველა არქეოლოგიურ ძეგლზე, ბრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული შუა საუკუნეების ჩათვლით. ისინი სარიტუალო დანიშნულების ნივთებადაა მიჩნეული [ხახუტაიშვილი დ. 1964:24-25].

კერამიკული ნაწარმის გარდა, სვენეთის ნასახლარზე აღმოჩნდა მწვანე ფერის მინის ჭურჭლის გვერდის ნატეხი (ტაბ. III₁₆). მინის ნაწარმი მრავლადაა ცნობილი აღმოსავლეთ საქართველოს თანადროული ძეგლებიდან. თუმცა ფრაგმენტულობის გამო სვენეთის მინის ჭურჭლის ზუსტი პარალელის მოძიება ჭირს.

ქვის ნივთებიდან აღსანიშნავია ბაზალტისაგან დამზადებული ხელსაფქვავის ქვები (ტაბ. III_{18,19,20}). იქვეა მიკვლეული შურდულის ქვა (დმ 6-6,5 სმ) (ტაბ. III₁₇). როგორც შურდულის, ისე ხელსაფქვავის ქვებს მრავლად მოეპოვებათ ანალოგები აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებიდან — ურბნისი [ჭილაშვილი ლ. 1964:128], უფლისციხე [მინდორაშვილი დ. 2008:57], ახალი ჟინვალი [რამიშვილი რ. 1983:129], დედოფლის გორა და სხვ.

საინტერესოა თხრილებიდან მომდინარე ოსტეოლოგიური მასალა. №5 თხრილში მიკვლეულ იქნა ირმის თავის ქალა, რომელსაც რქები მოხერხილი ჰქონდა (ტაბ. III₁₄). იქვე აღმოჩნდა ირმის რქის ფრაგმენტი (ტაბ. III₁₃). იმავე თხრილში გარეული ტახის ეშვიც გამოვლინდა (ტაბ. III₁₂). ჩანს, სოფლის მოსახლეობა ხორცის მარაგს შინაური ცხოველების გარდა (თხრილებში აღმოჩნდა მსხვილფეხა საქონლის ძვლებიც), დროდადრო ნანადირევითაც ავსებდა.

ნასოფლარზე ქვევრებისა და ხელსაფქვავების საკმაო რაოდენობით გამოვლენა (თხრილების გარდა, სამშენებლო დერეფნის გარეთ, კიდევ აღმოჩნდა ორი თითქმის მთლიანი ქვევრი) იმაზე მეტყველებს, რომ სვენეთის ადრეული შუა საუკუნეების მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის მთავარ დარგებს მევენახეობა-მეღვინეობა და მარცვლეული კულტურების წარმოება შეადგენდა.

სვენეთის ნასოფლარზე მიკვლეული არქეოლოგიური მასალა ზემოთ მოყვანილი პარალელების მიხედვით ზოგადად IV-VI სს-ით შეიძლება დავათარილოთ. უფრო კონკრეტულად

კი ნასოფლარის თარიღად IV-V სს. მიგვაჩნია.

ამრიგად, სოფ. სვენეთთან, გაზის ტრასის მშენებლობის ზონაში ჩატარებული მცირე მასშტაბის არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად, აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ რუკას შეემატა კიდევ ერთი საინტერესო ნასოფლარი, რომელიც რიგი გარემოებების გამო ჩვენამდე საკმაოდ დაზიანებული სახით შემორჩა.

ლიტერატურა:

აბრამიშვილი რ., ჭილაშვილი ლ. 1962: ლოჭინის ნასოფლარის არქეოლოგიური გათხრები. - შ. ხანთაძე (რედ.). სსმმ, ტ. XXIII-B, თბილისი, გვ. 197-206.

აფხაზავა ნ. 1979: ადრეული შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ნივთიერი კულტურა. თბილისი.

ბოხოჩაძე ალ., კალანდაძე ალ., ფიცხელაური ვ. 1962: მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1961 წლის მუშაობის შედეგებისათვის. - ან. აფაქიძე (რედ.). საქართველოში 1961 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, თბილისი, გვ. 28-35.

გძელიშვილი იოს., ტყეშელაშვილი ოთ. 1961: თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები. თბილისი.

მამაიაშვილი ნ. 2004: ქალაქი ქერემი. თბილისი.

მინდორაშვილი დ. 2008: უფლისციხე შუა საუკუნეებში. თბილისი.

რამიშვილი რ. 1983: ახალი ჟინვალის სამაროვანი და ნამოსახლარი 1971-1973 წწ. განათხარის მიხედვით. - რ. რამიშვილი (რედ.). ჟინვალი I. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება არაგვის ხეობაში, თბილისი, გვ. 81-130.

სინაურიძე მ. 1966: აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე ფეოდალური ხანის კერამიკა, მსმკი, ტ. I. თბილისი. გვ. 39-90. ზემო იმერეთი ადრეულ შუა საუკუნეებში.

ჩიკოიძე ც. 1979: ქალაქი თელავი. თბილისი.

ხახუტაიშვილი დ. 1964: უფლისციხე I, 1957-1963 წწ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. თბილისი.

ჭილაშვილი ლ. 1964: ნაქალაქარი ურბნისი. თბილისი.

ჯორბენაძე ბ. 1982: ერწო-თიანეთი შუა საუკუნეებში. თბილისი.

ჯღამაია ჯ. 1980: სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში. თბილისი.

Артилаква В., Иремашвили Ш., Годзишвили Н., Гочалеишвили М. 1979: Отчёт о полевой работе глданской археологической экспедиции. - О. Лордкипанидзе (ред.). ПАИ в 1976 г. Тбилиси. с. 197-204.

Ваидов Р. 1961: Мингечаур в III-VIII веках. Баку.

Калантарян А. 1970: Материальная культура Двина IV-VIII вв. Ереван.

Кафадарян К. 1952: Город Двин и его раскопки, Ереван.

Куфтин Б. 1941: Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси.

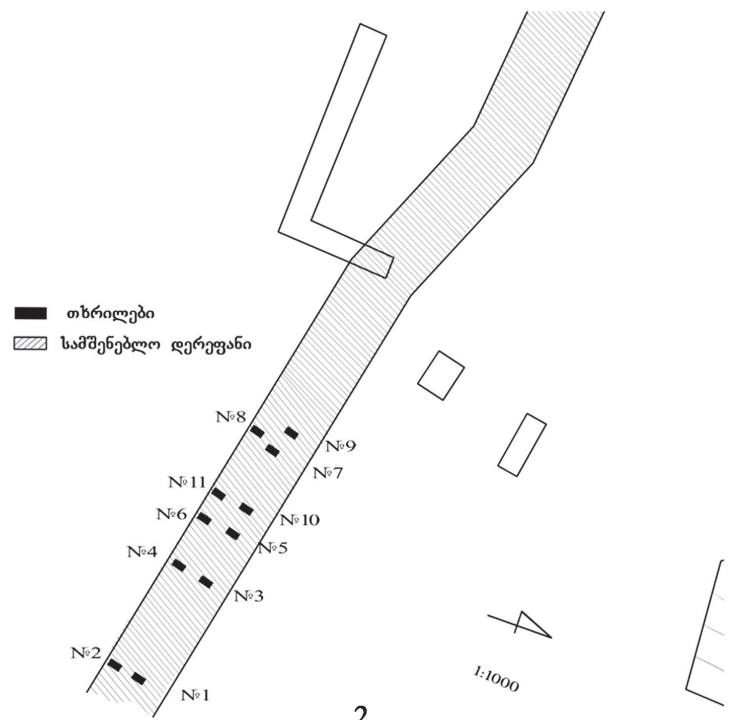
ილუსტრაციების აღწერილობა:

ტაბ. I. 1. სვენეთის ნასოფლარის ტერიტორია გათხრებამდე. 2. სამშენებლო დერეფანი და სადაზვერვო თხრილები. **ტაბ. II.** თხრილებში გამოვლენილი სხვადასხვა დანიშნულების თიხის ჭურჭლების ნატეხები: 1-4 - ქვევრები, 5-12 - ქოთნები, 13-17 - ბადიები, 18 - ჭრაქი, 19-27 - ხელალები. **ტაბ. III.** 1-10 - თხრილებში გამოვლენილი ღარიანი და ბრტყელი კრამიტები, 11 - დერგის ძირი, 12 - ტახის ეშვი, 13-14 - ირმის რქა და თავის ქალა, 15 - თიხის დისკოები, 16 - მინის ჭურჭელი, 17 - შურდულის ქვა, 18-20 - ხელსაფქვავის ქვები. **ტაბ. IV.** თხრილებში გამოვლენილი სხვადასხვა დანიშნულების თიხის ჭურჭლების ნატეხები: 1-9 - ქოთნები, 10-14 - ხელალები, 15-19 - ბადიები, 20 - ჭრაქი.

I

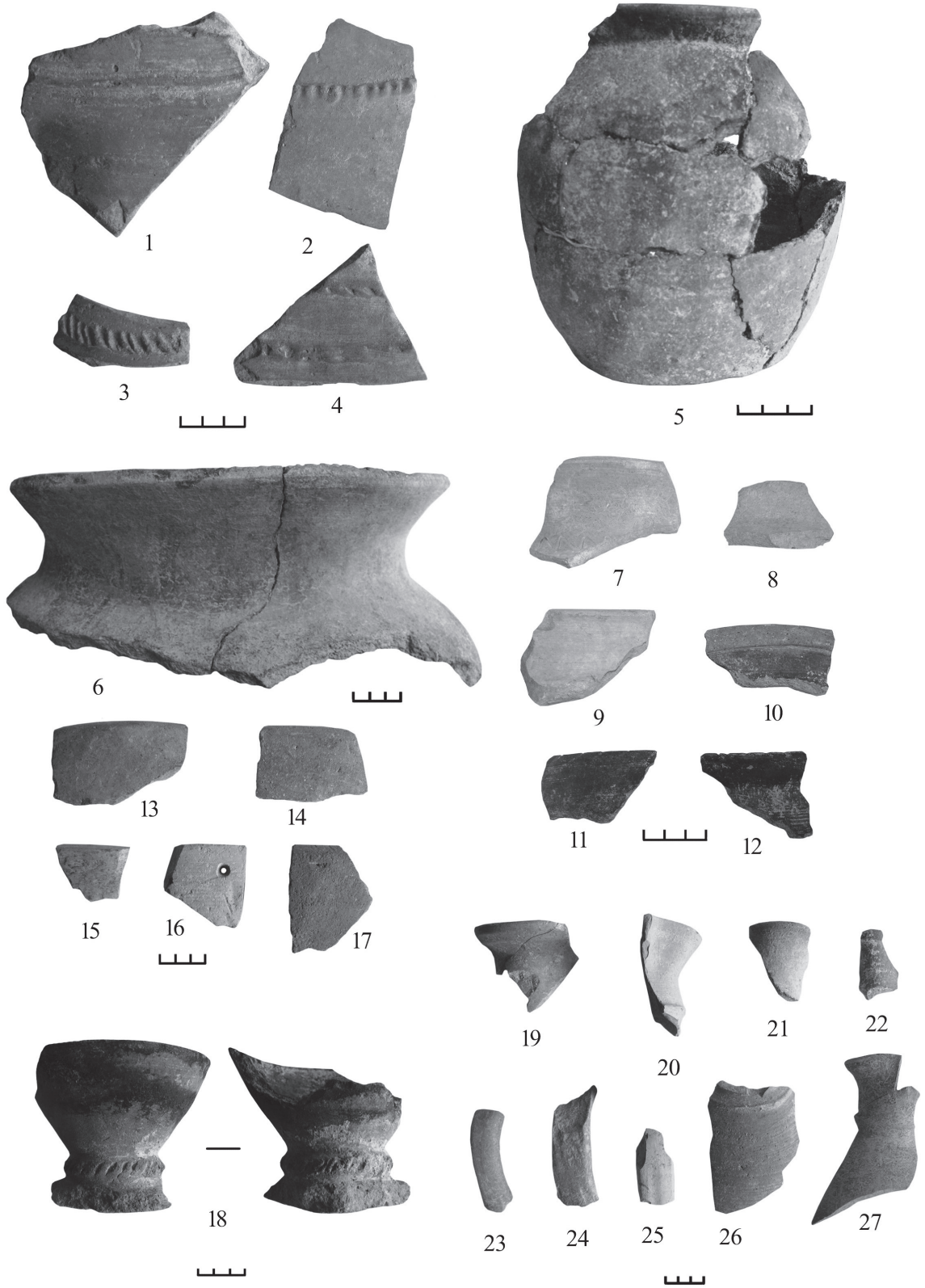
1

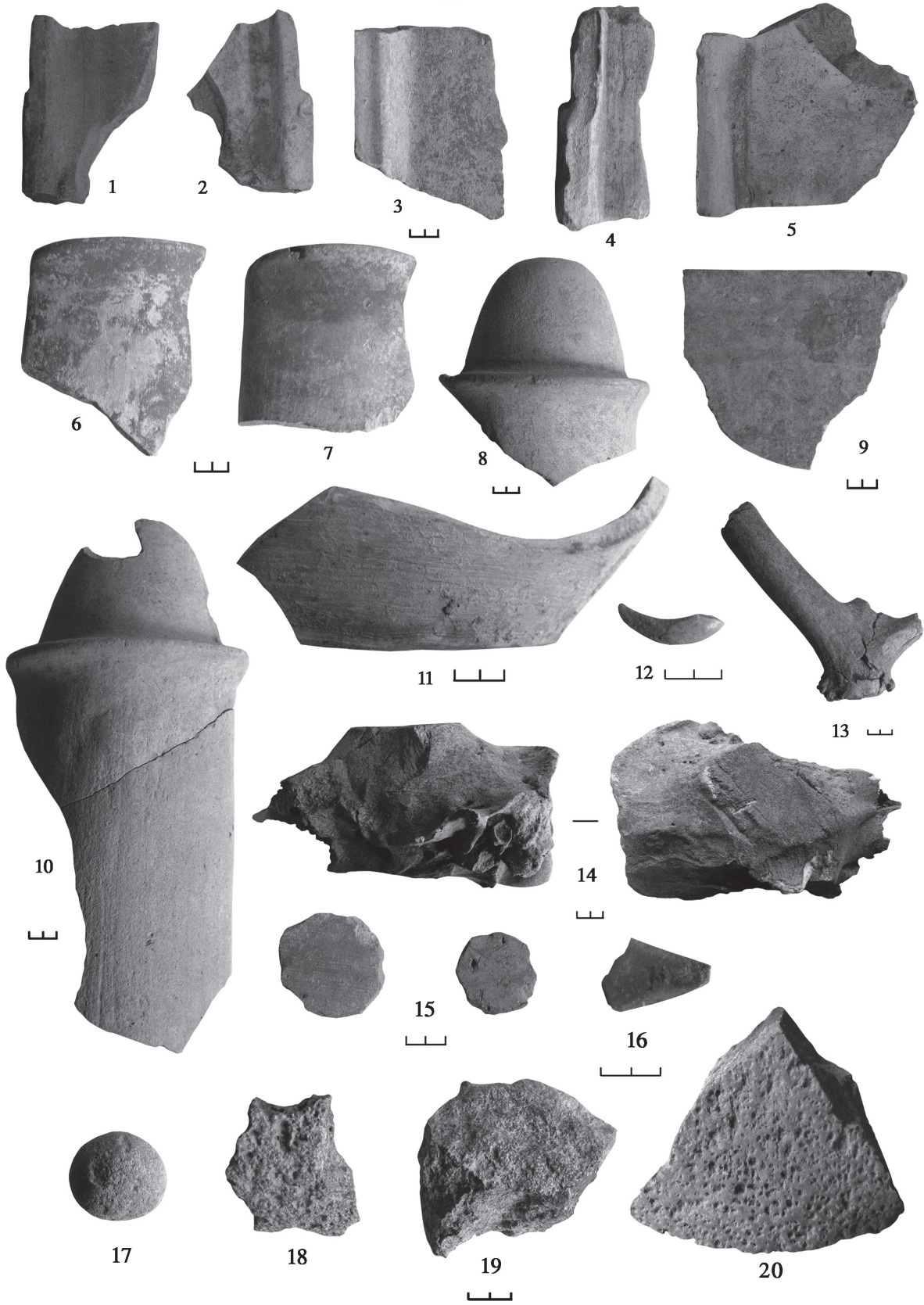
2

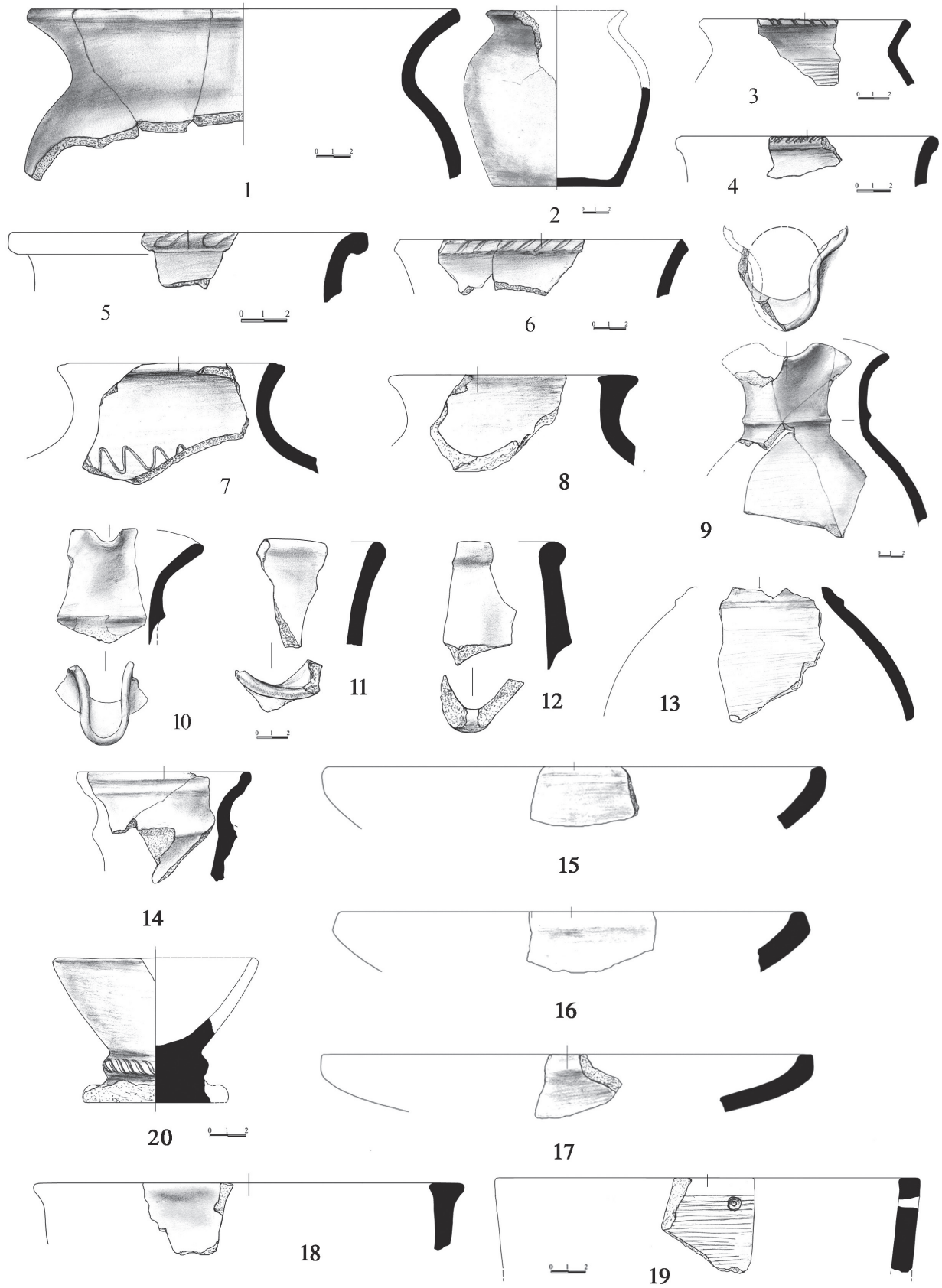
II

III

IV

არქეოლოგიური აღმოჩენები თბილისის წმ. ორმოც სებასტიელ მონაშეთა მონასტრის ტერიტორიაზე.

2011 წელს, თბილისის ერთ-ერთ უძველეს „აბანოთუბანში“- წმ. ორმოც სებასტიელ მონაშეთას მონასტრის ტერიტორიაზე, განახლდა არქეოლოგიური საკვლევადიებო სამუშაოები.

ეკლესია მდ. მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე, ნარიყალას ძირში – „დაბლაციხის“ ტერიტორიაზე მდებარეობს. ჩრდილოეთით მას გორგასლის, აღმოსავლეთით – ბოტანიკური, სამხრეთით – სამღებროს ქუჩები, ხოლო დასავლეთით – სამსართულიანი შენობა (სურ.1,) ესაზღვრება. იგი, თბილისის როგორც მნიშვნელოვან ისტორიულ, ისე წმინდა ადგილს წარმოადგენდა. ეკლესიის კარიბჭესთან 786 წლის 8 (21) იანვარს წმინდანად შერაცხული ჰაბო ტფილელი ეწამა – „მხნეთა მათ გამოიყვანეს იგი გარეშე კართა ეზოსა ტაძრისასა“... აწამეს და თავი მოჰკვეთეს „კართა ზედა წმიდისა ეკლესიისათა, რომელი სახელად წმითათა მონაშეთა ორმოცთა“ [საბანისძე იო. 1960: 62,63].

არქეოლოგიური სამუშაოების დაწყების თავდაპირველი მიზანი 1924 წელს ბოლშევიკების მიერ დანგრეული და მიწით დაფარული ეკლესიის ნანგრევების გამოჩენა და შესწავლა წარმოადგენდა. 1998, 2001, 2003, 2006, 2011 წლებში ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ ეკლესიის რამდენიმე სამშენებლო ფენა და დედაქალაქის წარსულის ახალი და მნიშვნელოვანი მონაცემები წარმოაჩინა. მათ შორის: დედაქალაქობამდელი (I-IV სს.) და დედაქალაქობის ადრეული ეტაპის (V-VI სს.), ადრე უცნობი გალავნის კედელი; I-III სს. აბანო-თერმა (I-III სს.); მარანი (IV ს.); ქვაჯვარი (V-VIII სს.); სამარხები (III-IV სს.; XII-XIII სს.) და სხვადასხვა დროინდელი ნაგებობების ნაშთები; ადგილობრივი და იმპორტული წარმოშობის მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი არტეფაქტები

[ძნელაძე მ. 2009: 113-122; Дзnelაძე M. 2002: 85-89; იხ. ანგარიშები]. აღმოჩენებმა დაადასტურა, რომ საკვლევ ტერიტორია, რომელმაც დღეისათვის მოიცვა 1200 კვ.მ., ძველი თბილისის იმ ნაწილს წარმოადგენდა, რომელზედაც ქვეყნის მმართველთა (მეფე, ერისთავი და ა.შ.) ციხე-სიმაგრე და სარეზიდენციო შენობა-ნაგებობები იყო განთავსებული.

საველე არქეოლოგიური სამუშაოები ივნის-ნოემბერში ჩატარდა. ექსპედიციის სამუშაოებში ჩაერთვნენ: ძნელაძე მერაბი - ხელმძღვანელი, არქეოლოგი - ჩიხლაძე ვერა, ასისტენტები: გვეტაძე ჯემალი და ანჩაბაძე ირაკლი, არქიტექტორი - ლაცაბიძე ლევანი, კომპიუტერული მომს. - გოდერძიშვილი გრიგოლი.

კვლევა-ძიების პროცესში ექსპედიციის საქმიანობაში მონაწილეობა მიიღეს აგრეთვე: დეკანოზი ბესარიონი (მენაბდე), თავაძე მედეამ, იაკობაშვილმა ლიამ, კერესელიძე ქეთევანმა, სირბილაძე შორენამ, ანტროპოლოგმა - ლომოურმა ქეთევანმა, ოსტეოლოგმა - ბენდუქიძე ოლეგიმ, ნუმიზმატმა - ჯალალანია ირინემ, პალინოლოგმა - ყვავაძე ელისომ, მხატვარმა - იზორია მარიკამ, ხელოვნებათმცოდნე იზორია მაიამ, რესტავრატორმა - თავართქილაძე ნინომ.

ექსპედიციისადმი განსაკუთრებული თანადგომა და ყურადღება გამოიჩინეს მონასტრის წინამძღვარმა არქიმანდრიტმა ლუკამ (თანდილაშვილი) და არქიმანდრიტმა ალექსიმ (არაჩემია).

ძეგლზე სამუშაოების დაწყებისთანავე მთელი ტერიტორია გაიწმინდა. განახლდა გეგმა-ბაძე. ძეგლი განფენილია 4 ნაკვეთზე. ნაკვეთი (24 X 18 = 432 კვ.მ.) დაყოფილია 12 კვადრატად (კვადრატი 6X6 მ.). გათხრები ჩატარდა 32 კვადრატში, რომელმაც 1150

კვ.მ. მოიცავს. გათხრების ტერიტორიის სიგრძე (დასავლეთ-აღმოსავლეთით) – 40 მ-ია, სიგანე (ჩრდილო-სამხრეთით)–30 მ.

ძველის მრავალფენიანობისა და ქალაქის ძველი ნარიყალა-“აბანოთუბნის“ ტერიტორიის კეთილმოწყობითი სამუშაოების გათვალისწინებით, შედგა ჩასატარებელი კვლევის წინასწარული პროექტი, რომლის მიხედვით მონასტრის ტერიტორიაზე ჩატარებული სამუშაოების შედეგად:

1. საკვლევ ფართობზე სრულად გამოიკვეთა V-VI სს. გალავნის კედლის კონტური.

2. გალავნის აღმოსავლეთ მხარეს აღმოჩნდა V-VII სს. ასომთავრულწარწერიანი ქვაფვარის ფრაგმენტი.

3. დაზუსტდა IV-V სს. მარნიანი შენობის გეგმარების ნაწილი.

4. გაიწმინდა I-III სს. დროინდელი აბანოს ჰიდრავლიკურხსნარიანი სამი აუზი და ერთი სათავსო.

5. აღმოჩნდა სამარხები: III-IV სს. კომბინირებული (კრამიტისანი) სამარხი და XII-XIII სს. აკლდამა.

6. გაითხარა - XII-XIV სს. მასალის შემცველი 8 ორმო.

7. აღმოჩნდა მრავალფეროვანი მოჭიქული კერამიკა და ნუმიზმატიკური მასალა.

მრავალფენიანი ძველის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ნაწილს ადრეშუასაუკუნეების დროინდელი (V-VI სს.) გალავანი წარმოადგენს, რომლის ძირშიც, 2003 წელს, შედარებით ადრეული (I-IV სს.) გალავნის ნაშთია დაფიქსირებული (ქვედა გალავანი ამა წლის გათხრების პროცესში არ შესწავლილა).

1. გალავნის კედელი (სურ.1,3)

გალავანი გათხრების ტერიტორიის აღმოსავლეთ ნაწილში, II (კვ.8,12) და IV (კვ.4,8,12) ნაკვეთებში მდებარეობს - ლელვთახევში მომდინარე წაკისის წყლის მარცხენა ნაპირის გასწვრივ. მიმართულია - SSW სიგრძე ღერძზე. გამოჩენილი კედლის სიგრძეა - 26 მ.; სიგანე - 2,40 მ.; სიმაღლე (სიღრმე) შემორჩენილი ნაწილისა (ფუნდამენტის პირიდან)

სამხრეთ ნაწილში - 3 მ-ია. ჩრდილო ნაწილში - 0,7-0,8 მ.

გალავნის კედლის სამშენებლო მასალად კლდოვანი ნატეხი ქვაა გამოყენებული, ხოლო შემაკავშირებელ მასალად - კირხსნარი. კედლის გარეთა მხარეები სიმაღლეზე თარაზულ-პოლიგონალურად დაწყობილი ქვის წყობითაა ამოყვანილი, რომლისთვისაც ოთხკუთხა ფორმისა და დაახლოებით ერთი ზომის ნატეხი კლდოვანი ქვებია გამოყენებული. მათ შორის არსებული სივრცე კი სხვადასხვა ზომისა და ფორმის რიყის ქვებით არის შევსებული. შემაკავშირებელი მასალა კირხსნარია. საქართველოში, მკვლევარები, კედლის მსგავს წყობას „უჯარმული წყობით“ მოიხსენებენ. კედლის ზედა, ანუ სამხრეთი მხარე შედარებით უკეთაა შემორჩენილი (სიმაღლე - 3 მ.), იგი სამღებროს ქუჩაზე გადის და ფერდის აყობებით ნარიყალას ზედა ნაწილისკენ (მაღლა, ზედაციხისკენ) მიემართება. კედლის მეორე მხარე (ჩრდილოეთი ნაწილი) მდ. მტკვრისკენ არის მიმართული. ქვედა ნაწილი თანამედროვე ზედაპირთანაა ახლოს, რის გამოც შედარებით მეტად არის დაზიანებული. კედლის უკიდურეს ჩრდილოეთ მხარეს შექმნილია „საფეხური“. სავარაუდოდ, იგი ან გალავნის კედლის კარიბჭის ფრაგმენტს, ან ხეობის დახრილ ნაწილზე კედლისათვის ხელოვნურად შექმნილ „საფეხურს“ წარმოადგენს (სურ.3).

გალავნის კედლის ძირი ეყრდნობა ნაყარი ქვებისაგან შემდგარ და კირხსნარით შედგენილ ფუნდამენტს, რომელიც ორივე მხარეს (გარეთკენ) 0,15 მ-ზეა გამოწეული. ფუნდამენტი, თავის მხრივ, ადრეული და უფრო განიერი (1 მ-ით) გალავნის კედლის ზედაპირზე მოსწორებულ ალიზოვან თიხნარზეა გამართული. ადრეული გალავნის ნაშთი 2003 წლის არქეოლოგიური კვლევის დროს, თხრილების გავლებიდან დაფიქსირდა. გალავნის შესახებ შედარებით სრული წარმოდგენის მიღება მომავალი არქეოლოგიური გათხრების შემდგომ იქნება შესაძლებელი.

გალავანი (დედაქალაქობამდელი და

დედაქალაქობის დროინდელი) თბილისში დღემდე აღმოჩენილ ძეგლთა შორის უძველესია. იგი ზღუდავდა (ჩვენი აზრით) დედაციხის ქვედა ნაწილში მდებარე სახელისუფლო - მმართველთა რეზიდენციას. ვახუშტი ბატონიშვილის მიერ 1735 წელს შედგენილ და შემდგომი დროის თბილისის რუკებზე გამოსახული დედაციხისა და თბილისის გალავანი როსტომ მეფის დროინდელ და მის შემდგომ, გვიანი შუასაუკუნეების ვითარებას ასახავს და არ ემთხვევა ახლად აღმოჩენილი გალავნის მდებარეობას. მას შეიძლება მივუსადაგოთ, მხოლოდ, მალაციხის კარიბჭესთან აღმართული ოთხკუთხა კოშკი, რომელსაც არქიტექტორი ვ. ცინცაძე გორგასლის დროინდელად მიიჩნევდა [ცინცაძე, 1958: 27].

2. ქვაჯვარი (სურ.40). არქეოლოგიური გათხრებისას აღმოჩენილ არტეფაქტებს შორის აღსანიშნავია ქვაჯვარის ფრაგმენტი - ზედა მკლავი. იგი გალავნის კედლის „გარეთ“ - აღმოსავლეთ მხარეს 2-3 მეტრის დაშორებით, 0 ნიშნულიდან 3 მ.-ის სიღრმეზე, ნაყარი ქვების გროვაში აღმოჩნდა. ქვაზე კარგად იკითხება ძველი ქართული დამწერლობის - ასომთავრული ანბანის რამდენიმე ასო. წინასწარული მოსაზრებით იგი V-VIII სს. უნდა დათარიღდეს (რ.პატარიძისა და გ. გაგოშიძის მოსაზრებებით ქვაზე გამოსახული ასომთავრული IX ს-ზე გვიანდელი არ უნდა იყოს). ეს თბილისში ქვაჯვარის აღმოჩენის პირველი შემთხვევაა, თუმცა, საქართველოს ტერიტორიაზე მრავლადაა დადასტურებული. ქვაჯვარის დადგმა (ჩვენი მოსაზრებით) გორგასლისეული გალავნის, ან იქვე ახლოს აშენებული წმ. ორმოც სებასტიელ მონაშენის ეკლესიის აშენებასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. ქვას ეტყობა განზრახ დამტვერვის-დაჩეხვის კვალი. როგორც ჩანს, იგი არაბთა მიერაა დაზიანებული (დამტვერული).

ქვაჯვარის ფრაგმენტის აღმოჩენის შემდგომ, დაახლოებით იმავე მონაკვეთში, ნაყარი ქვების გროვაში აღმოჩნდა ოთხკუთხედის ფორმის მოზრდილი ქვიშაქვა, რომელსაც შუა ნაწილში შედარებით მომცრო ზომისა და

კვადრატული ფორმის ნიში ჰქონდა ამოკვეთილი. სავარაუდოდ, ეს ქვა ბუნს - ქვაჯვარის სადგამს წარმოადგენს. მასაც ეტყობა განზრახ დაზიანების კვალი.

დაგეგმილი პროექტის ნაწილს შენობის ე.წ. „მარნის“ სათავსოს შესწავლა წარმოადგენდა (მეხუთე ფენა ქვემოდან - ზემოთკენ).

3. მარანი (სურ.3). მარნის გეგმის ფრაგმენტი 2003 წლის არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისას, 0 ნიშნულიდან - 4,10 მ. სიღრმეზე ნაკვ. IV, 1,2,5,6 კვ-ში გამოვლინდა. თითქმის მთელ ფართობზე დაფიქსირდა შენობის გადახურვის ნაშთი (კრამიტყრილის, დანახშირებული და ნაცეცხლური მიწის ფენები). შენობის (მარნის ?) იატაკის დონესთან, 0 ნიშნულიდან - 4,50 მ-ზე., სამი მოზრდილი ქვევრი (№ 3,4,5.) აღმოჩნდა. №1 და №2 ქვევრები ახალი ეკლესიის მშენებლობის დროს (2003 წელს) ქვების ამოღებისას გაითხარა. №3 და №5 თხელკეციან ქვევრებს ხშირი და დაკეჭნილი რელიეფური სარტყლები შემოუყვება. №4 ქვევრს სადა რელიეფური სარტყლები გასდევს.

მარანი არტეფაქტებისა და სტრატოგრაფიული მონაცემების გათვალისწინებით, წინასწარულად, IV სს. თარიღდება.

ქვევრი №3. ქვევრი (IV ნაკვეთის, მე-5-6 კვადრატი) №4 ქვევრის ჩრდილოეთით 120 სმ-ის დაშორებითაა. დაბზარულია და ნაწილობრივ ჩაქცეული. ქვევრის პირი 0 ნიშნულიდან - 4,30 მ. დონეზე გამოჩნდა. ძირის დონე კი - 6,30 მ. სიღრმეზე. ქვევრის შემორჩენილი სიმაღლეა - 0,90 მ., დმ. - 0,8 მ-ია. ქვევრის კეცი მოვარდისფრო-მოჩალისფროა, დამზადებულია წვრილმარცვლოვანი თიხისაგან და სრულადაა გამომწვარი. ქვევრი სფერულმუცლიანია, ძირისკენ მკვეთრად შევიწროვებული. აქვს სქელი, დაბრტყელებული პირი და მკაფიოდ გამოხატული ყელი. ტანზე ყოველ 8-10 სმ-ის დაშორებით რელიეფური ნაჭდევიანი სარტყლები შემოსდევს. ძირი ბრტყელი აქვს. კეცის სისქე - 1-1,5 სმ. ბაკოს სიგანე - 5 სმ., ბაკოს სისქე - 2 სმ. ქვევრის ძირთან, პირზე დასახური ბრ-

ტყელი - ოთხკუთხა ფორმის ფილაქვის - სარ-
ქველი იყო ჩავარდნილი. ზომები: 42X34X4 სმ.

ქვევრი №4. ქვევრი (IV ნაკვეთის, მე-6
კვადრატის) სფერული, ძირისკენ შევიწროვე-
ბული ფორმისაა, გამომწვარი მოვარდისფ-
რო-მოჩაღისფროდ, თხელკეციანია. პირ-ბა-
კო სქელი და დაბრტყელებულია, ყელი მკაფ-
იოდ გამოხატული აქვს. ტანზე ხშირი (4,5-6,7
სმ-ის დაშორებით) რელიეფური სარტყლები
შემოსდევს. ქვევრის შემორჩენილი სიმაღლე
- 90 სმ-ია, დმ. -1-1,5 სმ. ძირი ბრტყელია. დმ.
- 20 სმ. ბაკოს სიგანე - 4,5 სმ. სისქე ბაკოსი
- 2 სმ. კეცი დამზადებულია სუფთა, კარგად
განლექილი წვრილმარცვლოვანი თიხისაგან,
სრულადაა გამომწვარი. ქვევრის ძირთან
ქვის, მრგვალი ფორმისა და შუაში გახვრე-
ტილი (სასულე ხვრელი), ჩავარდნილი სარ-
ქველი აღმოჩნდა.

ქვევრი №5. ქვევრის (IV ნაკვეთის მე-6
კვადრატის) პირი აღმოჩნდა 0 ნიშნულიდან
430 მ-ის სიღრმეზე, ძირის დონე - 630 მ. და-
ბზარულია და ჩამსხვრეული. შემორჩენილი
სიმაღლეა - 1.70 მ. დმ.-1.30 მ. ქვევრი სფერუ-
ლი, ძირში მკვეთრად შევიწროებული ფორმ-
ისაა. თხელკეციანია. მოვარდისფრო-მოჩაღ-
ისფროდაა გამომწვარი. პირი დაბრტყელ-
ებულია, პირ-ბაკო სქელი. ტანზე, ძირიდან
ყელამდე, დიდი ინტენსივობით (2-3-4 სმ-ის
დაშორებით) რელიეფური-დაკეცილი სარ-
ტყლები შემოსდევს. ზომები: კეცის სისქე - 1
სმ. ბაკოს სიგანე - 4,5 სმ; ბაკოს სისქე - 2,5
სმ.

ქვევრში, ძირთან, IV-V სს. დროინ-
დელი იმპორტული (სინოპური) ამფორა
(სურ.15,39) აღმოჩნდა. ამფორა მოყვითალო
- მოთეთროა. მრგვალი პირი შესქელებულია.
აქვს მაღალი ყელი, კონუსური ტანი, ბრტყე-
ლი ღრუ ქუსლი. ოვალურ განივკვეთიანი ორი
ჩაღარული ყური ყელსა და მხარზეა მიძერ-
ნილი. მხარს ქვემოთ ქუსლამდე ამოღებული
სარტყლები შემოსდევს. კეცი სილანარევი.
სიმაღლე - 55 სმ. პირის დმ.4-6 სმ. ქუსლის
დმ. 4-7 სმ. მხართან ტანის დმ. 16 სმ. ყურის
დმ. 3 სმ. ყურის სიმაღლე 14 სმ.

მარნის კედლების სიგანე 0,90-1,2 მ-ში
მერყეობს. შემორჩენილი ნაწილის მაქს. სიმა-
ღლე ჩრდილოეთით 0,6 მ-ია; მინიმალური -
0,3 მ. ჩრდილო მხარის კედელი, ნაწილობრივ,
ეკლესიის ფუნდამენტისათვის გაკეთებული
№14 და №23-ე „ჭების“ გათხრის დროსაა და-
ზიანებული. მარნის კედლები ნატეხი-ოთხ-
კუთხა ფორმის ქვებით, თიხნარი ხსნარითაა
აშენებული. მარანი სხვადასხვა დროინდელი,
შედარებით მოგვიანო, კულტურული ფენები-
სგანაა დაზიანებული.

ქვევრები (N^oN^o1-5), თავისი ფორმები-
თა და იერით III-V სს. თარიღდება, მაგრამ
სტრატოგრაფიული მონაცემები და მათში
აღმოჩენილი არტეფაქტები მათ IV საუკუ-
ნეს მიაკუთვნებს. თარიღის ქვედა საზღ-
ვარს ამაგრებს მარნის იატაკის ქვეშ გამოვ-
ლენილი შედარებით ადრეული სამშენებლო
და კულტურული ფენები. მსგავსი ქვევრები
დასტურდება III-IV სს. დროინდელი მცხეთის,
ჟინვალის, ურბნისისა და სხვა თანადროულ
ნამოსახლარებზე [ნიკოლაიშვილი ვ. 1993:
ჟინვალი 1963; ჭილაშვილი ლ. 1964]. მარნის
ფუნქციონირების ზედა საზღვარს მე-5
ქვევრში აღმოჩენილი იმპორტული (სინოპუ-
რი) ამფორა იძლევა.

საკვლევ ტერიტორიაზე აღმოჩენილ ძე-
გლებს შორის განსაკუთრებული მნიშვნელო-
ბისაა „თერმა-აბანოს“ ნაშთები.

4. თერმა-აბანო (სურ.2-6)

IV ნაკვეთში, 0 ნიშნულიდან - 6,40 მ. (ზე-
დაპირი) და - 7,70 მ. დონეზე აუზი (იატაკი)
გამოჩნდა. გაითხარა 64 კვ.მ. ფართობი (სი-
გრძე - 8 მ., სიგანე - 8 მ.).

გამოვლინდა 4 სათავსოს ნაშთი,
რომელთა შორის სამი ნყლის აუზს წარმოად-
გენს. გაინმინდა, აგრეთვე, კერამიკული
მილები, რომლითაც პირველ აუზში, სამხრე-
თის მხრიდან, ცხელი ნყალი (გოგირდოვანი?)
ჩაედინებოდა. აუზის კედლები სხვადასხვა
ზომის ქვებითაა ამოყვანილი და მოვარდისფ-
რო-მონაცრისფრო ჰიდრავლიკური ხსნარი-
თაა შელესილი, შემაკავშირებელ მასალად
საკმაოდ ძლიერი და მკვრივი კირხსნარი-დუ-

ლაბია გამოყენებული ("Opus caemetricum"). თერმის აუზები მიმართული არიან SW-NO სიგრძივ ღერძზე.

I აუზი (ცხელი განყოფილება - კალდარიუმი), ნაკვეთი – IV, კვ. 5,6 (იხ. გეგმა). ოთხკუთხედის ფორმისაა. აუზის NN-SS მიმართულების კედლის სიგრძეა – 3,30 მ. (ზედაპირთან); ძირთან – 3 მ. W-O (იატაკის) მიმართულებით – 2,8 მ. (ზედაპირთან); ძირთან – 2,5 მ. აუზის სიღრმე – 1,35 მ. პირველი აუზის მოცულობა: იატაკის – 7,8 მ.კვ. ; ზედაპირის – 9 მ.კვ.

აუზის ამონმენდისას (ნაყარ ფენაში), მიწასა და ქვებთან ერთად, თიხის ჭურჭლისა და ანტიკური ხანის კრამიტების ნატეხები, დანახშირებული ხის ფრაგმენტები აღმოჩნდა. ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში, ჩასასვლელი, ოთხსაფეხურიანი კიბეა გამართული. იგი შედარებით კარგათაა დაცული. საფეხურის სიმაღლეა – 0,2-2,5 მ. სისქე – 0,2-0,3 მ. სიგანე – 0,5 მ. დასავლეთ-ჩრდილოეთის კედლების კუთხეში ძირთან დატანილია მეორე აუზისათვის განკუთვნილი წყლის სადინარი მილი (დმ.-0,12 მ). მეორე სადინარი, უნაგირისებური ფორმისაა (დმ.-0,25 მ.), პირველ და მეორე აუზების გამყოფი კედლის პირზეა გამოყვანილი. კედლის სიგანეა – 0,2-0,25 მ. კედელი ნაწილობრივ დაზიანებულია. აღმოსავლეთ ნაწილში კედლის თავზე 1 მ-ის სიგანის სასიარულო ბილიკია შექმნილი. კედლები ღია-მოვარდისფრო ჰიდრაულიკური ხსნართაა შელესილი. იატაკი, პირისაგან განსხვავებით, ოდნავ შევიწროვებულია და ჩრდილო-დასავლეთისკენ მიმართულებით – მეორე აუზის მხარესაა დაქანებული. ძირის დონე სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში – 7,7 მ-ია.; ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში – 7,8 მ. დაქანების სხვაობა 0,1 მ-ია. იატაკი ღია-მოვარდისფროა. მასზე კარგად ჩანს წვრილი კენჭებისა და კერამიკის წვრილი ფრაგმენტები, რომელიც მოშანდაკების-მოზაიკის შთაბეჭდილებას ტოვებს. შუა ნაწილი თანამედროვე ეკლესიისათვის განკუთვნილ სვეტს აქვს ჩაჭრილი (სურ.2).

კედლები სხვადასხვა სახის უფორმო ქვებისა და კერამიკულ ნატეხებით კირხსნართაა შედგენილი. გარედან კი მოვარდისფრო კირხსნართაა შელესილი.

II აუზი (თბილი განყოფილება - ტეპიდარიუმი), ნაკვეთი IV, კვ.1,5. ზედაპირის დონე 0 ნიშნულიდან – 6,6 მ. ძირის დონე (იატაკზე) სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში – 7,7 მ. სიგრძე ზედა ნაწილისა – 5,2 მ. იატაკთან – 5,1 მ. სიგანე (ზედა ნაწილში) – 2 მ., ქვედა ნაწილში – 1,75 მ. სიღრმე სამხრეთ ნაწილში – 1,1 მ., დასავლეთ მხარეს 1 მ. სამხრეთი კედელს ბრტყელი ზედაპირი აქვს, სიგანე 0,45 მ. აღმოსავლეთი კედელი პირველ აუზს ებჯინება, რომლის პირი მომრგვალებულია. კედლის სიგანე თავთან – 0,3 მ-ია, ძირთან 6 მ. ეს კედელი ებჯინება, როგორც პირველ აუზს, ისე IV განყოფილება-სათავსოს (1,6 მ-ის სიგრძეზე). ჩრდილო და აღმოსავლეთის კედლების კუთხეში ოთხსაფეხურიანი კიბეა გამართული. საფეხურის სიგრძეა – 0,55 მ. სიღრმე – 0,22-0,25 მ, სიგანე – 0,25-0,35 მ. კარნიზი კიბესაც შემოუყვება. ჩრდილო კედლის სისქე ზედაპირთან 50 სმ-ია. იგი ნაკლულია (დაზიანებული) და აღმოსავლეთის კედელს ებჯინება, ხოლო საერთოა მესამე განყოფილების სამხრეთი კედლის. სიგრძე – 2 მ. შუა ნაწილში, უნაგირისებური ფორმის წყლის გადასასვლელი აქვს გაკეთებული (დმ. – 0,25 მ.) კედლის ძირში, ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში, პირველი განყოფილებიდან მეორეში წყლის გადასასვლელად თიხის მილია ჩადგმული. კედლებს ეტყობა შეკეთება - შელესილობის კვალი. დასავლეთის კედლის სიგრძეა – 5,2 მ., ძირში – 5,1 მ. კედლის პირი ზედა ნაწილში დაზიანებულია. შემორჩენილი სიმაღლე 1,1 მ. (დასავლეთ ნაწილში), 1 მ. – სამხრეთ ნაწილში. კედელი ნაწილობრივად დამსკდარი. ეტყობა სიგრძივ დატანილი შელესილობის კვალი (2 ზოლად). კედლის სიგანე ზედა ნაწილში 0,5 მ, ქვედა ნაწილში – 0,6-0,7 მ. ყველა კედელს, ძირში, კარნიზის ფორმის შელესილობა შემოუყვება (სიმაღლე – 0,15 მ; სიგანე – 0,1 მ.) იატაკი დაქანებულია

სამხრეთიდან – ჩრდილოეთისაკენ (დაახლოებით 0,1 მ-ით. იატაკის სისქე 0,1-0,12 მ)

აუზი ამოვსებული იყო ნაყარი მიწით, ქვებით, თიხის ჭურჭლისა და კრამიტების (I-III სს. დროინდელი) ნატეხებით.

იატაკის დონეზე, ცენტრალურ ნაწილში, ქვის გამოყვანილი სვეტის ძირი – ბაზა აღმოჩნდა. სიმაღლე - 41 სმ. ძირის ზომა: 0,45X0,45,5 X 0,41,5 X 0,40 მ.

III აუზი ნაკვეთი IV, კვ. 1,2. ზედაპირის დონე 0 ნიშნულიდან - 6,8 მ., იატაკის - 7,95 მ.

აუზი შედარებით მომცრო ზომისაა, განმედილია ნაწილობრივ. დანარჩენი ნაწილი ჩრდილო მხარეს გაუთხრელ ფართობში შედის. შიდა ნაწილის სიგანეა - 1,65 მ. გამოვლენილი სიგრძე - 1,6 მ. კედლების ზედა ნაწილი დაზიანებულია. სამხრეთი კედელი მეორე აუზის კედელსაც წარმოადგენს (გამყოფია). კედელს ზედაპირთან წყლის სადინარი აქვს გაკეთებული. აღმოსავლეთი კედლის პირი ნაკლულია. შემორჩენილი სიმაღლე - 0,95 მ., სიგანე - 0,5 მ. გამოვლენილი სიგრძე - 1,6 მ., გვერდზე, სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით სამი საფეხურია შემორჩენილი. დასავლეთისა და აღმოსავლეთის კედლების გამოვლენილი ნაწილის სიგრძეა - 1,4 მ. აუზის სიღრმე - 1 მ. სიგანე დასავლეთის კედლისა - 30 სმ. ძირთან წყლის გასასვლელი ხვრელი არის დატანილი (დმ. - 0,2-0,25 მ.). ამავე კედელში, ხვრელის ზედა სისწორეზე, პერპენდიკულარულად ჩადებულია თიხის მილი (დმ. - 0,1 მ) წყლის ზედა ნაწილში ზედმეტი სითხის დასაცლელად (დასარეგულირებლად). კედელს ეტყობა გადაკეთების კვალი. გამოვლენილ ნაწილში, სამივე მხრიდან კარნიზული შელესილობა შემოუყვება.

IV განყოფილება (სავარაუდოდ სამასაჟო სათავსო - აილეპტერია?)

ნაკვეთი IV, კვ. 2. დონე 0 ნიშნულიდან: იატაკისა - 7,2 მ. მაქს. ზედა დონე სამხრეთი კედლის პირისა - 6,35 მ. იგი შედარებით კარგადაა დაცული. შიდა ზომებია: სამხრეთ მხ. - 3,7 მ. OW მხ. - 2,6 მ. კედელი პირველ აუზსაც ესაზღვრება. ზედაპირი მომრგვალებული

ფორმისაა, თავთან შედარებით ვიწროვდება. სიმაღლე შიდა მხრიდან 0,95 მ-ია, აღმოსავლეთ და დასავლეთ კუთხეები დაზიანებულია. კედლის აღმოსავლეთ კუთხეში მიდგმულია საფეხური (სიმაღლე - 0,4 მ; სიგანე - 0,6 X 0,6 მ. იგი, შესაძლოა, ჩამოსაჯდომი იყოს. მისი ზედაპირი დაზიანებულია.

აღმოსავლეთის კედლის პირზე სასიარულო ბილიკი-ბაქანია შექმნილი. ძირთან კარნიზისმაგვარი შელესილობა გასდევს. მისი, როგორც გვერდითი მხარე, ისე ზედა-სასიარულო ნაწილი შელესილი უნდა ყოფილიყო. შემორჩენილი სიმაღლე - 0,6 მ-ია. სიგრძე კედლისა ჩრდილო-სამხრეთის მიმართულებით - 3,8 მ. ჩრდილო ნაწილის კედელი შეუსწავლელ ფართობში შედის. ჩრდილო და აღმოსავლეთის კუთხეში კიბეა გამართული. შემორჩენილია 2 საფეხურის ფრაგმენტი: სიგანე - 0,8 მ. პირველი საფეხურის სიმაღლე - 0,2 მ. დასავლეთის კედელი სამხრეთიდან ჩრდილოეთის მხარის მიმართულებით 2,05 მ-ის სიგრძეზე გრძელდება; სისქე - 0,45 მ-ია, ძირში ფართოვდება. ზედა ნაწილი ნაკლულია. კედელი, დაახლოებით შუა ნაწილში-დასავლეთით კუთხეს ქმნიდა, საფეხურიც აქვეა გაკეთებული: სიმაღლე - 0,23 მ., სიგრძე - 0,5 მ. კედელი მეორე აუზსა და ნაწილობრივ მესამე აუზს ეზღინება. მესამე აუზთან 1,6 მ-ის სიგრძეზეა გამოჩენილი, სისქე - 0,5 მ-ია.

იატაკი ჰიდრავლიკური ხსნართაა შელესილი. იგი №87-ე ორმოს მიერაა დაზიანებული.

IV განყოფილება „დამხმარე სათავსოს“ წარმოადგენს. იგი მოიცავს სამივე აუზს და, როგორც ჩანს, ბანაობის წინა და შემდგომ პროცესებთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. მაგ. ტანის მასაჟი, ზეთების ცხება და ა. შ.

ოთხივე განყოფილება შევსებული იყო ნაყარი მიწითა და ქვებით, კერამიკული ჭურჭლისა და კრამიტების ნატეხებით. მათში, შეიძლება აღინიშნოს ლამაზად გამოყვანილი ხის სვეტის ქვის ბაზა, რომელიც მეორე

– გრძელი აუზის იატაკის დონეზე აღმოჩნდა ჩავარდნილი (სურ. 2). კრამიტები ორივე სახისაა: ნითლად შეღებილი ბრტყელი და მორგვზე დამზადებული ქიმიანი კრამიტები, რომელთა ნაწილზე ასო-ნიშნებია დატანილი (სურ.13,30-34). მცხეთასა და აღმოსავლეთ საქართველოს ანტიკური ხანის კრამიტების ანალიზის მიხედვით, აუზებში ჩაცვენილი კრამიტები ახ.წ. I-III სს-ით. თარიღდება. ამავე დროით თარიღდება, თიხის ჭურჭელიც (სურ.7-9,12,17-24, 26-29).

2011 წლის გათხრების პროცესში ანტიკური ხანის აბანოს (თერმის) გამოკვლევა არ დასრულებულა.

5. სამარხები (ნახ.3). გათხრებისას ორი სამარხი აღმოჩნდა: №5 და №6. ორივე სამარხი სხვადასხვა ქრონოლოგიურ პერიოდს განეკუთვნება. განსხვავებულ დროს ეკუთვნის, აგრეთვე, 2001 წელს ეკლესიის წინ – დასავლეთ კედელთან აღმოჩენილი ეკლესიის თანადროული 4 სამარხიც (XIII-XIV სს.).

სამარხი №5 (სურ.3) 2011 წლის 8 ივლისს II ნაკვეთის მე-8 კვადრატში აღმოჩნდა, 0 ნიშნულიდან - 4 მ-ის სიღრმეზე. სამარხი წაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმის, მომცრო ზომის, აკლდამას წარმოადგენს. იგი დასავლეთ – აღმოსავლეთის სიგრძივ ღერძზეა დამხრობილი. სამარხის ორმოს ზომებია: სიგრძე - 2,3 მ, სიგანე – 1,7 მ.

სამარხის გვერდების გასამართავად სხვადასხვა ზომის კლდოვანი-ნატეხი, ნაწილობრივ ოთხკუთხა ფორმის ქვები, ხოლო სახურავად თიხის ბრტყელი და ოთხკუთხა ფორმის აგურებია გამოყენებული. შევსებული აღმოჩნდა მინითა და ბრტყელი აგურების ნატეხებით. შედარებით ქვედა დონეზე (0,6-0,7 მ. სიღრმეზე) მათში თიხის ჭურჭლების ნატეხები და წვრილფეხა საქონლისა და ფრინველის ძვლის ფრამენტები დაფიქსირდა. შიდა ზომები: სიგრძე-1,43; სიგანე-0,75-0,80; სიღრმე-მაქს. დას. მხ.-1,5 მ. იატაკი თიხის ფილებით ყოფილა გამართული, რომელსაც ოთხივე მხრივ გვერდებზე ხის ძელები შემოფარგლავდა.

სამარხში მიცვალებულის ძვლის დაშლილი წვრილი ფრამენტები და ხელის მტევნის რამდენიმე ფალანგა იქნა დაფიქსირებული, რომელთა მიხედვითაც სამარხში დაკრძალული ინდივიდი 9-11 წწ. მოზარდ ქალს უნდა განეკუთვნებოდეს. მიცვალებული ზურგზე გაშოტილი, თავით სამარხის დასავლეთ ნაწილში, ხოლო ტანით დასავლეთ-აღმოსავლეთ სიგრძივ ღერძზე დაუკრძალავთ.

სამარხის გრძივ კედლებზე, შუა ნაწილში, გვერდებზე ქვის სამაგრებია შექმნილი, რომლებზედაც ხის გადახურვა (შესაძლოა ლასტი) უნდა დაედოთ. ამდაგვარი გადახურვა მიცვალებულს სამარხის თალის გაკეთების დროს სამშენებლო ნარჩენების დაყრისაგან დაიცავდა, საბოლოოდ ის „ალაპისათვის“ განკუთვნილი ჯამ-ჭურჭლის დასალაგებლად არის გამოყენებული. აკლდამა, ძირიდან დაახლოებით 1,70 მ-ის სიმაღლეზე, თაღოვანი სახურავით იხურებოდა. მისი, ზედა ცენტრალური ნაწილი თიხის ფილებითა („ქართული“ აგურებით) და კირხსნარიანი შეერთებითაა შედგენილი. გვერდითი კედლები ქვისა და თიხნარი ხსნართაა აშენებული. სახურავის თალის ჩაქცევის (სავარაუდოა მძარცველების მიერ) შედეგად დაზიანდა, როგორც მიცვალებულისათვის შექმნილი ალაპიანი სახურავი, ახალგაზრდა ინდივიდის ჩონჩხი და თანჩატანებული ინვენტარიც. სამარხი გაძარცვული უნდა იყოს.

სამარხში (1,4-1,6 მ. სიღრმეზე) აღმოჩნდა 22 ნივთი:

1. ბეჭედი ბრინჯაოსი. აღმ. სამარხის დასავლეთ ნაწილში ხელის ფალანგზე
2. მონეტა (?) ბრინჯაოსი. აღმოჩნდა ცენტრალურ ნაწილში (დაზიანებულია)
3. ჯამი, მოჭიქული, ხოხობის გამოსახულებით, აღმოჩნდა სამარხის ჩრდ. კედელთან.
4. ჯამი, მოჭიქული. აღმოჩნდა თავდაღმა ჩამხობილი სამარხის ცენტრში.
- 5-9. სხვადასხვაფერად მოჭიქული ჯამები (აღდგენილია), აღმოჩნდა სამარხის სხვადასხვა ნაწილებში იატაკთან სხვადასხვა დონეზე.

10-11. ჭრაქი, მოჭიქული. აღმოჩნდა იატაკთან.

12-13. სასმისი და საწვინაწებელი მინისა (ნატეხები). აღმოჩნდა სამარხის დასავლეთ ნაწილში იატაკის დონეზე.

14. ვაზა ფაიანსისა (ნატეხები), აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ კედელთან იატაკის დონეზე.

15-22. ჯამები და ქილები, ნაწილში „აღაპის“ ნაშთი (ფრინველის ძვლები) იყო განთავსებული.

მოჭიქული ჯამები, ჭრაქები, სხვა კერამიკა „თბილისური“ ნაწარმია. სამარხი, არტეფაქტებისა და სტრატოგრაფიული მონაცემებით, XII-XIII სს. თარიღდება.

სამარხი №6. კომბინირებული – კრამიტისანი სამარხი 2011 წლის 26 ივლისს, IV ნაკვეთის მე-5 კვადრატში, 0 ნიშნულიდან – 5,50 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა. დამხრობილია სამხრეთიდან – ჩრდილოეთისაკენ. აღმოსავლეთის კედელი ნატეხი ქვისა და ბრტყელი კრამიტისაგან იყო შედგენილი, დასავლეთისა – აგურის ფილისაგან, ჩრდილოეთისათვის – თავკედლად თხელი ფილაქვაა გამოყენებული, ხოლო სამხრეთისათვის – გვერდებაკეცილი ბრტყელი კრამიტი. გადახურულია ერთი ბრტყელი კრამიტით.

სამარხის ზომებია: 0,70 X 0,50 X 0,26 მ.; სამარხის შიდა ზომები: 0,50 X 0,25 X 0,22 მ.

სამარხში მცირეწლოვანი (2 წლამდე) ბავშვია დაკრძალული, მარჯვენა გვერდზე, მკვეთრად ხელ-ფეხმოკეცილ პოზაში, თავით სამხრეთით. დაკრძალულისათვის ინვენტარი არ ჩაუტანებიათ.

სამარხი თავისი კონსტრუქციით, დაკრძალვის წესითა და სტრატოგრაფიული მონაცემებით III-IV სს-ით. თარიღდება.

6. ორმოები (სურ.3). თბილისის ნმ. ორმოც სებასტიელ მონამეთას მონასტრის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების დაწყებიდან (1998 წ.) 2011 წლის ჩათვლით აღმოჩენილი და შესწავლილი იქნა 91 ორმო (წინასწარულად: 1. VI-IX სს. 2. XII-XIII სს. 3. XVI-XVIII სს.). მიმდინარე წლის არქეოლოგი-

ური გათხრებისას დაფიქსირდა და ნაწილობრივ გაითხარა 14 (№78-91) ორმო. ორმოების ძირითადი ნაწილი შევსებული იყო XII-XIII სს. კერამიკული მასალით, მათ შორის მოჭიქული ჯამებით, კრამიტებითა და მონეტებით.

ორმოები, ძირითადად, წაგრძელებული მსხლისებრი ფორმისაა, თუმცა რამდენიმე ცილინდრულია. მათი დიამეტრი მერყეობს 0,7 – 1,4 მ-ს შორის.

№78 –ნაკვ. II, კვ.10; №79 –ნაკვ. II; კვ.11 დმ.-1,5 მ.; სიღრმე –1,8 მ.; №80 –ნაკვ. IV, კვ., დმ.-1,1, სიღრმე –0,8 მ.; №81 –ნაკვ. II-IV, კვ.11-3, დმ.-2 მ., სიღრმე-1,8 მ.; №82 –ნაკვ. II, კვ.11, დმ-1 მ.; სიღრმე –1,1 მ.; №83 –ნაკვ. II, კვ.12, დმ-0,7 მ., სიღრმე-0,7 მ.; №84 –ნაკვ. II-IV, კვ.12-4, დმ – 1,35 მ., სიღრმე –2,40 მ.; №85 –ნაკვ. IV, კვ.2, დმ.-1,5 მ.; №86 –ნაკვ. II, კვ.12, დმ.-1,3 მ.; №87 –ნაკვ. IV, კვ.2, დმ.-1,4 მ.; №88 –ნაკვ. IV, კვ.6, დმ.-1,5 მ.; №89 –ნაკვ. IV, კვ.3, დმ.1,5 მ.

7. ნუმიზმატიკა

2011 წლის არქეოლოგიური გათხრებისას 80 ცალი სპილენძის მონეტა აღმოჩნდა. მათგან მხოლოდ მცირე ნაწილის განსაზღვრა იქნა შესაძლებელი. მეხუთე სამარხში აღმოჩენილი მონეტები ვერ განისაზღვრა. განისაზღვრა ე.წ. „სასახლის“ იატაკის დონეზე და ორმოებში აღმოჩენილი მონეტების ნაწილი. ყველაზე ადრეული, ქუფური ფელსები VIII-IX სს. დადასტურდა სასახლის იატაკის დონეზე. ორმოებში აღმოჩენილი მონეტები ძირითადად XII-XIII საუკუნეებისაა, მათ შორისაა – ქართული, სპარსული და მონღოლური. 2 მონეტა დავით VIII-ეს (1310 წ.) ეკუთვნის. ერთი ცალი XVII ს. ევროპული სევილია. ნაყარ ფენებში რუსული და საბჭოთა დროინდელი მონეტებიც ფიქსირდება.

თბილისის ნმ. ორმოც სებასტიელ მონამეთა ნაეკლესიარზე ჩატარებული გათხრებისას მიღებულმა მონაცემებმა მნიშვნელოვანი საკითხების დასმისა და ახსნის წინაპირობები შექმნა:

1. მკვლევარები ერთხმად აღნიშნავენ, რომ „თბილისი პირველი საუკუნეების მი-

ჯნაზე საყურადღებო სავაჭრო-სახელოსნო დასახლება უნდა ყოფილიყო“, რის არგუმენტადაც შემთხვევით აღმოჩენილი ბერძნული (ძვ.წ.VI-III სს.), 6 ც. ბაქტრიული (ძვ.წ.III-II სს.) ლისიმახეს მინაბადი (ძვ.წ.III-I სს.), ფრაატი IV-ის (ძვ.წ. I ს.) და სხვ. სახის მონეტის არსებობა მოჰყავდათ [Лорткипанидзе М. 1991: 3]. აბანო-თუბანში ახალმა არქეოლოგიურმა აღმოჩენებმა მათ მოსაზრებებს დამატებითი მყარი საფუძველი შესძინეს. „ქალაქური ტფილისი“, ახალი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეებიდან მოყოლებული, საქალაქო ცხოვრების მნიშვნელოვან ელემენტებს შეიცავს. იგი გამაგრებულ ციხეს-დასახლებას წარმოადგენდა. ამაზე მოწმობს ახ.წ. IV ს-ის ცნობილი რომაელი გეოგრაფის კასტორიუსის საგზაო რუკა, რომელზედაც თბილისი აღნიშნულია როგორც ძლიერი გამაგრებულ პუნქტი - „ილადო“-ს („ფილადო“-ს) სახელით და ადრეული (ახ.წ. I-III სს.) გალავნის კედლებისა და აბანოს (ახ.წ. I-III სს.) ნაშთების აღმოჩენა. ამავეზე მეტყველებს წერილობითი წყაროს - „მოქცევაი ქართლისაი“-ს ცნობა, რომ თბილისი, როგორც „ქალაქი -ციხე“ ახ.წ.368 წ. იხსენიება: „და მოვიდა ქრამ ხუარბორზად, სპარსთა მეფისა პიტიახში, ტფილისად ქალაქად, ციხედ. და ქართლი მისსა ხარკსა შედგა, და სომხითი და სივნიეთი და გუასპურაგანი [მოქცევაი ქართლისაი. 1975: 325] საყურადღებოა ის მოსაზრებებიც რომლის მიხედვითაც „ თბილისი ქართლის დედაქალაქ - მცხეთის აღმოსავლეთ კარიბჭეს წარმოადგენდა“ და „... უკვე ელინისტური ხანიდან თბილისის თანამედროვე ტერიტორიაზე მცხოვრები მოსახლეობა ინტენსიურად იყო ჩაბმული მსოფლიო ვაჭრობის სფეროში“ [გრძელიშვილი ი. 1961: 5], მდებარეობდა რა ინდოეთიდან ფასიდი-საკენ ერთიანი დიდი სავაჭრო სატრანზიტო ე.წ. „აბრემუმის გზის“ მონაკვეთზე [ლორთქიფანიძე ო. 1957: 382-383].

2. ახ.წ. პირველ საუკუნეებიდან თბილისის დღევანდელი ისტორიული „აბანოთუბანი“, გოგირდოვანი წყლებით, ლეღვთახევისა და მდ.წავკისის წყლის მიდამოების სამეფო

–„ციხის ბალებით“, ტყე ნადირითა და წყალთევზით სავსე, „ნალკოტის“ იდილიას ქმნიდა. ამ ადგილთანაა დაკავშირებული თბილისის შექმნასთან დაკავშირებული ვახტანგ გორგასლის ლეგენდებიც (ხოხობზე და ირემზე). ახალი მოსაზრებით (ნ. იზორია, მ.ძნელაძე) ლეგენდა ხოხობზე განვითარებულ შუასაუკუნეებში (თამარის ეპოქაში) უნდა შექმნილიყო, რაზედაც მრავლად დადასტურებულ მოჭიქულ ჭურჭლებზე ხოხობის გამოსახულებები უნდა მეტყველებდეს.

3. განსაკუთრებულად მიმზიდველი ბუნებრივი პირობები და ახლად აღმოჩენილი რომაული სამშენებლო ხელოვნების მაღალ დონეზე შექმნილი შთამბეჭდავი აბანოსა (თერმის) და დედაქალაქობამდელი ციხის გალავნის კედლის აღმოჩენა, ძეგლის მკვლევარებს აფიქრებინებთ, რომ შესაძლოა, „მცხეთის აღმოსავლეთ კარიბჭესთან“ ერთად ამ ადგილს სახელისუფლებო (სამეფო, საერისმთავრო) დასასვენებელი (სამკურნალო-სარეაბილიტაციო) რეზიდენციის ფუნქციაც ჰქონოდა მინიჭებული.

4. არსებული მონაცემების (წყაროები, ისტორიული კვლევები და ახალი არქეოლოგიური შედეგები) ანალიზი გვაფიქრებინებს, რომ მცხეთიდან თბილისში დედაქალაქის გადმოტანის მთავარი მიზეზი სვეტიცხოველში დავანებული ქრისტეს კვართის დაცვაში უნდა ვეძიოთ. შესაბამისად, მტრის პირველი გამანადგურებელი დარტყმა თავის თავზე, ახალ დედაქალაქს - თბილისს უნდა მიეღო. ისტორიული მონაცემები ადასტურებენ მეფე ვახტანგ გორგასლის მიერ ამ გადწყვეტილების მართებულობას.

5. თბილისის წმ. ორმოც სებასტიელ მონამეთას თავდაპირველი ეკლესია მეფე ვახტანგ გორგასლის მიერ V-VI სს. უნდა იყოს აშენებული.

2011 წელს, თბილისის წმ. ორმოც სებასტიელ მონამეთა მონასტრის ტერიტორიაზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრები დეკემბრის თვეში დამთავრდა, მაგრამ ძეგლის შესწავლა არ დასრულებულა.

ლიტერატურა:

გრძელიშვილი ი. ტყეშელაშვილი ო. 1961: თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები. თბილისი.

ლორთქიფანიძე ო. 1957: ინდოეთიდან შავი ზღვისაკენ მიმავალი სატრანზიტო-სავაჭრო გზის შესახებ. სმამ, ტ. XIX, №3, თბილისი.

ნიკოლაიშვილი ვ. 1993: კარსნისხევის მეთუნე-ხელოსანთა დასახლება. თბილისი.

ჟინვალი. 1964: არქეოლოგიური კვლევა-ძიება არაგვის ხეობაში, I. თბილისი.

საბანისძე იოანე. 1960: აბო თბილელის მარტვილობა. ჩს. თბილისი.

შატერდის კრებული X საუკუნისა. 1975: „მოქცევაი ქართლისაი“. თბილისი.

ცინცაძე ვ. 1958: თბილისი. თბილისი.

ძნელაძე მ., ხოხობაშვილი თ. 2009: თბილისის ნმ.ორმოც სებასტიელ მონამეთა ეკლესიის შესწავლისათვის. თსუ. ქრისტიანული კვლევები, II, თბილისი.

ჭილაშვილი ლ. ნაქალაქარი ურბნისი. 1964: თბილისი.

Дзnelадзе М. 2007: Археологические раскопки на территории Тбилисской церкви св. Сорока Себастьянских Мучеников. Археология, Этнология, Фолклористика Кавказа. Тбидиси.

Зеест И. 1960: Керамическая тара Боспора. Москва.

Лорткипанидзе М. 1991: Тбилиси (IV - начало XII вв.). Тбилиси.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

1. თბილისის ნმ. ორმოც სებასტიელ მონამეთას მონასტერი, საეთო ხედი მეტეხიდან. 2. აბანო – თერმა (I-III სს.), ხედი ჩრდილოეთიდან. 3. გათხრების საერთო გეგმა. 4. აბანო, გეგმა. 5.6. აბანო, ჭრილები. 7-14, 17 – აბანოში აღმოჩენილი კერამიკა (I-III სს.). 15. ამფორა №5 ქვევრიდან (IV ს.). 16. №1 და №2 ქვევრი (III-IV სს.). 18-36. აბანოში აღმოჩენილი კერამიკა (I-III სს.). 37-38. №1 და №2 ქვევრი (III-IV სს.). 39. ამფორა №5 ქვევრიდან (IV ს.). 40. ქვაჯვარი (V-VIII სს.)

I

1

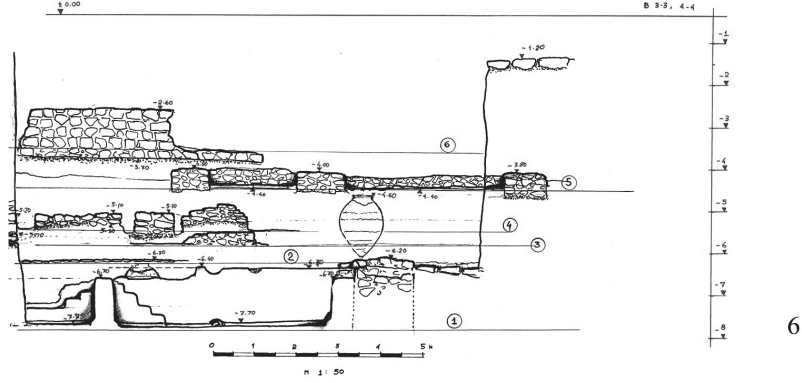
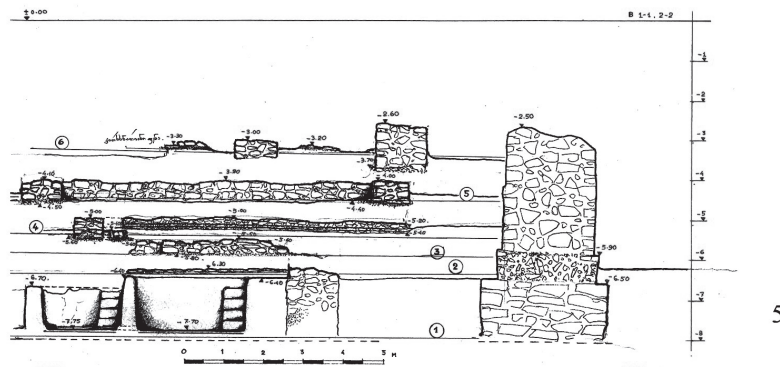
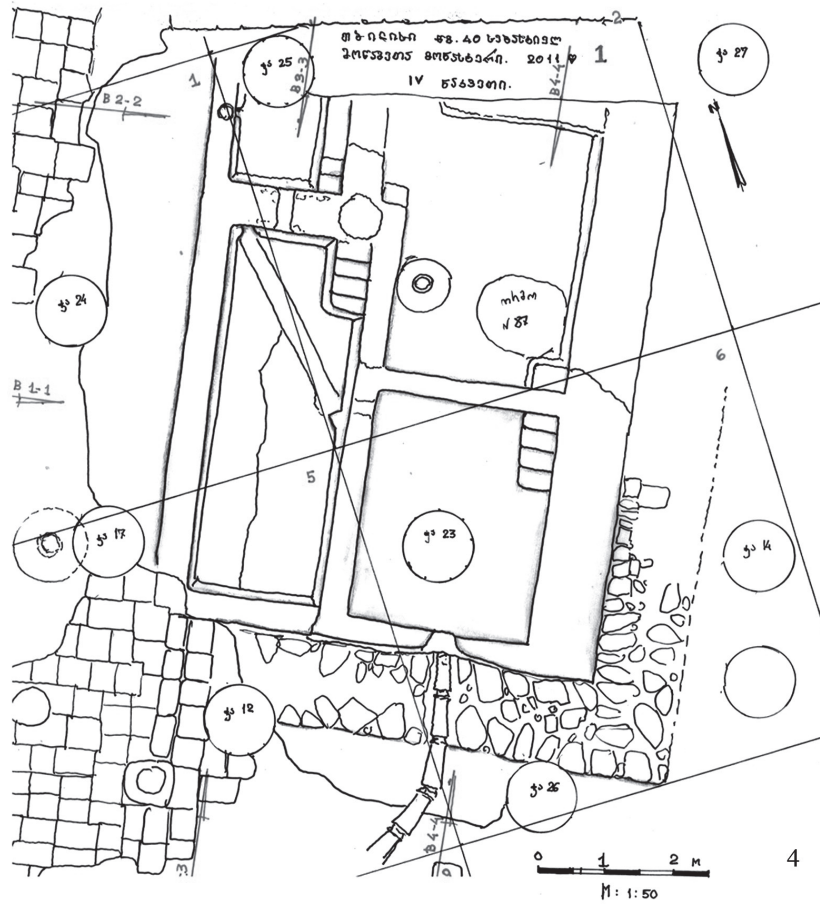

2

II

III

IV

7

8

9

10

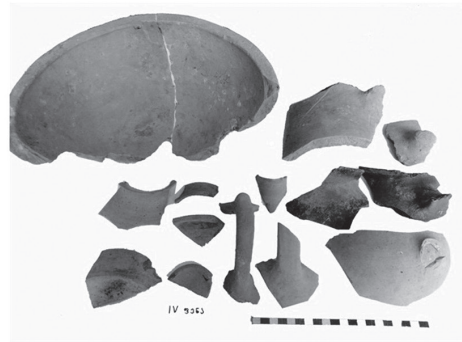
11

12

13

14

15

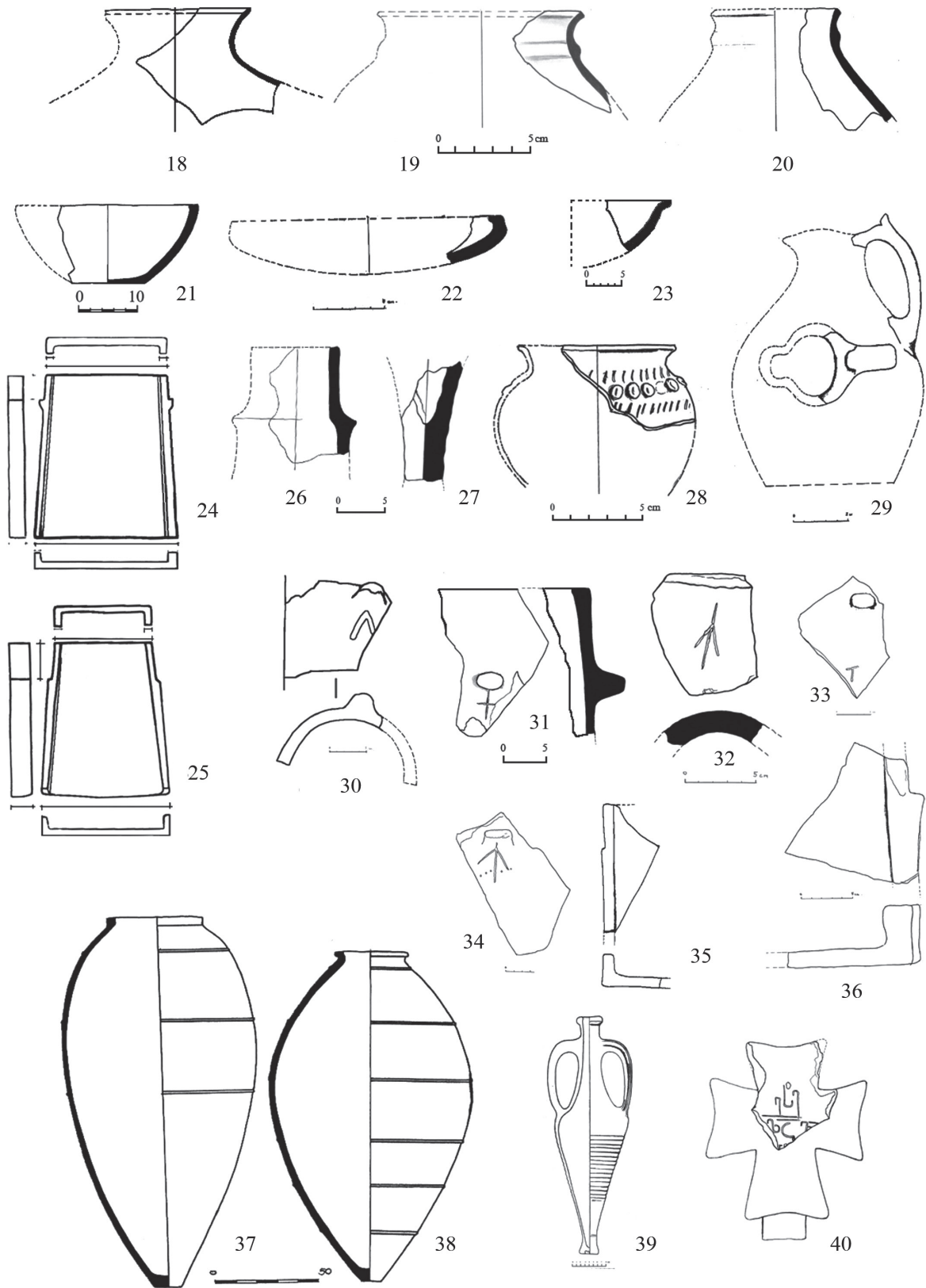

16

17

V

ვახტანგ შატბერაშვილი

ხევხმელას ხეობა ანტიკური ხანაში

მტკვრის მარჯვენა შენაკადი, მდ. ხევხმელა მდებარეობს შიდა ქართლში, კასპის რაიონში. ის სათავეს იღებს თრიალეთის ქედის ჩრდილო განშტოებაზე მდებარე რაზმითის მთიდან და მტკვარს სოფელ გრაკალთან უერთდება. ვახუშტი ბაგრატიონი მდ. ხევხმელას მოიხსენიებს როგორც ხოვლეს ხევს და გადმოგვცემს: „თეზმის დასავლით არს ხევი ხოვლესი, გამოსდის რაზმითის მთას, მოდის ჩრდილოდამ, ერთვის მტკვარს სამხრიდამ; არს ვენახოვანი, ხილიანი და ნაყოფიერი.“ [ქც 1973:342]. იოანე ბაგრატიონი თავის ნაშრომში „ქართლ-კახეთის აღწერა“ ხოვლეს ხევში ჩამოთვლის შემდეგ სოფლებს: „მდუღრის ხევი ან ხოვლის ხევად წოდებული: ხოვლე, გრაკალი, დოესი, აგარა ...“ [ბაგრატიონი ი. 1986:31]. ვახუშტი ბაგრატიონის რუკებზე ხოვლეს ხევში ერთგან მითითებულია საყავრე, ისციხე, ზესი, აბანო, ხოვლე, აგარა, დოესი, ყარაღაჯი და გრაკალი; მეორე რუკაზე კი საყავრე, ისციხე, აკეთი (ავკვეთი), ზესი, ხოვლე, აბანო, დოესი და გრაკალი [ბაგრატიონი ვ. 1997:30,74]. ამჟამად ხოვლეს (ხევხმელას) ხეობის არსებული სოფლებია: საყავრე, ფიცესი, ზენადრისი (დაცარიელებულია), ხოვლე, დოესი, თელიანი (ძველი ყარაღაჯი) და გრაკალი. ხეობას აღმოსავლეთიდან და ჩრდილოეთიდან თეძამი და მისი ხეობის სოფლები, აგრეთვე თეძამ-ხევხმელას წყალგამყოფი ქედი, დასავლეთიდან კი ატენის ხეობის წყალგამყოფი ქედი საზღვრავს. ხეობაზე გადის თრიალეთ-შიდა ქართლის, აგრეთვე თეძამისა და ტანას ხეობების დამაკავშირებელი გზები, სამხრეთით კი მტკვრის ხეობის გასწვრივ მდებარე გზაა, რომელიც ანტიკური ხანისა და შუასაუკუნეების განმავლობაში მდინარის მარჯვენა ნაპირს მიუყვებოდა.

ხევხმელას (ხოვლეს) ხეობა გვიანბრინჯაოს ხანიდან ჩანს დასახლებული. დაფიქ-

სირებულია ამ პერიოდის სამი გორანამოსახლარი, რომლის ცენტრი ხოვლეგორა უნდა ყოფილიყო [მუსხელიშვილი დ. 1977:40, 41]. IV საუკუნიდან ხოვლეგორაზე ცხოვრება შეწყდა და მოსახლეობამ სამხრეთით, ხეობის სიღრმეში აინაცვლა. ხოვლეს ხევის სამხრეთი ნაწილი ინტენსიურად ჩანს ათვისებული ელინისტურ ხანაში, ხოლო გვიან ანტიკური ხანის მასალების მიხედვით აქ მნიშვნელოვანი დასახლება უნდა ყოფილიყო. ადრე შუასაუკუნეებში ხოვლეს ხევი, როგორც ჩანს, ატენის ხეობის ადმინისტრაციულ ერთეულში (რომელიც მთელ გაღმამხარს მოიცავდა) [მუსხელიშვილი დ. 1977:192-193], XV საუკუნეში ეს მხარე საჯავახოს, XV-XVIII საუკუნეებში კი საჯავახოსა და საციციანოს შემადგენლობაში შედიოდა [გვასალია ვ. 1983:120, 121, 126].

ხეობაში სხვადასხვა პერიოდის არაერთი არქეოლოგიური ძეგლია, რომელთა ნაწილიც შესწავლილია. 1954-61 წლებში ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ექსპედიციამ მდ. ხევხმელას მარცხენა ნაპირზე, სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით, სანიორე ქედის ბოლოში შეისწავლა მრავალფენიანი, ქრ.წ. XIV-IV საუკუნეების ნამოსახლარი „ხოვლეგორა“ [მუსხელიშვილი დ. 1978], სადაც 8 სტრატეგრაფიული ჰორიზონტი (VIII-VII — ქრ.წ. XV-XIV სს; VI — ქრ.წ. XIII ს; V - ქრ.წ. XII-X სს; IV - ქრ.წ. IX-VII სს; III - ქრ.წ. VI ს; II - ქრ.წ. V ს.; I - ქრ.წ. IV ს.) დადასტურდა. ხოვლეგორას სამხრეთით, 500 მეტრში, ამავე ექსპედიციამ გათხარა ქრ.წ. IX-VIII, VII-VI, V-IV საუკუნეების სახელოსნო უბნები და ქრ.წ. XIV-VI საუკუნეების სამაროვანი [ს ი კ ძ ა 1990:225]. სახელოსნო უბნის სამხრეთით 100 მ-ში აღმოჩნდა ელინისტური ხანის დასასრულის საკულტო ნაგებობის

ნაშთი [გვასალია ჯ. 1972:42-50]. ხევხმელას ხეობაში, სადაზვერვო თხრილები გაავლეს კიდევ ორ გორა-ნამოსახლარზე: კენჭიყარა-სა (მდებარეობს ხოვლეს სამხრეთით, 2 კმ-ში) და ავკეთის გორაზე (ხოვლეს დასავლეთით, 3,5 კმ-ში), სადაც ხოვლეგორას სინქრონული ფენები დადასტურდა, თუმცა, იქ სოფლის განვითარება და მისი გორის ფარგლებს გარეთ გასვლა არ ჩანს [მუსხელიშვილი დ. 1977:40, 41]. ამავე წლებში გაითხარა სოფლის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე, ქრ.წ. III ათასწლეულის შუახანების ყორღანი [გრიგოლია 1958:41], რომლის მასალაც ქართლში შესწავლილ სხვა რამდენიმე ძეგლთან ერთად უმნიშვნელოვანესია ადრეული ყორღანული კულტურის ბედენური და მარტყოფული ეტაპების მონაცვლეობის (თუ თანაარსებობის) საკითხის გარკვევისათვის [ჯაფარიძე ო. 1998:148-150; ორჯონიკიძე ალ. 2002:23; Кахиани К., ... 1991:66]. ასევე მნიშვნელოვანია 1974 წელს, კავთისხევის ექსპედიციის მიერ, სოფ. დოესთან გათხრილი ადრებრინჯაოს ხანის ყორღანიც [Шатберашვილი 3. 1976]. 1976 წელს კავთისხევის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ სოფ. ხოვლეში, ადგილ ზესურე-ბზე აწარმოა არქეოლოგიური დაზვერვები, სადაც პლანტაჟის დროს დაზიანდა სამაროვანი. მისი ტერიტორია დაახლოებით 2 ჰა იყო. სამაროვანზე წარმოდგენილი იყო გვიანბრინჯაოდან ადრეშუასაუკუნეებამდე პერიოდების სამარხები [Цкитишвили Г., ...1979:117-130]. 2004 წელს მინის სამუშაოებისას დაზიანდა დიდი ზომის აკლდამა, რომელიც კასპის მუზეუმის თანამშრომლებმა განმინდეს და შემდეგ მისი დაცვის მიზნით მიწით დაფარეს [Shatberashvili V. 2009]. 2008 წელს საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიის ცენტრის ექსპედიციამ სოფლის მიდამოებში არქეოლოგიური დაზვერვები აწარმოა, აგრეთვე გათხარა 2004 წელს შემთხვევით მიკვლეული გვიანანტიკური სამარხის მიმდებარე ტერიტორია (დანვრილებით იხ. ქვემოთ). 2011-2012 წლებში ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნი-

ვერსიტეტის ექსპედიციამ (ხელმ. ვ. ლიჩელი) ხოვლეგორაზე მცირემასშტაბიანი სამუშაოები ჩაატარა: გაინმინდა ძეგლის ადრე გათხრილი ნაწილი და რამდენიმე ძველი თხრილი გაფართოვდა.

ქვემოთ ჩვენ მიმოვიხილავთ ხოვლეს (ხევხმელას) ხეობაში არსებულ, ანტიკური ხანის არქეოლოგიურ ძეგლებს.

ხოვლეგორას III ჰორიზონტზე (ქრ.წ. VI ს.) შეიმჩნევა გარკვეული სიახლეები: გორას თხრილთან ერთად ქვის დიდი გალავანი შემოავლეს. გაჩნდა ინტერიერის ახალი ელემენტები — შუა ცეცხლი, ლუმელთან ახლოს ქვის მაგიდა, კედლის გასწვრივ სკამი. ერთ სათავსოში დადასტურდა კედლებისა და იატაკის ჭილოვით მოგების ფაქტი. ჩნდება მილიანი და სამტურჩა დოქები, გრძელტანიანი ქილები. გაჩნდა კერამიკის შემკობის ახალი წესი - ჭურჭლის შეღებვა წითელი საღებავით. ზედა, II და I ჰორიზონტებში წითლად გამომწვარი და წერნაქით შეღებილი კერამიკა შავად გამომწვარს მნიშვნელოვნად აღემატება [მუსხელიშვილი დ. 1978:57-59; ს ი კ ძ ა 1990:224-225].

ხოვლეს სამოსახლოს ბორცვიდან სამხრეთ-დასავლეთით, 500-600 მეტრში მდებარე მინდორზე, ადგილ დუბეში, 1960 წელს ჩატარებული გათხრებისას აღმოჩნდა ქვის კედლებისა და თიხით შელესილი ძეგური ნაგებობის ნაშთები. ნაგებობას ხანძრის კვალი ემჩნეოდა. დამწვარ ფენაში აღმოჩენილი ნივთების ნაწილს ცეცხლში ყოფნის კვალი ეტყობოდა, ნაწილს კი არა. ამ ნივთებს შორის აღსანიშნავია ოქროს ორნამენტირებული გარსაკრავი, ვერცხლისაგან დამზადებული ადამიანის ხელისა და ფეხის სტილიზებული გამოსახულებები, მინისა და სარდიონის მძივები და მძივსაკიდები, ბრინჯაოს სხვადასხვა ფორმის ზარაკები, აგრეთვე ვერცხლის ფირფიტების ნატეხები, რომელიც ჯ. გვასალიას აზრით, ხარის გამოსახულებას უნდა წარმოადგენდეს და რიტუალური დროშის ნაწილები უნდა იყოს. ძეგური ნაგებობა კი, „ხატის“ („ჯვრის“) ნაგებობის ნაშთი

უნდა იყოს [გვასალია ჯ. 1972:47-49]. აღმოჩენილი მასალა ელინისტური ხანითაა დათარიღებული.

1976 წელს კავთისხევის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ სოფ. ხოვლეში, ადგილ ზესურებზე (ტაბ. I₆) გათხარა გვიანანტიკური ხანის ოთხი სამარხი, რომელთაგან ერთ-ერთი, № 1 კერამიკული ფილებით ნაგები მდიდრული სამარხი იყო, დანარჩენი სამარხები კი ქვის ფილებით იყო აშენებული. № 1 სამარხში ერთმანეთთან ზურგმექცევით, ორი მიცვალებული ესვენა. საინტერესოა სამარხის ინვენტარიც: 1. საყურე, ოქროსი, რკალგახსნილი; 2. ბეჭედი, ვერცხლის, მასიური, გემიანი; 3. ბეჭედი, ვერცხლის; 4. მძივები (96 ც.); 5. მონეტა, ავგუსტუსის; 6. მონეტა, გოტარზესი; 7. რიტონი, ვერცხლის (ტაბ VII₃); 8. დოქი, წითლად გამომწვარი, სფერულტანიანი, ყელზე რელიეფური ზოლით; 9. დოქი, წითლად გამომწვარი, მსხლისებური; 10. დოქი, შავად გამომწვარი, სფერულტანიანი, დაბალყელიანი; 11. ფიალა, წითლად გამომწვარი, მაღალქუსლიანი; 12. ფიალა, შავად გამომწვარი, მაღალქუსლიანი. სამარხი II-III საუკუნეებით თარიღდება [Цкитишвили Г., ... 1979:117-130]. მასალის ნაწილი საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში ინახება, ხოლო ვერცხლის რიტონი კი კასპის მუნიციპალურ მუზეუმშია დაცული.

2004 წელს ზესურების სამარხების ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მშრალი ხევის, ზესხევის პირას (ტაბ. I₂), წყალსადენი მილის გაყვანისას დაზიანდა ქრ.წ. III საუკუნის მდიდრული აკლდამა [შატბერაშვილი ვ. 2008].

2008 წელს ამერიკის შეერთებული შტატების საელჩოს ფინანსური დახმარებით სოფ. ხოვლეში საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ექსპედიციამ ჩაატარა არქეოლოგიური კვლევა-ძიება (იხ. შენიშვნა 1), რომელიც ითვალისწინებდა ზესხევეზე 2004 წელს შემთხვევით მიკვლეული მდიდრული აკლდამის (ქვემოთ, სამარხი № 1) მიდამოებში საძიებო თხრილების გაკეთებას სავარაუდო სამაროვნის მისაკვლევად და მისი ფართობის

დასადგენად. ივარაუდებოდა, რომ ახლომახლოს ნასახლარიც უნდა ყოფილიყო. სამუშაო ტერიტორია, გამოყოფილი სახსრების გათვალისწინებით, შემოიფარგლა ორი, ერთმანეთის მეზობლად არსებული ნაკვეთით: სახელმწიფოს კუთვნილი 1325 მ² (სამხრეთი უბანი – აკლდამის აღმოჩენის ადგილი, ტაბ. I₂) და ადგილობრივი მოსახლის, პავლე ჯანანაშვილის ეზო (3724 მ², ჩრდილოეთი უბანი, ტაბ. I₁), სადაც 2003 წელს, მეპატრონის მიერ ეზოს ტრაქტორით მოსწორებისას, ზედაპირიდან 0,5 მეტრში დაზიანდა ქვის სამარხი. ამავე ნაკვეთზე აშენებული სახლის სარდაფის კედლის ქრილში კულტურული ფენის ნაშთია შემორჩენილი.

არქეოლოგიურ გათხრებს წინ უძღოდა ტოპოგრაფიული და გეოფიზიკური სამუშაოები (იხ. შენიშვნა 2), რის შედეგადაც გამოიკვეთა რამდენიმე ანომალური უბანი, სადაც დაახლოებით 1 მ-ის სიღრმეზე სავარაუდო ძეგლები უნდა ყოფილიყო [ჯახუტაშვილი მ., ... 2009]. შესაბამისად, განისაზღვრა გათხრების გეგმა: ანომალურ უბნებზე უნდა გავლებულიყო საკონტროლო თხრილები.

ჩრდილოეთ უბანზე, თხრილის დასავლეთ ნაწილში, 0,5-07 მ-ის სიღრმეზე გამოიკვეთა ორი ქვაყუთი და სამი ორმოსამარხი (ტაბ. II). როგორც ზემოთ ითქვა, აქ ერთი სამარხი ბულდოზერს დაუზიანებია. სამარხში აღმოჩენილი დოქი ეზოს პატრონმა კასპის მუზეუმს გადასცა. დოქი წითელი ანგობითაა დაფარული, წრიულპირიანია, აქვს სფერული ტანი და დაბალი ყელი, რითაც ქრ.წ. II-I საუკუნეების ნაკეთობებს ემსგავსება. როგორც ჩანს, ეზოს მოსწორებას სხვა სამარხებიც შეენირა — ორმოსამარხები დეფორმირებული იყო. იქ მოპოვებული კერამიკის ნაწილი ნაკლული იყო და ახალი გადანატეხების კვალი ემჩნეოდა. სამარხების ნუმერაცია დავინწყეთ 2-დან, რადგან №1 2004 წელს შემთხვევით მიკვლეულ მდიდრულ აკლდამას ეწოდა.

სამარხი № 2 მცირე ზომის, მომრგვალებული ფორმის, სამხრეთ-დასავლეთიდან

ჩრდილო-აღმოსავლეთით დამხრობილი, დაზიანებული ორმოსამარხი იყო (ზომები -0,4X0,5 მ.) (ტაბ. II №2). სამარხში, მოხრეშილ და მოსწორებულ ნიადაგზე დაკრძალული იყო 5-7 წლის ბავშვი. ძვლები არეული და დაშლილი იყო, დაფიქსირდა ქვედა ყბის ძვალი, კბილები და ნეკნები.

ინვენტარი: (ტაბ. III 1) 1. მძივები, მოლურჯო-მოცისფრო მინის, წვრილი, მრგვალი ფორმის, 26 ცალი; 2. მძივები, შინდის კურკის ფორმის, თეთრი, 4 ცალი; 3. მძივები, მილისებური, თეთრი მინის, 5 ც.

სამარხი № 3 (ტაბ. II₃) დაზიანებული ქვაყუთია (ზომები - 1X0,6 მ, 3-0,5 მ), რომელიც დამხრობილი იყო სამხრეთ-დასავლეთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით. იგი შეკრული და გადახურული იყო კირქვის ფილებით. გადახურვის ფილა რამდენიმე ნაწილად დამტვრეული დაგვხვდა, მისი ჩრდილო-დასავლეთი მხარე კი გადანეული იყო. კედლები ყველა მხრიდან საჭეკი ქვებით იყო გამაგრებული. როგორც ჩანს, სწორედ ამ სამარხიდან უნდა მომდინარეობდეს ნაკვეთის პატრონის, პ. ჯანანაშვილის მიერ კასპის მუზეუმისათვის გადაცემული ნითლად შეღებილი დოქი (ტაბ. III₆). მისივე თქმით, სამარხში ძვლები დაშლილი და ფქვილად ქცეული იყო, რაც პრეპარაციისას დადასტურდა და ძვლის აღება შეუძლებელი გახდა. სამარხი სამშენებლო ნაგვით იყო ამოვსებული, თუმცა მასში მაინც დაფიქსირდა რამდენიმე ნივთი:

1. სამაჯური, ბრინჯაოსი, წვრილი, ოვალურგანივკვეთიანი, თავებში ოდნავ შემსხვილებული, ზურგშეზნექილი, სამ ნაწილად გატეხილი (ტაბ. III₂); 2. კერამიკის უსახო ფრაგმენტები (როგორც ჩანს, სამარხში გვიანაა მოხვედრილი); 3. ხატისუღელი, რკინის, სამი ფრაგმენტი (ტაბ. III₅); 4. მძივი, თეთრი მინის, მრგვალი, 1 ც. (ტაბ. III₄); 5. რგოლი, ვერცხლის (ტაბ. III₃).

თუკი დავუშვებთ, რომ ნითლად შეღებილი დოქი, რომელიც კასპის მუზეუმს გადაეცა, ამ სამარხის კომპლექსში შედიოდა, მაშინ სამარხის სავარაუდო თარიღი ქრ.წ. II

- I საუკუნეები უნდა იყოს.

სამარხი № 4 (ტაბ. II₄) ჩრდილო უბანზე ყველაზე კარგად იყო დაცული. ნაგები იყო კირქვის ფილებით: კედლები ოთხი ფილისაგან იყო შეკრული, საჭეკი ქვებით გამაგრებული (ზომები - 1,3X0,9 მ, h - 0,45 მ) და რამდენიმე ნაწილად დაშლილი ერთი ფილით იყო გადახურული. იგი დამხრობილი იყო ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისაკენ. სამარხის სამხრეთი კედლის გარეთ, მოწყობილი იყო სააღაპე, რომელზედაც ბრტყელი ქვა იდო, მის ქვეშ კი წვრილფეხა საქონლის ფეხის ძვლები იყო. სამარხში ერთი მიცვალებული ესვენა, ძვლები ძლიერ დაზიანებული იყო, შემორჩენილი იყო ქვედა ყბის ფრაგმენტი შენარჩუნებული კბილებით და წვივის ძვლის დაზიანებული ფრაგმენტი. ძვლები, სავარაუდოდ, ახალგაზდა ქალისაა.

ინვენტარი: 1. დოქი, გამომწვარი მოვარდისფროდ, ნითელი ანგობით დაფარული, ზედაპირზე ემჩნევა შავი ჰორიზონტალური და ვერტიკალური ზოლები, რომლებიც გაპრიანებისას უნდა წარმოქმნილიყო. პირი წრიულია, მუცელი მომრგვალებული, კალთა გრძელია და ძირისაკენ მკვეთრად ვიწროვდება. ოდნავ აწეული ყური პირსა და მხარზეა მიძერნილი. (ტაბ. III₁₃); 2. სამაჯური, ბრინჯაოსი, წვრილი, ოვალურგანივკვეთიანი, თავებში ოდნავ შემსხვილებული, ზურგშეზნექილი (ტაბ. III₁₆); 3. სამაჯური, რკინის, ფრაგმენტები (ტაბ. III₇); 4. ბეჭედი, რკინის, მასიური, ფარაკიანი (ტაბ. III₈); 5. ბეჭედი, რკინის, მასიური, ფარაკიანი (ტაბ. III₁₀); 6. ბეჭედი, რკინის, მასიური, ფარაკიანი, ფრაგმენტები (ტაბ. III₁₄); 7. რგოლი, ბრინჯაოსი, ფრაგმენტი (ტაბ. III₁₁); 8. საკინძი, ბრინჯაოსი (ტაბ. III₁₅); 9. რგოლი, ვერცხლის, ნაკლული (ტაბ. III₁₂); 10. სამაჯური, რკინის, ფრაგმენტები, დაშლილი და კოროზირებული (ტაბ. III₉). სამარხი ქრ.წ. III - II საუკუნეებისა უნდა იყოს.

სამარხი № 5 (ტაბ. II₅) ორმოსამარხია, რომელსაც დასავლეთიდან და ჩრდილოეთიდან შემორჩენილი ჰქონდა ქვის ზღუდეები, სამხრეთით კი ერთი ქვა საზღვრავდა. იგი

დაზიანებული იყო. როგორც ჩანს, ეზოს მოსწორებისას ბულდოზერს ეს სამარხიც დაუზიანებია, რადგან აქ მოპოვებული კერამიკულ მასალას ახალი გადანატეხები ეტყობა და ფრაგმენტულია. მისი ჩრდილოეთი კედელი № 3 სამარხიდან სამხრეთით, 0,5 მეტრში იყო. სამარხის იატაკი თიხატყეპნილი იყო. დაფიქსირდა 4-5 წლის ბავშვის კბილები.

ინვენტარი (ტაბ. IV): 1. ჭურჭლის ფრაგმენტები, სავარაუდოდ ლეკითოსისა, ნითლად გამომწვარი და შავლაკიანი, შემორჩენილია ფართო, ძაბრისებური პირი და ვიწრო ყელი. ბრტყელი სახელური მიძერწილია პირის ქვედა მხარეს. ჭურჭლის ტანი დაკარგულია, ქუსლის ფრაგმენტი დაბალი და წრიულია (ტაბ. IV₂); 2. ჯამის ფრაგმენტები, ჩალისფრად გამომწვარი და ნითლად მოხატული, (ტაბ. IV₁); 3. სამაჯური, რკინის, (ფრაგმენტები) (ტაბ. IV₃); 4. საკინძი, რკინის (ფრაგმენტები) (ტაბ. IV₄); 5. სასაფეთქლე რგოლი, ვერცხლის (ტაბ. IV₅); 6. სასაფეთქლე რგოლი, ბრინჯაოსი (ტაბ. IV₆); 7. ზარაკები, ბრინჯაოსი, ცილინდრული, რკინის ენიანი (5 ც.) (ტაბ. IV₇₋₁₁); 8. ზარაკი, ბრინჯაოსი, ნახევარსფერული (ტაბ. IV₁₂); 9. მძივ-საკიდი, ქალცედონის, მრავალნახნაგა (ტაბ. IV₁₃); 10 მძივები, სარდიონის, სფერული, 2 ც. (ტაბ. IV₁₄); სამარხი ქრ.წ. III-II საუკუნისა უნდა იყოს.

სამარხი № 6 (ტაბ. II₆) ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ დამხრობილი, დაზიანებული და დეფორმირებული, ქვაყრილიანი ორმოსამარხია, რომლის სამხრეთი კუთხე შემოფარგლული იყო კირქვის თხელი ფილებით. აღმოჩნდა ზედაპირიდან 0,5 მეტრის სიღრმეზე. სამარხში შემორჩენილი იყო პოსტკრანიალური ნაწილის – წინა მხრის ძვლის ორი ძლიერ დაზიანებული ფრაგმენტი, აგრეთვე კერამიკის უსახო ფრაგმენტები და ბრინჯაოს რგოლი.

სამხრეთ უბანზე (ტაბ. I₂), გეოფიზიკოსების მითითებულ ანომალურ უბნებზე გაიჭრა 3 (№№ 2, 3, 4) თხრილი.

თხრილი № 2 (ტაბ. V) მდებარეობს სამხრეთი უბნის უკიდურეს, სამხრეთ-აღ-

მოსავლეთ, ნაწილში, მშრალი ხევის, ზესხევის პირას. აქ, გეოფიზიკოსების დასკვნის თანახმად, ზედაპირიდან დახლოებით 0,6-0,8 მეტრში საგულვებელი იყო ანომალია, რომელიც 4,5X5 მ-ის ფართობისა უნდა ყოფილიყო [ჯახუტაშვილი მ., ... 2009]. ფერდობი აღმოსავლეთისაკენაა დაქანებული. ხევის პირას გზაა გაჭრილი, რომელიც ფერდობიდან 1,5 მეტრით დაბლაა. მდიდრული აკლდამა ფერდობისა და გზის მიჯნაზე, წყალსადენი მილის გაყვანისას აღმოჩნდა. თხრილი გაიჭრა 2004 წელს შემთხვევით აღმოჩენილი აკლდამის (რომელიც მისი დაცვის მიზნით მაშინვე მიწით დაიფარა) მოსაძიებლად. (ზომები - 10X9 მ, სიღრმე - 2,6-2 მ). 0,6 მ-ის სიღრმეზე გეოფიზიკოსების მიერ მოწოდებული ინფორმაცია დადასტურდა - გამოჩნდა უსისტემოდ გაფანტული ქვები და ქვაყრილები, რომელთა ფუნქციის განსაზღვრაც ვერ მოხერხდა. ქვის ყრილები და რიგები უფრო ღრმად, 2 მეტრის სიღრმემდე ჩნდებოდა. მართალია ზოგიერთი ქვა დამუშავებული იყო, მაგრამ აქ არც ნაგებობისა და არც სამარხის კვალი არ ჩანს. შესაძლოა, ეს ადგილი მდიდრული აკლდამის მშენებლობის დროს იქნა დაზიანებული და არეული. ნაყარი ფენის ქვევით, თხრილის მთელ სიღრმეზე, ერთმანეთში არეული მოყვითალო თიხნარი და ქვიშანარევი მიწა გვხვდებოდა. თხრილში აღმოჩენილი კერამიკიდან რამდენიმე ფრაგმენტზე შემორჩენილია ნითელი საღებავით დატანილი ორნამენტი (ტაბ. VI₁₋₉). მათ შორის აღსანიშნავია ერთი ჭურჭლის ნატეხზე არსებული სამკუთხედები (ტაბ. VI₉), რაც ზოგადად, ქრ.წ. IV-III საუკუნეებისათვისაა დამახასიათებელი. მნიშვნელოვანია თხრილში აღმოჩენილი ნითლად შეღებილი, ქრ.წ. II-I საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი, ღარიანი და გვერდებაკეცილი კრამიტების (ტაბ. VI₁₈₋₂₁), აგრეთვე სხვადასხვა ჭურჭლის – ქვევრების, დერგების, დოქებისა და ქოთნების ფრაგმენტები (ტაბ. VI₁₀₋₁₇). თხრილში მოპოვებული კერამიკა ძირითადად ქრ.წ. III-I საუკუნეებს მიეკუთვნება. ოსტეოლოგიური

მასალა მიგვანიშნებს, რომ აქ შესაძლებელია, სამარხიც ყოფილიყო – 2 მეტრის სიღრმეზე, თხრილის ცენტრალურ ნაწილში ადამიანის ძვლები დაფიქსირდა: ერთი მოზარდის, მეორე კი მოზრდილი ადამიანის ლულოვანი ძვლის ფრაგმენტია. როგორც ჩანს, ისინი ან ჩამორეცხილი უნდა იყოს, ანდა დაზიანებული სამარხის ნაშთს წარმოადგენს. პალეო-ზოოლოგიური მასალიდან აღსანიშნავია ცხვრის, თხის, ძროხის, ძაღლისა და ირმის ძვლები [ბენდუქიძე ოლ. 2009].

თხრილის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში ჩვენს მიერ შესწავლილ იქნა 2004 წელს შემთხვევით აღმოჩენილი აკლდამა (ტაბ. VII_{1,2}). სამარხი გადახურული იყო კირქვის დიდი ზომის ორი ფილით, რომელთაგან ერთს ოთხკუთხა ფორმა ქონდა და ზედაპირი კარგად იყო დამუშავებული (ზომები: 3X0,9 მ, ფილის სისქე 0,15 მ), მეორე კი არასწორი ფორმის, შედარებით უხეშად დამუშავებული იყო (ზომები: მაქს. სიგრძე 3,1 მ, მაქს. სიგანე 2,3 მ, ფილის სისქე 0,15 მ). სახურავის ფილები სამარხის ზომებს ბევრად აღემატებოდა და ისეთი მიმართულებით იდო, რომ შთაბეჭდილება იქმნებოდა, თითქოს სამარხი ჩრდილო-ჩრდილო დასავლეთ – სამხრეთ-სამხრეთ-აღმოსავლეთ ღერძზე იყო დამხრობილი (ტაბ. VII₁). ფილების ალების შემდეგ გამოიკვეთა აკლდამის ზომები და მისი დამხრობა. იგი წარმოადგენს ოთხი ვერტიკალურად დაყენებული, კირქვის ფილისაგან შეკრულ მართკუთხა ფორმის ქვაყუთს (გრძივი ფილების ზომა 252 სმ; განივი ფილებისა - 160 სმ), რომელიც აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენაა დამხრობილი. მდგრადობისათვის სიგრძივ ფილებში ამოკვეთილია საგანგებო ტრაპეციული ფორმის ღარები (ნარიბანდები), რომლებშიც ჩასმულია განივი ფილები. ასევე, კონსტრუქციის სიმტკიცისათვის გრძივი კედლების გასწვრივ გარეთა მხრიდან მინაში ვერტიკალურადაა ჩაშვებული სამი „საჭექი ქვა“ (ზომები: 25X18X20 სმ), რომლებიც გრძივი კედლების გასამაგრებლად იყო განკუთვნილი. აკლდამის იატაკზე

იდო ქვის ბრტყელი ფილა (ზომები: 140X90X16 სმ), რომელიც, როგორც ჩანს, კედლების აგების შემდეგ იყო ჩადგმული სამარხში. იგი ქვაყუთის მთელ ფართობს ვერ ავსებს და დარჩენილი სივრცეზე მცირე ზომის ფილებითაა შევსებული. შესაძლოა, ქვის ფილის იატაკად დაგება აკლდამის კონსტრუქციის შეკვრის დროს გადაწყდა, რადგან მას შერჩენილი აქვს 18-20 მმ-ის შვიდი ფოსო და მათგან გაჩენილი ბზარი, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ფილა თავდაპირველად სხვა, უფრო მცირე ზომის აკლდამისთვის იყო განკუთვნილი. ფილების ზედა სიბრტყეები და გვერდები კარგადაა დამუშავებული, ქვედა სიბრტყეები კი დაუმუშავებელია. სამარხი ნაგებობისათვის გამოყენებულია ადგილობრივი ჯიშის ქვა, რომელიც მრავლად მოიპოვება ხოვლეს სამხრეთით, მდ. ხეხმელას ხეობის მოპირდაპირე ფერდზე. მისთვის დამახასიათებელია ფენოვანი სტრუქტურა, დამუშავების დროს იგი ადვილად იშლება 20-10 სმ-იან ფენებად, რაც მისი მოპოვების პროცესსაც აადვილებს. დედაქანიდან სამშენებლო ბლოკების გამოსაცალკევებლად აქ გამოყენებულია ქვის დამუშავების ხერხი, რომელიც ძველ სამყაროში საყოველთაოდ იყო ცნობილი. ქვის მასივში არჭობდნენ ხის სოლებს, ხოლო ზემოდან ასხამდნენ წყალს. ხე ფართოვებოდა, ჩნდებოდა სასურველი მიმართულების ნაპრალი და ფილა ადვილად ცილდებოდა ძირითად ქანს. ქვის მოპოვების ამ ტექნიკაზე მიუთითებს იატაკისა და სამხრეთის ვერტიკალური ფილის ძირზე შემორჩენილი ფოსოების რიგი [ფავლენიშვილი ლ. 2009].

2004 წლის შემთხვევითი აღმოჩენის შემსწრე ადგილობრივი მოსახლეობის გამოკითხვის შედეგად მოხერხდა დაკრძალულის პოზის განსაზღვრა (სამარხი 2004 წელს განმინდეს და მიცვალებულის ძვლები ამოიღეს კასპის მუზეუმის თანამშრომლებმა, მათვე შეაგროვეს ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ სამარხიდან ამოღებული ნივთები [დანვრილებით იხ. შატბერაშვილი ვ. 2008:87]). იგი იწვა გაშოტილი, თავით დასავ-

ლეთისაკენ, სამარხის ჩრდილოეთ ნაწილში. ინვენტარი მის გარშემო ისე იყო განლაგებული, რომ სამარხის სამხრეთი ნაწილში ადგილი კიდევ ერთი ადამიანის დასაკრძალავად რჩებოდა. 2009 წელს მოხერხდა მისი ანთროპოლოგიური შესწავლა. გაირკვა, რომ სამარხში დაკრძალული იყო 25-30 წლის, 1,64 მეტრის სიმაღლე ქალი. ინდივიდის როგორც კრანიანულ, ისე პოსტკრანიანულ ნაწილზე დაზიანებები კონცენტრირებული იყო მარჯვენა მხარეს. მარჯვენა ბეჭის არეში ჩანდა მჭრელი იარაღით მიყენებული ნაიარევი. დაზიანებული იყო ნეკნები, ნაიარევის ნაწილი დაფარული იყო ძვლის თხელი, ე.წ. საკომპენსაციო ფირფიტით, რაც ნაწილობრივი შეხორცების პროცესზე მიუთითებს. ეს დაზიანება გარდაცვალების მიზეზი შეიძლება ყოფილიყო. ინდივიდს ჭრილობის მიღებიდან გარკვეული დრო, სავარაუდოდ 2-3 თვე უნდა ეცოცხლა. მიღებული პარამეტრებითა და მორფოლოგიური ნიშნებით ინდივიდი უფრო იხრება სამხრეთ ევროპული ტიპისაკენ, სუსტად გამოხატული მცირეაზიური ნიშნებით [ლომოური ქ. 2009].

სამარხის განმენდისას, გარდა მისი კონსტრუქციის გარკვევისა, აკლდამის კუთხეებში, იატაკის ქვეშ შორის დარჩენილ, მინით ამოვსებულ სივრცეში აღმოჩნდა რამდენიმე ნივთი: 1. მძივი, ოქროსი, 12 წახნაგა; 2. მძივები, ძონის, ბიკონუსური (3 ც.) და შინდის კურკის ფორმის (4 ც.), მინის ჭურჭლის ფრაგმენტი, გამჭვირვალე, მომწვანო ფერის; მონეტა, ვერცხლის, იმპერატორ ავგუსტუსის დენარი. ქვემოთ მოკლედ აღვწერთ სამარხში 2004 წელს აღმოჩენილ ინვენტარს [დანვრილებით იხ. შატბერაშვილი ვ. 2008:87-96, ტაბ. I - V].

1) კოჭობი - თიხის, მოვარდისფრო.; 2) ჭურჭელი - მომწვანო მინის, ორ ყურიანი (2 ცალი); 3) სანელსაცხებლები - მინის (5 ცალი); 4) სურა - გაუმჭვირვალე თეთრი მინის, მოხატული, ოქროფენილი (2 ც.); 5) ფირფიტა - ოქროსი, ორად გადაკეცილი; 6) ლანგარი - ვერცხლის; 7) ჯამი - ვერცხლის,

ნაწილობრივ მოოქროვებული; 8) სარეცლის ფეხები - ვერცხლი, ხე; 9) აბზინდები - ვერცხლის, 3 ც.; 11) მილისებური საგანი - ვერცხლის; 12) ჭურჭლის ფრაგმენტი - ვერცხლის; 13) ფირფიტები - ვერცხლის, 4 ცალი მეტნაკლებად შემორჩენილია, არის ასევე უსახო ფრაგმენტებიც; 14) სარკე - ბრინჯაოსი; 15) სახელური - ჭურჭლის, ბრინჯაოსი; 16) სამსჭვალეები - ბრინჯაოსი, 3 ც.; 17) ლამპარი - რკინის; 19) სამსჭვალეები - რკინის, 6 ც.; 20) დანები - რკინის, ფრაგმენტები, 6 ც.; 21) დანა - ხის ტარიანი; 22) ფირფიტა - ძვლის, ორნამენტირებული; 23) სადგარი - რკინის, სამფეხა; 24) ხის დაშლილი სარეცლის (?) ფრაგმენტები; 25) მძივები - სარდიონის, 40 ც.; 26) მძივები - მთის ბროლის, 18 ც.; 27) მძივები - თეთრი მინის, ლურჯხალეებიანი, 9 ც.; 28) მონეტები - ვერცხლის, პართიის მეფე გოტარზეს დრაქმები 2 ც.; 29) მონეტები - ვერცხლი, იმპერატორ ავგუსტუსის დენარები, 2 ც.; 30) მონეტა - ოქროსი, იმპერატორ ელაგაბალუსის აურეუსი (თავდაპირველად იგი განისაზღვრა, როგორც კარაკალას აურეუსი, შემდეგ კი დადგინდა, რომ იგი ელაგაბალუსის მიერაა მოჭრილი [იხ. Charkviani M. 2008:134-135]).

თხრილი № 3 მდებარეობს სამხრეთი უბნის შუა ნაწილში, ხევის პირას. მისი ზომებია: 8X3 მ მაქს. h - 1,8 მ. ეს თხრილი, ისე როგორც სხვები გავლებულ იქნა გეოფიზიკოსების მიერ რეკომენდირებულ ტერიტორიაზე და შუაზე კვეთს მათ მიერ მითითებული I უბნის ანომალურ ზონას. თხრილის დასავლეთ კიდეში, ზედაპირიდან 0,7 მ-ის სიღრმეზე, აღმოჩნდა 0,6X0,5 მ-ის ფართობის ქვითა და კერამიკული ფილებით მოგებული „მოედანი“, რომელზედაც ძროხის ძვლის ფრაგმენტები ეწყო. სავარაუდოდ, აქ კერამიკული ფილებით მოგებული სამარხი უნდა ყოფილიყო, რომელიც მოგვიანებით დაზიანებულა და მისი მხოლოდ მცირე ნაწილია შემორჩენილი. თხრილის მთელ ფართობზე ანტიკური ხანისათვის დამახასიათებელი კერამიკის ფრაგმენტები ამოდიოდა, რომელთა უმეტესი ნაწილი უსახო იყო და თარიღის განსაზღვრის

საშუალებას არ იძლეოდა.

№ 4 თხრილში მცირე რაოდენობით აღმოჩნდა ანტიკური ხანის კერამიკის უსახო ფრაგმენტები.

2008 წლის არქეოლოგიური სამუშაოების გეგმა ითვალისწინებდა ძეგლის საზღვრების დადგენას, რაც გათხრების, ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ მოწოდებული ინფორმაციისა და სამაროვნის გარშემო ტერიტორიის დათვალიერების შედეგად ნაწილობრივ მოხერხდა. სამაროვნის აღმოსავლეთით გავრცელების არეალი მშრალი ხევით – ზესხევით შემოიფარგლება, რომლის გადაღმა სოფელი იწყება. შესაძლოა გამოიყოს ჩრდილოეთი საზღვარიც, რომელიც პავლე ჯანანაშვილის ეზოში ჩვენს მიერ მიკვლეული სამარხები უნდა იყოს (ტაბ. I₁). გეოფიზიკოსების დასკვნის მიხედვით, ჯანანაშვილის ეზოში მიკვლეული სამარხების ბუდე უნდა გრძელდებოდეს დასავლეთისაკენაც, მინიმუმ, 15 მეტრის სიღრმეში (ტაბ. I₃), რომლის ჩრდილო-დასავლეთით, 50 მეტრში, სახლის საძირკვლის მშენებლობისას, პატრონს აღმოუჩენია ოთხი სამარხი, სავარაუდოდ ქვაყუთები, რომლებშიაც მიცვალებულები მოკრუნჩხულ მდგომარეობაში იყვნენ დაკრძალულები (ტაბ. I₄) ინვენტარის ნაწილი, მისი თქმით, დაკარგული და გატეხილია. საშუალება მოგვეცა გვენახა ერთი დოქი, რომელიც ქრ. წ. IV–III საუკუნეებს უნდა ეკუთვნოდეს.

დასავლეთი საზღვრების გარკვევისათვის მნიშვნელოვანია კიდევ ორ ნაკვეთზე დაფიქსირებული არქეოლოგიური მასალა. ერთგან, 300 მეტრში, ჩვენს მიერ გათხრილი ტერიტორიის დასავლეთით, ასევე კერძო ნაკვეთზე (ტაბ. I₅) აიკრიფა გვიან ანტიკური ხანის ქვევრების ფრაგმენტები, რაც აქ ძეგლის არსებობაზე მიგვითითებს. აღსანიშნავია, რომ 1976 წელს გათხრილი სამაროვანი, რომელიც გვიანბრინჯაოს ხანიდან ადრე შუასაუკუნეებამდე ფუნქციონირებდა (როგორც ზემოთ აღინიშნა, აქ ქრ.შ. II–III საუკუნეების სამარხებიც დაფიქსირდა), ადგილობრივი მაცხოვრებლების მონაყოლის მიხედ-

ვით, ჩვენს მიერ შესწავლილი ტერიტორიის სიახლოვეს, კერძოდ, აკლდამიდან სამხრეთ-დასავლეთით, დაახლოებით 400-500 მეტრში უნდა იყოს (ტაბ. I₆). ამგვარად, შესაძლებელი გახდა ძეგლის გავრცელების მიახლოებითი არეალის განსაზღვრა.

არქეოლოგიური გათხრებისა და დაზვერვების შედეგად გაირკვა, რომ მშრალი ხევის, ზესხევის და მის მეზობლად, ადგილ ზესურებზე, ანტიკური ხანის სამაროვანი (და სავარაუდოდ, ნამოსახლარიც) არსებობდა. აქ ფიქსირდება ქრ.წ. IV, III-I, ქრ.შ II და III საუკუნეების მასალა: როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, 1974 წლის გათხრებმა ზესურებში გვიან ანტიკური და ადრეშუასაუკუნეების სამარხები გამოავლინა, 2004 წლის შემთხვევითი აღმოჩენისას III საუკუნის აკლდამა გამოჩნდა, 2008 წლის გათხრებისას დაფიქსირდა სამაროვნის კიდევ ერთი ბუდე (ე.წ. ჩრდილო უბანი), რომელიც ქრ.წ. III-I საუკუნეებით თარიღდება. ამ უბანზე მიკვლეული არქეოლოგიური მასალიდან აღსანიშნავია № 5 სამარხში მოპოვებული შავლაკიანი ლეკითოსი, რომლის პარალელი მოიძებნება ოლბიის ელინისტური ხანის სამაროვანზე და ქრ.წ. III საუკუნით თარიღდება [Парович-Пешикан М. 1974:74-75]. დამატარიღებელია აგრეთვე ნითლად მოხატული ჯამი, რომელიც ე.წ. სამადლოური სტილის კერამიკას [ნარიმანიშვილი გ., ... 2002:57-59] ემსგავსება და III-II საუკუნეებით თარიღდება. № 5 სამარხის სამკაული, კერძოდ კი ბრინჯაოს ცილინდრული და ნახევარსფეროსებრი ზარაკებიც ამავე თარიღს ადასტურებენ [ჭანიშვილი თ. 2007:97-108]. № 1 აკლდამის გარშემო გავლებული თხრილის მასალამ გვაფიქრებინა, რომ შესაძლოა III საუკუნის აკლდამის ადგილას, ან მის სიახლოვეს, უფრო ძველი სამაროვანიც ყოფილიყო, რომელიც აკლდამის მშენებლობისას დიანგრა.

არქეოლოგიური გათხრების პარალელურად, 2008 წელს მიმდინარეობდა სადაზვერვო სამუშაო, რომლის დროსაც არაერთი ძეგლი დაფიქსირდა, მათ შორის ანტიკური ხანის

სხვა ძეგლებიც. სოფლის სამხრეთ-დასავლეთით, 1,4 კილომეტრში, ზენადრისისაკენ მიმავალი გზის ქრილში, ადგილ თეთრუახევზე, ანტიკური ხანის ქვაყუთები ჩანს. ამავე ადგილას, ადგილობრივ მოსახლეს, ზურაბ ილარიონს უპოვია წითლად გაპრიალებული, ზომორფულ ყურიანი ჭურჭელი, რომელიც მოგვიანებით დამტვრეულა. აღწერის მიხედვით, იგი წააგავს სამადლოში აღმოჩენილ დოქის ფრაგმენტს [Гагошидзе И. 1979:ტაბ. III]. ანტიკური ხანისათვის დამახასიათებელი კერამიკა იკრიფება სოფლის სამხრეთით მდებარე ფერდობზედაც. რაც შეეხება ხოვლეგორას მიდამოებს, აქ მრავლად გვხვდება ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის კერამიკა და არ ჩანს გვიან ანტიკური ხანის მასალა. 2008 წლის დაზვერვებისას, სოფლის სამხრეთით და დასავლეთით აღმოჩნდა ადრეშუასაუკუნების სამაროვნები და ნამოსახლარებიც.

როგორც ვნახეთ, ხევხმელას ხეობა მთელი ანტიკური ხანის განმავლობაში ინტენსიურად იყო ათვისებული. ხოვლეგორას, ავკეთისა და კენჭიყარას ნასახლარების გარდა, გვიანბრინჯაოს ხანიდან ათვისებული ჩანს დღევანდელი სოფ. ხოვლეს სამხრეთი ნაწილი, რაზედაც ზესურების სამაროვნის მონაცემები მეტყველებს [Цкитишвили Г., ...1979:117-130]. ხოვლეგორაზე ცხოვრება ქრ.წ IV საუკუნისათვის უნდა შეწყვეტილიყო [მუსხელიშვილი დ. 1977:49]. როგორც ჩანს, ამ დროისათვის მოსახლეობამ უფრო ზემოთ, დღევანდელი სოფლის ტერიტორიის სამხრეთ-დასავლეთით, ზესურები-ზესხევის ტერიტორიაზე გადაინაცვლა, თუმცა ელინისტურ ხანაში გორის შემოგარენი ჯერ კიდევ ათვისებული ჩანს. რაც შეეხება გვიან ანტიკურ ხანას, ხოვლეგორას მიდამოები ამ დროისათვის სრულიად მიტოვებულია.

საყურადღებოა 2008 წლის გათხრებისას ხოვლეში ჩატარებული პალინოლოგიური გამოკვლევების შედეგები, რის მიხედვითაც, ქრ.წ. III საუკუნეში კლიმატი დღევანდელთან შედარებით გრილი და ტენიანი იყო, II საუკუნეში კი უფრო მეტად აცივდა. ამ

დროისათვის მოსახლეობა მემარცვლეობასა და მებაღეობას ეწეოდა და არ ჩანს მევენახეობის კვალი. მოყავდათ ხორბალი, თუმცა მინდვრების ფართობი ისე დიდი არ იყო, როგორც ქრ.წ. III საუკუნეში. წამყვანი როლი მეცხოველეობას ეჭირა. ტყეში დომინირებდა წიწვოვნები: ფიჭვი, ნაძვი და კედარი. დღევანდელი სოფლის ტერიტორიის გარკვეული ნაწილი ჭაობის მცენარეულობით იყო დაფარული. ქრ.წ. III საუკუნეში ხოვლელები ეწეოდნენ ინტენსიურ მინათმოქმედებას, მებაღეობისა და მევენახეობის ჩათვლით. კარგად იყო განვითარებული მეცხოველეობაც. თანამედროვე პალინოლოგიურ სპექტრებთან შედარებით, მნიშვნელოვნად მეტია ეზოს სარეველების მტვრის მარცვლების შემცველობა, რაც შესაძლოა იმაზე მიგვანიშნებდეს, რომ ხოვლეს ტერიტორიაზე ქრ.წ. III საუკუნეში მოსახლეობა დღევანდელზე უფრო მრავალრიცხოვანი იყო [Kvavadze E., ... 2010: 54-74].

შუასაუკუნეებსა და სავარაუდოდ, ანტიკურ ხანაშიც, ხოვლეზე შიდა ქართლისა და თრიალეთის დამაკავშირებელი გზები გადიოდა, მეორეს მხრივ კი დასახლება ძალიან ახლოს იყო მტკვრის გასწვრივ მდებარე გზასთან, რომელიც იმ დროისათვის მდინარის მარჯვენა ნაპირს მიუყვებოდა.

ქრ.წ. III საუკუნის მდიდრული აკლდამის აქ აღმოჩენა იმაზე მიგვითითებს, რომ ამ მიდამოებში ადგილობრივი არისტოკრატიის წარმომადგენელი ცხოვრობდა. დღეისათვის ძალზე ძნელია იმსჯელო იმაზე, თუ რა მდგომარეობა ეკავათ ხოვლელ დიდებულებს ქართლის სამეფოში (ანტიკური ხანის არისტოკრატთა სამარხების შესახებ გამოთქმული მოსაზრებები იხ. [მარლიშვილი ს. 1988:35-49 და იქვე მითითებული ლიტერატურა]), მაგრამ ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ხოვლეს აკლდამაში დაკრძალული ქალის ინვენტარი (მიუხედავად იმისა, რომ მისი ერთი ნაწილი დაკარგულია) არაფრით ჩამორჩება გვიანანტიკური ხანის ისეთი სამარხების მასალას, როგორცაა ზღუდერის [ბრაუნ-

დი დ., ... 2009], ახალი ჟინვალის [რამიშვილი რ. 1983:82-86, 119-121], ერნოს [რამიშვილი რ. 1979:30-37], კლდეეთის [ლომთათიძე გ. 1957:161-190] მონაპოვარი. ხოვლეში ასეთი სამარხის არსებობა გვაფიქრებინებს, რომ აქვე უნდა ყოფილიყო სულ მცირე, ხევხმელას ხეობის მმართველის რეზიდენციაც.

ამგვარად, ხევხმელას ხეობაში წლების განმავლობაში ჩატარებულმა კვლევებმა გვაჩვენა, რომ: ის ინტენსიურად იყო დასახლებული გვიანბრინჯაოს ხანიდან შუა საუკუნეების ჩათვლით; ზოგიერთ პერიოდში, კერძოდ კი გვიან ანტიკურ ხანაში აქ ქართლის ერთერთი დიდებული საცხოვრებელი და სავარაუდოდ, მცირე ადმინისტრაციული მხარის (ხევხმელას ხეობის) ცენტრი უნდა ყოფილიყო.

შენიშვნები:

1. ექსპედიციის მუშაობაში მონაწილეობას იღებდნენ: ვ. შატბერაშვილი – ხელმძღვანელი, ნ. თუშაბრამიშვილი - სადაზვერვო ჯგუფის ხელმძღვანელი, არქეოლოგები – ზ. შატბერაშვილი, მ. ჩარკვიანი, თ. ალაპიშვილი და ე. ქორიძე; არქიტექტორი – ლ. ფავლენიშვილი; ფოტოგრაფი – გ. კაკაბაძე; პალინოლოგი – ელ. ყვავაძე; ანთროპოლოგი – ქ. ლომოური; მძღოლი - ჟ. ნივნივაძე.
2. ტოპოგრაფიულ და გეოფიზიკურ სამუშაოებში მონაწილეობას იღებდნენ: ტოპოგრაფი ალ. თევზაძე, გეოფიზიკოსები მ. ჯახუტაშვილი, დ. კიტოვანი, თ. ზარდალიშვილი.

ლიტერატურა:

ბაგრატიონი ვ. 1997: საქართველოს ატლასი (XVIII საუკუნე), საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ვახუშტი ბაგრატიონის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტი, თბილისი.

ბაგრატიონი ი. 1986: ქართლ-კახეთის აღწერა თბილისი.

ბენდუქიძე ოლ. 2009: ხოვლეს პალეო-ზოოლოგიური მასალა (ვ. შატბერაშვილი, ნ.

თუშაბრამიშვილი, ზ. შატბერაშვილი, ე. ქორიძე, თ. ალაპიშვილი, მ. ჩარკვიანი, ლ. ფავლენიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები ხოვლეში 2008 წელს (ანგარიშის დანართი).

ბრაუნდი დ., ჯავახიშვილი ქ., ნემსაძე გ. 2009: საგანძური ზღუდერიდან, ელიტარული სამარხები კავკასიის იბერიიდან რომაულ ხანაში (ახალი წელთაღრიცხვის 200-250).

გვასალია ჯ. 1972: ელინისტური ხანის საკულტო ხასიათის არქეოლოგიური მასალა სოფ. ხოვლედან. - მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. XVI-XVII გვ. 42-50.

გრიგოლია გ. 1958: ყორღანი სოფ. ხოვლესთან, თბილისის სახ. უნივერსიტეტის ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნიერ-მუშაკთა IX სამეცნიერო კონფერენცია, თბილისი.

ლომთათიძე გ. 1957: კლდეეთის სამაროვანი, თბილისი.

ლომოური ქ. 2009: ანთროპოლოგიური მასალა ხოვლედან (ვ. შატბერაშვილი, ნ. თუშაბრამიშვილი, ზ. შატბერაშვილი, ე. ქორიძე, თ. ალაპიშვილი, მ. ჩარკვიანი, ლ. ფავლენიშვილი არქეოლოგიური გათხრები ხოვლეში 2008 წელს (ანგარიშის დანართი);

მარლიშვილი ს. 1988: ანტიკური ხანის აღმოსავლეთ საქართველოს მდიდრულ სამარხთა სოციალური დიფერენციისათვის. - სმამ, 1, გვ. 35-49;

მუსხელიშვილი დ. 1977: საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბილისი.

მუსხელიშვილი დ. 1978: ხოვლეს ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალა, თბილისი.

ნარიშვილი გ., შატბერაშვილი ვ. 2002: ძვ.წ. V-I სს-ის წითლად მოხატული კერამიკა ქართლიდან (სტილისტური ანალიზი, ქრონოლოგია). - ძიებანი № 9, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი, გვ. 57-70.

ორჯონიკიძე ალ. 2002: მტკვარ-არაქსული ტრადიციები ადრეული ყორღანების გავრცელების ხანაში. - ძიებანი № 9, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი, გვ. 23-28;

რამიშვილი რ. 1979: ერნოს ველი გვიანარმაზულ ხანაში, თბილისი.

რამიშვილი რ. 1983: ახალი ჟინვალის სამაროვანი და ნამოსახლარი 1971-73 წლების განათხარის მიხედვით, კრებ. ჟინვალი I, თბილისი

სიკაძე 1990: საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, 5, თბილისი.

ფავლენიშვილი ლ. 2009: ხოვლეს აკლდამის არქიტექტურა (ვ. შატბერაშვილი, ნ. თუშაბრამიშვილი, ზ. შატბერაშვილი, ე. ქორიძე, თ. ალაპიშვილი, მ. ჩარკვიანი, ლ. ფავლენიშვილი არქეოლოგიური გათხრები ხოვლეში 2008 წელს (ანგარიშის დანართი).

ქც 1973: ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ IV, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი.

შატბერაშვილი ვ. 2009: ვ. შატბერაშვილი, ნ. თუშაბრამიშვილი, ზ. შატბერაშვილი, ე. ქორიძე, თ. ალაპიშვილი, მ. ჩარკვიანი, ლ. ფავლენიშვილი არქეოლოგიური გათხრები ხოვლეში 2008 წელს (ანგარიში) (ხელნაბეჭდი, ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიის ცენტრში).

შატბერაშვილი ვ. 2008: მდიდრული სამარხი ხოვლედან. - იბერია-კოლხეთი №4, გვ. 87-96.

ჯაფარიძე ოთ. 1998: ქართველი ტომების ეთნო-კულტურული ისტორიისათვის ძველი წელთაღრიცხვის მესამე ათასწლეულში, თსუ გამომცემლობა, თბილისი.

ჯახუტაშვილი მ., კიტოვანი დ., ზარდალიშვილი გ., ტაბალუა 2009: არქეოგეოფიზიკური კვლევები სოფ. ხოვლეს ტერიტორიაზე (ვ. შატბერაშვილი, ნ. თუშაბრამიშვილი, ზ. შატბერაშვილი, ე. ქორიძე, თ. ალაპიშვილი, მ. ჩარკვიანი, ლ. ფავლენიშვილი არქეოლოგიური გათხრები ხოვლეში 2008 წელს (ანგარიშის დანართი).

Гагошидзе Ю. 1979: Самадло, археологические раскопки, Тбилиси.

Кахиани К., Глигвашвили Э., Каландадзе

Г., Цквитинидзе З. 1991: О работе экспедиции Машаверского ущелья в 1987 г. - ПАИ в 1987 г. Ред. О. Лордкипанидзе. Тбилиси, с. 62-69.

Цкитишвили Г., Гветაძე Д., Накаидзе Н., Бераძე Э., Квиташვილი Р., Рамишვილი А., Иремашვილი Ш., Челидзе Л., Нуцубидзе А. 1979: Итоги Работ Кавтисхевской Археологической Экспедиции, ПАИ в 1976 г., Тб., с. 117-130.

Парович-Пешикан М. 1974: Некрополь Ольвии Эллинистического времени, Москва.

Шатберашвили З. 1976: Раскопки курганов Доеси и Охера, ПАИ в 1974 г.

Kvavadze E., Shatberashvili V. 2010: Results of palynological study of organic remains from Khovle burials. - საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მაცნე: საბუნებისმეტყველო და პრეისტორიული სექცია №2, გვ 54-74.

Charkviani M. 2008: Coins from Richly Furnished Burial of the Village of Khovle, Iberia-Colchis # 4, Tbilisi, , pp.134-135;

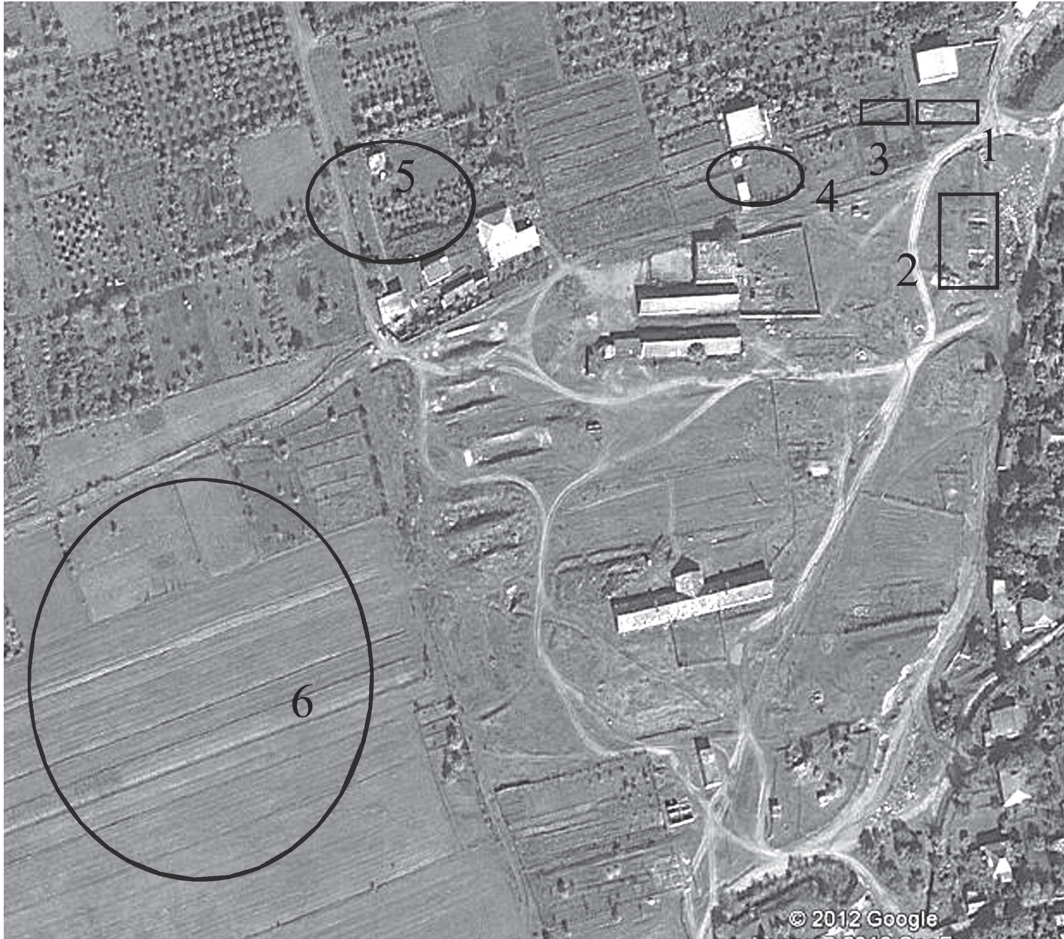
Shatberashvili, V. 2008: Two Painted Glass Jugs from the Village Khovle (Georgia), Annales of the 17th congress of the International Association for the history of Glass, 2008, Antwerp, Belgium, pp. 217-221;

Shatberashvili V. 2009: Saving and Situating Roman Tomb in Georgia. AIA Colloquium, Archaeological Institute of America, Annual Meeting, Archaeological Site preservation in Post Soviet States, Philadelphia.

ილუსტრაციების აღწერილობა:

ტაბ. I – ზესურები – ზესხევის რუკა; **ტაბ. II** — ხოვლე, 2008 წლის გათხრები, ჩრდილო უბანი; **ტაბ. III** – 1. № 2 სამარხის მასალა; 2-6. № 3 სამარხის მასალა; 7-16. № 4 სამარხის მასალა; **ტაბ. IV** - №5 სამარხის მასალა; **ტაბ. V** - ხოვლე, 2008 წლის გათხრები, სამხრეთი უბანი, თხრილი № 2; **ტაბ. VI** — მასალა № 2 თხრილიდან; **ტაბ. VII** – 1, 2. აკლდამა № 1; 3. ზესურების სამარხში მოპოვებული რიტონი.

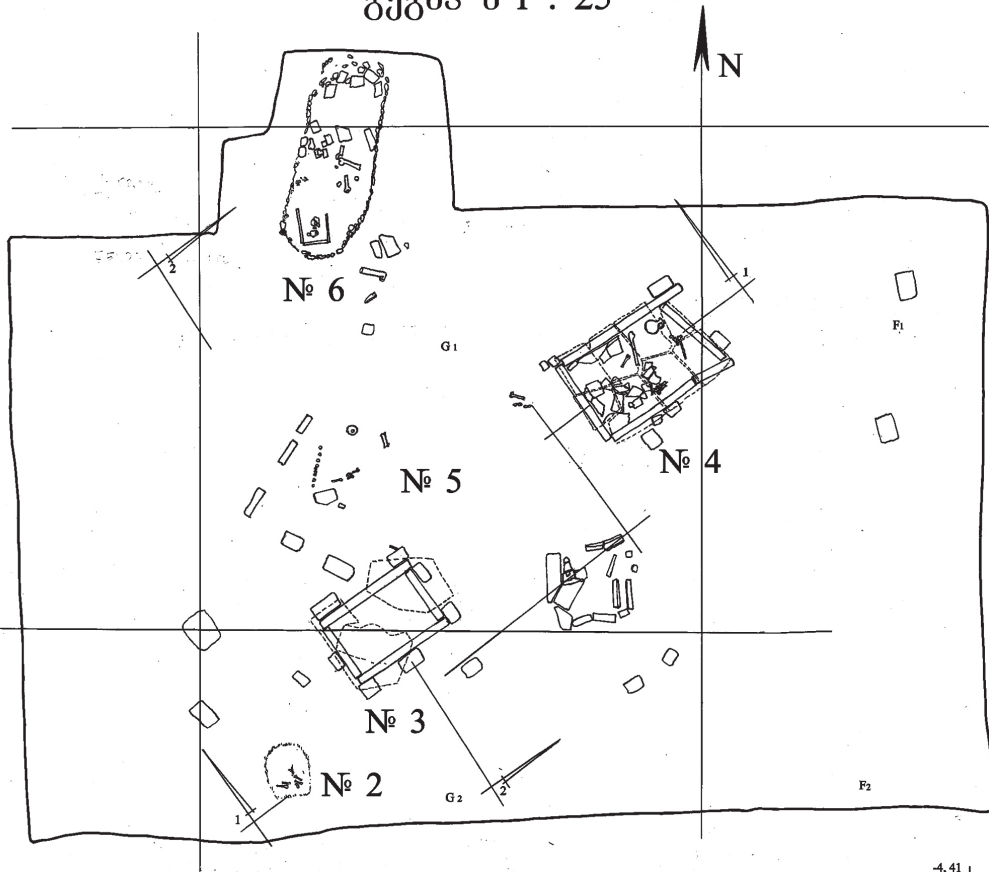
I

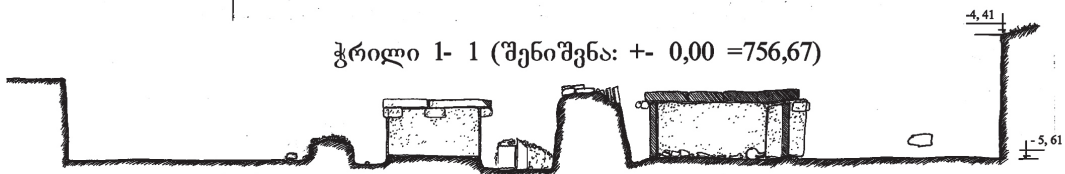
1. ჩრდილოეთი უბანი;
2. სამხრეთი უბანი;
3. გეოფიზიკოსების მიერ დადასტურებული ანომალია;
4. სამარხები ადგილობრივი მოსახლის ეზოსა და საძირკველში;
5. ანტიკური ხანის მასალა ადგილობრივი მოსახლის ეზოში;
6. ზესურების სამაროვნის სავარაუდო მდებარეობა.

II

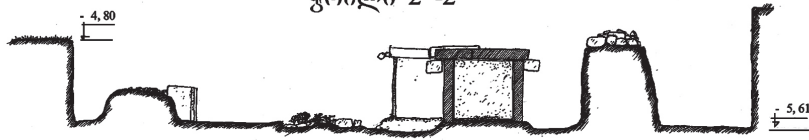
გეგმა მ 1 : 25

ჭრილი 1- 1 (შენიშვნა: +/- 0,00 = 756,67)

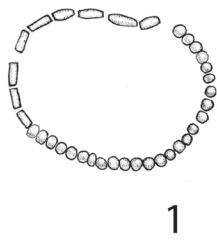

ჭრილი 2- 2

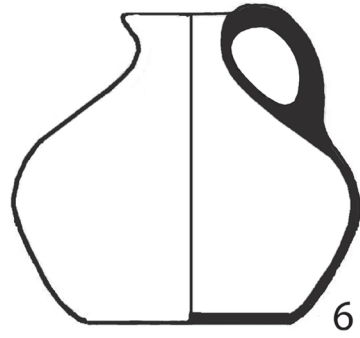
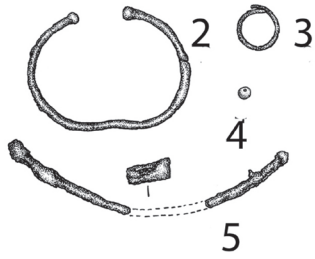

III

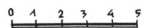
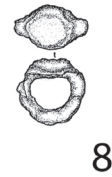
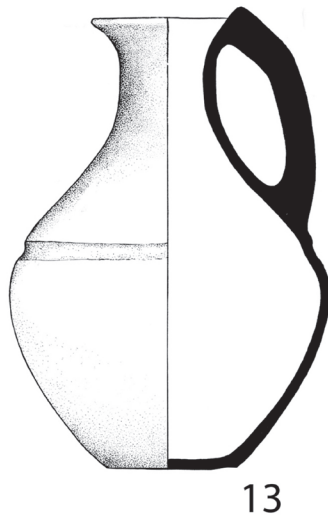
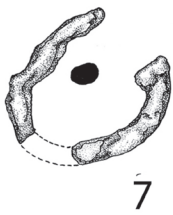
სამართი № 2

სამართი № 3

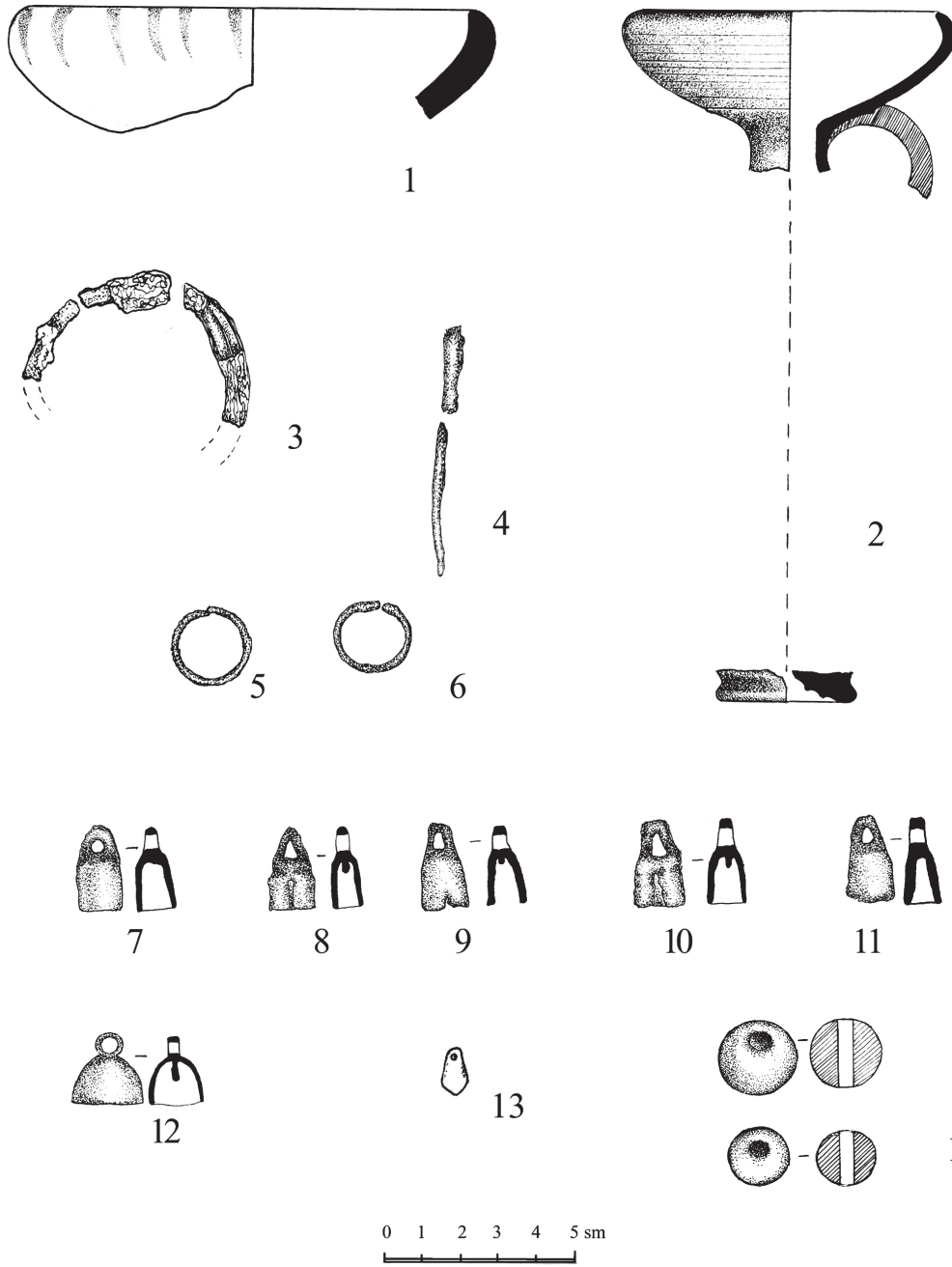

სამართი № 4

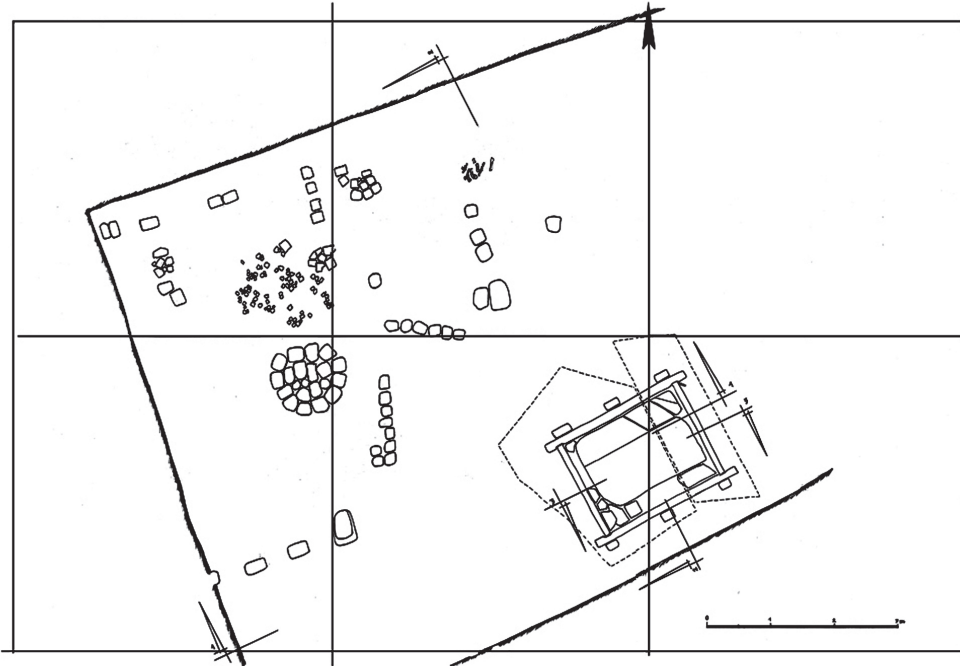

IV

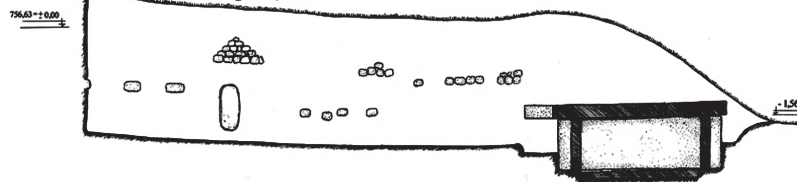
V

გეგმა მ 1: 25

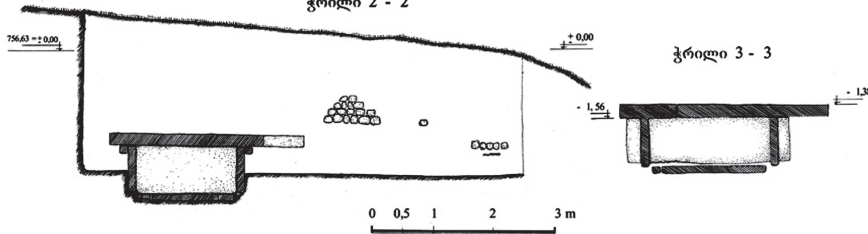
ჭრილი 1-1

ჭრილები მ 1: 25

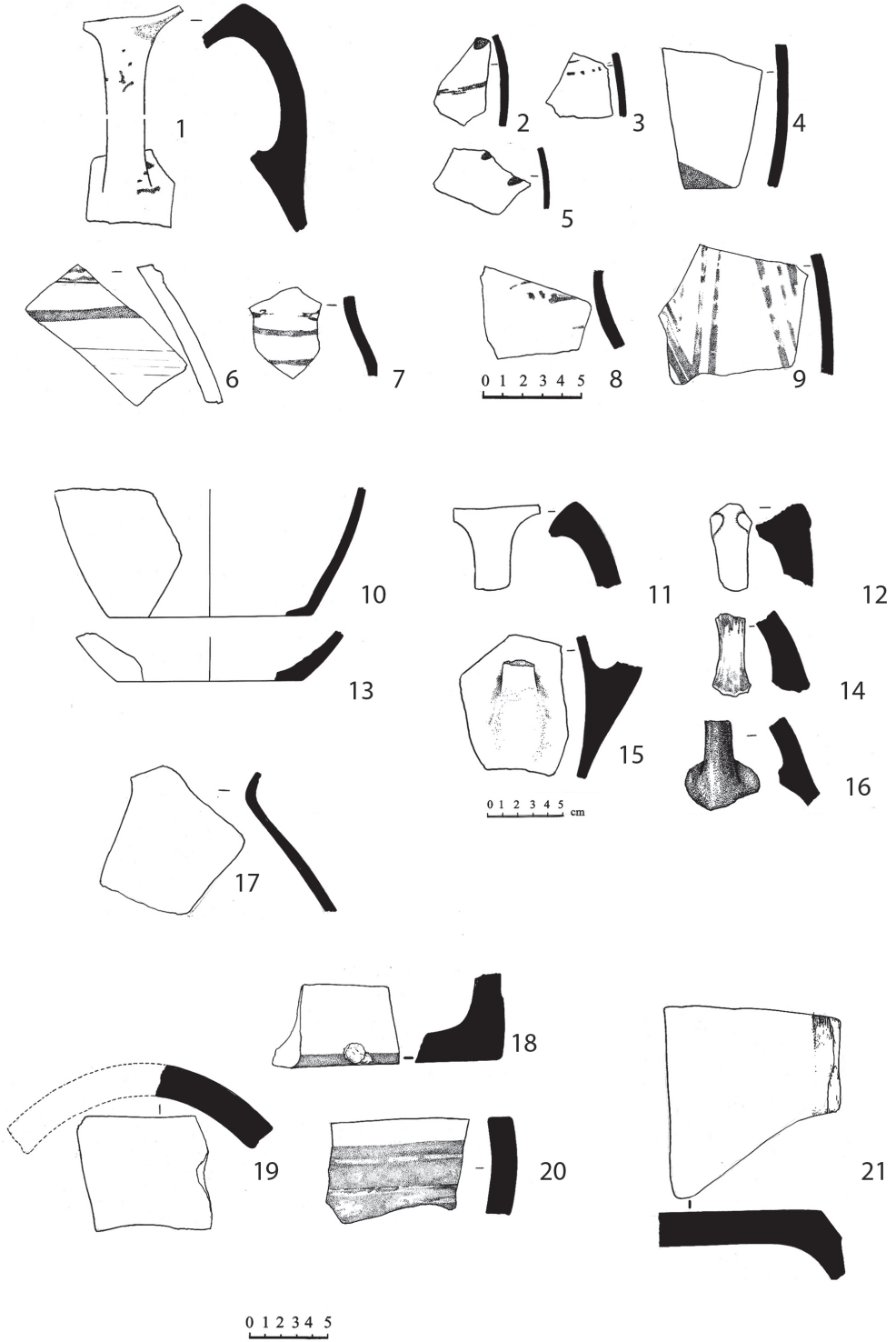

ჭრილი 2 - 2

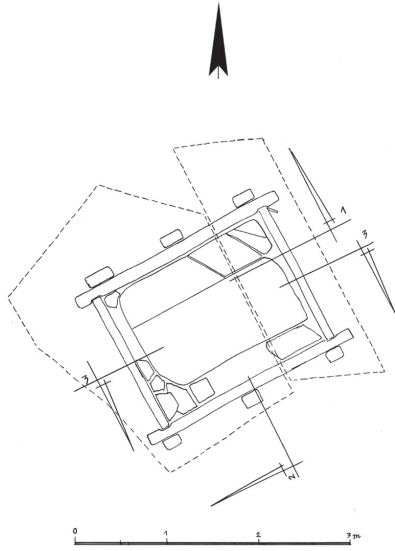
ჭრილი 3 - 3

VI

VII

1

2

3

მარინე კვაჭაძე

მძივები ელი-ბაბას სამაროვნისა

ელი-ბაბას სამაროვანი მდებარეობს წალკის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე, სოფ. ბარეთის სამხრეთით მდებარე მთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კალთაზე, მდ. ბაშქოვ-სუს მარცხენა ნაპირზე. ძეგლზე სამუშაოები ჩატარდა 2002-2003 წლებში (ექსპედიციის ხელმძღვ. გ.ნარიმანიშვილი), ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ენერგოკორიდორის მშენებლობასთან დაკავშირებით. სამაროვანზე გაითხარა 127 სამარხი, რომლებშიც თიხის ჭურჭლის, ბრინჯაოსა და რკინის იარაღისა და სამკაულის გარდა აღმოჩნდა რამდენიმე ათასი მძივი, რომლებიც დიდი მრავალფეროვნებით გამოირჩევა [ნარიმანიშვილი გ. 2003; ნარიმანიშვილი გ., ... 2004; მურვანიძე 2005].

სამაროვანზე მოპოვებული მძივები მასალის მიხედვით ოთხ ჯგუფად იყოფა: I - ლითონის, II - ქვის, III - მინისა და IV - მინისებრი პასტის მძივები (**რომაული და არაბული რიცხვების რიგი წარმოადგენს არტეფაქტის ტიპის აღნიშვნას:** I – სახეობა, I-1 – ჯგუფი, I-1-1 – ტიპი, I-1-1-1 ქვეტიპი, I-1-1-1-ა ვარიანტი).

I. ლითონის მძივები ბრინჯაოს არტეფაქტების სახითაა წარმოდგენილი, დამზადებულია თხელი ფირფიტისგან და ცილინდრის ფორმა აქვთ. ბრინჯაოს მძივებში გამოიყო 2 ქვეტიპი: I-1-1 - სადა ზედაპირიანი (ტაბ. I,1) და I-1-2 - განივად დაღარული (ტაბ. I,2).

II. ქვის მძივები მინერალის სახეობის მიხედვით იყოფა – II-1. **სარდიონისა და II-2. აქატის ჯგუფად.** II-1 ჯგუფში გამოიყო 4 ტიპი: II-1-1 — **მრგვალი** (ტაბ. I,3), II-1-2 — **კასრისებრი** (ტაბ. I,4), II-1-3 — **დახეთქილი** (ტაბ. I,5) და II-1-4 — **ცილინდრული** (ტაბ. I,6). სარდიონის მძივები დამზადებულია მონითალო-მოყავისფრო და მოყვითალო მინერალისგან, რომელთაგან ზოგიერთს აქვს შავი

ფერის ლაქები. II-2 ჯგუფი წარმოდგენილია 5 ტიპით (ტაბ. I,7-11): II-2-1 — **მრგვალი** (ტაბ. I,7), II-2-2 — **ცილინდრული** (ტაბ. I,8), II-2-3 — **კასრისებრი** (ტაბ. I,9), II-2-4 — **ასიმეტრიული ფორმის სამკუთხაგანიკვეთიანი** (ტაბ. I,10) და II-2-5 — **ბრტყელი** (ტაბ. I,11) ფორმის. ამ ჯგუფის მძივები ძირითადად დამზადებულია ორ და სამფეროვანი აქატისგან.

III. მინის მძივები ხუთი ჯგუფადაა წარმოდგენილი (ტაბ. I,12-16): III-1 — **სფერული** (ტაბ. I,12), რომლებიც დამზადებულია შავი, ლურჯი და ღია მწვანე ფერის მინისგან; III-2 — **ლურჯი ფერის კოპებიანი მძივები** (ტაბ. I,13), რომლებიც სამაროვანზე ორი ვარიანტითაა წარმოდგენილი: ერთ ვარიანტს კოპები განლაგებული აქვს ერთ რიგად, ხოლო მეორე ვარიანტს - ორ რიგად; III-3 — **ფიგურული მძივები** (ტაბ. I,14) ცისფერი და ლურჯი ფერისაა; III-4 — **ცილინდრული მძივები** ნითელი და ლურჯი ფერის იოტებს წარმოადგენს (ტაბ. I,15). III-5 — **რგოლისებრი** ფორმის მძივები ყვითელი და მუქი ლურჯი ფერის მინისგანაა დამზადებული (ტაბ. I,16).

IV. მინისებრი პასტის მძივები ორ ჯგუფად იყოფა: IV-1. **თეთრი ფერის.** IV-2. **მოცისფრო ფერის.**

IV-1 ჯგუფის თეთრი პასტის მძივები ფორმის მიხედვით იყოფა ექვს ტიპად:

IV-1-1 ტიპის მძივს ვარდულის ფორმა აქვს (ტაბ. II,1), ის წარმოადგენს 0.5 სმ-ის სიმაღლის ცილინდრს, რომელსაც შუაწელზე ღარი შემოსდევს. ცილინდრის ორივე სიბრტყეზე 7-7 მცირე ზომის წრეა დატანილი, ხოლო კიდევები ნაჭდევებითაა დაღარული. მძივს დიამეტრზე ერთი ნახვრეტი აქვს.

IV-1-2 ტიპში ერთიანდება სამკუთხა მძივები, რომლებიც შემკულობის მიხედვით ორ ქვეტიპად იყოფა: IV-1-2-1 ქვეტიპში შე-

დის ერთი მძივი, რომლის სამი სიბრტყე შემკულია კონცენტრული წრეებით – ორ-ორი წრეა გვერდებზე და სამ-სამი - სამკუთხა ზედაპირებზე (ტაბ. II,2). **IV-1-2-2** ქვეტიპის მძივებს სადა ზედაპირი აქვს (ტაბ. II,3). ისინი წარმოდგენილია ორი ვარიანტით, რომლებიც ერთმანეთისგან სამკუთხედის ფორმითა და ნაჭდევების რაოდენობით განსხვავდებიან.

IV-1-3 ტიპის მძივებში ერთიანდება მართკუთხა ფორმის ე.წ. დომინოსებრი მძივები. მათ პარალელეპიპედის ფორმა და ორი განივი ნახვრეტი აქვს. ამ ტიპის მძივები შემკულობისა მიხედვით 7 ქვეტიპად იყოფა: **IV-1-3-1** ქვეტიპში ერთიანდება მძივები, რომელთაც ორივე ზედაპირზე თითო წრე აქვს (ტაბ. II,4). ეს ქვეტიპი წარმოდგენილია სამი ვარიანტით: **a** – ორივე გრძივ გვერდზე აქვს თითო ღარი, ხოლო განივ გვერდებზე 2-2 ღარი; **b** — გრძივ გვერდებზე აქვს თითო ღარი, ერთ განივ გვერდზე 2, ხოლო მეორეზე 3 ღარი; **c** — გრძივ და განივ გვერდებზე აქვს 2-2 ღარი. **IV-1-3-2** ქვეტიპში ერთიანდება მძივები, რომელთა ორივე ზედაპირზე ორ-ორი წრეა ამოკვეთილი (ტაბ. II,5). ამ ქვეტიპში გამოიყო რვა ვარიანტი, რომლებიც ერთმანეთისგან განსხვავდებიან განივ გვერდებზე განლაგებული ნაჭდევების რაოდენობით. **IV-1-3-3** ქვეტიპში ერთიანდება მძივები, რომლებსაც სადა ზედაპირი აქვთ (ტაბ. II,6). ამ ქვეტიპში გამოიყო ცხრა ვარიანტი, რომლებიც ერთმანეთისგან განსხვავდებიან გრძივ და განივ გვერდებზე განლაგებული ნაჭდევების რაოდენობით. **IV-1-3-4** ქვეტიპში წარმოდგენილია მძივები, რომლებსაც ორივე ზედაპირზე თითო კონცენტრული წრე და მხოლოდ გრძივ გვერდებზე აქვს თითო ღარი (ტაბ. II,7). **IV-1-3-5** ქვეტიპში წარმოდგენილია მძივები, რომლებსაც ორივე ზედაპირზე 2-2 კონცენტრული წრე და გრძივ გვერდებზე თითო ღარი აქვს (ტაბ. II,8). **IV-1-3-6** ქვეტიპში წარმოდგენილია მძივები, რომლებსაც კუთხეები მომრგვალებული აქვს, ხოლო ზედაპირზე სხვადასხვა რაოდენობითაა დატანილი კონცენტრული წრეები (ტაბ. II,9). აქ

ერთიანდება ოთხი ვარიანტი: **a** — ორივე ზედაპირზე 2-2 კონცენტრული წრეა დატანილი; **b** — ერთ ზედაპირზე 1 წრე აქვს, მეორეზე — 2; **c** — ერთ ზედაპირზე 2 წრე აქვს, მეორეზე — 3. **IV-1-3-7** ქვეტიპში შედის ზემოთაღწერილი ფორმის მძივები, რომლებსაც ზედაპირი სადა აქვს (ტაბ. II,10).

IV-1-4 რომბისებრი ტიპის მძივები, წარმოდგენილია 6 ქვეტიპით: **IV-1-4-1** ქვეტიპი შემკულია თითო კონცენტრული წრით ორივე ზედაპირზე (ტაბ. II,11); წარმოდგენილია 3 ვარიანტით, რომლებიც ერთმანეთიგან განსხვავდება გვერდებზე ნაჭდევების რაოდენობით. **IV-1-4-2** ქვეტიპის ორივე ზედაპირზე 2-2 წრე აქვს (ტაბ. II,12). **IV-1-4-3** სადაზედაპირიანია (ტაბ. II,13), გამოიყო 7 ვარიანტი, რომლებიც ერთმანეთიგან განსხვავდება გვერდებზე ნაჭდევებისა და ნახვრეტების რაოდენობით. **IV-1-4-4** ქვეტიპის ზედაპირს ერთი წრე ამკობს, ხოლო გვერდები სწორად ჩამოთლილი აქვს (ტაბ. II,14). **IV-1-4-5** ქვეტიპის ზედაპირს ერთი წრე ამკობს, გვერდები სწორად ჩამოთლილი აქვს, ამავე დროს ის ექვსკუთხაა (ტაბ. II,15); ასეთი ფორმა მიღებულია რომბის 2 მოპირდაპირე კუთხის ჩამოჭრით. **IV-1-4-6** სადა ზედაპირიანი რომბია (ტაბ. II,1).

IV-1-5 ტიპში ცილინდრული მილაკები იყოფა 4 ქვეტიპად: **IV-1-5-1** სადა მილაკებია (ტაბ. III,1); წარმოდგენილია 3 ვარიანტის სახით, რომლებიც ერთმანეთისგან განსხვავდებიან ნახვრეტთა რაოდენობითა და განლაგებით: **a** - ერთი გრძივი, **b** - ერთი გრძივი და ერთი განივი, **c** - ერთი გრძივი და ორი განივი არხით. ამ ქვეტიპში შედის აგრეთვე იოტები. **IV-1-5-2** – მილაკებს ორივე ბოლოსთან თითო ღარი შემოსდევს (ტაბ. III,2). **IV-1-5-3** მრგვალგანივკვეთიან მილაკებზე 4 მხრიდან დაძერწილი აქვს მცირე ზომის მილაკები (ტაბ. III,3). ამ ქვეტიპში გამოიყო 3 ვარიანტი: ერთ, ორ და სამ რიგად განლაგებული გვერდითა მილაკების მიხედვით. **IV-1-5-4** - ფიგურული ცილინდრია (ტაბ. III,4), მას ვიზუალურად ყვავილის ფორმა აქვს, მაგრამ დამზადე-

ბულია ცილინდრული მძივის გვერდებზე ნაჭდევების დატანით. ნაჭდევებისა და ნახვრეტების განლაგების მიხედვით ამ ქვეტიპში გამოიყო 5 ვარიანტი.

IV-1-6 ტიპის მართკუთხაგანივკვეთიანი მილაკები 8 ქვეტიპითაა წარმოდგენილი: **IV-1-6-1** ერთლარიანი მძივია (ტაბ. III,5); **IV-1-6-2** – ორივე ბოლოსთან თითო ღარი შემოსდევს (ტაბ. III,6), აქ გამოიყო 3 ვარიანტი: **a** - ერთი გრძივი, **b** - ერთი გრძივი და ერთი განივი, **c** - ერთი გრძივი და ორი განივი ნახვრეტით. ხშირ შემთხვევაში განივი არხები გრძივს უერთდება და გამჭოლი არ არის (ტაბ. III,7); **IV-1-6-3** – ბოლოებთან ორ-ორი ღარი აქვს; ამ ქვეტიპშიც 3 ვარიანტი გამოიყო არხების განლაგების მიხედვით; **IV-1-6-4** – განივად დაღარული მძივები ორ ვარიანტში ერთიანდება: ოთხ და ხუთნაწილად დაღარული ცალები (ტაბ. III,8); **IV-1-6-5** – მართკუთხა მილაკები, რომელთაც დაღარული აქვს მხოლოდ ორი გვერდი (ტაბ. III,9); **IV-1-6-6** ქვეტიპის მილაკები ნიბოებზე დატანილი მოკლე ირიბი ნაჭდევებითაა შემკული (ტაბ. III,10); მძივებზე არსებული ნაჭდევების რაოდენობა ორიდან შვიდამდეა, რის საფუძველზეც გამოიყავით 11 ვარიანტი; **IV-1-6-7** - გვერდით ნახნაგებზე ურთიერთგადამკვეთი ღარები აქვს დატანილი (ტაბ. III,11); **IV-1-6-8** – მართკუთხა მძივები, ურთიერთგადამკვეთი არხებით (ტაბ. III,12).

IV-2 სახეობის მოცისფრო მინისებრი პასტის მძივები განსაკუთრებული მრავალფეროვნებით ხასიათდება. გამოიყო 11 ტიპი: **IV-2-1 ტიპი მოიცავს საკიდებს**, რომელთა შორის 2 ქვეტიპია წარმოდგენილი, **IV-2-1-1** - წვეთისებრი საკიდები ბადისებრი ნაღარი ორნამენტით (ტაბ. IV,1) და ფალოსისებრი (ტაბ. IV,2) საკიდები (**IV-2-1-2**). **IV-2-2 ტიპში ერთიანდება რომბისებრი მძივები**, რომლებიც ერთი ქვეტიპითაა წარმოდგენილი (ტაბ. IV,3); ზედაპირი დაღარული აქვთ ბადისებრი ან პარალელური ხაზებით.

IV-2-3 ტიპში შედის შემკრები მძივები: ეს არის მართკუთხა ფორმის ბრტყელი მძივები, რომლებიც 3 ქვეტიპითაა წარმოდგენილი:

IV-2-3-1 - ოთხნახვრეტიანი ეგზემპლარები, რომელთა ზედაპირი შემკულია ბადისებრი ორნამენტით ან ირიბი შტრიხებით (ტაბ. IV,4); **IV-2-3-2** – სამნახვრეტიანი მძივებს აქვთ სადა ან ირიბად დაშტრიხული ზედაპირი (ტაბ. IV,5); **IV-2-3-3** – ორნახვრეტის შემკრები მძივებზე დატანილია როგორც ბადისებრი, ასევე ირიბი ხაზები; გვხვდება სადა ზედაპირიანი ეგზემპლარებიც (ტაბ. IV,6).

IV-2-4 ტიპში ვაერთიანებთ ბიკონუსური ფორმის მძივებს; წარმოდგენილია სამი ქვეტიპით: **IV-2-4-1** - ბოლოებთან 3-3 ღარი შემოუყვება (ტაბ. IV,7); **IV-2-4-2** - ბოლოებთან 2-2 ამოღარული სარტყელი აქვს (ტაბ. IV,8); **IV-2-4-3** - ორივე ზედაპირი დაფარულია მოკლე ირიბი ხაზებით (ტაბ. IV,9).

IV-2-5 ტიპში წარმოადგენილია კასრისებრი ფორმის მძივები, რომლებიც ზედაპირის შემკულობის მიხედვით იყოფა 3 ქვეტიპად: **IV-2-5-1** - სადაზედაპირიანი ცალები (ტაბ. IV,10); **IV-2-5-2** - ჰორიზონტალური ღარებით შემკული მძივები (ტაბ. IV,11); **IV-2-5-3** - ირიბად დაშტრიხული ეგზემპლარები (ტაბ. IV,12).

IV-2-6 ტიპი წარმოადგენს მრგვალი ფორმის მძივების ჯგუფს, რომელშიც სამი ქვეტიპი გამოიყოფა: **IV-2-6-1** - სადაზედაპირიანი ცალები (ტაბ. IV,13); **IV-2-6-2** ქვეტიპის მძივები სიგრძეზე ოთხნაწილადაა დაღარული და თითოეული სეგმენტი ირიბადაა დაშტრიხული (ტაბ. IV,14); **IV-2-6-3** - ვერტიკალურად დაშტრიხული მძივები, რომელთაც ბოლოებთან თითო ლილვაკი (ტაბ. IV,15).

IV-2-7 ტიპში შედის ასიმეტრიული ფორმის ბრტყელი მძივები, რომლებიც შემკულია სხვადასხვა მიმართულებით დატანილი ხაზებით (ტაბ. V,1).

IV-2-8 ტიპის კუბისებრი მძივების ყველა გვერდზე დატანილია ურთიერთგადამკვეთი განიერი ღარები (ტაბ. V,2).

IV-2-9 ტიპში ერთიანდება მართკუთხა-განივკვეთიანი მილაკები, მათ აქვთ სადა ზედაპირი (ტაბ. V,3).

IV-2-10 ტიპში წარმოდგენილია ცილინ-

დრული ფორმის მძივები, გამოიყო 4 ქვეტიპი: **IV-2-10-1** სადაზედაპირიანი (ტაბ. V,4); **IV-2-10-2** ჰორიზონტალურად დაშტრიხული (ტაბ. V,5); **IV-2-10-3** ჰორიზონტალურად დაღარული (ტაბ. V,6); **IV-2-10-4** ქვეტიპში შედის დანაძერნებიანი მძივები (ტაბ. V,7). ამ სახეობის მძივები წარმოადგენს მილაკს, რომელზეც ერთ ან ორ რიგად კოპებია დაძერნილი.

IV-2-11 ტიპში შედის ფიგურული მძივები, რომლებიც ელი-ბაბას სამაროვანზე თითო ეგზემპლარის სახითაა წარმოდგენილი; **IV-2-11-1** ქვეტიპში შევიდა სამკუთხაგანივკვეთიანი ასიმეტრიული ფორმის მოგრძო მძივი (ტაბ. V,8); **IV-2-11-2** ქვეტიპში გვაქვს ასევე სამკუთხაგანივკვეთიანი მოგრძო მძივი, რომელიც შუაში გავლებული ღრმა ღარით ორ ნაწილადაა გაყოფილი (ტაბ. V,9); **IV-2-11-3** ქვეტიპში შესული ბრტყელი მძივი შუა ნაწილში შევიწროვებულია და გაორმაგებულ ოვალს ემსგავსება (ტაბ. V,10). მძივის ერთ ზედაპირზე ორი წერტილია დაჭდეული, ხოლო მეორე ზედაპირი სადაა.

IV-3 ჯგუფში ერთიანდება ყვითელი ფერის მინისებრი პასტის მძივები; აქ გვაქვს 2 ტიპი: **IV-3-1** მილაკი შუაში შევიწროვებული, ერთი გრძივი ნახვრეტით. მძივი ყველაზე ვიწრო ნაწილში ოთხი მხრიდანაა გახვრეტილი (ტაბ. V,11). **IV-3-2** მილაკი შუაში ლილვაკისებრი დანაძერნით (ტაბ. V,12).

IV-4 ჯგუფის მძივი პოლიქრომულია: ორი მოყვითალო ფერის მრგვალი ბურთულა ერთმანეთთან დაკავშირებულია ტეხილხაზოვნად დახვეული შავი ფერის პასტის ძაფით (ტაბ. V,13).

როგორც ზემოთ წარმოდგენილი მძივების ტიპოლოგიიდან ჩანს, ელი-ბაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი სამკაულის ეს სახეობა ფორმათა მრავალფეროვნებით და დამუშავების მაღალი დონით გამოირჩევა. მათ შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია ე.წ. დომინოსებრი მძივები (**IV-1-3**), რომლებიც ძირითადად აღმოჩენილია სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ რეგიონში. პირველად დომინოსებრი მძივები აღწერა ბ. კუფტინმა; მან

ვანის ეპოქით დაათარილა წინწყაროს, მარალინ-დერესისა და თაქ-ქილისას სამაროვანზე მოპოვებული ამ სახეობის მძივების შემცველი კომპლექსები [Куптин Б. 1941:56-57]. შემდგომი კვლევის შედეგად წინწყაროს სამაროვანზე მოპოვებული დომინოსებრი მძივების შემცველი კომპლექსების თარიღი დაზუსტდა და ძვ.წ. XI ს-ის მეორე ნახევარი – ძვ.წ. VIII ს-ის პირველი ნახევრით დათარიღდა (მენაბდე მ., ... 1968:5-21). დომინოსებრი მძივები აგრეთვე მოპოვებულია ბეშთაშენსა და ავრანლოში, თარიღდება ძვ.წ. VI-V სს-ით (დავლიანიძე ც. 1983:104-107), კნოლეს სამაროვანზე აღმოჩენილი ანალოგიური ტიპის მძივები, თარიღდება ძვ.წ. VII-VI სს-ით (ნარიმანიშვილი გ., ... 2004: 125-126). რამდენიმე დომინოსებრი მძივი აღმოჩნდა დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, ცაიშის სამაროვანის კოლექტიურ სამარხში, აღნიშნული კომპლექსი ძვ.წ. VIII ს-ის მეორე ნახევარი – ძვ.წ. VII პირველი ნახევარით თარიღდება (პაპუაშვილი რ. 2010: ტაბ III,84).

დომინოსებრი მძივები აღმოჩენილია სომხეთის ტერიტორიაზე გათხრილ შემდეგ ძეგლებზე: ძვ.წ. XI-IX სს თარიღდება — არტიკის III ჯგუფის სამარხები [Хачатрян Т. 1979: 223, 421, 539]; თალინის № 20 სამარხი [Аветисян А., ... 2006: табл. 15, рис. 4]; ნორატუსის № 11 სამარხი [Мартиросян А. 1964: таб. XX/1]; ძვ.წ. IX-VI სს თარიღდება: ოშაკანი [Есаян С., ... 1988:LXXV/10], კეტი [Петросян Л.1989: таб.70/8; 73/15]; ხრტანოცი [Мартиросян А.1954: 84].

ელი-ბაბაზე მოპოვებული დომინოსებრი მძივები სამაროვნის არქეოლოგიური მასალის გათვალისწინებით თარიღდება ძვ.წ. VII-VI სს-ით.

ამრიგად შეიძლება ითქვას, რომ დომინოსებრი მძივები ძირითადად გავრცელებული იყო სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ რეგიონში; მათი ქრონოლოგიური ჩარჩო ძვ.წ. XI საუკუნიდან ძვ.წ. V საუკუნემდე არსებულ პერიოდის მოიცავდა.

ლიტერატურა:

დავლიანიძე ც. 1983: ქვემო ქართლის (თრიალეთის) კულტურა ძვ.წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში. თბილისი.

მენაბდე მ., დავლიანიძე ც. 1968: თრიალეთის სამაროვნები. თბილისი.

მურვანიძე ბ. 2005: ელი-ბაბას სამაროვანი – ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში, № 15-16, თბილისი, გვ. 147-163.

ნარიმანიშვილი გ. 2003: ნალკა-თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ელი-ბაბას (საბეჭდავის) სამაროვანზე 2003 წელს ჩატარებული საველე კვლევა-ძიების წინასწარული ანგარიში, ხელნაწერი (ინახება არქეოლოგიის ცენტრის საველე დოკუმენტაციის არქივში).

ნარიმანიშვილი გ., მახარაძე ზ., შანშაშვილი ნ. მელიქიძე შ. 2004: ნალკის ექსპედიცია 1990-1992 წლებში – საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წლებში, თბილისი, გვ. 123-128.

პაპუაშვილი რ. 2010: კოლხურ სამაროვანთა აბსოლუტური ქრონოლოგიისათვის – არქეოლოგიური ჟურნალი, V, თბილისი, გვ. 32-43.

Аветисян А., Аветисян П. 2006: Культура Араратской равнины XI – VI вв. до н.э. (на арм. языке). Ереван.

Есаян С., Калантарян А. 1988: Ошакан. I. Ереван.

Куфтин Б. 1941: Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси.

Мартиросян А. 1954: Раскопки в Головино. Ереван.

Мартиросян А. 1964: Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван.

Петросян Л. 1989: Раскопки памятников Кети и Воскеаска. Ереван.

Хачатрян Т. 1975: Древняя культура Ширака. Ереван.

ილუსტრაციების აღწერა:

ტაბ. I – ბრინჯაოს მძივები: 1). სადაზე-დაპირიანი (I-1-1); 2). დაღარულზედაპირიანი; სარდიონის მძივები: 3). მრგვალი (II-1-1); 4). კასრისებრი (II-1-2); 5) დახეთქილი (II-1-3); 6). ცილინდრული (II-1-4); აქატის მძივები: 7). მრგვალი (II-2-1); 8). ცილინდრული (II-2-2); 9). კასრისებრი (II-2-3); 10). ასიმეტრიული ფორმის სამკუთხაგანიკვეთიანი (II-2-4); 11). ბრტყეული (II-2-5); მინის მძივები: 12). სფერული (III-1); 13). კოპებიანი მძივები (III-2); 14). ფიგურული მძივები (III-3); 15). ცილინდრული მძივები (III-4); 16). რგოლისებრი (III-5).

ტაბ. II – თეთრი მინისებრი პასტის მძივები: 1). ვარდული (IV-1-1); 2). წრებით შემკული სამკუთხედი (IV-1-2-1); 3). სადაზედაპირიანი სამკუთხედედი (IV-1-2-2); 4). დომინოსებრი ერთწრიანი, ნაჭდევებიანი (IV-1-3-1); 5). დომინოსებრი ორწრიანი, ნაჭდევებიანი (IV-1-3-2); 6). სადა ზედაპირიანი (IV-1-3-3); 7). დომინოსებრი ერთწრიანი (IV-1-3-4); 8). დომინოსებრი ორწრიანი (IV-1-3-5); 9). დომინოსებრი ორწრიანი, კუთხეებმომრგვალებული (IV-1-3-6); 10). დომინოსებრი სადაზედაპირიანი (IV-1-3-7); 11). რომბისებრი თითო კონცენტრული წრით, ნაჭდევებიანი (IV-1-4-1); 12). რომბისებრი ორი კონცენტრული წრით, ნაჭდევებიანი (IV-1-4-2); 13). რომბისებრი სადაზედაპირიანი, ნაჭდევებიანი (IV-1-4-3); 14). რომბისებრი ერთი კონცენტრული წრით (IV-1-4-4); 15). რომბისებრი ერთი კონცენტრული წრით, ექვსკუთხა (IV-1-4-5); 16). რომბისებრი სადაზედაპირით (IV-1-4-6).

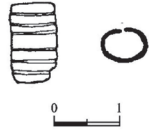
ტაბ. III – თეთრი მინისებრი პასტის მძივები: 1). სადა ცილინდრები (IV-1-5-1); 2). მილაკები ორივე ბოლოსთან თითო ღარით (IV-1-5-2); 3). ცილინდრები ოთხი მხრიდან დაძერწილი მცირე ზომის მილაკებით (IV-1-5-3); 4). ფიგურული ცილინდრია (IV-1-5-4); 5). მართკუთხაგანიკვეთიანი მილაკები, ერთღარიანი (IV-1-6-1); 6). მართკუთხაგანიკვეთიანი მილაკები, ორივე ბოლოსთან თითო ღარით (IV-1-6-2); 7). მართკუთხაგანიკვეთიანი მილაკები, ბოლოებთან ორ-ორი ღარით (IV-1-6-3); 8). მართკუთხა განივად დაღარული მძივები (IV-1-6-4); 9). მართკუთხა მილაკები, რომელთაც

დაღარული აქვს მხოლოდ ორი გვერდი (IV-1-6-5); 10). მართკუთხა მილაკები ნიბოებზე დატანილი მოკლე ირიბი ნაჭდევებით (IV-1-6-6); 11). მართკუთხა მძივი ნახნაგებზე ურთიერთგადამკვეთი ღარებით (IV-1-6-7); 12). მართკუთხა მძივები, ურთიერთგადამკვეთი არხებით (IV-1-6-8).

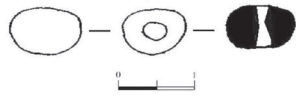
ტაბ. IV – მოცისფრო მინისებრი პასტის მძივები: 1). საკიდი წვეთისებრი (IV-2-1-1) 2). საკიდი ფალოსისებრი (IV-2-1-2); 3). რომბისებრი მძივი (IV-2-2-1); 4). შემკრები მძივი, ოთხარხიანი (IV-2-3-1); 5). შემკრები მძივი, სამარხიანი (IV-2-3-2); 6). შემკრები მძივი, ორარხიანი (IV-2-3-3); 7). ბიკონუსური მძივები ბოლოებთან 3-3 ღარით (IV-2-4-1); 8). ბიკონუსური მძივები ბოლოებთან 2-2 ღარით (IV-2-4-2); 9). ბიკონუსური მძივები დაშტრიხული ზედაპირით (IV-2-4-3); 10). კასრისებრი ფორმის სადაზედაპირიანი მძივები (IV-2-5-1); 11). კასრისებრი ფორმის ჰორიზონტალური ღარებით (IV-2-5-2); 12). კასრისებრი ფორმის ირიბად დაშტრიხული (IV-2-5-3); 13). მრგვალი სადაზედაპირიანი მძივები (IV-2-6-1); 14). მრგვალი, ოთხნაწილად დაღარული და ირიბად დაშტრიხული მძივები (IV-2-6-2); 15). მრგვალი ფორმის, ვერტიკალურად დაშტრიხული მძივები, ბოლოებთან თითო ლილვაკით (IV-2-6-3).

ტაბ. V – მოცისფრო მინისებრი პასტის მძივები: 1). ასიმეტრიული ფორმის ბრტყელი მძივები (IV-2-7); 2). კუბისებრი მძივები (IV-2-8); 3). მართკუთხა მილაკები, სადა ზედაპირით (IV-2-9); 4). ცილინდრული ფორმის მძივები, სადაზედაპირიანი (IV-2-10-1); 5). ცილინდრული მძივები, ჰორიზონტალურად დაშტრიხული (IV-2-10-2); 6). ცილინდრული მძივები, ირიბად დაღარული; (IV-2-10-3); 7). ცილინდრული მძივები, დანაძერნებით (IV-2-10-4); 8). ასიმეტრიული ფორმის სამკუთხაგანივკვეთიანი მძივი (IV-2-11-1); 9). სამკუთხაგანივკვეთიანი, ორნაწილიანი მძივი (IV-2-11-2); 10). გაორმაგებული ოვალისებრი მძივი (IV-2-11-3); ყვითელი ფერის მინისებრი პასტის მძივები; 11). მილაკი შუაში შევიწროვებული (IV-3-1); 12). მილაკი ლილვაკისებრი დანაძერნით (IV-3-2); 13). პოლიქრომული მძივი (IV-4).

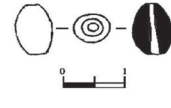
I

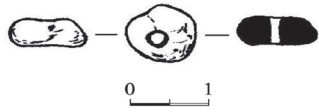
I-1-1

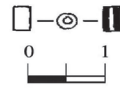
II-1-1

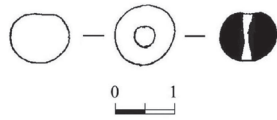
II-1-2

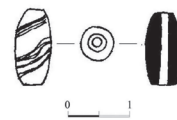
II-1-3

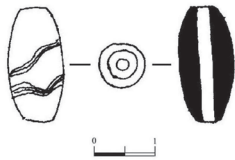
II-1-4

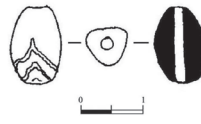
II-2-1

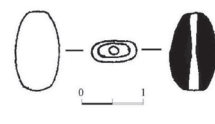
II-2-2

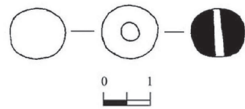
II-2-3

II-2-4

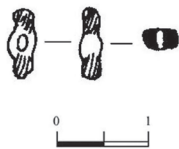
II-2-5

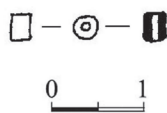
III-1

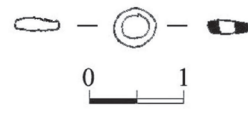
III-2

III-3

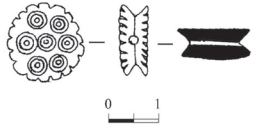

III-4

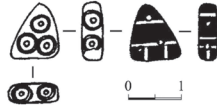

III-5

II

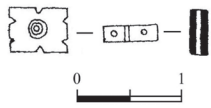
IV-1-1

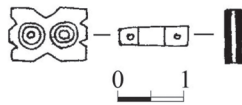
IV-1-2-1

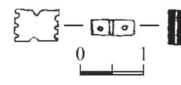
IV-1-2-2

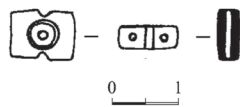
IV-1-3-1

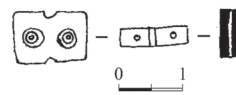
IV-1-3-2

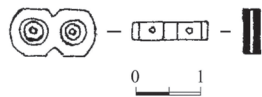
IV-1-3-3

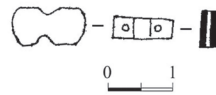
IV-1-3-4

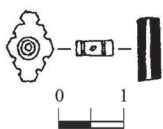
IV-1-3-5

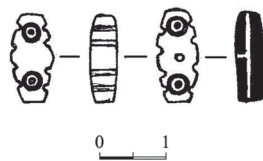
IV-1-3-6

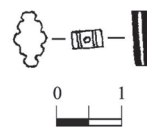
IV-1-3-7

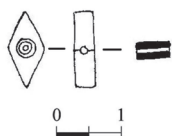
IV-1-4-1

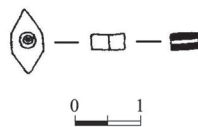
IV-1-4-2

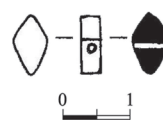
IV-1-4-3

IV-1-4-4

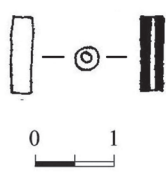

IV-1-4-5

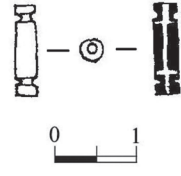

IV-1-4-6

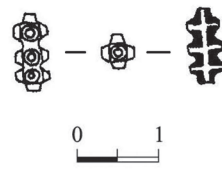
III

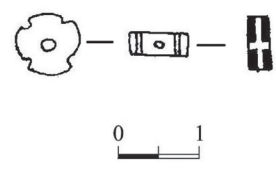
IV-1-5-1

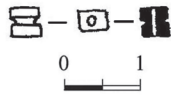
IV-1-5-2

IV-1-5-3

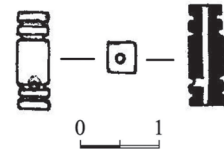
IV-1-5-4

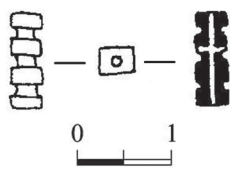
IV-1-6-1

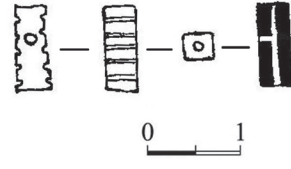
IV-1-6-2

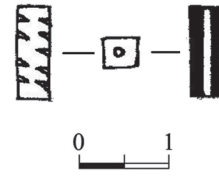
IV-1-6-3

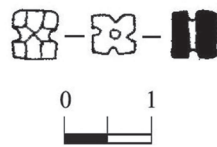
IV-1-6-4

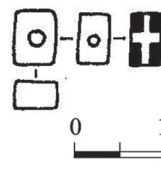
IV-1-6-5

IV-1-6-6

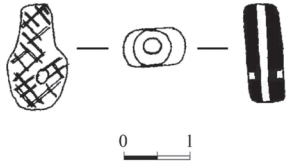

IV-1-6-7

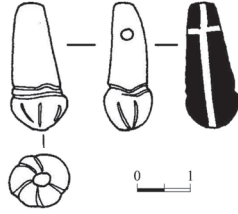

IV-1-6-8

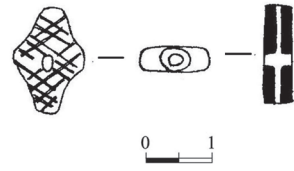
IV

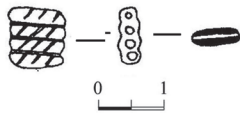
IV-2-1-1

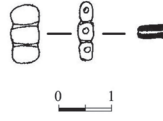
IV-2-1-2

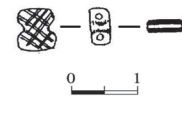
IV-2-2-1

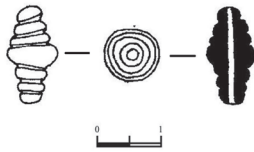
IV-2-3-1

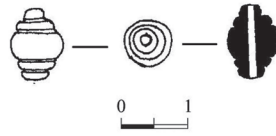
IV-2-3-2

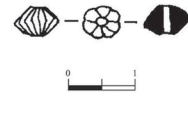
IV-2-3-3

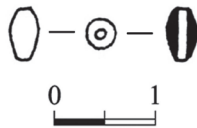
IV-2-4-1

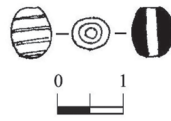
IV-2-4-2

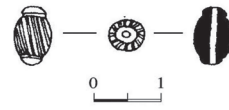
IV-2-4-3

IV-2-5-1

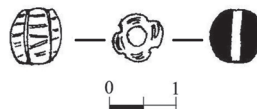
IV-2-5-2

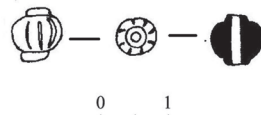
IV-2-5-3

IV-2-6-1

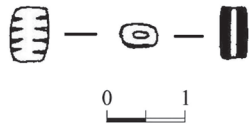

IV-2-6-2

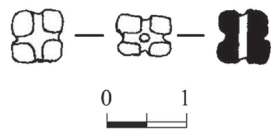

IV-2-6-3

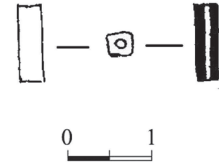
V

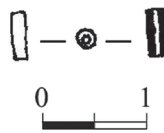
IV-2-7-1

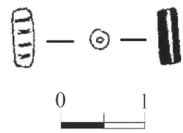
IV-2-8-1

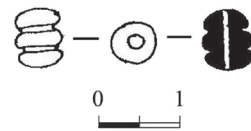
IV-2-9-1

IV-2-10-1

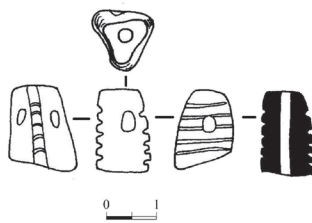
IV-2-10-2

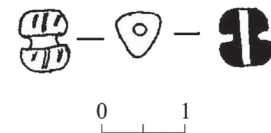
IV-2-10-3

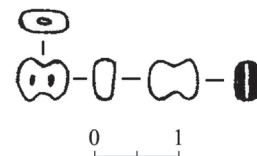
IV-2-10-4

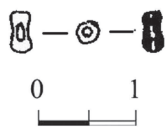
IV-2-11-1

IV-2-11-2

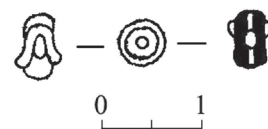
IV-2-11-3

IV-3-1

IV-3-2

IV-4

ბიბლიოგრაფია და რეცენზიები

ანაკლია II, 2010, თბ., დავით მუსხელიშვილი, ლერი ჯიბლაძე,
რევაზ პაპუაშვილი, ნანა პაპუაშვილი

არქეოლოგიური ძეგლი ანაკლია II 1972-1978 წლებში გათხარა კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის (ხელმძღვანელი თ.მიქელაძე) ანაკლიის რაზმა (დ. მუსხელიშვილი). მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა სამეცნიერო წრეებისათვის ცნობილი იყო მხოლოდ ПАИ-ში გამოქვეყნებული ზოგადი ანგარიშებით და რამდენიმე სამეცნიერო სტატიის საშუალებით და ვერ ხერხდებოდა ანაკლია II-ის სრული პუბლიკაცია. მხოლოდ 2010 წელს საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის ისტორიისა და ეთნოლოგიის კომისიამ სამეცნიერო საზოგადოებას წარუდგინა ზემოთხსენებული ავტორების მიერ მომზადებული მონოგრაფია ანაკლია II.

წიგნი შედგება შესავლის, სამი თავის, დასკვნისა და ინგლისურენოვანი რეზიუმესგან. ნაშრომს ერთვის გამოყენებული ლიტერატურის სია, ტაბულების აღწერილობა, შემოკლებათა განმარტება და 59 ტაბულა. მონოგრაფიას წამძღვარებული აქვს აკად. დ.მუსხელიშვილის წინასიტყვაობა, რომელშიც მოკლედაა მიმოხილული ანაკლია II-ის გათხრების ისტორია და ძეგლის მნიშვნელობა საქართველოს ძველი ისტორიის შესწავლის საქმისთვის.

მონოგრაფიის I თავი შედგება ორი პარაგრაფისგან. პირველი ეძღვნება ძეგლის ზოგად დახასიათებას, არქეოლოგიური გათხრების მიმდინარეობის პროცესს და სტრატეგრაფიას. ავტორების მიერ გამოყოფილია გორან-ამოსახლარის განვითარების 6 ქრონოლოგიური ეტაპი ელინისტური ხანიდან შუა ბრინჯაოს ჩათვლით. მეორეში განხილულია ანაკლია II-ზე დაფიქსირებული ძეგურ ნაგე-

ბობათა სისტემა. ავტორების აზრით, აქ გამოვლენილი ჯარგვალური ნაგებობები კოლხეთის დაბლობზე მიკვლეული ბრინჯაო-ადრე რკინის ხანის ნამოსახლარების იდენტურია (ფიჩორის ცენტრალური ბორცვი, ანაკლია I-ის I-II ფენა, ერგეტა IV ფენა, ნაოხვამუ, ყულევი და სხვ.). ანაკლია II-ზეც, ისევე როგორც კოლხეთის არაერთ ნამოსახლარზე, ჯარგვალური ნაგებობის გამართვას წინ უძღვოდა მთელი რიგი მოსამზადებელი სამუშაოები, რაც გამოწვეული იყო კოლხეთის დაბლობის არამყარი გრუნტით და ხდებოდა ნიადაგის ამალღება-მოზინვა. ავტორების ვარაუდით, ანაკლია II-ის ჯარგვალური ნაგებობების ზედა ნაწილი გადამწვარი უნდა იყოს, მიუხედავად იმისა, რომ კოლხეთის სხვა თანადროული ძეგლებისაგან განსხვავებით, აქ ხანძრის კვალი შემორჩენილი არ არის.

ნაშრომის II თავი, რომლის სახელწოდებაც ანაკლია II-ის ნივთიერი მასალა, მოიცავს 5 პარაგრაფს. პირველ პარაგრაფში შესწავლილია თუნის ნაწარმი. ცალკეცალკე, პერიოდების მიხედვითაა განხილული შუა ბრინჯაოს, გვიანბრინჯაოს, წინარეანტიკური და კლასიკური ხანის კერამიკა. პროცენტულად ყველაზე დიდი რაოდენობით წარმოდგენილია შუა ბრინჯაოს ხანის თიხის ჭურჭლები და შესაბამისად, ავტორებიც ყველაზე დიდ ადგილს უთმობენ სწორედ აღნიშნული ეპოქის არტეფაქტების განხილვას და მრავალრიცხოვან მასალაში ფუნქციონალური დანიშნულების მიხედვით გამოყოფენ სამ ჯგუფს. როგორც აღვნიშნეთ, ძეგლზე წარმოდგენილია ძველი კოლხეთის ისტორიის რამდენიმე ეტაპი და შესაბამისად, კერამიკაც არაფრით განსხვავდება დასავლეთ

საქართველოს ზღვისპირეთის პარალელური მასალისგან. მონოგრაფიის ავტორების მიერ დეტალურადაა განხილული თითოეული ეპოქისთვის დამახასიათებელი თუნის ნაწარმი და მათ შორის კლასიკური ხანის ბერძნული იმპორტის (სინოპური და ქიოსური ამფორების ფრაგმენტები) ნიმუშები. ნაშრომის II თავში საკმაოდ დაწვრილებითაა წარმოდგენილი ანაკლია II-ზე აღმოჩენილი ბრინჯაოს ნივთების, მძივ-სამკაულის, ქვისა და ძვლის მასალის ანალიზი. საგანგებო პარაგრაფი ეძღვნება ანაკლია II-ის მეურნეობის დარგების შესწავლას, რის საფუძველზეც ავტორები დაასკვნებენ, რომ ბორცვზე მოსახლე საზოგადოების მთავარი საქმიანობა იყო მინათმოქმედება და მეცხოველეობა და ასევე ეთანხმებიან სამეცნიერო ლიტერატურაში უკვე გამოთქმულ ვარაუდს (ლ. ძიძიგური) უკვე ამ პერიოდიდან კოლხეთის დაბლობზე ვაზის მოშინაურებისა და მევენახეობის ჩასახვადანვითარების შესახებ.

მონოგრაფიის III თავი შეიცავს ავტორთა დასკვნებს ანაკლია II-ის ქრონოლოგიის გარშემო. კონკრეტული თარიღები დადგენილია როგორც მასალის შედარებითი ანალიზის, ასევე — რადიოკარბონული მეთოდის გამოყენებით. ძეგლის ზოგადი სტრატოგრაფიული სურათისა და არქეოლოგიური მასალის დაწვრილებითი ანალიზის საფუძველზე ნაშრომის დასკვნით თავში ავტორები ვარაუდობენ, რომ შუა ბრინჯაოს ხა-

ნაში ბორცვი წარმოადგენდა განმხოლოებით მდებარე დიხა-გუძუბას, ხოლო ადრეანტიკურ ხანაში, როდესაც მის ირგვლივ მომრავლდა დასახლებათა რაოდენობა და გაჩნდა ე.წ. თანამგზავრი ბორცვები, ანაკლია II გახდა განსაკუთრებული სტატუსის მატარებელი, სადაც ყველაზე მაღალ ბორცვზე „იჯდა სათემო დასახლებათა მეთაური, რომელიც წარმართავდა მთელი რიგი სამუშაოების ჩატარებას“.

როგორც ვხედავთ, ანაკლია II წარმოადგენს ძველი კოლხეთის ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით მნიშვნელოვან არქეოლოგიურ ძეგლს. მისი გამოცემით კიდევ უფრო გამდიდრდა ჩვენი ცოდნა კოლხური გორანამოსახლების შესახებ. ავტორთა დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს, რომ მონოგრაფია დაწერილია გამართული ქართული ენით და საკმაოდ კარგად იკითხება. დამაკმაყოფილებელია არქეოლოგიური სიტუაციისა და მასალის ამსახველი ტაბულების ხარისხიც. ყოველივე ამის ფონზე ამკარად უკმარისობის განცდას ტოვებს მხოლოდ ერთ გვერდიანი ინგლისურენოვანი რეზიუმე. მონოგრაფია ბევრად მოიგებდა უფრო ვრცელი რეზიუმეს შემთხვევაში და ასევე სასურველი იქნებოდა, მას დართული ჰქონოდა ტაბულების აღწერილობის ინგლისურენოვანი ვერსიაც.

ზურაბ ბრავაძე

ქართული არქეოლოგიის კვალდაკვალ, გ. გამყრელიძე

პროფ. გელა გამყრელიძე დიდი ხანია იკვლევს ქართული არქეოლოგიის ისტორიას. სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგად არის ცნობილი ამ მიმართულებით შექმნილი მისი ნაშრომები. აქვე ისიც აუცილებლად აღსანიშნავია, რომ არქეოლოგიის ისტორიის კვლევა-ძიებას ჯერ-ჯერობით მაინც არ ექცევა სათანადო ყურადღება და ეროვნული არქეოლოგიის ჩასახვა-განვითარებისა თუ

ქართული არქეოლოგიის პიონერების მოღვაწეობის შესახებ გამოკვლევათა რაოდენობა ერთობ მწირია. ამიტომ საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ.ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრის მიერ გამოცემული და სარეცენზიოდ წარმოდგენილი ნაშრომი ამ მხრივაც საყურადღებო ნარკვევია.

არქეოლოგიის განვითარება მჭიდროდ უკავშირდება სამუზეუმო საქმის ისტორიას,

რადგან მეფის რუსეთის დროინდელ საქართველოში სწორედ მუზეუმი, ამ შემთხვევაში კავკასიის მუზეუმი, წარმოადგენდა ერთადერთ ინსტიტუციას, საიდანაც ხორციელდება არქეოლოგიური სამუშაოები და ინახებოდა არქეოლოგიური მასალა. გ.გამყრელიძის ნარკვევში შესწავლილია კავკასიის მუზეუმის არქეოლოგიური საქმიანობა, მაგრამ ავტორის მიერ ისიც გარკვეულია, რომ კავკასიის მუზეუმის ჩამოყალიბებამდე ბევრად ადრე საქართველოში ყოფილა ძველი ნივთების ერთად თავმოყრის მცდელობა. ნაშრომიდან ირკვევა, რომ ჩვენში სამუზეუმო ცხოვრების ჩასახვა ვახტანგ VI-ის დროიდან უნდა იღებდეს სათავეს, რადგან საგანგებო „სალაროში“ სამეფო ხაზინასთან ერთად ინახებოდა მინაში ნაპოვნი ნივთებიც. რა ბედი ენია აღნიშნულ საცავს, ამას მკითხველი ნაშრომის წაკითხვისას შეიტყობს. ნარკვევში საუბარია სტატისტიკური კომიტეტის შესახებ, რომელმაც შეადგინა პირველი სახელმძღვანელო ინსტრუქცია არქეოლოგიური ძეგლების გამოვლენისა და აღრიცხვის შესახებ. აქვე ხაზგასმულია გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილების როლი სიძველეთა მოძიების, დაცვისა და აღრიცხვის საქმეში, მიუხედავად იმისა, რომ ეს საქმიანობა არ შედიოდა აღნიშნული საზოგადოების ფუნქციებში.

1852 წელს საქართველოში საფუძველი ჩაეყარა გათხრით არქეოლოგიას და პირველი არქეოლოგი, ვინც ეს სამუშაო შეასრულა იყო დიმიტრი მეღვინეთუხუცესიშვილი. ხოლო პირველი ძეგლი, რომელსაც არქეოლოგის წერაქვი შეეხო, იყო უფლისციხე. ნარკვევში დიდი ადგილი ეთმობა დ.მეღვინეთუხუცესიშვილის საქმიანობას და ავტორი მაქსიმალურად იყებს ქართული არქეოლოგიის პიონერის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ არსებულ მწირ ცნობებს.

ავტორის მიერ სათანადოდაა წარმოდგენილი XIX საუკუნის გამოჩენილი მეცნიერისა და საზოგადო მოღვაწის პლატონ იოსელიანის როლი ქართული არქეოლოგიის განვი-

თარების საქმეში.

ყურადღების მიღმა არ არის დატოვებული სამთავროს ველის გათხრებიც, რომელიც ჩატარდა XIX საუკუნის 70-იან წლებში ფრ. ბაიერნისა და ე. შანტრის მიერ და სამართლიანადაა აღნიშნული, რომ ამ გათხრებმა დიდად შეუყნო ხელი თბილისში „კავკასიის არქეოლოგიური კომიტეტისა“ და „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების“ დაარსებას.

ბუნებრივია, ნაშრომში წარმოდგენილია გამოჩენილი მკვლევარის დიმიტრი ბაქრაძის არქეოლოგიური მოღვაწეობა და მისი დიდი როლი არქეოლოგიური და სამუზეუმო ცხოვრების განვითარების საქმეში. ასევე სათანადოდაა აღნიშნული დიდი მეცნიერისა და მამულიშვილის ექვთიმე თაყაიშვილის არქეოლოგიური მოღვაწეობა, რომელმაც ქართული არქეოლოგია თვისობრივად ახალ სიმაღლეზე აიყვანა და დაიწყო ზრუნვა არქეოლოგიის, როგორც პროფესიად ჩამოყალიბებისათვის ახლად დაარსებულ ქართულ უნივერსიტეტში.

სარეცენზიოდ წარმოდგენილი ნაშრომის ღირსებაა, რომ ყურადღების მიღმა არაა დატოვებული XIX—XX საუკუნის პირველი ნახევრის ყველა მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი მოვლენა, რომელიც ეხება ქართულ არქეოლოგიას. შეიძლება ითქვას, რომ ავტორმა ყველას თავისი მიაგო. მას არ გამორჩენია ამ პერიოდში ჩატარებული არც ერთი არქეოლოგიური გათხრები და ღვაწლის სათანადო დაფასების გარეშე არ დაუტოვებია არც ერთი პიროვნება, რომელიც იდგა ქართული არქეოლოგიის სათავეებთან და მის განვითარებაში შეიტანა თუნდაც უმნიშვნელო წვლილი.

მართალია, ნარკვევი ავტორის მიერ თავებდა არ არის დაყოფილი, მაგრამ პირობითად ის შეიძლება ორ ნაწილად გაიყოს: ქართული არქეოლოგიის ჩასახვა-განვითარება XX საუკუნის მეორე ნახევრამდე, უფრო ზუსტად, მეორე მსოფლიო ომამდე და არქეოლოგია მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ და

დღეს, რადგან საქართველოში ინტენსიური არქეოლოგიური საქმიანობა იწყება სწორედ XX საუკუნის 50-60-იანი წლებიდან და აღნიშნულ საქმეში პროგრესი თვალსაჩინო იყო აკად. ოთ.ლორთქიფანიძისა და მისი თანამოაზრეების მიერ სპეციალური ინსტიტუციის, არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის დაარსების შემდეგ.

„ქართული არქეოლოგიის კვალდაკვალ“ მიეკუთვნება სამეცნიერო-პოპულარულ პუბლიკაციათა რიგს და შემეცნებითი ხასიათისაა. ასეთი სახის ნაშრომის დაწერა კი, ჩვენი აზრით, ცოტა არ იყოს, „უმაღური“ საქმეა, რადგან იგი უნდა წარმოადგენდეს მეცნიერულ გამოკვლევას, რომელიც გასაგები იქნება

ნებისმიერი მკითხველისათვის. უნდა ვაღიაროთ, რომ ავტორმა შეძლო გასაგები, მარტივი ენით მოეთხრო ქართული არქეოლოგიის მთავარი „თავგადასავალი.“

გ.გამყრელიძის ნარკვევი ზოგადად ქართული მეცნიერების ისტორიის შესწავლის კუთხითაც საინტერესო ნაშრომია. იგი მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზეა გამოცემული და დართული აქვს ფერადი ტაბულები. ცალკე აღნიშვნის ღირსია ინგლისურენოვანი პარალელური ტექსტი, რაც ხელს შეუწყობს ქვეყნის ფარგლებს გარეთ ქართული არქეოლოგიის პოპულარიზაციას.

ზურაბ ბრავაძე

რომის სამხედრო-პოლიტიკური ექსპანსია საქართველოში, 2006. თბ., გ. გამყრელიძე, თ. თოდუა

რომის სამხედრო-პოლიტიკური ექსპანსიის ცალკეული საკითხები ქართულ არაერთხელ გაშუქებულა ქართულ ისტორიოგრაფიაში, მაგრამ მონოგრაფიული სახით ეს პრობლემა შესწავლილი არ ყოფილა. სწორედ ამ ხარვეზის შევსებას ემსახურება 2006 წელს გამოქვეყნებული გ.გამყრელიძისა და თ.თოდუას მონოგრაფია „რომის სამხედრო-პოლიტიკური ექსპანსია საქართველოში“.

ნაშრომის სტრუქტურა წარმოდგენილია შემდეგნაირად: წინასიტყვაობა, საისტორიო წყაროების მიმოხილვა, ძვ.წ. I-ახ.წ. II საუკუნის სიტუაცია იბერია-კოლხეთში, ახ.წ. III-IV საუკუნეების სიტუაცია იბერია-კოლხეთში, რომაული ნაწარმი აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, რომაული სამხედრო ტერმინების განმარტებითი ლექსიკონი, რომაული საბრძოლო იარაღი, რომის იმპერატორების ოფიციალური სახელების ქრონოლოგიური ნუსხა, რომის ლეგიონების ნომრები და სახელწოდება, გამოყენებული ლიტერატურის სია, შემოკლებათა განმარტება, ტაბულების აღქერილობა, XIII ტაბულა და ვრცელი ინგლისურენოვანი რეზიუმე.

ნაშრომში დაწვრილებით არის განხილული

საკითხის შესახებ არსებული ბერძნულ-რომაული ნარატიული და ეპიგრაფიკული წყაროების ცნობები, არქეოლოგიური არტეფაქტები და იბერია-კოლხეთის ბიოგეოგრაფიული გარემო. საკვლევი თემის შესწავლა იწყება ძველი საქართველოს გარშემო განვითარებული საერთაშორისო მოვლენების გათვალისწინებით (პართიის სამეფოს წარმოქმნა, პოლიტიკური ვითარება რომში, პონტოს სამეფოსა და არმენიაში). აღნიშნულია, რომ ძვ.წ. I საუკუნეში რომისა და პონტოს მწვავე ურთიერთდაპირისპირებამ უაყოფითი ძვრები გამოიწვია მახლობელ აღმოსავლეთსა და კავკასიაში, სადაც ერთმანეთს შეეჯახა აღმოსავლურ-ელისტური და რომაულ-ევროპული იდეოლოგიების ინტერესები და ამის ფონზე დიდი ადგილი ეთმობა ძვ.წ. I საუკუნის კოლხეთისა და იბერიის შიდაპოლიტიკური სიტუაციის ანალიზს. ავტორები სრულიად სამართლიანად აღნიშნავენ, რომ ძღვევამოსილების მიუხედავად, რომმა მაინც ვერ შეძლო შიდა კოლხეთის სრული დამორჩილება, ეს ვერ მოახერხა ვერც არისტარქეს, ვერც მითრიდატე პერგამონელისა და ვერც პოლემონის ხელით.

ნაშრომში თანმიმდევრულადაა განხი-

ლული იბერიის პოლიტიკური მდგომარეობა პომპეუსის ოკუპაციიდან ახ.წ. I საუკუნის ჩათვლით. წერილობითი ცნობებისა და არქეოლოგიური ვითარების ურთიერთშეჯერების საფუძველზე ავტორები ასკვნიან, რომ იბერიის სამეფოს აღმავლობის და ძლიერების ხანა ძვ.წ. I საუკუნის მიწურულიდან დაიწყო. ამას გარკვეულწილად ხელს უწყობდა ახალი ხელსაყრელი გეოპოლიტიკური სიტუაცია. კერძოდ, რომსა და პართიას შორის გაუთავებელი ქიშპი და ომი. ეს რეალობა კი იბერიის ხელისუფალთ საშუალებას აძლევდა ამ ორი დიდი სახელმწიფოს ურთიერთდაპირისპირება თავის სასარგებლოდ გამოეყენებინათ. სწორედ ამ პერიოდში უნდა გაეფართოებინა იბერიის საკუთარი საზღვრები და დაებრუნებინა დაკარგული ტერიტორიები და თითქმის შავ ზღვაზე გასულიყო. ჩვენ სავსებით მისაღებად მიგვაჩნია ავტორთა ეს მოსაზრება. თუმცა, ისტორიოგრაფიაში განსხვავებული აზრიც არსებობს, რომლის თანახმადაც ძვ.წ. I საუკუნე არ შეიძლება ჩაითვალოს იბერიის სამეფოს აღმავლობის პერიოდის დასაწყისად. სასურველი იქნებოდა, თუ ავტორები ამ მოსაზრებას უბრალოდ მაინც აღნიშნავდნენ საკუთარ ნაშრომში.

ახ.წ. I-II საუკუნეები იბერიის სამეფოს აღმავლობის ეპოქაა. ფარსმან I-ისა და განსაკუთრებით ფარსმან II-ის დროს ქვეყანამ არნახულ ძლიერებას მიაღწია და კავკასიის მასშტაბით იქცა ლიდერ ქვეყნად. ეს ვითარება საკმაოდ კარგადაა ასახული ნაშრომში რომთან ურთიერთობის კონტექსტში.

არქეოლოგიური მასალისა და წერილობითი წყაროების ანალიზის საფუძველზე მისაღებად უნდა გამოიყურებოდეს ავტორების მოსაზრება რომაული გარნიზონების საქართველოს ზღვისპირეთში ახ.წ. I საუკუნიდან განლაგების შესახებ. ალბათ, ისიც სარწმუნოა, რომ ლეგიონები ძირითადად დისლოცირებული უნდა ყოფილიყო აფსაროსში, ფაზისსა და სებასტოპოლისში. ამ მხრივ თითქმის თავისუფალი ჩანს იბერიის ტერიტორია. ცნობილი ფაქტია, რომ აქ რომაული ლეგიონების დგომის კვალი ჯერ-ჯერობით არ ფიქსირდება, მაგრამ პლინიუსის ცნობაზე დაყრდნობით, ავტორები არ გამორიცხავენ, რომ შესაძლებელია ალანთა

შემოსევების შეკავების მიზნით, რომაული შენაერთები განლაგებული ყოფილიყო დარიალის ხეობაში და აღნიშნულ ავტორთან მოხსენიებული 'კასტელიუმ კუმანია' წარმოადგენდეს დარიალის ციხეს. ჩვენი აზრით, აღნიშნული მოსაზრება უფრო მეტ დახვეწას საჭიროებს, რადგან თუ მართლა იდგა რომაული გარნიზონი დარიალის ხეობაში, მაშინ ისიც უნდა აიხსნას, როგორ შეძლო ფარსმან II-მ დარიალის გახსნა ალანებისთვის, რომლებმაც ამის შედეგად ააოხრეს კაპადოკია და არმენია. ხოლო ის ფაქტი, რომ დარიალის ციხეზე მიკვლეული სამარხები ამკარად უკავშირდება რომაულ სამყაროს, მყარ არგუმენტად ვერ გამოდგება, რადგან გვიანანტიკური ხანის იბერა-კოლხეთის არაერთ სამარხშია დაფიქსირებული რომაული ყოფისთვის დამახასიათებელი ცალკეული არტეფაქტები და, რა თქმა უნდა, არავის მოსვლია აზრად, ყოველი მათგანის აღმოჩენის ადგილი მიეჩნია რომაული შენაერთების დისლოკაციად. ყოველშემთხვევაში, აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე რომაული გარნიზონების პრობლემა დამატებით კვლევა-ძიებას საჭიროებს და ამ კუთხით ალბათ, საშური საქმეა დარიალის ციხის სრულფასოვანი არქეოლოგიური შესწავლა.

მონოგრაფიაში ვრცელი ადგილი ეთმობა დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა ზოლის კასტელუმების ანალიზს და ავტორებთა მსჯელობა ამ მიმართულებით დამაჯერებელი და არგუმენტირებულია. სავსებით გასაზიარებელია მოსაზრება, რომლის თანახმადაც, პონტო-კავკასიის სასაზღვრო ხაზის ჩამოყალიბება დასრულდა II საუკუნის შუა ხანებისათვის პიტიუნტში გარნიზონების ჩაყენებით, ხოლო III საუკუნის შუა ხანებში კი მან საერთოდ შეწყვიტა არსებობა. მისი განახლება მოხდა III-IV საუკუნეთა მიჯნაზე, მაგრამ IV საუკუნეში ეს სისტემა კვლავ დასუსტებას განიცდის.

სავსებით მისაღებია ავტორთა დასკვნა, რომლის მიხედვითაც, პონტო-კავკასიის სასაზღვრო სისტემაში შემავალი აფსაროსი, ფასისი, სებასტოპოლისი და პიტიუნტი წარმოადგენდნენ მილიტარისტული ხასიათის ციხე-ქალაქებს და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში რომაული დასახლებების წარმოქმნის პროცესი წარიმართა განსხვავებული

გზით, რადგან აქ არ ფიქსირდება კლასიკური რომაული კანაბები. აღნიშნული დასახლებების არსებობა განპირობებული იყო რომის აღმოსავლეთი პროვინციების უსაფრთხოების მიზნით და ემსახურებოდა რომის გეოპოლიტიკური ინტერესების განმტკიცებას კავკასიასა და ზოგადად, მახლობელ აღმოსავლეთში.

აღნიშნულით სრულდება მონოგრაფიის კვლევითი მხარე. წიგნის დანარჩენი ნაწილი საცნობარო ხასიათისაა. მოცემულია აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში აღმოჩენილი რომაული არქეოლოგიური მასალის კატალოგი, რომაული სამხედრო განმარტებითი ლექსიკონი, დახასიათებულია რომაული სა-

ბრძოლო იარაღის ცალკეული სახეობები, წარმოდგენილია იმპერატორთა სრული ნუსხა და რომის ლეგიონების ნომრები, სახელწოდება და ფორმირების დრო.

გ. გამყრელიძის და თ. თოდუას მონოგრაფია მრავალმხრივ საინტერესო ნაშრომია. მისი მთავარი ღირსება ისაა, რომ სპეციალისტი-ისტორიკოსებისა და არქეოლოგების გარდა, იგი გამოადგება საქართველოს ანტიკური ხანის ისტორიით დაინტერესებულ მკითხველთა ფართო წრესაც. მით უმეტეს, რომ დაწერილია გამართული ქართული ენით და ადვილად იკითხება.

ზურაბ ბრავვაძე

ომი და შეიარაღება იბერია-კოლხეთში, 2010. თბ., გ. გამყრელიძე

2010 წელს ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობამ გამოსცა გელა გამყრელიძის სამეცნიერო-პოპულარული ნაშრომი „ომი და შეიარაღება იბერია-კოლხეთში“. წიგნი ეძღვნება 2008 წლის აგვისტოს ომში გამიჯნულ დაღუპული 167 მეომრის ნათელ ხსოვნას.

როგორც ითქვა, „ომი და შეიარაღება იბერია-კოლხეთში“ სამეცნიერო-პოპულარული ნაწარმოებია და განკუთვნილია მკითხველთა ფართო წრისათვის. იგი რამდენიმე თავისგან შედგება. ავტორისეულ წინათქმაში მოკლედ მიმოიხილება წიგნის სტრუქტურა და აღნიშნულია ანტიკური ხანის ის ავტორები, რომელთაც შემონახული აქვთ ცნობები იბერია-კოლხეთში მიმდინარე საბრძოლო მოქმედებების შესახებ.

თავი „საიდან ვიცით იბერიულ-კოლხური პერიოდის საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ვითარების ისტორია“, მიძღვნილია წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური ძეგლების ზოგადი ანალიზისადმი. განხილულია ქართული (ქართლის ცხოვრება, მოქცევაჲ ქართლისაჲ) და უცხოენოვანი (ქსენოფონტი, სტრაბონი, ტაციტუსი, არიანე, დიონ კასიოსი, აპიანე, პლუტარქე, დიოდორე სიცილიელი, მემნონი და სხვ.) წერილობითი

წყაროების ცნობები იბერიისა და კოლხეთის სასიმაგრო-საფორტიფიკაციო ნაგებობების, შეიარაღებისა და საომარ მოქმედებათა შესახებ. ამავე თავში მიმოიხილულია ანტიკური ხანის ეპიგრაფიკული ძეგლებიც. მკვლევარის დასკვნით, საკითხის შესახებ მცირეა წყარო-მონაცემთა ბაზა, რომელთა ინტერპრეტაციასაც ეყრდნობა იბერიულ-კოლხური ხანის საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის რეკონსტრუქცია. თუმცა, ამ ვითარებაშიც, შესაძლებელია წყაროთა მონაცემებისა და არქეოლოგიური მასალის ურთიერთშეჯერების ფონზე ანტიკური ეპოქის საქართველოს სამხედრო ვითარების ამსახველი სურათის მეტ-ნაკლებად წარმოჩენა.

წიგნის შემდეგი თავის სახელწოდებაა „საომარ მოქმედებათა სარბიელი“. მასში მიმოიხილულია გეოგრაფიული გარემოს როლი კონკრეტულად სამხედრო საქმის განვითარებისათვის. დახასიათებულია იბერია-კოლხეთის ბუნებრივი პირობები და ეკოსისტემა, ძირითადი მდინარეები, უღელტეხილები, ხეობები, სავაჭრო-სატრანზიტო გზები. ავტორის ანალიზის ამოსავალს წარმოადგენს ბერძნულ-რომაული წერილობითი ცნობების

მონაცემები, რომელთა დაკავშირება იბერია-კოლხეთის გარემო პირობებთან იძლევა მყარ საფუძველს, ცნობილი მოსაზრებისთვის, რომ კოლხეთს და იბერიას ეკავათ გეოპოლიტიკური თვალსაზრისით ერთ-ერთი საკვანძო ტერიტორია, სადაც ხდებოდა დასავლური და აღმოსავლური ცივილიზაციების თანხვედრა და შეჯახება.

ნაშრომის შემდეგ თავში „ხის თავდაცვითი სამოსახლოები კოლხეთში“ განხილულია სოფელ მთისძირში, ადგივილების გორაზე ავტორისავე მიერ აღმოჩენილი და შესწავლილი სასიმაგრო ნაგებობა. იგი შესწავლილია ზოგადკოლხურ კონტექსტში და აღნიშნულია, რომ თავდაცვითი მიზნებისათვის კოლხეთში მოხერხებულად იყენებდნენ ფიზიკურ-გეოგრაფიულ პირობებს და ბუნებრივ გორებს. ამავე თავში მოცემულია მთისძირის კოშკის რეკონსტრუქცია, რომელიც არქეოლოგიური სიტუაციის გარდა აღდგენილია ძველი ბერძენი ავტორების მიერ შემონახული ცნობების გათვალისწინებით. არქეოლოგიური მასალისა და ძველი წერილობითი წყაროების შეჯერების საფუძველზე მიღებულია დასკვნა, რომლის თანახმადაც, ქართველური მოსახლეობით დასახლებულ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ძვ.წ. III საუკუნის წინა პერიოდში გავრცელებული იყო ბორცვებზე და ბუნებრივ გორებზე გამართული ძელურ-ბათქაშიანი, ძელებიანი მესერიტ შემოზღუდული, კოშკებჩართული კომპლექსები, რომლებსაც ეწოდებოდა მოსუინი. ადგივილების გორის მსგავსი გამაგრებული ბორცვები ავტორის აზრით, წარმოადგენდა ნათესაურ თემებს, რომლის სათავეშიც იდგა ბერძნული წყაროებით ცნობილი ბასილევსი. აქვე ავტორი დასაშვებად მიიჩნევს მთისძირის მდიდრული სამარხის მიკუთვნებას ადგილობრივი ხელისუფლისადმი, რაც ჩვენი აზრითაც, სრულიად შესაძლებელია.

„სამხედრო-პოლიტიკური ვითარება ფარნავაზ-ქუჯის დროინდელ იბერია-კოლხეთში“. ნაშრომის ამ თავში მიმოხილულია

იბერია-კოლხეთის სამხედრო და პოლიტიკური ისტორია წინარე ანტიკური ხანიდან ელინისტური ეპოქის ჩათვლით. ყურადღება გამახვილებულია ქსენოფონტეს ცნობაზე ძვ.წ. 401 წელს ბერძენთა და კოლხთა დაპირისპირების თაობაზე. ეს ბრძოლა მნიშვნელოვანი იყო იმ თვალსაზრისითაც, რომ წერილობით წყაროებში პირველად გაჩნდა ცნობა კოლხეთის ჯარის ტაქტიკისა და ომის დროს მანევრირების შესახებ. ამავე თავში მოცემულია საინტერესო ცნობები სხვადასხვა ქვეყნის ჯარებში დაქირავებულ თუ ნებით მყოფ ქართველ მეომრებზე. დიდი ადგილი ეთმობა აზოსა და ფარნავაზს შორის მიმდინარე ბრძოლების აღწერას და იბერია-კოლხეთის ციხე-სიმაგრეების მნიშვნელობას ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობის განმტკიცების საქმეში.

ძვ.წ. II-I საუკუნეების ვითარებაა გადმოცემული თავში „მითრიდატე ევპატორი და კოლხეთი“. ავტორი ზედმიწევნით კარგად იცნობს წერილობითი წყაროებსა და არქეოლოგიურ მასალას, ასევე ხსენებული ეპოქის ზოგად ისტორიის, რაც მას საშუალებას აძლევს ზუსტად განსაზღვროს იბერია-კოლხეთის სტრატეგიული მნიშვნელობა დიდი სახელმწიფოების (პონტოს, არმენიის, რომის) პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ინტერესებში. დეტალურად არ შევუდგებით ყველა ნიუანსის განხილვას. მხოლოდ აღვნიშნავთ, რომ ავტორისეული დასკვნები მრავალწლიანი მეცნიერული მოღვაწეობის პროდუქტია და ძნელია, არ იქნეს გაზიარებული და მიღებული.

საკმაოდ საინტერესოდაა დანერგილი ნაშრომის შემდეგი თავი „იბერია-კოლხეთში რომაელების ექსპანსია“. აქ საქმე ეხება საყოველთაოდ ცნობილ მოვლენებს: პომპეუსის სარდლობით რომაელი ლეგიონების პირველ გამოჩენას საქართველოში, ფარნაკეს დამანგრეველ ლაშქრობებს კოლხეთში, რომაული გარნიზონების ჩაყენებას შავიზღვისპირა ზოლში, ე.წ. პონტოს ლიმესის პრობლემას და კიდევ არაერთ საკითხს, რომლებიც ავტორის

მიერ ჩვეული პედანტობითაა შესწავლილი და გადმოცემული.

ძველი საქართველოს სამხედრო საქმით დაინტერესებული მკითხველი ბევრ სიახლეს შეიტყობს ნიგნის იმთავში, რომელსაც ეწოდება, „აღჭურვილობა, არტილერია და საზღვაო საქმე იბერია-კოლხეთში“. ყურადღება გამახვილებულია ძველი ქართველი მეომრის არსენალზე, აღჭურვილობაზე, სხვადასხვა საბრძოლო იარაღზე, მეომრის თავდაცვით საშუალებებზე, საარტილერიო საქმეზე და საბრძოლო ხომალდებზე. ავტორისეულ ყოველ მსჯელობას საფუძვლად უდევს საქართველოს სხვადასხვა არქეოლოგიურ ძეგლებზე მოპოვებული შესაბამისი მასალისა და წერილობითი წყაროების ცნობების ურთიერთშეჯერება, რაც მსჯელობას დამაჯერებელს ხდის. აქვე მოცემულია იბერიელი მეომრის, კოლხი მეშურდულის, საბრძოლო ეტლების, ყუმბარსატყორცნი ბალასტების, საბრძოლო ხომალდის და სხვ. რეკონსტრუქცია, რაც მონოდებული ტექსტის უკეთ აღქმისათვის კარგი თვალსაჩინო ნიმუშია.

ნაშრომის ბოლო თავი იბერიის სამეფოს აღმავლობას ეძღვნება. განხილულია ფარსმან II-ის დროინდელი ეპოქის სამხედრო-პოლიტიკური ვითარება. ეს თავი უხვად შეიცავს ცნობებს იბერიის სასიმაგრო სისტემების, ჯარის სახეობების, სტრუქტურისა და რაოდენობის შესახებ. წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით აღნიშნულია, რომ იბერიის

სამხედრო ძალები კარგად ფლობდნენ მაშინდელი საომარი საქმის ძირითად ელემენტებს და გათვიცნობიერებული იყვნენ ისეთ ნიუანსებში, როგორცაა: პარტიზანული ბრძოლები, სწრაფი იერიში, გადაჯგუფება, რელიეფის მოხერხებულად გამოყენება და სხვ.

ბოლოთქმაში აღნიშნულია, რომ ანტიკური ხანის ქართული ჯარი აგებული იყო სამობილიზაციო პრინციპზე და წარმოადგენდა სერიოზულ სამხედრო ძალას.

როგორც ვნახეთ, გ. გამყრელიძის „ომი და შეიარაღება იბერია-კოლხეთში“ ძველი საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვან პრობლემატიკაზე შექმნილი ერთ-ერთი პირველი სამეცნიერო-პოპულარული ნარკვევია. სასურველია, იგი ბევრმა ახალგაზრდამ წაიკითხოს, რადგან ასეთი სახის ნიგნები ხელს უწყობს მომავალი თაობის პატრიოტული სულისკვეთებით აღზრდას. ნაშრომი უხვადაა ილუსტრირებული და ეს ვითარება მონოდებული მასალის კარგად გააზრების ხელისშემწყობია. როგორც აღვიშნეთ, ნიგნი პოპულარული ხასიათისაა და სწორედ ამის გამო ალბათ, სასურველი იქნებოდა მას დართული ჰქონოდა ფერადი ილუსტრაციები. ჩვენი აზრით, ნაშრომი ასევე მოიგებდა იბერია-კოლხეთის ძირითადი ბრძოლების ამსახველი ქრონოლოგიური ცხრილის ცალკე დანართის სახით არსებობის შემთხვევაშიც.

ზურაბ ბრავაძე

სამნავიანი ბაზილიკის არქიტექტურული ტიპი საქართველოში, 2009. თბ., ნ. ჯაბუა

2009 წელს გამოიცა ხელოვნებათმცოდნე ნათელა ჯაბუას მონოგრაფია „სამნავიანი ბაზილიკის არქიტექტურული ტიპი საქართველოში.“

წინასიტყვაობაში ავტორი მკითხველს აცნობს საკუთარ მიზანს, დაადგინოს საქართველოში სამნავიანი ბაზილიკის არქიტექტურული ტიპის ტიპოლოგიური თავისებურებანი, გავრცელების ტერიტო-

რიული და ქრონოლოგიური ფარგლები და საქართველოს სამნავიანი ბაზილიკების არსებობის ეტაპობრივი სქემა. ავტორის მიზანს ასევე წარმოადგენს ქართული სამნავიანი ბაზილიკების შესწავლა ქრისტიანული სამყაროსა და საქართველოს სხვა არქიტექტურულ ტიპებთან მიმართებაში.

მონოგრაფიის ცალკეული თავები ეძღვნება ავტორის მიერ დასახული პრობლემე-

ბის გადაჭრის გზების ძიებას.

ნაშრომის თავში „ქრისტიანული ბაზილიკის არქიტექტურული ტიპის შესახებ“ შესწავლილია სამეცნიერო ლიტერატურაში ქრისტიანული ბაზილიკების წარმოშობისა და ფორმირების საკითხების ისტორიოგრაფია, მოცემულია წერილობითი წყაროების ანალიზი და განხილულია ყველა მთავარი მოსაზრება, რომელიც უკავშირდება აღნიშნულ პრობლემას.

მონოგრაფიის შემდეგი თავის სახელწოდებაა „საქართველოს სამნავიანი ბაზილიკების შედარებითი დახასიათება სტატისტიკურ-ტიპოლოგიური აღრიცხვის საფუძველზე“. ჩანს, რომ ავტორს საკმაო შრომა გაუწევია ბაზილიკების შესახებ არსებული მასალის სტატისტიკურ-ტიპოლოგიური მეთოდით კვლევის გარშემო. ნაშრომის ამავე თავს ერთვის საქართველოს სამნავიანი ბაზილიკების გავრცელების რუკა და დაწვრილებითაა დახასიათებული 42 ძეგლის ადგილმდებარეობა რეგიონების მითითებით, ქრონოლოგიური მონაცემები, ძეგლთა დაცულობა, სამშენებლო პერიოდები, გადაკეთება-შეკეთების დრო და ხასიათი, XX—XXI საუკუნეების რესტავრაციები, სამშენებლოდ გამოყენებული მასალა, კედლების სისქე, ძეგლთა ზომები, სიგრძე-სიგანის შეფარდება ექსტერიერსა და ინტერიერში, ძეგლის სიმაღლისა და სიგრძე-სიგანის შეფარდება, შუა და გვერდითი ნაგებობის ურთიერთდამოკიდებულება, საყრდენები და თაღები, ნაგებობის გადახურვა, კამარები, გამბრჯენი თაღები, საკურთხევლის აფსიდა, სატრიუმფო თაღის ფორმები და ზომები, აფსიდის ამალღება, საფეხურების რაოდენობა, სამღვდლოების ჩამოსაჯდომი ქვის რიგები, ტრაპეზი, ნიშების რაოდენობა, პასტოფორიუმები, შესასვლელთა რაოდენობა, მეორე სართულების სათავსები, ბაზილიკაში შესასვლელი, მთავარი შესასვლელი, ნარტექსი, გალერეა, გარსშემოსავლელი, კარიბჭე, სარკმელები, ინტერიერის განათების ინტენსივობა და ხასიათი, სვეტისთავები, იმპოსტები, ინტერიერის

მორთულობის ელემენტები, შიდა სივრცის გადანყვეტა, ინტერიერისა და ექსტერიერის ურთიერთდამოკიდებულება. აღნიშნული საკითხების კვლევას მოსდევს 14 ცხრილი. მათში წარმოდგენილია საქართველოს სამნავიანი ბაზილიკების (V-XVIII საუკუნეები) დაწვრილებითი მონაცემები, რაც ავტორის მსჯელობას ანიჭებს მყარ არგუმენტაციას.

მონოგრაფიის შემდეგ თავში „სამნავიანი ბაზილიკის არქიტექტურული ტიპის არსებობის ეტაპები საქართველოში“ განხილულია ქრონოლოგიის საკითხები. არქიტექტურული ძეგლების ანალიზის საფუძველზე გამოყოფილია სამი ქრონოლოგიური ეტაპი: V-VII, VI-II-IX და X-XI საუკუნეები და დახასიათებულია თითოეული მათგანი.

ნაშრომის მომდევნო თავში „ბაზილიკის არქიტექტურული ტიპი ქრისტიანულ სამყაროსა და საქართველოში“ წარმოდგენილია ის ძირითადი კომპონენტები და ტენდენციები, რითაც ქართული ძეგლები ემსგავსება სირიულ, სომხურ და ბიზანტიურ ნიმუშებს და ასევე ნაჩვენებია მათ შორის არსებული თვისობრივი განსხვავებულობანი.

საკუთრივ ქართულ არქიტექტურულ ტიპებთან სამნავიანი ბაზილიკის მიმართების პრობლემას ეხება მონოგრაფიის თავი „სამნავიანი ბაზილიკის არქიტექტურულ ტიპებთან ურთიერთმიმართების საკითხი ქართულ ხუროთმოძღვრებაში.“ აქ მოცემულია სამნავიანი ბაზილიკისა და სამეკლესიანი ბაზილიკის, ორნავიანი ეკლესიის, დარბაზული ეკლესიის, გუმბათიანი არქიტექტურისა და გურჯაანის ყველანაირის შედარებითი დახასიათება და ამ ფონზე წარმოჩენილია საქართველოს საეკლესიო ხუროთმოძღვრების ცალკეულ არქიტექტურულ ტიპებს შორის არსებული მსგავსება-განსხვავებები. ნაშრომის დასკვნაში ზოგადად რეზიუმირებულია კვლევის შედეგები.

მონოგრაფიის ბოლოს წარმოდგენილია საქართველოს ყველა სამნავიანი ბაზილიკა (42 ძეგლი), აღჭურვილი გეგმით და სათანადო ბიბლიოგრაფიით. ნაშრომს ცალკე ერთ-

ვის გამოყენებული ლიტერატურის საკმაოდ გრძელი სია, საიდანაც ირკვევა, რომ ავტორი ზედმინევით ფლობს საკვლევ პრობლემის შესახებ არსებულ ქართულ და უცხოენოვან სპეციალურ ლიტერატურას.

მონოგრაფიაში გადმოცემული ავტორისეული ძირითადი დასკვნები და დებულებები

წარმოდგენილია ინგლისურ ენაზე ვრცელი რეზიუმეს სახით, რაც მართალია, არა საკმარისი, მაგრამ აუცილებელი პირობაა, რათა ეს საინტერესო გამოკვლევა ხელმისაწვდომი გახდეს არაქართულენოვანი მკითხველისათვის.

ზურაბ ბრავაძე

ქუთაისის არქეოლოგია, 2007. თბ., ომარ ლანჩავა

2007 წელს საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ.ლორთქიფანიძის არქეოლოგიის ცენტრმა გამოსცა პროფესორ ომ. ლანჩავას მონოგრაფია „ქუთაისის არქეოლოგია“. გასული საუკუნის 80-იანი წლებიდან ქუთაისში მიმდინარეობს ინტენსიური არქეოლოგიური სამუშაოები და წარმოდგენილი ნაშრომი ამ გათხრების შედეგად მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის ერთად თავმოყრისა და ქუთაისის სამი ათასწლოვანი ისტორიის ცალკეული ეტაპების მონოგრაფიულად შესწავლის პირველი სერიოზული მცდელობაა.

ნაშრომი შედგება წინათქმის, შესავლის, რვა თავისა და ქართულ და ინგლისურენოვანი რეზიუმეებისგან. წიგნს ერთვის შემოკლებათა განმარტება, სურათების აღწერილობა (ქართულ და ინგლისურ ენებზე), გრაფიკული ტაბულები, სტრატეგრაფიული ჭრილები, სიტუაციური გეგმები და ფერადი ილუსტრაციები. მონოგრაფია გამოცემულია მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზე.

შესავალში მიმოხილულია ქუთაისის გეოგრაფიული გარემო, არქეოლოგიური ძეგლების ისტორია, წერილობითი წყაროების ცნობები და ისტორიოგრაფია.

I თავი ეხება ქუთაისის ისტორიულ-არქეოლოგიურ ვითარებას უძველესი დროიდან ძვ.წ. VIII საუკუნემდე. აღნიშნულია, რომ ქუთაისის მიდამოებში ცხოვრება იწყება მუსტიეს ეპოქიდან, ხოლო ამ ტერიტორიების ინტენსიური ათვისება ხდება ძვ.წ. XV-XIII

საუკუნეებიდან, როდესაც გავრცელებას იწყებს კოლხური კულტურის ელემენტები და ჩნდება სასოფლო ტიპის პირველი სამოსახლოები (არქიელის გორა, ცაცხვების უბანი, ვარდისუბანი, გაბაშვილის გორა, თეთრამინა, მწვანეყვავილა, პატრიკეთის გორა, ფარცხანაყანევი, გოდოგანი, ფარნალი).

II თავი ქუთაისის ძვ.წ. VIII-VI საუკუნეების ვითარებისადმი მიძღვნილი. ამ ეპოქის მძლავრი კულტურული ფენის არსებობა მკვლევარს საფუძველს აძლევს ივარაუდოს, რომ ძვ.წ. VIII საუკუნიდან ქუთაისში შეინიშნება მძლავრი დემოგრაფიული აფეთქება. ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებიდან ქუთაისი ყალიბდება როგორც ქალაქური დასახლება, რომელიც ხდება საერო და რელიგიური მმართველობის ცენტრი. ძვ.წ. VI საუკუნიდან ქალაქი იცვლის ადგილმდებარეობას და არქიელის გორიდან გადადის თანამედროვე ქუთაისის ვაკე ნაწილში. ავტორის აზრით, ეს ადგილმონაცვლეობა გამონვეულია გეოპოლიტიკური ვითარებით, კერძოდ, სავაჭრო ურთიერთობების გააქტიურებით.

მონოგრაფიის III თავში შესწავლილია ქუთაისის ანტიკური ხანის (ძვ.წ. VI-I საუკუნეების) არქეოლოგიური ძეგლები. აღნიშნულია, რომ ეპოქას ძვ.წ. IV-III საუკუნეებიდან ვიდრე ახ.წ. III-IV საუკუნეებამდე ადრე ქუთაისის ისტორიაში უწოდებდნენ „ბნელ პერიოდს“, რადგან ამ დროის ამსახველი არტეფაქტები გამოვლენილი არ იყო. უკანასკნელი წლების კვლევა-ძიებით ეს ლაკუნა აღმოფხ-

ვრილია ქალაქის ვაკე ნაწილში ფიქსირებული ადრეანტიკური ხანის ფენების შესწავლის შედეგად. დადგენილია, რომ ელინისტურ პერიოდში აღნიშნულ ტერიტორიაზე ფუნქციონირებდა სამაროვანი. ავტორის ვარაუდით, ელინისტური ხანის სამაროვნის გაჩენა ეთნოკულტურული ცვლილებების შედეგი უნდა ყოფილიყო. პროფ. ომ. ლანჩავას ეს მოსაზრება შეიძლება გარკვეულწილად საკამათო იყოს, რადგან კულტურის ტრანსფორმაცია, რა თქმა უნდა, ყოველთვის არ არის დაკავშირებული ეთნიკურ ცვლილებებთან.

IV თავი მიძღვნილია ეგრის-ლაზიკის ციხე-ქალაქებისა და დასავლეთ საქართველოში ირან-ბიზანტიის გეოპოლიტიკური ინტერესებისადმი. აქ ზოგადად არის მიმოხილული ეგრის-ლაზიკის სასიმაგრო სისტემებისა და ეგრისის ზღვისპირა და შიდა ქალაქების პრობლემატიკა. მონოგრაფიის ამ თავში ავტორი გარკვეულად იმეორებს მისსავე ადრე გამოთქმულ შეხედულებებს, რომლებიც ჩამოყალიბებულია სადოქტორო დისერტაციაში და მონოგრაფიაში „ქუთაისი ეგრის-ლაზიკის ციხე-ქალაქთა სისტემაში“ და ამ კუთხით კვლევა-ძიება აშკარად ნაყოფიერია. სავსებით სამართლიანად არის შენიშნული, რომ ქუთაისის ახალი აღმავლობის პროცესი სათავეს იღებს III-IV საუკუნეებიდან და ეს პერიოდი ცალკე ეტაპადაა გამოყოფილი ქალაქის ისტორიაში და სწორედ ამ დროიდან ქუთაისი გვევლინება როგორც ეგრისის სამეფოს ერთ-ერთი დანინაურებული ციხე-ქალაქი და ამ პროცესში გადამწყვეტი როლი შეასრულა ეგრისის სამეფოს გაძლიერებამ.

ციხე-ქალაქის განვითარების მეორე ეტაპი ავტორის აზრით, იწყება IV საუკუნის შუა ხანებიდან და აღნიშნული პერიოდის კვლევას ეთმობა მონოგრაფიის V თავი. არქეოლოგიურ და სტრატეგრაფიულ ვითარებაზე დაყრდნობით შესწავლილია ციხე-ქალაქის დაგეგმარება, სასიმაგრო სისტემა, წყალმომარაგება, საკულტო და საერო არქიტექტურა, ე.წ. სამლოცველო სახლი, სამეფო

სასახლე, რის შედეგადაც ავტორი მიდის მეტად სერიოზულ დასკვნამდე, რომლის თანახმადაც, ციხე-გოჯის დანინაურებამდე, IV-V საუკუნეებში, შესაძლებელია ქუთაისი ეგრისის სამეფოს პოლიტიკურ ცენტრსაც წარმოადგენდა. ვფიქრობთ, ავტორის ეს მოსაზრება შესაძლებელია იქცეს მეცნიერული დისკუსიის საგნად, რადგან საქმე ეხება საქართველოს ისტორიის უმნიშვნელოვანეს პრობლემას.

ნაშრომის VI თავი შეეხება ქუთაისის VI-VII საუკუნეების ისტორიას. არქეოლოგიური აღმოჩენები ადასტურებენ, რომ ამ დროს ქალაქი გარე აგრესიის მსვერპლი ხდება, რის გამოც ინგრევა სასიმაგრო სისტემა და სხვადასხვა ნაგებობები. თუმცა, ამ მოკლევადიან მოვლენას არ გამოუწვევია ქალაქის დაცემა-განადგურება და უკვე V-VI საუკუნეების მიჯნიდან იწყება განახლების პერიოდი, რომელსაც შედეგად მოსდევს საქალაქო ცხოვრების აღმავლობა და ფართო აღმშენებლობითი სამუშაოები. ხდება ციტადელის გადაკეთება, შენდება გოდოლებიანი კედლები, კარიბჭეები და კოშკები, რიონზე იგება ახალი ხიდი, რითაც ქვედა ქალაქი და ციტადელი ერთმანეთს უკავშირდება, ხოლო ციტადელის შიგნით სამლოცველო სახლის ადგილზე შენდება ახალი სამაფსიდიანი ბაზილიკა. ამ პერიოდის ქუთაისის აღმავლობაზე მიუთითებს მდიდარი და მრავალფეროვანი არქეოლოგიური მასალაც. ამის მიუხედავად, VI საუკუნიდან ქუთაისი აღარ არის ეგრისის სამეფოს ადმინისტრაციულ-პოლიტიკური ცენტრი, რადგან ამ დროიდან დანინაურდა ციხე-გოჯი-არქეოპოლისი, მაგრამ ქუთაისი კვლავ აქტიურ როლს ასრულებდა ქვეყნის პოლიტიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში და ქალაქმა საკუთარ თავზე იწვინა ეგრისის დიდი ომიანობის შედეგები.

ნერილობით წყაროებზე და არქეოლოგიურ მასალაზე დაყრდნობით, მონოგრაფიის VII თავში, რომლის სახელწოდებაცაა „ქუთაისი VII-VIII საუკუნეებში“, ავტორი სამართლიანად ვარაუდობს, რომ ქუთაისი კვლავ დიდი

და დაწინაურებული ქალაქი უნდა ყოფილიყო. მეტიც, VIII საუკუნიდან იგი გვევლინება, როგორც აფხაზთა სამეფოს სატახტო ქალაქი. აღსანიშნავია, 400 კვ.მ. ფართობის აგურით ნაგები სამეფო სასახლე, რომელიც ავტორის მიხედვით, ფუნქციონირებდა VIII საუკუნის ბოლოდან X საუკუნის მეორე ნახევრამდე. ამ ეპოქის ქუთაისში წარმოებული ფართო სამშენებლო სამუშაოები დაკავშირებულია ლეონ II-ის მოღვაწეობასთან.

ნაშრომის VIII თავში განხილულია IX-XI საუკუნეების ქუთაისი და მისი გარეუბნები. არქეოლოგიური მასალის ანალიზის საფუძველზე მიღებულია ბუნებრივი დასკვნა, რომ ერთიანი საქართველოს დედაქალაქობის პერიოდის ქუთაისის განუყოფელი ნაწილები იყო გელათის სამონასტრო კომპლექსი, გეგუთის ციხე-დარბაზი, კახიანოურის უფლისწულის სასახლე, მწვანეყვავილა და მონამეთა.

როგორც ვნახეთ, ომ. ლანჩავას მონოგრაფია „ქუთაისის არქეოლოგია“ მრავალმხრივი ნაშრომია. არქეოლოგიური მასალის გარდა მასში გამოყენებულია არაერთი ქართული თუ უცხოენოვანი წერილობითი წყარო, რომელთა კომპლექსური ანალიზის საფუძველზე გამოყოფილია ქუთაისის ისტორიის ცალკეული პერიოდები.

ბუნებრივია, თითქმის სამას გვერდიანი მონოგრაფია ვერ იქნება დაზღვეული ხარვეზებისაგან. შესაძლებელია, ავტორის ზოგიერთი მოსაზრებაც საკამათო ან ძნელად გასაზიარებელი იყოს, მაგრამ ამჯერად გვსურს ყურადღება გავამახვილოთ მონოგრაფიის ტექნიკურ, ილუსტრირებულ ნაწილზე და კეთილი რჩევა მივცეთ პატივცემულ კოლეგას და მეგობარს, რომ შემდგომი გამოცემების დროს უფრო მეტი ყურადღება მიაქციოს ილუსტრაციების ხარისხს, რადგან საკმაოდ მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზე გამოცემულ ნიგნს ვიზუალურ მხარეს უკარგავს აბსოლუტურად უხარისხო ფოტომასალა. ამასთან, რათქმა უნდა, სასურველი იქნებოდა შემდგომი გამოცემებისას არქეოლოგიური მასალა (განსაკუთრებით შავ-თეთრი და ფერადი ფოტოები) მონოდებული იყოს მასშტაბით.

გამოთქმული შენიშვნები არავითარ შემთხვევაში არ აკნინებს მონოგრაფიის მეცნიერულ მნიშვნელობას და ქუთაისის წარსულის აღიარებული მკვლევარის ეს ნაშრომი დიდ დახმარებას გაუწევს საქართველოს ისტორიითა და არქეოლოგიით დაინტერესებულ სპეციალისტებს.

ზურაბ პრავვაძე

PAPERS IN ENGLISH

David Lomitashvili, Nino Kebuladze, Ana Tvaradze, Ian Colvin

NOKALAKEVI IN THE VIIIITH-VIITH CENTURIES B.C.

(The 1st period of development)

Short summary

In 1980 years, by the way of archaeological excavations almost equally, in the west Georgia on the sites of Nokalakevi and Vani, on specially arranged cult squares were displayed dozens of copies of double-protoma zoomorphic ceramic sculptures, which have not analogue in throughout Caucasian area. Donated culture finds directly parallels in Ancient Greek world (we also agree with this opinion). The main point of scientific problem is that by cause not Colchis and at the same time local productive outruns forward to the period of Greek colonization. Represented work performs experiment, to ascertain in essence of denoted culture, also in epoch and social-political situation.

Physical-geographical area

Nokalakevi site is located in the west Georgia in Samegrelo region. It is urbaned in the gorge of river Tekhuri in the ridge and root of mountain named Unagira. It includes the Northeast stretch of Colchis lowland and Egrisi ridge. Nokalakevi site is disposed in the down part of river Tekhuri; 16 km far from Senaki. Nokalakevi site, which probably includes 17-hectare territory, is divided into three parts: Citadeli, acropolis or Jikha, mountain slope adjoining from North and settlement that is situated on the plain place (PL. I. pic.1.)

As it's clearing up exactly concrete Bio-Geographical environment was the main factor, which defined almost continuity of various vital ages during 15th cc. Wealth of region with building materials, minerals, precious metals, diversity of fau-

na, was an important basis for exist of settlement for a long time and for traditionally development of agricultural industries.

Wealth of natural minerals was determining the positive upheavals in development of production and trade, which was running from process of society and state organization.

History of archaeological researches

Archaeological study of Nokalakevi site began since 1930 year, when there in order to work came German Byzantines archaeology A.M. Shnaider, on a place to work with her were G. Gozalishvili and L. Muskhelishvili. Common leadership of archaeological work was imposed to commission. In commission staff were G. Chubinashvili, G. Nioradze, S. kaukchishvili and others. Signalized expedition made works from December of 1930 till January of 1931 years.

In February of 1946, by leadership of N. Khoshtaria, Nokalakevi was serviced by archaeological expedition of Georgian history institute named Iv. Javakhishvili. In staff also were I. Tsitsishvili and I. Grdzlishvili.

In 1968 Nokalakevi site and its suburbs were serviced by search archaeological expedition of west Georgia. In the staff were G. Grigolia, G. Fkhakadze, M. Baramidze, and G. Lortqipanidze. In 1971 territory was again serviced by the same expedition.

It's possible to disjoin archaeological expeditions on Nokalakevi site, which started in 1973, into three stages:

I stage – from 1973 till 1990. In this period excavations began Georgian State Museum named

S. Janashia, under the leadership of P. Zakaraia.

II stage – from 1990 till 2001 were really terrible years for expedition, because of politic events developed in country

III stage – joint Anglo-Georgian expeditions from 2001 till nowadays.

Stratigraphic Matrix

Nokalakevi is multi-layered archaeological complex. So far the earliest chronology is determined by 8-7th cc. B.C. [2; p.156]. Exceptionally interesting monuments (artifacts) were displayed of this period. On territory "between fortification walls" (the eastern sector of lower terrace of former city site, territory between fortification walls built in 5th and 6th cc. A.D.) (PL. I pic. 2) was discovered enough scaled bead making workshop of various precious and semiprecious stones and natural minerals, a small metallurgical workshop and cult square. In drawing up a chronological scheme, top attention was focused on parallel, synchronous sites. In terms of enterprise settlements, parallel monuments of Nokalakevi are Ochkhomuri, Mukhurcha, and also one unknown monument from Martvili district, from village Bandza, and still nowadays the only parallel of cultic funeral platform is Vani. [2; p. 51]. It is exactly this united chronological frame that allowed us to date respective layer of Nokalakevi to the 8-7th cc B.C.

Typological diagram of "Nokalakevi type" settlements of VIII-VII cc. B.C.

As we have already marked one of the discoveries is bead-making workshop. During archaeological excavations 3 meters in deep were fixed bead-polishing stones. In the same layer was found a large number of peaces of semiprecious minerals, mainly in the form of new materials. There has been revealed larger-sized bead-polishing stone. Both copies perform samples made with whitish color sandstone.

The location should favor existence of bead-making workshop in Nokalakevi. River Tekhura and its sewage do a very interesting material revealing in term of raw materials. In one of valley's

sewage was displayed a large number of that race of stones, from that were made bead-polishing stones. As for the minerals, a large number is available on watershed of Tekhura. In addition, at the same time when was displayed balances of workshop in Nokalakevi, similar findings were fixed in the south-east, 3 km away, in village Mukhura and 16 km away in Chkhorotsku district, in village Ochkhumuri.

While working on stone things, that were got by the way of excavations on Nokalakevi site, there was chosen separate group of touchstones, which begin to appear in early Bronze Age, and their number is defined by units, including late Bronze Age. But from Early Iron Age their getting wears massive character. These kinds of touchstones are made from different race of stone. One part of touchstones are made from cobble (river stone), the second group from specific sparking black colored stone. Due to the fact that on this stones are not observed the trace of whet it became doubtful to admit them as touchstones. It seems that in Colchis similar material was made cult things too (penetrationable amulet with seven incisions, in Mtskhetajvari grave № 82). Touchstone made from black colored stone is penetrated into luxury barrow dated by 500-450 B.C. in the Crimea, also in one of the graves of Vani and etc.

This kind of stones in scientific literature are named as "Lydian stones" and were used for sampling of gold and other precious metals. This stone was known for Plinius (Gaius Plinius Secundus (23 AD – August 25, 79) too and mentions as stone of Heraklea [4; p. 17]. Consequent from Nokalakevi these products were studied in many respects. Chemical and geological analyses confirmed, that indeed the stone belongs to group of "Lydian stones" (stone is stable to words acids, tastes gold and silver). [4; p. 18]. Time of appearance of test stones fits well to the next beginning metalwork development. Test stones were found with metal tap ceramic ladle and with blowing pipes. On the same territory in various times and places are displayed very polished tusks. Its known, that

with this was performed technological process of treatment of golden surface.

Golden test stones, tap ladle, blowing pipes, tusks should be considered with metalwork. Inside smallness of crucible abdominal, suggests that it was used for smelting of precious metals. Small metallurgical workshop is also dated by 8th-7th cent. (8; p. 78).

Double-protoma zoomorphic sculptures

In 1983-85 years, on the territory of industrial, settlement was displayed the largest cultic complex. By the way of excavations were found hundreds of fragments of smashed ceramic sculptures, in 70 km away to the east together with bones of sacrificed cattle, remains of antler and a large quantity of specially broken household utensils (large-sized jars, dergis, pots, etc.). This fact steadies, consideration about exist of cultic square on this territory. Ceramic sculptures are zoomorphic in character. These are double-protoma ceramic sculptures with various images of animals (PL II; PL III). On the both site figures have pasted two pairs of limbs, which are connected with elongated stomach to each other, after it overpasses in torso and is ended with animal head-on. It is comparatively conditional to ascribe the figures to any animal. The only analogue for these in the Caucasus is so far known only from Vani (3; p.11; 10; pp. 46-47).

The cultic complex displayed in Nokalakevi, with the jewels workshop, with associated mass-production ceramic ware, correlates with synchronous sites (Vani, Mukhurcha, Ochkhumuri, etc.) local stratigraphy and other auxiliary technical means (method C₁₄) have been dated to the 8th-7th cent. B.C.

Restoration-conservation

Part of archaeological materials, that were excavated in Nokalakevi in 1983-83 years, were placed on exhibition and in storage of Nokalakevi archaeological museum, but the main part was placed in Georgian State Museum named S.

Janashia, in "Chaqvinja-Gudava-Nokalakevi" fund of the middle age department. On one of the authors of this article, prof. D. Lomitashvili's initiative, in 1999 year fragments of figures were placed in Georgian State Museum named S. Janashia, in its chemical-restoration laboratory.

Parts of fragments were covered with salt and scurf of ground. It was impossible to analyse color and material. That's why at first they were very carefully cleaned with cotton tampons of hydrochloride. Then was washed in running water, and was placed in distilled water for several days. We were changing water till neutral reaction. Using indicated paper did testing of water's pH. Cleaned figures were dried well on the room temperature.

Process of restoration was labor-intensive enough. PVA was used as a connecting material. After search of conformable fragments, for their join, except glue was necessary to embed additional constructions (non-corrosive wires, stalks, stems) in joints. The fragments were heavy enough, and if not these arrangement, was possible again disintegrating of these restored figures [7; p. 60].

Missing places were supplemented with parisian plaster. Shape moldings of missing leg, horn and muzzle, was taken with silicon, from the parts of the same figures. At last plaster (gyps) was featured and colored with coloring of acrylic. Conservation of restored figures was made with PVB.

Principle of reversibility is one of the main principles in the case of modern restoration-conservation, especially then, when the case concerns to a museum objects [9; p. 153]. During all working process we were leading with this principle, and were used such methods and materials, which is possible to move away, if it is needful whenever.

For some months restoration work has been restored:

Wholly – three units of double-protoma zoomorphic figurins (PL. II pic.1,2,3; PL. IV. pic.5), one figure of sucking pig (PL. II. pic. 4; PL. V. pic 5);

Partly - one hole torso figure (PL. III. pic. 1, 2, 3; PL. pic.V1), different parts and details of few figure's

body. (PL II. pic. 6, 9, 10, 11, 12 15; PL. III. pic. 2).

Research

Double-protoma four-footed ceramic figurins are absolutely unaccustomed, among still known Colchian zoomorphic images. True, double-protoma images of animals and birds are known in the Ancient East and the Mediterranean area back to the 3-2 millennia, but as prof. Otar Lordkipanidze notes, we are dealing with a full fledged clear iconographic type, double-protoma four footed figures [5; p. 7].

Definite views in connection with this are already to be found in the literature, but scholarly discussion under way. Part of scientists' thinks that it has connection with oriental world and are moving to the culture of Luristan (though the absolute majority of Luristanian bronze hangings are without passport and conformably therefore it is impossible to do any conclusion). At the same time such images were widespread in the Greek world. Following the Crete and Micenaean period, its re-appearance is assigned to the Late Geometric period. Specimen of the 8th –7th cent. B.C. is known from Olympus, Delphos, Athens [5; p. 7]

Restored figures roused interest for scientific sphere, as it was already mentioned, by iconographic image they represent belonging to the absolutely new, unknown culture, that only parallel is found in Vani by the way of excavations.

It is really necessary to find out if figures were made locally, or we have case with import of ready products. In this direction for starting researches, from several district of village Nokalakevi (Legague, Lebagaturie, Tekhura riverside) was searched outcome of clay (or a way out of clay) and was taken research samples, in order to compare theirs to the clay of figures.

In general clay contains as organic so inorganic admixtures. Chemically the clay is aluminum silicate, where some ions of aluminum is replaced with other metal. In the form of admixture often found in silicates of iron and magnesium. Different chemical and physical attributes

of clay depend exactly on their quantity. Clays belong to one of the main and prevalent group of sedimentary rocks. Typical common marks for constituent clay minerals are: 1. Insignificant size of crystals; 2. their form like scaly and form like plate. 3; strength 2,5; 4. Density 2,5-2,59; 5. Chemical composition Al_2O_3, SiO_2, H_2O [6; 6]

It is known that the main and necessary constituents of clay minerals are SiO_2 (40-70%), Al_2O_3 (10-35%), also permanent components are K_2O ; Na_2O (1-5%), H_2O (5-15%) and TiO_2 (0,5-1%), very often is Fe_2O_3 (0-7%), In some composition of clay minerals include MgO , CaO , Mg , carbonate of Ca and organic substance [6; p. 6].

Different chemical composition of clay ingoing minerals qualifies different qualities of their inclusive clays:

Mineral kaolinit ($Al_2O_3 \cdot 2SiO_2 \cdot 2H_2O$) enters in all kind composition of clay. Through kaolinit clay debunks property of plastic. This kind of clays are fireproof. In clay may be montmorillonit ($(Ca Mg)O \cdot Al_2O_3 \cdot 4-5SiO_2 \cdot H_2O$). This kind of clays are known with binding property.

Hygromical ($K_2O \cdot MgO \cdot 4Al_2O_3 \cdot 7SiO_2 \cdot 2H_2O$) exist of minerals in clay cause shortening of forces of binding particles and because of this also cause deformation and break of product.

Because plastic masses lose a big ability (drying) of sensibility, they add to clay non plastic materials. For this they use sand, shamot (baked fireproof grinded clay), grinded charcoal, sawdust and other minerals.

Mainly clay performs exhaust product of quartz contained rock. A large number of these kind sand are on the Tekhuri riverside.

Outcome of clay is on the surface of the ground and conformably is easily accessible. Also because of its main property, plasticity, it is easy to give optative form. On account of this it attracted humans attention from time immemorial. From the beginning clay was processed primitively, was shaped and dried, and was stored up burned productions too. conformably productive was very rude.

Baked clay products are called ceramic. Name ceramic comes from Grecian word "Keramon"-clay. Mixing clay with water produces plastic mass, whatwhich possibly can give desired form. Form vindicates after getting dry and consolidates while bake. A lot number of discoveries and results of researches made by scientists of different countries durring decades displayed, that clay making technology passed difficult way of development off durring millennia.

The subject of our study, zoomorphic figures, are technologically comparatively developed ceramic types. In this period clay already bolts, to release from extra admixture materials, or on the contrary adds new terigenal mass with various proportion (1:1; 1:2), which gives more fireproof and strength to productive. Visual survey of invoice showed, that clay is not baked well till the end in depth, it is slightly dissoluble. Majority of samples are baked till light-red color, in some cases from light gray till black.

Research of Nokalakevi figures and searched clays are still in progress. It is planed to use various methods for search: microscopical, rontgen-structural, chemical and spectral.

For this stage we show clay samples and data of microelements existed in sculptures, which are given as a result of spectral analysis.

Spectral studies

Qualitative composition of microelements in found raw materials and in research figures were ascertained with spectral analyses. Analyses were conducted in 35 samples. From these 32 were various fragments of figures, 3 samples were materials from outcome of clay, fixed on Nokalakevi territory.

Research was conducted by using `ElvaX~spectrometer. In nowadays XRF represents important analyzing method around the world in different research.

Production of analyses with spectral apparatus for determining elemental composition of museum exponents, in Georgia began from 1950

years. From that time many interesting information was invoked, although for prepering analyzing sample was necessary to take test from exponent. Tharefore thing was spoiling visually and structurally.

In 2009 by Georgian National Museum, by minister of scientific fund was acured `ElvaX", which advantage is production of analysis by non-destructive way. Apparatus consists of: X-rays generator, X-rays deteqtor and multicanel analyzer. Deteqtor performs semiconductor Si-pin-diod, with thermo-electrical cooling, 200eV resolution, on 5,9KeV, 5,5 mm² area. We were making analyses on 40 kv, 100 second in the living conditions of time .

Qualitative composition of microelements got by the way of research are given in table:

In every sample were fixed following microelements: Ti, Mn, Cu, Zn, Ga, As, Rb, Sr, Y, Zr, Cd.

In several samples were fixed: Ar (samples # 6,13,17,27,32) and V (samples # 17,18,23).

Elements Cr was not fixed in 13 samples. Ga in 9 samples.

Contain of element Fe is interesting, which is high enough in samples of figures and in contain of № 1 and № 2 clay samples.

In 1970 years by T. Morchadze, on the basis of spectral research is given comparative analyses between microelements existed in ceramic, found by the way of excavation and in obtained samples from outcome of clay, of Mtskheta, Metekhi and Ksani. On this and other basis of analysis were ascertained, that her research ceramic was made from local clay.

In the clays of Mtskheta and Metekhi were fixed V, Cr, Ga, Ni. Ti, Mn, Cu, Co, Nb, Yb, Ay. In clays of Mtskheta is also Zn and Mn is increased six times in comparison with Metekhi. In clays of Ksani were fixed: Y, Cr, Ga, Ni, Ti, Mn, Cu, Zn, Co, Nb, Ib, Ay, Zr, is increased Mn [6 ;17]

If we compare results given by us, we will see, that in Nokalakevi samples, in contrast with clays of Kartli, are fixed several microelements: Ar, Cu, Sr, Rb, Cd, As, and is not fixed V, Co, Nb, Yb, and Ay.

Composition of microelements in research figures and in clay samples, found on territory of Nokalakevi are almost identical.

By our group on the figures is going other kind of research too, which in future will allow us to make more well-founded conclusion. though if we direct with this stage results and with technique (surface of figures are polished vertically) which is typical for local massive productive discovered in Nokalakevi, we can suppose, that figures might be local producte.

Semantics of figures

As we have already mentioned, terra-cottal figures from Nokalakevi are represented with hundred of fragments, particularly with limbs, torsos, heads and other formless fragments (PL. II; PL. III). Their total number is almost equally distributed on hole(PL. III) and massive torso (PL. II) items.

Consequent from Nokalakevi finds is deemed, that hole torso is represented as female god, and massive torso figures performe male god. In findings of noklakevi are fixed several species of animals, which are represented in pairs, as female and male copy.

In findings of cult square is confirmed dear, horse, bull, snake and fish, some of them as sculpture and some of them as decor implemented on the sculptures.

It should be noted, the figure of dear, that is pet with size, figure is surrounding with image of seven snakes (PL. IV. pic. 1,2).

One of the snake, which is imaged on the neck of the figure, on traingle modal head has imagine of life tree (PL IV. pic. 3). Denoted question requires research and conformably its very premature to conclude. But one thing is obvious, this is the main goal of ritual – divine act of impregnation, whereon was dependent future existence of Colchis population, reproduction, augmentation of animal products and other.

Clear confirmation of this are zoomorphic images as a function of symbols, all of them in pagan religions are reputed as productivity deities. By awareness of Colchis ethnicity, with idolize of this

figures and with execution of religious ritual his life would have been provided materially, which was the main concern for them.

We think, that peak of ritual development might be break process of figures. If this opinion is right the fact that this sculptures have double head on the both side of it, should be explained with simbols of death andi birth, with fertilization or with wide spreaded tradition of quantity.

Conclusion

In represented work we tried to find out one of the most important discoveries of Colchis archaeology (connected with artifacts of Vani site), which due search will give very important information in research case of interrelation of Colchis and the Mediterranean sea civilizations, in precolonization epoch. Research of doneted scientific problem only begins. Theirs lineage, habitats,, the ways to get to Colchis, semantics, and other are questions, which solve needs much more arguments till we have at present. Explanation of doneted scientific problem will create much clear idea about Ancient Colchis civilization of late bronze-early iron age.

LIST OF LITERATURE:

გვინჩიძე გ. 1988: ელინისტური ხანის კოლხეთის მოსახლეობის ისტორიისათვის. თბილისი.

ლომიტაშვილი დ. 2003: ცენტრალური კოლხეთი ძვ.წ VIII – ახ.წ VI სს /ციხეგოჯი-არქეოპოლისი-ნოქალაქევი/. დისერტაცია ისტ.მეცნ. დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი.

ლომიტაშვილი დ. 1993: სტრატეგრაფია ნოქალაქევის ნაქალაქარზე (VII უბნის მიხედვით). = პ.ზაქარაია (რედ), ნოქალაქევი-არქეოპოლისი III, თბილისი. გვ.167-177.

ლომიტაშვილი დ. ქებულაძე ნ. 1999: სალესები თუ ძვირფასი ლითონების სასინჯი ქვები. „ძეგლის მეგობარი“, №4(107), თბილისი. გვ.15-19.

ლორთქიფანიძე ოთ. 1995: „ვანი,

„ოქრომრავალი“ კოლხეთის უძველესი რელიგიური ცენტრი“; Sonderdruck aus. Jahrbuch des Romisch – Germanischen Zentralmuseums. Mains. 42. Jahrgang.

მორჩაძე თ. 1979: შიდა ქართლის ანტიკური პერიოდის კერამიკა. თბილისი.

Кебуладзе Н, Месхидзе Э. 2004: О реставрации и консервации двухпротомных зооморфных фигур из Цихегоджи-Археополисаю - Консервація і реставрація кераміки, Український Керамологічний журнал, 2-3, (Ukrainian ceramological journal), Описне, сс.59-61.

Ломиташвили Д. Кебуладзе Н. 2000: Златокузнечное дело в Колхиде VIII-VII вв. до н.э. /по материалам Нокалаквского городища/ - Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. славянский университет, вып.III. Баку. сс -72-79.

Cronyn J.M. 2004: The Elements of Archaeological Conservation. London.

Lordkipanidse Ot. 1995: Über Zwei Funde aus Vani. Deutsches Archäologisches Institut. Archäologischer Anzeiger. Water de Gruyter, Berlin-New York. 41-52.

DESCRIPTION OF PLATES:

PL. I. Pic. 1. Nokalakevi site, plan. **Pic. 2.** The east fortification walls from the north.

PL. II. Pic. 1-3 double-protoma zoomorphic figures of deer. **Pic. 4.** ceramic figure of a wolf-dog. **Pic. 5-35** Details of various zoomorphic figures.

PL. III. Pic. 1-14. Details of the hole-torso zoomorphic figures.

PL. IV. Draw. 1-2. Figure of a deer with seven snakes decoration. **Draw 3.** Seven snakes decoration – extantion

PL. V. Pic. 1. Hole-torso zoomorphic figure, partially reconstructed. **Pic. 2.** Detail of zoomorphic figure. **Pic. 3.** Detail of fish figure. **Pic. 4-7.** Hole-torso double-protoma figures.

ბოთაშვილი, ცენტრალური უნივერსიტეტის, სპეციალური ბიბლიოთეკის (1904 - 1973)
სტატიის, რომელიც ჯერ კიდევ 1942 წ. "მეცნიერ"-ს მონაგებში (XIII ტ.) დაიბეჭდა და ამჟამადაც
ფრიალ ღირსეულია.

* * *

THE BILINGUAL INSCRIPTION FROM ARMAZI NEAR MCHETA IN GEORGIA

by

GEORGE TSERETHELI

In autumn of the year 1940, during the archaeological excavations begun under the direction of the late acad. I. Javakhishvili, there were found in the district of Armazi, in tomb No. 4, two kilometres to the South-West of *Mcheta* station, at a distance of 22 km from Tbilisi, two monuments with inscriptions. One of them (afterwards referred to as «inscription No. 1») consisting of 14 lines, is written in Aramaic letters. On the other, a bilingual, besides the Aramaic is placed a Greek text also. The deciphering of the inscriptions (especially inscription No. 1) proved to be far from easy, but in view of the exceptional importance of these monuments, we deemed it necessary not to postpone publishing them for a long time and to share with specialists some conclusions arrived at by us as a result of preliminary work on them, reserving the right to return to these inscriptions and to touch in more detail on their language and palaeographic peculiarities.

In the present work we limit ourselves to the publication of only one of these monuments, the bilingual, the deciphering of which is considerably facilitated by the presence of the Greek text.

The monument is a tomb-stela of basalt rock with a somewhat rounded upper part, with a height of 192 cm. The width of the stone is 64—66 cm. The lower right corner of the stone is broken off. The Greek text² occupies the upper part of the stela, a space of 31×62 cm and consists of 10 lines. Under it is traced in Aramaic writing the parallel text consisting of 11 lines and occupying a space of 63×61.5 cm. The lower part of the stone, 90 cm in length, is free from writing. The number of letters in each line varies between 15 and 21. The bilingual, in contrast to inscription No. 1, is exceptionally well preserved. Only the last letters of the 9th line are a trifle damaged, but they also can be read without difficulty. (See photographs taken by J. Pakhomoff and I. Kavtaradze: 1. View of the bilingual together with the Greek text. 2. Aramaic writing of the bilingual).

---

¹ A special report concerning the inscription was made by the author of this work at the Session of the Scientific Council of the Marr Institute of Languages, History and Material Culture of the Georgian the Academy of Sciences 7.XII 1940. Concerning both Armazi inscriptions a detailed report was made by him also at the first Conference of the Georgian Academy of Sciences 1st March 1941.

² Already edited by prof. S. Qaukhchishvili (see *The Bulletin of the Academy of Sciences of the Georgian*, Tbilisi, 1941, v. II, No. 1—2, p. 171—175) and by acad. A. Shanidze (ibid. p. 184—186).

1. DECIPHERMENT AND DATING

Already, before I had seen the inscriptions, by persons who were present at their discovery I was given the information that in the Greek text of the bilingual are mentioned the proper names of King Ksefarnug, of the Pitiaḥšes Zevah and Publicius Agrippa, of the Steward Iodmangan and also the woman's proper name Serapitis. After a short time I was afforded the opportunity of using the photograph of the monument for a short period. In that time I succeeded in copying only the parallel text of the inscription, and all my preliminary work on the decipherment took place on the basis of the copy made by me by hand.

One look at the photograph was enough to make me convinced of the Aramaic character of the writing. First of all I was struck by the tracing of the letters ה, ש, ט, having the very old character of the corresponding Aramaic signs. The first word which was read by me was שנה *šnt* «year», occurring in the last line of the inscription. Then I succeeded in making out the next to the last word of the first line ברתִי *brty* «daughter», after which it was not difficult to guess that in front of this word stands the proper name of a woman (*šrpy!*) and further, the name of her father Zevah (*zywh*). Thus the majority of the letters had been deciphered. Difficulties were raised only by the signs מ, מ, ה, ר. Some of them differ so much from the Aramaic letters known to us up to the present, that the determination of their phonetical character by means of comparison with some other signs of semitic writing, seemed to be impossible. The question about ר was solved comparatively easily. In the inscription we are publishing this sign is met with three times, twice in one and the same term (ר) תרב (ר) (*rb*) *trb(ר)*, which corresponds in the inscription to the Greek ἐπίτροπος. It was necessary to determine the etymology and meaning of these two words in order to define the value of the sign ר. During a conversation with professor G. Akhvlediani it occurred to me that the word (ר) תרב (*trb(ר)*) might be the same as the Aramaic תרבין *trbš* (literally denoting «court»), from the well-known Semitic root *rbš*, which in Accadian means «to camp (cattle)», in Arabic ربيض, «to lie, to lean on the breast (animal)», whence ربيض «suburb» «quarter», Acc. *tarbašu* «court», Aramaic loan-word تاربا *tarba* «court» etc. Further search fully confirmed our proposition. It was found out that the Greek ἐπίτροπος (Engl. «steward») which is met with several times in the Bible, is usually translated into Georgian by the term ეპოჯს მთავრუარი *epoys mozguari*, lit. «ruler (or chief) of the court», which corresponds exactly to the word תרב־רב, witnessed in the inscription. Thus, the question about the value of the letter ר was solved. Now, when its meaning has been made clear, it is possible to see a similarity to some of the Phoenician and Aramaic signs, but it was difficult to be sure of its meaning without ascertaining beforehand the purport of this term. Some difficulty was caused also by the sign ה, which occurs three times in the bilingual. Its use in the word עבירא *byd*, left no doubt that it was a very singular and original type of Semitic 'ayn, but it was necessary to explain its appearance in the word סערפיט *šrpy!* and, especially, in רמא < רמע, «to suit, to be like». Below we make an attempt to explain its use in the cases indicated, but independently of this, there is now no doubt about its phonetical value.

Finally it was necessary to ascertain whether the signs מ and מ are variants of one and the same letter, used indiscriminately for rendering both ה *h* and ה *h*, or whether they are used for denoting different sounds. The comparison of all the words,

in which they occur, one with the other, leads us to the conclusion that these letters fulfil different functions in our writing. Thus, in the bilingual with $\mathfrak{m}$ we have the words $\mathfrak{A}\mathfrak{N}\mathfrak{H}$, $\mathfrak{H}\mathfrak{K}\mathfrak{I}\mathfrak{N}$, $\mathfrak{I}\mathfrak{H}\mathfrak{H}$, $\mathfrak{H}\mathfrak{I}\mathfrak{K}$, i. e. the cases when etymological $\mathfrak{H}$ is required, or when $\mathfrak{H}$ serves as *mater lectionis* for denoting the final vowel. On the other hand, $\mathfrak{M}$ occurs in the words $\mathfrak{Z}\mathfrak{I}\mathfrak{H}$, $\mathfrak{B}\mathfrak{T}\mathfrak{H}\mathfrak{S}$, $\mathfrak{H}\mathfrak{S}\mathfrak{I}\mathfrak{P}\mathfrak{R}\mathfrak{N}\mathfrak{O}\mathfrak{G}$, $\mathfrak{N}\mathfrak{Z}\mathfrak{I}\mathfrak{H}$, $\mathfrak{H}\mathfrak{B}\mathfrak{L}$ (twice) and always denotes either h (=Greek χ), (e. g. $\mathfrak{Z}\mathfrak{I}\mathfrak{H}$) or the Aramaic $\mathfrak{H}$ (in the words $\mathfrak{N}\mathfrak{Z}\mathfrak{I}\mathfrak{H}$, $\mathfrak{H}\mathfrak{B}\mathfrak{L}$). This demarcation of their function is carried out successively not only in the bilingual, but in inscription No. 1, as also in an inscription on a silver dish, found in Georgia about forty years ago and written also in Georgian-Aramaic characters. It is interesting to note that in inscription No. 1 both these signs sometimes differ from one another a little more than they do in the bilingual, in particular, the tooth on the right is so short that it becomes almost unnoticeable. Of the right upper arch there remains only a trace, as a tail deflected to the right, being the upper continuation of the middle tooth.

On page 4 is given the table of Armazian letters.

It is enough to take one glance at this table to be convinced of the originality of the writing of the monument which is being published. Its Aramaic character, of course, cannot be doubted. There is no doubt also that it shows a certain similarity to Pahlavic or to Parsic, but its ductus is original to such a degree that we have full grounds for separating it off as an independent branch of Semitic writing and to add to the terms «Palmyrene writing», «Nabataean writing» etc., used in science, the new name, *Armazian*¹ writing². The following curious fact serves as a demonstration of the originality of Armazian writing. A small inscription found in the village of Bori, near Shorapani, in West Georgia, and written in our characters, was published by E. Taqaishvili and also by J. Smirnoff (in his *Vostočnoe Serebro*, *Oriental Silver*, pl. CXXI, No. 305) thirty odd years ago, but up to the present nobody has succeeded in deciphering it, although many specialists have tried to do so, and thanks only to our inscriptions it is becoming possible to read it now³.

The text of the bilingual is written in the firm, bold hand of an expert calligrapher, who does not cramp himself into a limited space. The upper lines are nearly parallel, distant from one another 3—3.5 cm. Only the lower ones slant upwards a little, from right to left. The words are a distance of 1.5—6 cm apart. Some signs have a length of 7 cm. The length of the shortest letter does not exceed 2 cm. The letters $\mathfrak{B}$, $\mathfrak{S}$ reach a width of 6 or 7 cm. The strokes are drawn thickly, with an almost unvarying thickness. The writing is well proportioned and elegant, in some cases a slight tendency to ornateness being almost perceptible.

¹ Monuments written in this writing, however, are met with outside Armazi (namely, in the village of Bori, near Shorapani, West Georgia), but in as much as Armazi is the centre of the ancient Iberian culture, I think it is convenient to call the peculiar Georgian-Aramaic writing, disclosed by our monuments, by this name. Such precedents occur repeatedly in science. Cf., for example, the expressions «Southern-Arabic writing», «Southern-Arabic inscriptions», etc., although these so-called «Southern-Arabic» inscriptions, as is well known, are met with outside South Arabia.

² Or else it can be called *Georgian-Aramaic* or *Ibero-Aramaic*. The first, although convenient, may cause a somewhat incorrect idea of the Armazian writing. With reference to the term *Ibero-Aramaic*, the same must be said, as of the expression «Armazian writing».

³ Some specialists tried to read this inscription as a Latin one, but such attempts, naturally, gave

The direction of the main lines is very interesting. As is well known, the main vertical lines of our writing slope in the direction /, because we write from left to right, whilst in Phoenician and Aramaic they slope in the opposite direction \, since the text is written from right to left¹. After the vertical lines follow the horizontal, which from the position — changed to the position /, so that the scheme 7 of the ancient script changes to the scheme ^². Only the lines which in the ancient writing sloped thus: / (כ, ל, מ, נ and פ), keep this position³. The direction of the main vertical lines of the writing of the Armazi bilingual differs from late Phoenician and Aramaic and, like our writing, is characterised by a slope to the right /. This applies not only to such letters as (כ, מ, נ, פ) which in the archaic writing were written thus: /, but to others also. Only ל is an exception, having in the old writing a direction /, in the majority of kinds of Semitic writing it keeps the original direction, whilst in the Armazi bilingual, as in Syriac and, partly, in Palmyrene, it is characterised by a slope to the left. Only, as distinct from Syriac, the stroke in the Armazian ל is not straight, but is bent downwards, forming a very prolonged arc. Correspondingly, the horizontal lines are characterised by a slope \, so that the original scheme 7, which in the majority of Semitic writing takes the form ^, has in the bilingual the form >, characteristic of those writings, which are written from left to right. In connection with this the question arises: was not the stonecutter accustomed to writing in such a language which is written from left to right (in Georgian or Greek?)? We could answer this question if we knew from what circles he sprang.

Besides this, our inscription is characterised by still another feature. Already in ancient Phoenician writing, as is well known, in those letters which did not permit of being written in one stroke, the secondary lines were often separated from the main parts and degenerated into points⁴. Further, this tendency to lift the pen off the surface as little as possible, leads in all alphabets to ligatures of the writing signs⁵. Already in Phoenician, which went out of use early, there can be noticed somewhat of an outgrowth from the main lines. Those letters which finished by strokes going to the right and the extremity of which takes the hand from the following letter, are bent back at the end to the left and so, פ becomes פ, ל becomes ל, צ becomes צ etc⁶. Our inscription is also characterised by an excessive tendency in the transverse lines which go from left to right from the main lines, to bend downwards with a noticeable curving, with the formation of arcs, sometimes up to about two thirds of the circumference (ע: רמע 10; זי 6, 8; ח in many cases etc.). Sometimes, in places where there is a bend, an angle is formed (א: אנה 1; ע: סערפיט 1; ענידא 4; שנת 11) with a sharp outer tooth. The strokes which bend downwards sometimes almost reach the line. In some letters (כ, ג) a backward direction is characteristic: a rounded bend upwards of the vertical stroke on the right.

¹ See Lidzbarski, *Handbuch der nordsemitischen Epigraphik*, Weimar, 1898, I, p. 178 (afterwards abbreviated: NE).

² NE, I, p. 178.

³ NE, I, p. 178.

⁴ Cf. NE, I, p. 178.

⁵ Ibid., I, p. 178.

⁶ Ibid., I, p. 179.

The strokes are wavy, sometimes bent to the left (𐌗, 𐌘, 𐌙), in some cases, to the right (𐌚, 𐌛, 𐌜). The top and bottom tails are characterised by a tendency to deflect sideways.

The detailed palaeographic analysis of each of the Armazian signs is given in the Georgian text¹. We may make here a few short remarks on these newly discovered letters.

'*Ālāp*' is very singular and it is difficult to find its exact copy in other monuments of Semitic writing.

Bet reminds one of the corresponding letter in Parsic writing. However, it displays a much more archaic way of tracing than the Parsic form of this letter.

Gimel has a form in its tracing near to that of the corresponding letter in the somewhat later Aramaic and also the New Punic and Hebrew alphabets, where the left stroke has moved downwards a little, but has not yet joined with the end of the right one, as happened in Syriac and also in Parsic, where it is written in one stroke without lifting up the hand.

Dalet displays a similarity again to the Parsic letter, being formed as a zig-zag line consisting of two angles of approximately the same size, facing towards the left, and one inner angle opening towards the right. At the place of junction of the strokes there are formed angles, instead of the rounded bends of the Parsic writing.

The signs 𐌛 and 𐌜 are probably connected genetically with one another, but in our writing it seems to us that they fulfil different functions (𐌛 = 𐌗; 𐌜 = 𐌚). The general character of the letter, which has the form of Georgian 𐌛, reminds one very much of the tracing of 𐌗 in Syriac (Estrangelo), but the outer strokes do not yet approach the middle one, as happens in Syriac.

The letters 𐌙 and 𐌚, partly 𐌛, form a group of signs, extremely similar to one another. 𐌙 is composed of a wavy stroke with a slight inclination of the upper part to the left, and of the end, to the right. 𐌚 differs from *wāw* only in length. The stem is less wavy than in 𐌙, with an inclination of the upper part to the left, but with a less noticeable turn of the end to the right than in 𐌙.

Kāp is constructed according to a simple scheme and is composed of two lines, one horizontal and one vertical. The general view of the letter is very reminiscent of the final 𐌗 of later examples of Hebrew «Assyrian» characters.

Rēš comes close to *kāp*, being formed after the same scheme and also composed of one horizontal and one vertical line. In inscription No. 1 the letters 𐌚, 𐌙 and 𐌚, also 𐌛, differ from one another so little that it is difficult to distinguish them one from the other.

Zayin is very interesting. Instead of the straight stem of Palmyrene and Nabataean, in the Armazian letter the upper part is bent downwards very much on the right, with a characteristic roundedness.

The letter 𐌛 reminds one again of the same sign in Palmyrene writing². The stroke is quite long, bent to the right moderately, the end smooth, without any hook, as occurs in some Palmyrene inscriptions.

---

¹ See also the Russian edition of this work, *Armazskaya Bilingva*, Academy of Sciences of the Georgian SSR, Tbilisi 1941.

² Cf., for instance, *NE*, II, plate XXXIX, 2, 3; XL, 12 and many others.

Yōd has the form of an arc standing vertically and directed towards the left. This letter is not particularly original and many parallels to it may be found in different examples of Middle Persian and Aramaic (Palmyrene) monuments.

The main stem of *Lāmed*, as was mentioned above (see p. 52), has the form of a very prolonged arc leaning over on the left, sometimes coming very close to the horizontal line. The short stroke has a direction $\diagup$, sometimes being bent very much to the left and approaching a horizontal position.

Mem reminds one of the corresponding Pahlavic letter from which it differs very little.

Kōp, which is met with only once in the bilingual, also reminds one of the Pahlavic letter. It is possible to find parallels to it also in Palmyrene.

Samek displays some similarity to Persian, but it is characterised by some very interesting peculiarities. The left stroke is much shorter than the right one and together with the top tail, which is turned to the left, it forms a small arc. The right vertical stroke, like Georgian **ბ**, is bent very much to the right, not to the left, as is characteristic of nearly all monuments of Semitic epigraphy. In inscription No. 1 this letter differs considerably from *Samek* of the bilingual and approaches more closely to the Persian.

Ṣ has a very singular character. Its origin seems to us to be as follows. In the oldest examples of Aramaic and, also, Phoenician writing, as is well known, *ʿayn* is written as a circle **⊙** which afterwards opens out gradually and, because of the tendency toward angularity, from the original arc **⊖** is received the angle ∇ ¹, with the opening at the top. In later Aramaic writings the right stroke of this angle (∇) becomes longer γ ². So it is, for instance, in Nabataean, Palmyrene and, also, in Hebrew square characters. In contrast to this, in Armazian *ʿayn* the left stroke becomes longer $\vee$ ³, whilst its upper part is bent slightly to the left. Besides this, because of the reasons about which we spoke above⁴, the right stroke is bent downwards to the right, nearly reaching the horizontal, sometimes being rounded at the bend and sometimes forming an angle, with a sharp-outside tooth, pointing upwards. It must be noted that in inscription No. 1 the letter has not got this bend yet, because of which it comes closer to the archaic type of *ʿayn* (**Υ**).

*Pe*⁵ has a very singular form. No parallels to this letter are known to me. It is not written with one stroke, as is usual in Aramaic, but with two. It is characteristic of this letter that the upper arch-like line does not pass into the vertical line, but is prolonged downwards to the right, beyond its place of junction with the vertical line. The vertical stroke, bent a little to the right, is joined to the arc considerably below the middle: **⤿**. In inscription No. 1 this letter has a different form. Its upper part is a very closed arc from the middle of which the vertical stem comes down **⤿**. Thus, it is very reminiscent of Greek **Φ** and Georgian *mtavruli* **⤿**. As is well known, the Greek letter indicated has had no parallel up to the present in Semitic writing and consequently it was associated with

¹ *NE*, I, p. 188.

² *NE*, I, p. 191.

³ See above, concerning the directions of main lines, p. 52.

⁴ See above, p. 52; also *NE*, I, p. 179.

⁵ Is used in the inscription 7 times.

𐌒k, which is similarly traced¹. In the Armazian inscriptions we have the sole example in Semitic writing of a tracing of this letter similar to Greek and Georgian and perhaps this circumstance is not devoid of importance for the study of the history of these letters, if, of course, we shall not think that the Georgian-Aramaic form of the letter arose as a result of the influence of Georgian or Greek writing².

𐌒afe³ has a very archaic form. Here also is displayed somewhat of an outgrowth in the form of a tail, bent downwards, which already occurs in Phoenician⁴. Owing to this, the letter becomes similar to 𐌒 from which it differs only in the length of the left stroke. The general habitus of the letter is almost identical with the tracing of this sign in Middle Phoenician (𐌒), on the one hand, and in Georgian *nushuri* (𐌒)⁵, on the other.

𐌒 displays similarity to the corresponding Aramaic sign and the Pahlavic letter depending on it. An outgrowth, in the form of a tail bending downwards from the lower horizontal line, occurs also in this letter. The left vertical stroke is thick, in comparison with the horizontal lines, has a slanting direction and ends with a tail.

𐌒 has a more archaic shape than in the Pahlavic or in later Semitic (Palmyrene, Nabataean, Hebrew square) alphabets and stands very close to the archaic type of *tau* of Aramaic (e. g. that of Egyptian-Aramaic papyri) and of Middle Phoenician writing.

By a lucky chance there turned out to be all the letters of Aramaic writing in our small inscription. This enables us to form a complete judgement about the character of Armazian signs. Besides, in the bilingual, which we are publishing, there occur two numeral signs, 20 and 1, which also display some singularity. The sign for unity is not a simple vertical line, as in nearly all Semitic monuments, and also in Persian, but is strongly reminiscent of the letter 𐌒 again of Armazian writing. The stem, as in 𐌒, is bent

¹ Cf., for instance, Larfeld, *Griechische Epigraphik*, p. 237 ff. Javakhishvili, *Georgian Palaeography* (in Georgian) 1926, p. 218—219.

² Cf. above, concerning the directions of main lines, p. 52.

³ Occurs 3 times.

⁴ Cf. the well-known inscription from Piraeus 96 BC, NE, II, plate VIII, 6; I, p. 425, Nos. 968—974.

⁵ It is interesting to note that the Semitic sound denoted by the sign indicated is often rendered in Georgian and Armenian by an ejective affricate, which in Georgian *nusha hucuri* characters is written thus: 𐌒. Cf., for instance, Arm. 𐌒𐌒𐌒𐌒𐌒𐌒 = 𐌒𐌒𐌒𐌒; 𐌒𐌒𐌒𐌒𐌒 = 𐌒𐌒𐌒𐌒; 𐌒𐌒𐌒𐌒 = 𐌒𐌒𐌒, Heb. 𐌒𐌒𐌒; 𐌒𐌒 = 𐌒; 𐌒𐌒𐌒 = 𐌒𐌒; 𐌒𐌒 = 𐌒𐌒, Heb. 𐌒, Arab. 𐌒; 𐌒𐌒𐌒 = 𐌒𐌒; Arm. 𐌒𐌒𐌒, Georg. 𐌒𐌒𐌒 𐌒𐌒𐌒, Aram. 𐌒𐌒 etc.

It is characteristic that the name itself of the letter 𐌒 is pronounced in Georgian *cade*. Thus, in one of the oldest copies of the Georgian Psalter, in manuscript A, No. 38, the State Museum of Georgia, dated 974 A. D., we come across the following phrase: 𐌒𐌒 𐌒𐌒𐌒𐌒 𐌒𐌒 𐌒 𐌒𐌒[𐌒] 𐌒 𐌒𐌒 (in the manuscript: 𐌒𐌒𐌒𐌒) 𐌒 𐌒𐌒 𐌒 𐌒𐌒 i. e. *...kâp* is double and *mem* and *nûn* and *pê* and *çâde*. The distortion of some of the names of the letters (*medamun* instead of *mem da mui*) shows that the copyist already does not understand the meaning of the phrase, and that the text goes back to a much older epoch than that in which the manuscript was copied. In spite of the fact that the text, judging from all appearances, is a translation from Greek, the name of the letter 𐌒 is not given in the Greek form, but reflects the old pronunciation, when 𐌒 was systematically rendered in Georgian by 𐌒. Such a coincidence, both palaeographic and phonetic, between Georgian 𐌒 and Armazian 𐌒 has exceptional importance for the history of Georgian writing, all the more so since the kinship between Georgian and Armazian writing is revealed also in other cases. This becomes evident if one takes into account the history of the development of both writings, but does not judge only by the accidental, purely external similarity or dissimilarity between separate letters.

to the right and forms an arc facing the right. The upper part is bent downwards on the right.

The tracing of the sign 20 is very curious. It consists of two angles, placed one above the other, facing leftwards. The sign gives such an impression, as though it consisted of two signs each of which has the meaning 10 ($20 = 10 + 10$).

The detailed investigation of the writing of the Armazian epitaph allows us to state a series of peculiarities which it displays compared with the monuments of Semitic writing, known up to the present. Some signs bring it near to Pahlavic, others to Parsic and to Palmyrene, sometimes we must look for parallels in Old-Aramaic and even Phoenician, but the general character of the writing is original to such an extent, that we have a right to separate it off as an independent branch of Semitic writing. In this respect our monument makes it possible to write a new page in Semitic epigraphy.

The exceptionally high calligraphic quality of the monument must be noted. The elegant lines, the roundness, the amazing clearness reaching a state of perfection, reveal the great skill of the writer who traced out our monument. We do not know whether he sprang from Greco-Aramaic or from some other circles, but his assured and firm hand bears witness to the fact that he went through a good school of calligraphy.

Some Armazian signs reveal a definite resemblance to the corresponding Georgian letters. This circumstance must give rise again to the question of the origin of Georgian writing. Postponing the examination of this question until a special investigation, it must be noted that Georgian letters, witnessed in monuments of considerably later date than the Armazi inscriptions, show in some cases (e. g. letter ყ) more archaisms. Therefore we have no grounds for regarding the Georgian *hucuri* letters as a further development of Armazian writing. Most probably both of them go back to an ancient common source, old Aramaic or Phoenician as was once suggested by the late I. Javakhishvili¹.

In order to fix the date of the monument it is necessary to refer, first of all, to the Armazian inscription No. 1.

We are not going to give here full palaeographic characteristics of this inscription², we only note that in many respects it displays comparatively more archaisms than the bilingual. Thus, several letters (ב, ג, ה etc.) have an older form than in the bilingual. The writing is less clear, several letters (ר, כ, ו and נ; ו, ס, ק) can be distinguished from one another with difficulty; we often notice inconsistency both in the writing of separate letters and in the orthography. The ductus of the writing is, in general, old, older than that of the Palmyrene and Nabataean alphabets. But the monument shows traces of such phonetical changes that we have no grounds for imputing it to an epoch earlier than the I century of our era. Evidently, it belongs to the end of the I or even the beginning of the II century of our era.

If, however, the King Mihrdat, mentioned in inscription No. 1, the son of Great King Parsman, is the same person, as the King Mihrdat, son of Parsman, mentioned in the Greek inscription of Vespasian³ found in Mxeta in the year 1867, then inscription No. 1 could be imputed, with more or less accuracy, to the second half of the I century

¹ I. Javakhishvili, *Kartuli paleografia* (Georgian Palaeography, in Georgian), Tbilisi, 1926, p. 223 sq.

² A detailed palaeographic analysis of inscription No. 1 will be given when it is published.

³ There are grounds on which the persons mentioned in both inscriptions, can really be identified.

of our era (an epoch near the eighties of the I century, to which the Greek inscription of Vespasian belongs ¹).

Compared with this inscription the bilingual is younger. Along with clarity and proportion there is noticeable a tendency to ornateness and the introduction of additional elements. The forms of some words are also younger. Thus, instead of the archaic form of inscription No. 1 פִּיטְחָשׁ *pythš*, in the bilingual we meet the writing of this word with ב: שׁטחשׁ *bthš*, which is adopted in inscriptions of the Sassanian epoch, as also in Armenian and later Greek sources. All this makes us think that the bilingual is somewhat younger than the one-language inscription and if the latter is imputed to the end of the I century, then the bilingual, in accordance with this, must be referred to the end of the II or, possibly, even the middle of the II century ².

Preceding chronologically the most ancient examples of monumental Sassanian writing, our inscriptions will play, evidently, a not unimportant role in the study of the history of Middle Persian writing.

II. TEXT AND TRANSLATION

The text runs as follows ³:

1	'nh s'rapyṭ brty zy
2	zywḥ klyl bṭhš zy prsmn
3	mlk 'ntt zy ywdmngn wnšyḥ
4	wkbyr 'rwst 'byd' rb
5	trbš zy ḥsyprawg mlk bry
6	zy 'gryp rb trbš zy
7	prsmn mlk ḥbl ḥblyk m'
8	zy prnwš l' gmyr whkyn
9	ṭb wšpyr yhwḥ hyk zy br
10	'ynš l' dm' yhwḥ mn
11	ṭbwt wm'yty n bšnt 21.

TRANSLATION

- 1 «I [am] Serapītis, daughter
- 2 of Zevah, the Junior Pitiahš of Parsman
- 3 King, wife of Iodmangan ⁴—victor (?) (=military-chief?)
- 4 and Gainer-of-Many-Victories-Steward (lit. Chief-of-the
- 5 -Court) of Hseparnug King—son ⁵
- 6 of Agrippa, Steward (=Chief-of-the-Court)
- 7 of Parsman King. Sorrow of sorrow ⁶. That

¹ Concerning the inscription of Vespasian see A. Amiranashvili, *Grečeskie Nadpiši Muzeja Gruzii*, Bulletin du Musée de Géorgie, Tbilisi, 1928, p. 191—196 (there also literature). Cf. also I. Javakhishvili, *Kartvelis Istorია* (History of the Georgian Nation, in Georgian) I, Tbilisi, 1928, pp. 158—159; A. Amiranashvili, *Iberiya i Rimskaya Ekspansiya v Azii*, Vestnik Drevney Istorii, 4 (5), Moscow, 1938; Neilson C. Debevoise, *A Political History of Parthia*, Chicago, 1938, p. 201 and foot-note 60 (there also literature).

² Cf. below, with reference to the persons concerned in the inscription.

³ Original text and Hebrew transliteration see above, p. 15—16.

⁴ After this word in the text stands ו , the conjunction «and», about which see below, p. 61.

⁵ Applies to Iodmangan.

⁶ See below pp. 62—63.

8 *which (=who¹) [was] פֶּרְנוּשׁ unfulfilled (i. e. young?)². And so*
 9 *good and beautiful she was, that no-*
 10 *body resembled [her] in*
 11 *beauty³. And she died in [her] 21st year».*

In order to make it possible to compare both texts of the bilingual, we think it is necessary to introduce here the Greek inscription, although it has already been published.

1 CHPAHEITIC ZHOYAXOY
 2 TOY NEOTEROY ΠHTIAΞOY
 3 ΘYΓATHP ΠOYΠAIKIOY AΓPPIΠH ΠHTI
 4 AΞOY YIOY IOΔMANTANOY ΓYNH
 5 TOY ΠOAAAC NEIKAC ΠOHCANTOC
 6 EΠITPOΠOY BACIAEΩC IBHPΩN
 7 MEΓAΛOY EΦAPNOYTOY AΠE
 8 ΘANE NEOTEPH ETΩN K A
 9 HTIC TO KAAΛOC AMEIMHTON
 10 EIXE

„Serapitis, daughter of Zewah, the Junior⁴ Pitiahš, wife of the son of Pitiahš Puplikios Agrippa, Iodmangan, Gainer-of-Many-Victories-Steward of the Great King of the Iberians, Ksefarnug⁵. Died young, in [her] 21st year, who had inimitable beauty“.

NOTES TO THE PARALLEL TEXT

The first half of the inscription is one complete sentence with the subject אנה «I», in relation to which all the rest (up to the end of the word מלך of the 7th line) is the predicate. This part of the inscription does not present any difficulty with regard to the meaning.

Line 1. אנה (pron. pers. I p. sg.), an old spelling for Aramaic אֲנִי «I»,⁶ is used also as an ideogram in Phl. B. and Parsic⁷.

— סערפיט, nom. pr. of a woman, probably of Egyptian origin. Note that Greek H is rendered in the inscription by ע. Cf. with this the writing of ע in the word רמע <רמא <רמי «to suit, to be like», for denoting e.

— ברתִי, an Aramaic word (in st. cnstr.) with a pronominal suffix of I p. sg., occurs very often in Phl. B. as an ideogram.

¹ See below p. 63.

² See below p. 63.

³ See below p. 64.

⁴ S. Qaukhchishvili translates «present»; A. Shanidze, «new».

⁵ S. Qaukhchishvili translates in Russian «of the King of the Iberians, Great Ksefarnug» (in his Georgian translation the word «great» is left out by mistake). The sentence, as it is given in the Greek inscription, is worded in such a way as though it means «the king of the Iberians, the Great Ksefarnug» (as translated by Qaukhchishvili), but we think that this may be the result of the breaking down of the norms of Greek syntax, probably due to the influence of some other language. Since, as we see from inscription No. 1, the expression «Great King» was the official title of the Iberian Kings (cf. below, p. 77) then, in the given case, it was also to be expected that we should have «the Great King of the Iberians, Ksefarnug» and not «the king of the Iberians, Great Ksefarnug».

⁶ Cf. M. Lidzbarski, *Ephemeris für semitische Epigraphik*, Giessen, 1900—1902, I, p. 321 (later abbreviated: *Ephemeris*).

⁷ Cf. Herzfeld, *Paikuli*, p. 138.

— י, an Aramaic particle which is often used for denoting the relative construction of idāfet, is met with also in the Parsic system of huzwāriš as well as in Phl. B.

Line 2.—𐤒𐤓, nom. p. v., *Zewah*, corresponds to the Greek Ζηουάχου, in the genitive, nom. Ζηουάχης, Ζεουάχης¹, as is obvious from an inscription on one of the gems found in Armazi. The etymology is not clear. Perhaps the 𐤒𐤓 *Zewah* of our inscription is a local form of the biblical proper name Zebah², which is used for denoting the King of the Midianites (the book of Judges 8₂₁; the Psalms 83₁₂). On the other hand, in one inscription from old Tanais the name *Zewak* is met with in the genitive case: Ζεουάκου (father of Ναυάρθακος³), which is connected by F. Justi⁴ with Avest. *zaoya* «strong, powerful», and which, possibly, has also some relation to the word witnessed in the inscription.

It is not correct to think that 𐤒𐤓 *Zewah* is a foreign rendering of the Georgian word *šavah*. In such a case in Aramaic we should have had 𐤒𐤓𐤕, because foreign affricates are always rendered in Semitic languages by *šade* (𐤕). In Middle Persian also, as it is well known, *šade* is employed for denoting affricates. The other possibility, that the word 𐤒𐤓 served as the prototype for the subsequent Georgian *šavah*⁵, is more probable.

— קליל *qlyl*, is used in the text with reference to the Pitiaḥš *Zewah* and corresponds to the words τοῦ νεωτέρου πιτιάξου of the Greek text. The editor of the Greek part of the bilingual, prof. S. Qaukhchishvili translates these words thus: «present pitiaḥš». Acad. A. Shanidze, who also edited the inscription, for the Greek text gives the translation «new pitiaḥš», but for the Aramaic, «young pitiaḥš». The word νεώτερος, as is well known, is the comparative form of νέος having the meaning «new», «fresh», «youthful», «young», «of few years», «inexperienced» etc. In the comparative form νεώτερος first of all means «junior». The Aramaic קליל is an adjective from the Semitic root קלל (Arabic قَلَّ), having the meaning «to be light», «few», «small». Hence קליל (status emphat. קלילא) means «few», «small» and as elative⁶, «junior». The Greek νεώτερος and Aramaic קליל coincide only in the meaning «small» or «junior», in the rest of the meanings they differ. Besides, none of the meanings of the Aramaic word enumerated, except the one indicated, fit the context, since with reference to the pitiaḥš it is not possible to apply the word «light» or «few in number». Thus, in the inscription we are concerned just with «small» or «junior» pitiaḥš. This is confirmed by the following fact. In the Jerusalem Targum of pseudo-Jonathan, G. 42, where it is related how the ten brothers of Joseph, leaving

¹ See S. Qaukhchishvili, *New Greek Inscriptions from Armazi* (in Georgian). Mitteilungen der Akademie der Wissenschaften der Georgischen SSR, Band II, Nr. 1—2, Tbilisi, 1941, p. 170.

² If this proposition is true, then in the spelling of 𐤒𐤓 with י instead of כ (זכח), is possibly reflected the spirant pronunciation of b g a d k p a t, when Aramaic כ was rendered in Armenian (and in Georgian) by w. Cf., for instance, Arm. շաւիղ—ՇԵՆԻԼ (Hübschmann, *Arm. Grammatik*, I, 1897, p. 313); բօշ-բաւշ—ՆԵՆԱ (ibid., p. 320); հաշիւ—ԿՇԻՆ (ibid., p. 308—309); խաւսք—ԿԵՐԱ (ibid., p. 305) etc.

³ V. Latyshev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae*, II, pp. 258, 269, No. 447, 17.

⁴ *Iranisches Namenbuch*, Marburg, 1859, p. 385; also p. 226.

⁵ In that case ჯ instead of ჯ must be explained as the result of affricatisation, which occurs very often in Georgian. See T. Goniashvili, *K istorii odnogo žvuka v gruziiskom*, Moambe (Bulletin) of ILHA, II, Tbilisi, 1937, pp. 111—134; G. Akhvlediani, *Questions of General and Georgian Phonetics* (in Georgian), I, Tbilisi, 1938, pp. 128—136.

⁶ The use of the positive form with the meaning of the elative is very usual in both Semitic and Georgian languages.

their youngest brother Benjamin at home, went to Joseph in Egypt to buy corn, it is said by the way that Joseph sending his brothers back home, addressed these words to them: „Go ye, carry corn for the famine of your houses“, (20) „but bring your youngest brother unto me“. The expression «your youngest brother» is given in the text by the words: **קָלִילָא**, **אֶחָיוֹן**, which corresponds to the following place in the Hebrew text: **וְאֵת־אֶחֶיכֶם הִקְטַן (חֲבִיאֵי אֵלַי)**. In the Georgian translation of the Bible in this place we have «და ძმად თქუენი უმარწებლსი მოყუანეთ თქუენთანა ზემდა». In the Armenian and Arabic translations we have correspondingly **և զեղբայրն ձեր կրտսեր ածէք առ իս** (Arm.), **واحضروا اخاكم الصغير الى** (Arab.). It is interesting that this place in the Greek Bible is translated thus: **Καὶ τὸν ἀδελφὸν ἡμῶν τὸν νεώτερον ἀγάγετε πρὸς με**, i. e., for denoting the idea «small» or «junior» the term **νεώτερος** of our inscription is employed. It must be noted also, that in another place of the Jerusalem Targum (verse 13), concerning this same youngest brother of Joseph the term **ועירא**, more usual for Aramaic, is employed: **ורא ועירא עם אבונא** «and, behold, the youngest is this day with our father». In the Greek text here is repeated again the word **νεώτερος** (**καὶ ἴδου ὁ νεώτερος μετὰ τοῦ πατρὸς ἡμῶν**); in Hebrew—**וְהָיָה הַקָּטָן (חֲבִיאֵי אֵלַי)**; in Georgian «**უმარწებლსი**» (**და ამა უმარწებლსი ზუენი მამისა ზუენისა თანა არს**); in Armenian—**կրտսեր** (**և կրտսերն առ հաւր իւրում է**); in Arabic **وهوذا الصغير عند ابينا** (**الصغير**) etc. Consequently, in the bilingual we have, on the one hand, **νεώτερος** = **קָלִילָא**, on the other, in the places indicated in Genesis we meet the same corresponding forms **νεώτερος**—**קָלִילָא** (= **ועירא**) and thanks to this double witness it becomes absolutely evident that both terms of the inscription mean young or junior pitiahš.

Thus, linguistic considerations do not leave any doubt concerning the meaning of these words. Below we shall see that the real setting into which the inscriptions enter, shows that they can have no other meaning in the given context.

— **בַּטְחָשׁ**, pitiahš, a term well known from most various sources: Georgian **ბოტოხ-ბო** pitiahši¹ and **პატიახში** paťiahši², Greek **πιτιάξης** on numerous gems found in Armazi³, and, also, on the seal of Ašuša⁴, late Greek **πιτιάξης**, **βιτιάξης**, Latin **vitaxa** of Ammianus Marcellinus⁵, Persian **בתחשי**, **בתחש**⁶, Armenian **բղեշի**, **բղեաշի**⁷, Syriac

¹ So, for example, in the most ancient monuments of Georgian literature, *Martyrdom of Šušanik*, ed. by I. Abuladze. Tbilisi, 1938, I, 7; II, 1; III, 1, 5; IV, 8, 12, 29; VII, 32, 38; VIII, 5, 7; IX, 3, 8, 17, 20, 27, 29; X, 17; XIII, 1, 6, 12, 20; XVI, 28, and *Martyrdom of Evštate from Mcheta*, ed. by Sabinin, St. Pbg., 1882, p. 315.

² Cf., for example, Leonti Mroveli, p. 44 and Šuanšer, pp. 165, 182, 200; p. 203: *ptiaŕšta*.

³ S. Qaukhchishvili, op. cit., pp. 169, 171, 172 sq.

⁴ Marquart, *Ērānšahr*, p. 169; Herzfeld, *Paikuli*.

⁵ De Lagarde, *Gesam. Abhandl.*, p. 187; *Arm. Stud.*, p. 27 sq.; Nöldeke, *ZDMG*, XXXIII, p. 159, note 2; Hübschmann, *Arm. Gram.*, II, pp. 119, 120; **Հ. Աճարեան, Հայերէն արձատտական բառարան, Երևան, 1926**, I, p. 1044 sq.; Herzfeld, *Paikuli*, *ibid.*

⁶ Herzfeld, *Paikuli*, *ibid.*; M. Sprengling, *A New Pahlavi Inscription*, *ASSL*, vol. LIII, 1937, p. 133, 134.

⁷ Cf., e. g., **Փաւստոսի Բուզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց**, St. Pbg., 1883, p. 18 sq.; **Աղաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց**, Tbilisi, 1909, 795, p. 414; 873, p. 459; **Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց**, Tbilisi, 1904, p. 63; **Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց**, Tbilisi, 1910, p. 70 (p. 71: **բղեշիութիւն**), 146 and many others.

افلحعا, افلحعا, افلحعا¹, Arabic يفتس². In inscription No. 1 this word is met with in an older form פִּיטְחָהּ (lines 2,5), identical with the Georgian ჰოტოხბჰო. In the Bori inscription it also occurs written in the pleonastic form בִּיטְיֵאחָהּ. Concerning the etymology of the word and its meaning as a political term see below, p. 70 sq.

— פֶּרְסֻמֵּן, nom. pr. v. of Persian origin³, Georgian ფარსუმანი⁴, Arm. Փարսման⁵, Greek Φαρσαμάνης⁶, Φαρσεμάνης⁶, Syriac פֶּרְחֻמֵּן⁷. It is met with also in inscription No. 1.

Line 3.— מֶלֶךְ, Aramaic form (st. absol. and st. cstr.) of the well known word מֶלֶךְ «king», used also in Persian as an ideogram.

— אִנְתָּה, the st. cstr. of the well-known Aramaic word denoting «wife»; is used also in Pahlavic in the form 𐭡𐭣𐭥𐭥.

— יִרְמַנְנָן n. pr. v.

— וְ, is evidently the general Semitic copulative particle «and», which also occurs in Middle Persian and is regarded by J. Marquart and Herzfeld⁸ as an ideogram for Persian *u*, old UΔ, before vowels UT⁹, Old Persian *utā*, Sogdian *'at*, New Persian *ū*⁹. But its use in our context is not clear. Everything which follows this word is an epithet referring to Iodmangan and the use of the conjunction «and» between them is out of place, if only we understand correctly the words following this particle. It is possible that its appearance here is the result of a mistake on the part of the writer, but such a proposition is always an ultimum refugium.

— נִצִּיחַ is perhaps the participle of the passive voice from $\sqrt{\text{נצח}}$, Syr. نِزَّح, having the meaning «to shine», Biblical Aramaic¹⁰, Targum. and Phoen.¹¹ «to conquer». It is not impossible that we have here pleonastic writing instead of נִצִּיחַ (Hebr.) «Siegreich»¹².

Line 4.— כְּבִיר, an Aramaic adjective from the usual Semitic root כִּבֵּר, having the meaning «great», «many». It is used also as an ideogram in Persian, always with the meaning «great»¹³.

¹ Cf. Hübschmann, op. cit., p. 119—120; Հ. Աճարդան, Քառարան, I, p. 1044; C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halle, 1928, p. 40 a, 564 a. for a case of its use in Syriac see, for instance, *The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene*, transl. by F. J. Hamilton and E. W. Brooks, London, 1899, pp. 227 sq.; also *Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhelot*, transl. by K. Ahrens and G. Krüger, Leipzig, 1899, pp. 172, 173. The Syriac original of the text (ed. by Land, Leyden, 1870) was, unfortunately, not at my disposal.

² Thus in the Arabic version of Agathangelus, N. Murr, *Krešćenie arman, gruzin, abxazov i alanov svyatym Grigoriem*, p. 114.

³ Cf. Hübschmann, *Arm. Gr.*, I, p. 90.

⁴ Thus in the Georgian chronicle *Mokcevat Kartlisay*, p. 9 sq.; L. Mroveli, pp. 37, 38 and others.

⁵ For example M. Horen, *ibid.*, pp. 171, 172 sq.; L. Parp., *ibid.*, p. 86; Cf. Hübschmann, p. 90.

⁶ See F. Justi, op. cit., p. 91, where many cases of the use of this word are indicated.

⁷ See *The Chronicle of Joshua the Stilitic*, ed. by W. Wright, Cambridge, §§ 56, 87, 88, 90, 92, 97; also N. Pigulevskaya, *Mesopotamiya na rubeže V—VI vv. n. e.*, Moscow—Leningrad, 1940, p. 152, 165—166, 167, 169.

⁸ Paikuli p. 167.

⁹ Paikuli, p. 167.

¹⁰ Gesenius - Buhl, p. 517, s. v. I.

¹¹ Phoen. «überwinden» (NE, I, 325), «conquer, prevail over» (Zellig S. Harris, *A Grammar of the Phoenician Language*, New Haven, 1936, p. 125).

¹² G. Dalman, *Aramäisch-neuhebräisches Wörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*, Frankfurt a. M., 1901, p. 263, s. v.

¹³ Paikuli, s. v.

— **אַרוֹסְתָא** is evidently a Persian word. I know of the use of this word¹ in Bundahišn as applied to the mythical tree Gōkart: **אַסְנֹ-רֹדְ גֹ-קָרְט** āsnō-rōd gōkart bōrak-ič arust-ič². H. S. Nyberg explains it as a N.W. form from *hu-rusta* and translates «etwa gut, schön gewachsen»³, suggesting a possible connection with the Armenian **հարուստ** *harust* «strong, powerful, well-off, rich». The word appears in the bilingual in correspondence to the Greek **νείκας** (*νίκη*) and has, evidently, the meaning «victory». It is possibly connected in this sense with the New Persian **رسته, رستی**, «bravery, victory, superiority»⁴.

— **עִבְרָא**, the st. emphat. of the Aram. verb **עִבַר** «to make» (Hebr. **עִבַר**, Phoen.⁵ **עִבַר**, Arab. **عبد** «to serve», «to worship»).

— **רַב**, a very old Semitic word, is already met with in the Mt. Serābit inscriptions, then in Phoenician, Hebrew, Aramaic, Arabic etc. Its chief meaning, as an adjective, is «great, big», as a noun, «ruler, lord», as a political term, «chief»⁶. Thanks to Greek (John, I. 38, «**Ραββεί**»), it has penetrated into other languages (Georg., Arm., Russ., German etc.) with the meaning **διδάκταλος**, «teacher», **მოდელარი**, **վարդապետ** etc. The word **רבא, לבא** (read *vazurk*, New Pers. **بزرگ**) is met with as an ideogram in Persian, also with the meaning «great, big». In the bilingual it is used with the meaning «chief» «leader» and together with the following word denotes a definite political institution of the state.

Line 5.—**תַּרְבִּינָא**, Aramaic **ܛܪܒܝܢܐ** «court» (Acc. *tarbašu* «court», cf. the word *rabašu* «to camp», Aram. **רבע** «sich lagern»⁷, Arab. **ربض** «to lie, to lean on the breast [animal]», **ربض** «dwelling, suburb, quarter»). The term **רב תרבינ** corresponds literally to the Georgian **ეზღეს მოძღუარო**, which is met with in Old Georgian texts of the Bible and is a rendering of the Greek **ἐπιτροπος, σινονομος, ἀνλάρχης**, Arm. **դատապետ, հարարապետ**, and **խոսապետ**⁸ (from *ahora-pat*)⁹. The use of this term in the bilingual shows the great age of the Georgian term **ეზღეს მოძღუარო** *ezovs moḡuari*.

— **הסיפרנונ**, a Hellenised form (with *s* instead of *r*) of a Persian proper name of a man.

— **בְּרִי**, «son», Aramaic **ברא** in the form of the status constructus, with the pronominal suffix of I person. It is used as an ideogram also in Persian.

Line 6.—**אַגְרִיפָא**, a Roman name, Agrippa.

Line 7.—**חִבְלִיךְ**, Aramaic **חבל** «woel» «alas!» «sorrow!» is met with particularly often in Palmyrene inscriptions¹⁰. The word is repeated twice in the bilingual, the

¹ This word is met with several times in inscr. No. I.

² See Nyberg, I, p. 83, 3—4.

³ Nyberg, *ibid.*, II, p. 21.

⁴ Fr. Johnson, *Dictionary, Persian, Arabic and English*, London, 1852, p. (619).

⁵ Z. S. Harris, *op. cit.*, p. 128 (there also literature).

⁶ Already in Phoenician (Z. S. Harris, *op. cit.*, p. 145—146) and in many other languages.

⁷ Gesenius-Buhl, p. 742, s. v. I.

⁸ See A. Shanidze in the Bulletin of the Acad. of Sciences of the Georgian SSR, vol. II, No. 1—2, p. 182, where the cases in which this term is used in the Georgian Bible are enumerated.

⁹ The etymology of the Arm. **խոսապետ** is thought to be not clear (see Hübschmann, p. 160, then H. Ačaryan, *op. cit.*, III, pp. 591—592, and recently A. Shanidze, *op. cit.*, 182), but now there can hardly be any doubt that it comes from *axora-pat*. We shall touch on this question in more detail elsewhere.

¹⁰ *NE*, pp. 147, 270.

second time with the suffix יך which can be explained as a Persian ending or as the Aramaic pronominal suffix of the II person.

— מא, Semitic (Aramaic) interrogative pronoun «what». Together with the word placed after it in

Line 8—זי (זי מא), forms the pron. indefinitum «that», cf. Bibl. Aramaic מַה רִי «that, «what», Talmud. Aram. מִי הֵ מַהֲרֵ «that which, what»¹, Nab. מַהֲרִי², Hebr. מַהֲרֵ «das, was»³, with the meaning, evidently, «who», although, as is well known, in

Aramaic with reference to persons the particle מִן is used and not מא which is employed only for indicating things. In Persian the combination זי מא is unknown to me. מַה is generally used in both Phl. Bk. and in (Pahlavic) inscriptions. In the Parsic version of the Paikuli it is met with only once⁴ and was probably pronounced *čeh*, *če*⁵ (New Persian چِه). If the combination מַה זי (or זי מא, as in our inscription) was used in Persian, we must conclude that it was also read *čeh*, *če*, which is not only an interrogative pronoun, but a relative one too, with the meaning «das, was», «was»⁶.

— פֶּרְנוּשׁ, the word is unknown to me. It is evidently of Persian origin, because it seems to be impossible to identify it with any Semitic word. Perhaps it is a composite of פֶּרֶן and נוֹשׁ with the meaning «having brilliant intellect», or is connected with the Persian word פֶּרְאוּשׁ⁷ often met with on gems, the etymology of which is, unfortunately, unknown. The meaning⁸ «der Majestät ähnlich» proposed by A. Mordtmann does not fit our context. The Avestian meaning of פֶּרְאוּשׁ, פֶּרְוִישׁ «Urtypus»⁹ seems to be more suitable, but in that case it would be very difficult to explain the appearance of נ in it. Together with the following לֹא גַמִּיר this word corresponds to νεωτέρες of the Greek text and, probably, also means «young».

— לֹא, a very wide-spread Semitic negative particle «no», «not», usual also for Aramaic. It is used as an ideogram also in Persian.

— גַּמִּיר, participial form from the Hebrew-Aramaic word גָּמַר, having the meaning «to finish», «to complete», and also «vollentwickelt sein»¹⁰. It seems that the word is used here with this latter meaning, and together with the preceding פֶּרְנוּשׁ לֹא probably corresponds to the Greek νεωτέρες «young» (line 8 of the Greek text). I have not come across the word in Middle Persian inscriptions.

— הֲכִין, Aramaic הֲכִין, הֲכִין «so», Syr. هَاكِنَا, هَاكِنَا «so», Hebr. הֲכִין, Old Aram. הֲכִין. In Persian it occurs in the form כִּן (read o)¹¹.

¹ M. Margolis, *Lehrbuch der aramäischen Sprache des Babylonischen Talmuds*, CLS, III, München 1910, p. 129*.

² Lidzbarski, *Handbuch*, I, p. 306.

³ W. Gesenius, p. 465.

⁴ Herzfeld, *Paikuli*, s. v.

⁵ *Ibid.*, s. v.

⁶ Nyberg, *op. cit.*, II, 44.

⁷ A. Mordtmann, *Studien über geschnittene Steine mit Pehlvi-Inschriften*, ZDMG, XVIII, 1864, p. 8 ff.

⁸ A. Mordtmann, *ibid.*, p. 9.

⁹ A. Mordtmann, *ibid.*, p. 9.

¹⁰ G. Dalman, *Aramäisch-neuhebräisches Wörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*, Frankfurt a. M., 1901, p. 77.

¹¹ Herzfeld, *op. cit.*, s. v.; Nyberg, *op. cit.*, II, p. 164.

Line 9.—**טב**, Aram. «good, kind», is used also in Persian inscriptions as an ideogram (read *nēv*¹).

— **שפיר**, Aram. **שפירא**, **שפיר** «beautiful» (Hebr. **שֶׁפֶר**, «to shine», Syr. **ܫܦܝܪܐ**, Arab. **سفر**) is often used in Persian inscriptions (read *veh*, Old Persian *vahi*, Sogd. *veh*, New Pers. **به**)², as, also, in Phl. Bk. Cf. also, the Armenian loan-word **շար**³ «cosmetics» and the word **շարխի**⁴ «to rouge». It is remarkable that the adjectives **טב ושפיר** are of masculine gender, although they refer to Serapitis. The same applies to the following verb,

— **יהורה**, III pers. masc. gender imperf. of the Aramaic word **יהור**⁵ «to be» (Syr. **ܝܗܘܐ**), which is also used in Persian, both in inscriptions and in Phl. Bk. (**ϣηωωω** = *butan*).

— **היא-כרי**, an old form of later Aramaic **היא-כרי** «as», Bibl. Aram. **היא-כרי** (Daniel, 2, 43), Syr. **ܝܐܘܟܐ** «as», with the meaning «so, that», «that».

Line 10.—**איש**, «man», Aramaic form of a general Semitic word which is used in the form **איש** in both Persian inscriptions and Phl. Bk. Together with the preceding word **בר** it forms the indefinite pronoun **בר איש** «somebody», and then «nobody», literally «son of man», Aram. **בן-איש**, **בר איש**, Bibl. Aram. **בר איש**, Hebr. **בן-אנוש**, «son of man, man», and later, «somebody». Cf. the Georgian expression «**კაცის-შვილი**» *kacis švili* with the meaning of «somebody» (lit. «son of man»).

— **רמע**, is very probably a participial form of the verb **רמא** «to be like, to resemble», Talm. Aram. **רמא**, Bibl. Aram. **רמה**, Syr. **ܪܡܐ**, «to be like». **ע** at the [end is used, perhaps, for denoting *e*⁷, as is customary in Mandaean⁸.

— **מן** a general Semitic (with the exception of Ass. Bab.) particle meaning «from, out of»⁹, is used for the formation of a comparative expression, serves in Persian as an ideogram for *až* (Pars.), *hač* (Pahl.), Old Pers. *hača*, Sogd. *čan*, New Pers. **از** «from»¹⁰.

Line 11.—**טבות**, an abstract name from the same root as **טב** (cf. Aram. **טבותא**¹¹ «Güte, Gunst»), in our inscription corresponds to the Greek **καλλος** which usually is used for denoting «physical beauty» (for example in Homer), but is applied also to indicate «spiritual beauty». Aram. **טבות** is characterised by this latter meaning, but the whole phrase is constructed in such a way («nobody resembled her») that probably in the text physical beauty is meant, although it is not impossible that the words **καλλος** and **טבות** are both used in the sense of «kindness».

¹ Herzfeld, *ibid.*, p. 197.

² Herzfeld, *op. cit.*; Nyberg, *op. cit.*, II, p. 238.

³ Hübschmann, *Arm. Gram.*, p. 314.

⁴ Ezekiel, 23, 40; Hübschmann, *ibid.*, p. 314.

⁵ See Marti, *op. cit.*, § 65, a, p. 58.

⁶ Marti, *op. cit.*, p. 86.

⁷ See above, p. 58.

⁸ See Th. Nöldeke, *Mandäische Grammatik*, Halle, 1875, p. 3 ff. It is possible that 'ayn is used for rendering *e* in general, although etymological **ע**, as is seen from the example **עכירא**, is kept in its place.

⁹ Brockelmann, *Gr.* II, § 251/2.

¹⁰ Herzfeld, *Paikuli*, s. v.; Nyberg, *ibid.*, II, 90—91.

¹¹ Dalman, *op. cit.*, p. 156.

מאיהון, an Aram. word from the general Semitic root **מוה** «to die», used also in Persian (**ימיהון**, *ymykw*, read *murtan*, New Pers. **مردن**, Old Iran. *mar*)¹. The form in which the word is presented in the inscription is a little strange: is it a participle of the plural number or, as acad. P. K. Kokovtsoff kindly pointed out to me, defective writing of a verbal form, built from the participle and the pronominal suffix of the I person **מאיהינה**?

— **ב**, a frequently used Aramaic particle with various meanings, usual for other Semitic languages too², is used also in Persian inscriptions as well as in Phl. Bk. (read *andar*, Av. *antarə*, New Pers. **اندر**)³.

— **שנה**, the st. cstr. of Aram. **שנה** «year» (used in Persian, read *sāl*, Av. *sarəd*, *sarəda*⁴, Arm. loan-word **հարաւատարեայ** «new year»). The combination **21 בשנה** is somewhat unusual. From the point of view of Aramaic we should have expected **ברת שנה**, a construction, characteristic of the majority of Semitic languages for denoting age.

III. THE LANGUAGE OF THE INSCRIPTION

In attempting to determine the language of the parallel text of the bilingual we come up against considerable difficulties. At the present time we can only point out different arguments in favour of or against the various deliberations concerning the language of the bilingual. The Aramaic⁵ text of the inscription consists altogether of fifty eight words including proper names⁶ (one of which, **פרסמן** p-r-s-m-n, is repeated twice) and two numeral signs **21**. If the words which are repeated are not counted, we have altogether in the text, apart from proper names, thirty two words together with particles. Of all these words three can be imputed to Persian with more or less certainty. The remaining 29 words are of Semitic (Aramaic) origin. In all, if we count the repeated words, out of the fifty one cases of their use, 48 fall to the lot of the Aramaic language and only three can be imputed to Persian. Amongst the Aramaic words there are met with: the verb, noun, adjective, participle, conjunction, negative particle, personal pronoun, relative pronoun, i. e. nearly all parts of speech. Besides this, we have some combinations of words (status constructus etc.) typical of the Aramaic language. It might appear that all this were sufficient evidence of the fact that the inscription is written in Aramaic. But the problem cannot be solved so easily and the solecisms, come across in the inscription, do not allow us to maintain with certainty the Aramaic character of the language. For instance, the use of the attribute before the determinate (**קליל בטחש**) is unusual from the standpoint of Aramaic grammar. Apart from this, in many cases several words are not given in the stat. emphat. when they should have been. It is also remarkable that forms of stat. cstr. occur before the particle **ו** in such cases

¹ Nyberg, *ibid.*, II, p. 153; Bartholomae, *op. cit.*, 1142.

² Brockelmann, *Gr.*, II, § 237.

³ Herzfeld, *ibid.*, p. 150; Nyberg, *ibid.*, II, p. 10.

⁴ Herzfeld, *ibid.*, s. v.; Nyberg, *ibid.*, II, 200—201; Bartholomae, *ibid.*, 1566—1567.

⁵ We use this term for convenience, having in mind the Aramaic writing of the inscription, not deciding beforehand the question about the language.

⁶ Some are Persian (**פרסמן** p-r-s-m-n, **הסיפרנוג** h-s-y-p-r-n-g), others Roman (**אגריף** ²-g-r-y-p) and some, of unknown origin.

5. յեթեմեսի Թ. XIII.

as **אנתה זי פ'ס**. All this, if, of course, we understand these forms correctly, gives rise to doubts: was the given Aramaic text intended to be read as it was written, or was some other language implied by it?

If the language of the inscription is not Aramaic, then the Aramaic words employed in it must be regarded as ideograms for some other language, most likely, Middle Persian¹, because, first of all, for the epoch to which the inscription belongs, we only know of the Persian language resorting to Aramaic heterograms, and in the second place, amongst the archaeological findings in Armazi and other ancient cultural centres of Georgia there has been found a certain number of inscriptions² definitely in Middle Persian, which bears witness to the fact that this language was wide-spread in ancient Iberia. This supposition is confirmed also by the use in the text of several Persian words. In that case the ending **ך** in the word **הכליך** must be regarded as a Pahlavic suffix and the forms absurd from the point of view of Aramaic grammar are explained by the fact that they serve as ideograms for the Persian text. But, unfortunately, there are not met with in the text such elements which would indicate definitely the Persian character of the language. Apart from this, our inscription is characterised by some features which distinguish it from the Persian monuments known up to [the present. Thus, for instance, the whole system of orthography, not to mention the writing, is essentially different from the Persian tradition. Finally, we are not justified in being sure of the Persian character of the language, until there are found in it some forms which are obviously Persian.

With respect to the language our monument is very reminiscent of the inscriptions found by the late J. Smirnoff in Jarpuz on the Kizil-Irmak³ and afterwards published by M. Lidzbarski⁴. In spite of the fact that the text of these inscriptions consists almost entirely of Aramaic words, M. Lidzbarski, a most eminent authority in the sphere of Semitic epigraphy, when investigating these monuments, was obliged to conclude, because of the solecisms met with in the texts that „the language of the inscriptions is perhaps not real Aramaic, but Aramaic words are used in them purely ideographically, i. e. that we have here in front of us a Pahlavi text“⁵. After this H. Reichelt published an article in WZKM XV, 1901, p. 51—56, in which he tried to explain several forms met with in the text on Persian grounds and thus to show the Persian character of the language. Concerning this M. Lidzbarski says in a later work that „die Texte sind nicht frei von Verstössen gegen den aramäischen Sprachgebrauch, aber eine Notwendigkeit, sie anders als aramäisch zu lesen, liegt nicht vor“⁶. The same must be said about the language of our inscription. It is interesting to note that its language is very reminiscent of that of the above-mentioned Cappadocian texts. The almost complete coincidence of the lexicon,

---

¹ In particular, for Pahlavic, with the suffix of the I person characteristic of it in such words as, for ex., **ברי**, **ברתי** etc. In inscription No. 1 in these same cases is used the suffix of the III pers. **ה** (**ברת** etc.), characteristic of the Parsic system of huzvāriš (see Herzfeld, *ibid.*, s. v. **ברי**).

² As, for instance, the inscription on the silver dish from the tomb of Pitiaš Azpawruk in Armazi and also the curious inscription on the intaglio-seal of Queen Denake (see Mordtmann, *Sassanidische Gemmen*, ZDMG, XXIX, 1875, p. 201—203; Dorn, *DAK*, 1878—1879; Herzfeld, *Paikuli*).

³ *ZIRAO*, New series, vol. VIII, St. Pbg., 1896, ed. 3—4, pp. 444—447.

⁴ *Ephemeris*, I, p. 59—74; 319—326.

⁵ *Ephemeris*, I, p. 73—74.

⁶ *Ephemeris*, I, p. 321.

the same mistakes in the Aramaic language (the verb and adjectives in the masculine gender instead of the feminine required, the form of st. cstr. like אנהה, before the particle ׀ etc.), the same use of particles, the same orthography, the small number of Persian words in an almost entirely Aramaic text etc. make us ask the question, is not our inscription written in the same language as the Cappadocian inscriptions mentioned above? Probably it is not impossible that the language of all these inscriptions is a reflection of the epoch when the Middle Persian written language was being formed and although, at the time to which our monuments belong, it had already been sufficiently developed and defined as a literary language first of Parthia, and then of Sassanian Persia, in our inscriptions there are still preserved traces of a more ancient stage of development of the language? Attempts to answer this question may meet with success after a complete decipherment of inscription No. 1, and also in the event of the discovery of new monuments during the archaeological excavations which are still being carried on in Armazi, but so far, proceeding from the original character of the Armazian writing, the inscriptions can also be styled «Armazian».

IV. COMPOSITION OF THE TEXT

With regard to composition the text does not present anything unusual, and parallels to the expressions used in it can be found in many monuments of Semitic epigraphy and also in Greco-Roman epitaphs. The appurtenance of the tomb to the dead is shown by means of the pronoun of the I person: אנה פ'ת «I am such and such». After the name of the dead is indicated the name of her father, his position, and also the name and office of the husband and father-in-law of the dead, as we often come across in many epitaphs¹. This genealogy ends with a traditional exclamation of pain חבל (occurring twice, with the suffix ׀ in the second case) «alas!» «woe!» which is very often met with in Palmyrene inscriptions². After the exclamation of grief there follows, according to the Roman model, the so called eulogy (Lobspruch³) of the dead, that «she was young and that nobody resembled her in beauty» (or, perhaps, «in kindness»). At the end of the inscription is pointed out the age of the dead (she died in the 21st year of life), after the Roman model⁴. In the Greek text of the bilingual the indication of the age of the dead is put in the foreground and the eulogy is put at the very end of the inscription. Besides, in the Greek there is no indication that the tomb belonged to the dead and the text begins straight away SHRAPEITIS etc. Apart from that, the expression of grief with reference to the dead is missing there, whereas it is specially emphasized in the parallel text. The text itself of the Greek part of the inscription is a little shorter than the parallel text. It is composed in the following way: 1. The name of the dead, without any special indication that the tomb belongs to her. 2. An indication of the names of her father, husband and father-in-law⁵ and a denotation of their positions⁶; 3. An indication of the age of the dead; 4. Eulogy. In the parallel text we

¹ NE, p. 139 ff.

² Ibid., p. 143, 147, 270.

³ NE, I, p. 140—141.

⁴ NE, I, p. 140; *Ephemeris*, II, pp. 64, 65, 66, 67, 90, 91, 188, sq..

⁵ In the Greek text the name of the father-in-law of the dead is given in more detail than in the parallel text.

⁶ In the Greek text it is not indicated whose pitaḥšes were Zevah and Agrippa, whereas the title of King Hseparnug («Great King of the Iberians») is missing in the parallel text.

have: 1. An indication by means of the pronoun of the 1 person that the tomb belongs to the dead; 2. The name of the dead; 3. An indication of the names of her father, husband and father-in-law together with denotation of their positions; 4. An expression of grief; 5. Eulogy; 6. The age of the dead.

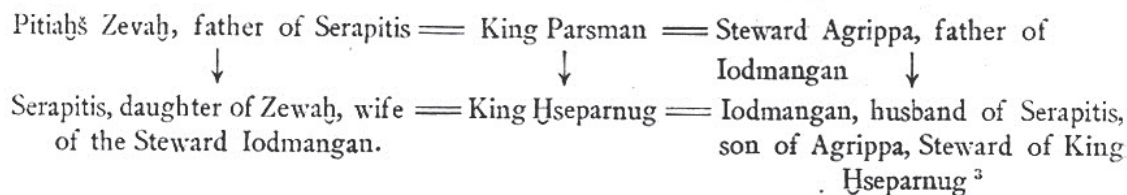
Thus, both texts of the bilingual, as usually happens in such cases, do not repeat one another in full, but leave out some textual deviations.

From what has been stated, it is clear that the text is a fully developed, almost complete form of grave inscription compared with those more ancient and primitive epitaphs which were limited to only one reference to the name of the dead¹. Only at a later epoch, with the development of cultural and epigraphic traditions, there began to appear on tombstones more detailed information concerning the dead, and also expressions of grief etc. As for the eulogy and the indication of age, they are, for the most part, already characteristic of the inscriptions of the Roman epoch. We have an example of a similar type of monument in the bilingual we are publishing. Only the name of the mother of the dead, and also the date of death, which would have made the picture complete, are missing.

V. THE PERSONS CONCERNED

The proper names mentioned in the epitaph helped us most in deciphering the inscription. They have the same importance in making clear the historical picture of the epoch to which they go back. Finally, a detailed indication of the titles of the persons mentioned in the inscription, enables us to come to important conclusions concerning the political life and the order of the state in ancient Iberia of the I and II centuries.

The chief person of the inscription is Serapitis. We learn that she is the daughter of the Junior Pitiaḥš of King Parsman, Zewaḥ and the wife of the Epitrop of King Ḥseparnug², Iodmangan, the son of (Publicius) Agrippa, the Steward of the same King Parsman. Thus, the husband and wife Iodmangan and Serapitis, contemporaries of King Ḥseparnug, are one generation. Their parents, the father of Serapitis, Junior Pitiaḥš Zewaḥ and the father of Iodmangan, Steward Agrippa, are contemporaries of King Parsman, together with whom they form the preceding generation. The interrelation between the persons, mentioned in the inscription, can be represented in the following form:

By this scheme it can be seen that King Parsman, mentioned twice, is one and the same person, who preceded King Ḥseparnug on the Iberian throne. Therefore there are no grounds whatever for counting these kings as contemporaries, and consequently, for making any inferences about the existence of two kingdoms in Iberia at the time to

¹ *NE*, I, p. 137 ff.

² We give this word in the form occurring in the inscription.

³ The persons of one generation are connected by two lines. The arrows point to persons of the following generation,

which our inscription belongs. The mention in the inscription of the name of King Parsman (Pharasmanes) is very important. For the epoch we are studying we know from Georgian¹ and Greek² sources of the Iberian King Parsman (Pharasmanes), who had friendly relations with the Roman Emperors Hadrian (117—138) and Antoninus (138—161) and who, thanks to his skillful diplomatic tactics, was able to derive benefit for the Iberian Kingdom from the historical conflict between Parthia and Rome³. He even visited Caesar in Rome with his suite. In the words of Dio Cassius „when Pharasmanes of Iberia came to Rome with his wife, Hadrian increased his province, allowed him to sacrifice in the Capitol, set up his horse statue on the field of Mars and watched the military exercises of Pharasmanes himself, his son and other foremost Iberians“⁴. In all probability, the Parsman of our bilingual is identical with the above-mentioned «Iberian Pharasmanes»⁵ of Dio Cassius and this circumstance enables us to fix more exactly the date of the writing of our bilingual. King Pharasmanes was a contemporary also of Emperor Antoninus who ruled between the years 138—161, so that the reign of Pharasmanes continued up to the middle of the II century. On the other hand, Serapitis and Iodmangan, mentioned in the inscription, appear as contemporaries of King Hseparnug, the successor of Parsman. Consequently, the inscription must belong to a time near the beginning of the second half or the end of the third quarter of the II century.

Parsman's successor on the Iberian throne, as already mentioned, was King Hseparnug, who bore the title «the Great King» as must be understood from the Greek text of the bilingual. We do not know whether he was the son of Parsman or whether he succeeded him on the Iberian throne by right of seniority, but the text of the inscription leaves no doubt that it was he who succeeded Parsman as the ruler of the Iberian Kingdom. The name of this ruler is not known to us in the lists of Georgian kings of the I—II centuries, but it is likely that it is hidden in one or other of the mutilated names occurring in the Georgian chronicle მოქცევაჲ ქართლისაჲ *Mokcevey Kartlisay* or in the works of the historian Leonti Mroveli.

There also comes to light for the first time in the inscription the name of the Steward (in the Greek text of the bilingual—Pitiaḥš) Publicius Agrippa. We have no other indications of this name whatever. As for the name of Serapitis' father Zewah, it is met with several times in inscriptions on various objects excavated in Armazi. It is mentioned in Armazi inscription No. 1 and also on a gem set in one of the metal plates of a gold belt, found in the grave of Pitiaḥš Aspawruk: *Καρπακ. Ζεωάχης ζωή* (sic) *μου*. „Karpak. Zewah my life“⁶.

But Zewah (the father of *š-r-g-s*), mentioned in the Armazi one-language-inscription No. 1, cannot be identified with the father of Serapitis, since between these two inscriptions, as we suppose, there is a chronological difference of $\pm$ a century. On the other hand, the Zewah, mentioned in the inscription on the gem, probably is the same, as

¹ Cf. *Mokcevey Kartlisay* and, also, Leonti Mroveli.

² Dio Cassius Cocceianus, in V. V. Latyshev, *Izvestiya drevnix pisateley, grečeskih i latinskix o Skifii Kavkaze*, vol. I, Pbg, 1893—1900, p. 622.

³ I. Javakhishvili, *Kartveli eris istoria* (in Georgian), Tbilisi, 1928, pp. 158—159; S. Janashia, *Sakartvelos zveli istoriuli zeglebi*, newspaper «Komunisti» LVI. 1941, No. 127[6132].

⁴ V. Latyshev, *Izvestiya*, I, p. 622.

⁵ Cf. S. Janashia, *ibid.*, p. 2.

⁶ Cf. S. Qaukhchishvili, *ibid.*, p. 169—170.

the Zewah of our bilingual¹. No mention of this name in Georgian historical works is known to me.

From the inscription we hear for the first time about the Steward of King Hsepar-nug, Iodmangan. We have no other information about him whatever, except that given here. In general, the names of most of the people mentioned in the inscription, come to light for the first time. This is understandable. By the discoveries in Armazi light is thrown on many sides of the state life of the Georgian people in the I-III centuries of our era, about which we actually knew very little or probably nothing. It is not surprising therefore that at the present time we are deprived of the possibility of identifying the names mentioned in the inscriptions with persons known earlier from other sources. All the more important are our monuments which inform us in detail of the political and cultural life of Georgia in the first centuries of our era and oblige us to write afresh some pages of the history of the Georgian people in the given period, about which before we had very hazy ideas.

VI. COMMENTARIES ON THE TEXT

Now, after having deciphered and translated the text, commentation on it has been considerably facilitated. Nevertheless, during the explanation of several details connected with the inscription, new problems arise which can scarcely be solved until new materials have been discovered. In spite of this, already on the basis of the deciphered text it is possible to restore the historical picture to which the Armazi inscriptions belong.

The mention in the Armazi inscriptions of numerous pitiaḥšes is extremely important and unexpected for us. Thus, for example, in an inscription on an intaglio-seal Ἄσπαυρούκις² πιτιᾶξης³ „Aspawruk Pitiaḥš“ is mentioned. In the Greek inscription on a silver dish, found in one of the graves in Armazi, occurs the name of Bersuma Pitiaḥš (in the original in the dative case Βερσούμα πιτιᾶξη)⁴.

The names of pitiaḥšes are met with in both the Aramaic inscriptions from Armazi and also in the Greek text of the bilingual. In the above mentioned inscription on the Bori silver dish the name of „Buz-Mihr, kind Pitiaḥš“ occurs, etc. It is new for us that these persons are called pitiaḥšes of the Iberian kings. We have this in the bilingual (Zewah, Pitiaḥš of King Parsman), so also in inscription No. 1 Š-r-g-s, Pitiaḥš of King Mihrdat is mentioned. We have the same in the Greek text of the bilingual (Publicius Agrippa is also called Pitiaḥš) and so on.

Up to the present it was assumed that pitiaḥšate is a purely Persian institution and that pitiaḥšes appeared in Georgia considerably later, as rulers of vassal territory, appointed by Persian kings, towards the end of the IV or at the beginning of the V century, when the Iberian kingdom became a vassal of Sassanian Persia⁵. Thanks to our inscriptions it is made clear that such an institution existed also in Georgia and that the Iberian kings themselves had officials called pitiaḥšes. This is one of the most important conclusions which is suggested as a result of studying our bilingual. But in the inscription Zewah is not called simply pitiaḥš, but «small» or «junior» pitiaḥš. Above we saw quite clearly, on the grounds of linguistic considerations, that the words νεώτερος and

¹ Concerning this see now also S. Janashia, *ibid.*, p. 2.

² The name **𐤀𐤔𐤐𐤂𐤀** 'sprug is met with also in inscription No. 1, line 13.

³ S. Qaukhchishvili, *ibid.*, p. 169 sq.

⁴ *Ibid.*, p. 171.

⁵ See *History of Georgia from Ancient Times up to Our Days* (in Georgian), Tbilisi, 1940, pp. 65, 66.

קלי, of both texts of the inscription, can only have the meaning «small» or «junior». This supposition is confirmed also by historical considerations.

In the first place, if at the time when the inscription was made, Zewah really carried out the functions of Pitiahš, there was no need to note specially that he was the «present (or new) pitiahš». That, as far as we know, is not often done. In the second place, in the inscription Zewah is called the Pitiahš of King Parsman, together with whom (and also with Agrippa) he forms the preceding generation. At the time of composition of the inscription, Hseparnug, the successor of Parsman, is the person ruling on the Iberian throne¹. This explains the fact that in the Greek text of the bilingual the name of Hseparnug is especially emphasized (his title of «Great King of the Iberians» being indicated) whilst King Parsman (whose pitiahš was Zewah) is not mentioned at all. Therefore it is difficult to think that during the reign of King Hseparnug, an official of the king preceding him was called «present» or «new» pitiahš. It is extremely possible that at the time of the composition of the inscription Zewah was not alive and, in any case, he could not be «present» or «new» Pitiahš of King Parsman, for the simple reason that Parsman himself had by that time, in all probability, passed away. The same applies to the translation «young» (in its usual meaning) proposed, by acad. A. Shanidze for the Aramaic קלי. From the inscription it is seen that Zewah's twenty-one-year-old daughter had died and he (if in general he were still alive) could not be particularly young. Besides that, it is doubtful that the writer, writing the inscription, did not know to which pitiahš was being referred, what he was called etc. and that he mentioned one and the same person sometimes as «new» and sometimes as «young» pitiahš. A careful study of both texts of the bilingual leads us to the conclusion that he chose the corresponding Greek and Aramaic words with perfect skill and we have no grounds for thinking that as a result of not understanding the Greek word, he translated it incorrectly into Aramaic or conversely.

The question of the terms indicated is exceptionally important for the historical conclusions which can be made according to how we understand them. If we agree with the proposed translations for these words, then together with Zewah, «present» or «new» pitiahš, we must regard Parsman himself (whose pitiahš he was) also as «new» or «present» king, but Hseparnug is also «present», a person of the same generation as Serapitis and Iodmangan. The mention of two contemporary kings in the inscription may be explained by the existence of a double kingship in Iberia in I—II centuries of our era about which the Georgian chronicle *Mokcevey Kartlisay* gives information. But our inscription does not give any grounds whatever for such conclusions and linguistic and historical considerations show with sufficient conviction that the Greek νεώτερος and Aramaic קלי cannot have any other meaning except «small» or «junior».

Up to the present we have had no indication whatever of «small» or «junior» pitiahšes, but the inscription itself is authentic evidence of the existence of such an institution and we have no grounds for not believing it. But the institution of «Junior Pitiahšes» suggests also the existence of «Senior» or, according to the older terminology, «Great Pitiahšes». In the Armazian inscriptions such titles have not yet been met with, but they are extremely likely, because they have been witnessed in Armenia, a neighbouring country of Iberia. The Armenian historian, Agathangelus, gives us information about this. In his work we read that King Trdat „collected the chiefs of the naharars and

¹ See above, pp. 68, 69.

satraps of the provinces, in the first place, the Išhan of Angǔ-Tun, in the second place, the Išhan of Aǧznik who is the Great Pitiaḥš¹. In the Arabic version of this same work there is also preserved information concerning the fact that the ruler of Aǧznik really held the title of «Great Pitiaḥš»: „And King Trdat, when he reached the town of Valarsabat, ordered the scribes of his kingdom to appear and ordered them to write letters to all the inhabitants of his kingdom, that leaders, archons, chiefs and rulers should appear before the king in the town of Valarsabat, letters to the King of Allān and explained to them in letters all that had happened to them and said: „Therefore you must come to me quickly“. And when the letters arrived, three kings came to him: the King of Abhāz, the King of Šuržān and the King of Allān and together with them a party of rulers, firstly, the ruler of Šibs, and secondly, the ruler of Artanuž², called *great bitaḥš* (=pitiaḥš)³.

By another Armenian historian, Faustos Byzandaci, the Pitiaḥš of Aǧznik is called «Great Išhan»: „At that time from the king of Armenia fell off one of his vassals, the Great Išhan of Aǧznik, called by the name of pitiaḥš, who was one of the four chief foremost men in the king's court“⁴. The facts brought forward do not leave any doubt that reference is made to the institution of *great pitiaḥš* and not to the honorary name of some concrete personage.

The preservation in Armenian of the term «Great Pitiaḥš» on the one hand, and the title of the father of Serapitis, on the other, bears witness to the fact that along with simply pitiaḥšes there were about the kings of ancient Iberia the institutions of *small* and *great* pitiaḥšes.

It remains to reply to the question: what functions were fulfilled by the pitiaḥšes and in what did their power consist? In order to make this question clear it is necessary to take into consideration the role which pitiaḥšes played in Persia and Armenia, because it is extremely probable that at the period about the time when this term was introduced into Iberia, it was used with the same meaning as in the neighbouring countries. In the Sassanian Empire, which inherited this institution from the Arshakid Kingdom⁵, pitia-

¹ «Գումարեայ զգլխաւորս նախարարացն և զկուսակալս աշխարհացն. առաջին՝ իշխանն Անգիկ տան, երկրորդ՝ իշխանն Աղձնեայ, որ է զգեաշխն մեծ...» Ագաթանգեղոյ Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1909, 795, p. 414. Cf. also Marquart, *Ērānšahr*, p. 166.

² The Artanuž in the text, of course, is a later insertion instead of արշուն, Greek Ἀρζωνίης, Armenian Արձն, a parallel form for Աղձն (cf. M. Horen, II, 8, p. 111), which at an ancient epoch was used for denoting the province of Aǧznik (cf. Marquart, *Ērānšahr*, p. 25).

³ See N. Marr, *Kreščenje arмян, gruzin i alanov svyatyim Grigoriem*, p. 112-114. والملك ترطاط ولما بلغ الى مدينه ولرصباط امر ان يحضروا كتاب ملكه وامرهم ان يكتبوا كتب الى جميع اهل مملكته ليجضروا القواد والاراكته والريسا والسلاطين الى الملك فى مدينه ولرصباط: كتب [الى ملك ابخازو] الى ملك جرجان وكتاب الى ملك اللانين وفسر لهم فى الكتب كل ما جاز عليهم وقال لذلك بسرعه ينبغى ان تاتونى فكما وصلت الكتب اتوه الثلثه ملوك ملك ابخازو وملك جرجان وملك اللانين ومعهم جماعه من المسطين الاول مسلط الجيبس والثانى مسلط ارطنوج اسمه بيشقس الكبير

⁴ Հայնու ժամանակու ազատամբեայ յարքայէն Հայոց մի ՚ի ծառայից նորա մեծ իշխանն Աղձնեայ, որ անուանեալ կոչէր զգեաշխն, որ էր մի ՚ի չորից, զանեքէց բարձերէց տաճարին արքունի Փառաստի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, 1883, p. 18; Marquart, *Ērānšahr*, p. 168; cf. also M. Horen., *ibid.*, p. 261, «Great Išhan Baḥur who was called Bdešḥ of Aǧznik. («Մեծ իշխանն Բախուր, որ զգեաշխն Աղձնեայ կոչուր»).

⁵ Cf. Herzfeld, *Paikuli*.

hşes were appointed as margraves in the provinces which were subject to it, for example, in Armenia and Assyria¹. The pitiaş occupied a high place in the state hierarchy of the empire and in rank gave place only to the hargupate, standing even higher than the «Grand Vizier» (hazaropat²).

In Armenia the governors of some of the bordering provinces were called pitiaşes. According to Agathangelus, amongst the nobles accompanying Trdat on his journey to Caesar, besides the Archbishop Grigor, his son, Bishop Aristak and still another bishop, Albian, there were four of the foremost (*գահրէց*) men of his court, called pitiaşes (*բղեաշխք*): the first—Sahmanakal (Markhäter) from the Nor-Şirakan side, the second—from the Asorestan side, the third—from the Arvestan side, the fourth—from the Maskitk side³. The governors mentioned above, as has been noted already by Marquart⁴, did not rule in the provinces indicated, but in their neighbourhood, or in regions bordering on them.

Acad. S. Janashia first expressed the conjecture that Georgian *eristavi* corresponds to Persian *pitiaş*⁵. This conjecture is now confirmed by the following considerations.

In Armenian historical works *pitiaşes* are called *սահմանակալք*, *կողմնակալք*, *կուսակալք*⁶, as they were rulers of provinces. In as much as rulers of provinces in Georgia were called *eristavi* or *erismtavari*⁷, it is natural to think that just these Georgian terms (and the institutions denoted by them) correspond to the Armenian *bdeaşhk* and Persian *bthş*.

In our historical literature some interesting information has been preserved. The Georgian historian of the XI century⁸, Leonti Mroveli, sketching a picture of the state construction of ancient Georgia, as is well known, gives information about the establishment by King Parnawaz of the institution of „eight *eristavs* and one *spaspeţ*“ and also of the institution of „*spasalar* and *hazarapets*“⁹. According to the author, Parnawaz established all this „after the manner of the kingdom of the Parsecs“¹⁰. Proceeding from the supposition that these institutions are Persian, Leonti Mroveli uses corresponding Persian terms for denoting them, in some cases borrowing them directly, and in others, translating from Persian or Armenian into Georgian. Thus, we have the Persian terms: *spaspeţ-i* (Pahlavic *spāhpat*, Modern Persian *سپاهبد*, Armenian *սպարապետ*), *spasalari* (Armen. *սպասալարք*, paz. *spāhsālār*, Modern Persian *سپاهسالار*); on the other hand «*atav-i*», the Georgian translation of the Pahlavic *hazaropat* or Armenian *հազարապետ*¹¹.

¹ Cf. Marquart, *Ērānšahr*, pp. 23—25, 165 ff., Herzfeld, *Paikuli* s. v.

² Herzfeld, *ibid.*

³ Agathangelus, 873, pp. 459—460; Marquart, *Ērānšahr*, p. 165.

⁴ *Ērānšahr*, p. 166.

⁵ *The History of Georgia from Ancient Times up to Our Days* (in Georgian). Tbilisi, 1940, p. 66 (also the article in the newspaper „*Komunisti*“, p. 2).

⁶ So, for instance, in Agathangelus p. 413 and many other authors, cf. *Համանդյան, Ֆեոդալիզմը Նին Հայաստանում, Երեւան*, 1934, p. 34 sq. For indicating this source I am obliged to prof. Melikset-Bek.

⁷ Whether the rulers of provinces in Georgia at an ancient epoch were called *eristavi* or *erismtavari* does not alter the point of the matter.

⁸ P. Ingoroqva regards Leonti Mroveli as a historian of the VIII century. See Bulletin de l'Institut Marr de Langues, d'Histoire et de Culture Matérielle (*BILHA*, X, Tbilisi, 1941, pp. 93—152).

⁹ L. Mroveli, p. 20.

¹⁰ L. Mroveli, p. 21.

¹¹ Concerning this see I. Javakhishvili, *Kartuli samartlis istoria* (*History of Georgian Law*), v. I, Tbilisi, 1928, p. 135.

There remains only *eristav-i*, which is also a translation of the Persian *bthš*, because this word, considered by our historian as a term denoting a Persian institution, could not serve in the place indicated for denoting any other Persian institution except that of *bthš*.

In another place Leonti Mroveli uses the word *eristavi* directly for denoting the Persian *pitiahš*: „Then came forth the Parsees and brought with them Mirdat and conquered Kartli and gave to Mirdat his share and Parsman's share they occupied themselves and left an *eristavi* in Armazi“¹. We also meet in his work the expression „and Mirdat and the *eristavi* of the Parsees conquered Kartli“².

Another Georgian historian Šuanšer also uses the term *eristavi* for denoting *pitiahš*. Thus, for instance, Varsken, the *Pitiahš* of Kartli, well known from the Martyrdom of St. Šušanič³, is systematically called *eristavi* by him⁴.

In one place Leonti Mroveli uses both these words, one foreign and the other Georgian, together, but with the same significance⁵, explaining their meaning there: „Then the king of the Parsees, afflicted with grief, summoned the rulers of the provinces (literally the „heads of the countries“) *pitiahšes* and *eristavs*“⁶. The term *sopeli*, used in the given case by Leonti Mroveli, corresponds literally to the Armenian *աշխարհ*, and the word *mtavar-i*, derived from *tav-i* «head» and, as a political term, «leader», «prince», corresponds to the Armenian *պետ* (in compound words), Pahlavic *pat* etc. In other words, Leonti Mroveli renders by another, synonymous, word the Georgian *eristav-i* and foreign «*pitiahš-i*». The words *կուսակալք*, *կողմնակալք*, *գաւառակալք* etc., mentioned above, used in Armenian for denoting *pitiahš*, have literally the same meaning (*կողմն*, *կոյս*, *գաւառ* «place», «side», «country» and *կալ* serving in the given cases as a term corresponding to the Armenian *պետ*, cf. *գաւառակալ* and *գաւառապետ*⁷).

I. Javakhishvili also pointed out that the Georgian terms *erismtavar-i* and *eristav-i*, indicated by Leonti Mroveli in the given place, are translations for the Persian *pitiahš*⁸.

This double evidence of Georgian and Armenian sources enables us to decide the question of the etymology of the term *pitiahš*, in which now with more probability can be seen the Armenianized form of the Persian term, consisting of the words: *pat* [cf. Georgian *pat-i-ahš*; Armen. *պետ*⁹ «head» «chief» (the translation of which is Georg. *tav-i* of the word *eris-tav-i*)] and *χšahr* > Arm. *աշարհ* [Pahlav. *šatr* (read *šahr*), New Pers. *šahr*, Old Persian *χšaca*, Old Iran. *χšadra*] with *i*, the Persian particle of *idafet* between them. We think that the Georgian and Armenian materials drawn on by us

¹ L. Mroveli, p. 39.

² Ibid., p. 39.

³ *Martyrdom of St. Šušanič* (Martyrdom of St. Šušanič) ed. by I. Abuladze, Tbilisi, 1938, p. 188 sq.

⁴ See *Kartlis Čovreba* (Life of Kartli), variant of Queen Mariam, pp. 188—189. There are also other cases where *eristavi* is used for denoting *pitiahš*.

⁵ In Georgian often occur instances of the use of copulative synonymous parallels, i. e. of words of the same meaning, one Georgian and the other of foreign origin, with the copula «and» between them. See Sh. Dzidziguri, *Notion of Synonymous Parallelism*. Thesis for articles at the Session of the Social Department of the Academy of Sciences of the Georgian SSR, Tbilisi, 1941, p. 18—19.

⁶ L. Mroveli, *ibid.*, p. 44.

⁷ Compare with this the expression *աշխարհակալ* which is also met with in Armenian, for instance, in M. Horenensis, p. 70.

⁸ *History of Georgian Law* (in Georgian) Tbilisi, 1928. Vol. I, p. 187.

⁹ Cf. *Πητιάζης* on a gem with a Greek inscription, Langlois, II, 167 quoted by Th. Nöldeke, *ZDMG*, XXXIII, p. 159, note 2.

help us to explain with more probability the meaning of this word, concerning which there are so many etymologies¹. During a careful examination of the text of Leonti Mroveli and Žuanšer the impression is created that they do not themselves translate the Persian *btaxš* by the Georgian *eristavi*, but that they use a corresponding Old Georgian term the meaning of which was still preserved in the epoch in which they were writing. We are also led to this idea by the analogy with the other Georgian term *ezoyš mozyuari* about which we speak below. It is true, the old Georgian word *er-i* usually has the meaning «people» that is «armed people»² and in this connection is the equivalent of the Arabic قوم, but in conjunction with the word *tav-i* it is connected to some extent with «country», if one bears in mind such expressions as *kartlis eristavi*, *račis eristavi* etc. Consequently, the Georgian term, denoting the ruler of a province, *eristavi* literally means «head of (the armed) people», but there is meant the people of that province of which the *eristavi* was the ruler³. Therefore, in spite of the semasiological difference which exists between the Georgian *er-i* and Armenian *աշխարհ*, in the expressions indicated, as social terms, they express, after all, the same meaning.

On the basis of an analysis of the information preserved in the works of the pseudo M. Horenensis and of other Armenian authors, J. Marquart came to the conclusion that at an ancient epoch there were several (four) pitiaḥšes in Armenia⁴. In the opinion of N. Adonts⁵ the view that *bdešhk* were the rulers of the four bordering provinces arose later and is induced by the structure of the state of Sassanid Persia which was divided into four parts⁶.

We do not know to what extent the information that there were actually four *bdešhk* corresponds to reality, but it is now hardly necessary to doubt that already in ancient times there were several *bdešhs*. This is confirmed by such expressions, as «great bdešh», or «other bdešh»⁷, which is also met with in Armenian sources.

As for Georgia, it has been made clear that here also there were several persons holding the title of pitiaḥš. Above all, it has been established that pitiaḥšes were of different ranks, *great*, *small* and, finally, simply *pitiaḥšes*. The discovery of a large number of names of pitiaḥšes on several objects found in Armazi (and in other places in Georgia) is also an indirect indication that the kings of Iberia had not only one pitiaḥš, but several, as it was in Armenia. Apart from this, concerning a comparatively later time we know authentically that various *eristavs* ruled simultaneously different provinces of Georgia. For an ancient period we have at our disposal the above-mentioned information of Leonti Mroveli that „King Parnavaz founded the institution of eight *eristavs*“⁸. Independently of our attitude to the information that it was Parnavaz and no other who established this institution, we learn from it that at an ancient time also there were, if not eight *eristavs*, at any rate several of them. This is confirmed by our inscription and thus, it is possible to draw a clear outline of the state life of Georgia in the first centuries of our era.

¹ They are indicated by Herzfeld, *Paikuli*.

² Cf. I. Javakhishvili, *History of Georgian Law*, vol. I, pp. 114—147; S. Janashia, *Georgia on the Way to Early Feudalization* (in Georgian), Tbilisi 1937, p. 3 sq.

³ I. Javakhishvili, *History of Georgian Law*, vol. I, pp. 183, 184 and 187, 188.

⁴ *Ērānšahr*, p. 168; cf. the same in Hübschmann, *Arm. Grammatik*, p. 119.

⁵ *Armenia v epoxu Yustiniana*, TPAGF, XI, St. Pb., 1908.

⁶ Adonts, *ibid.*, p. 283 sq.

⁷ Thus in Agathangelus: *ժիւս սնուանեալ բղեաշխն*, p. 414; Marquart, *Ērānšahr*, p. 166 sq.

But, it may be asked, how can these assertions be adjusted with such later expressions as *Pitiahşi Kartlisay* and with the Greek inscription on the seal of Ašuša AG OΥCAG ΠΙΤΙΑΞΗC IBHPΩN KAPXHΔΩN¹, when for the whole of Iberia there is meant only one pitiaḥš? It is not difficult to answer this question. At a later epoch, towards the V century of our era, when the Iberian kingdom falls under subjection to Persia, the pitiaḥšes (now already one in the whole province) are appointed by potentates of the Sassanian Empire, as rulers of provinces subject to them or as co-regents of the Georgian kings. Just this position is reflected in the copious later information concerning pitiaḥšes of Kartli. During this epoch the foreign word *pitiahš-i*, in all probability, becomes prevalent in Georgian literature, because the holders of this title, in most cases Persians, used to call themselves by this name. It is very likely that at an older epoch the Georgian term *eristav-i* or *erismtavar-i*, being an approximate translation of the given word, was used alongside the foreign word, for denoting pitiaḥš, as it is by Leonti Mroveli and Šuanšer at a comparatively later epoch. The foreign term pitiaḥš was used for denoting the suitable idea, as is seen from our inscriptions, in Greek or in other texts written in foreign languages.

In special literature the opinion is wide-spread that the pitiaḥš is that second person after the king who governed the affairs of justice and war and about whom Strabo² gives information³. But we think that it is not quite correct. We have already seen that there were several pitiaḥšes both in Armenia and Georgia and all of them could not be simultaneously the second person after the king. It is not possible to say this even concerning the Great Pitiaḥš. In Armenia the Great Pitiaḥš was the Išhan of Aḡṣnik, but not the supreme ruler of the kingdom. On the other hand, during the epoch of Aršak the Išhan of Angḡ-tun, who was simultaneously the leader of the eunuchs (mardpet), occupied the first place among the foremost of the country⁴. The information of Armenian sources that pitiaḥšes were *qawškerčy* (foremost), must be understood in the sense that in the king's court they sat in the first place and on the first cushion⁵. The word *κομπατήσιος* (Lat. *comitatensis*) of the Greek text of Agathangelus must also be understood in the same sense, as J. Marquart explained⁶. In Sassanian Persia the rank of pitiaḥš stood higher than that of hazaropat, although it is well known that it was the latter who was the «Grand Vizier» of the state. The notorious second (after the king) person of Strabo, as is well known, governed the affairs of justice and war⁷, but concerning the pitiaḥš we have no information at our disposal by which it would be seen that at the time of war it was he who led the armed people of the whole kingdom. On the contrary, we have the indication of Agathangelus that the military chief of the country of Armenia was the *išhan sparapetutyan*, accompanying Grigor among other notables on his journey to Caisaria⁸. From the inscription we are publishing, we learn that the

¹ Marquart, *Ērānšahr*, p. 169; Herzfeld, *Paikuli*.

² Latyšev, *Izvestia*, I, p. 140.

³ See, e. g., P. Ingoroqva, *Mokecay Kartlisay and the List of the Kings of Iberia*, Bulletin du Musée de Géorgie, Tbilisi, 1941, p. 292 sq.

⁴ Cf. Faustos, p. 59; Marquart, p. 166.

⁵ *Ērānšahr*, p. 179.

⁶ *Ērānšahr*, p. 179.

⁷ Latyšev, *ibid.*, p. 140.

⁸ *Իշխանն սպարապետութեան, գարավար Հայոց աշխարհի*. Agathangelus, 795, p. 414.

affairs of war during the epoch to which the monument belongs, were governed by the steward and not by the pitiaḥš. It is, of course, true that leading the armed people out of the province ruled by him to fight against an outside enemy of the state or against other provinces of his country, entered, by the way, into the duties of a pitiaḥš, as it did in the case of an *eristavi*¹, and that at a certain epoch the pitiaḥš held also the supreme secular power, but the duty itself of a pitiaḥš consisted properly of the government of the provinces where he was „*ἑπαρχος* (Statthalter, prefect) of the king“, as we are informed by Zachariah of Mitylene who correctly explained the meaning of this institution².

At the present time we cannot show in what the power of the small pitiaḥšes consisted, or the ruler of which province was called «Great Pitiaḥš» but if the proposition that there really existed such institutions in Iberia is true, then there must have been suitable Georgian expressions for denoting them already at an early time.

The inscription No. 1 from Armazi has preserved for us interesting evidence concerning the father of one pitiaḥš, which throws some light on the question of the social stratification of Iberian society in the first centuries of our era. At the beginning of this inscription we read:

1 מליד³ (9) מחרדת מלך רב ברה זי פרסמן מלך רב אנה ש[ת]גם
 2 ברה זי זיוה רבונין אנה שרגם פיטחש מחרדת [מלך]
 3 מילא ודבין מילא [א]מריה הן יהוין...

1 *mlyk*³ (?) *mhrdt mlk rb brh zy prsmn mlk rb 'nh šr(gs)*

2 *brh zy zywh rbwryn 'nh šrgs pythš mhrdt (sic) [mlk]*

3 *mil' whkyu myl' [?]mryt hu yhwyn...*

i. e. „King“ (?) Mihrdat, Great King, son of Great King Parsman. I, Š-r-g-s, son of Zevah lord, I Š-r-g-s, pitiaḥš of (king) Mihrdat word, and such a word said: If they will be...“. In this inscription Š-r-g-s, the pitiaḥš of King Mihrdat calls himself son of Zevah רבונין. The word רבונין, serving in the text as an epithet of Zevah, is the plural form (ending with ן) of the Aramaic רבונא, estr. רבין, «lord», Old Georgian *upali* (cf. the abstract noun רבנותא «herrisches Wesen, Lordship»⁴, Old Georgian *uplebay*) and is formed from the root רבב «to be great», adj. «big», «great». Thus, a literal translation of the given word would be «lords». But the use of this form of plural number for the proper name of a man, Zevah, bears witness to the fact that it is not used in the text in the literal meaning, but as a plur. majesticus which serves as a technical term, denoting a definite social or political institution. The plural form of the word רבב: רבאן, רבאן is often met with in Middle Persian inscriptions and is used as an ideogram for the Persian *vazurkân* (from the word *vazurk* «big» «great», New Persian بزرك and *an*, suffix of the plural number). The given term is used in Iran for denoting one of the highest classes of Iranian nobility, standing higher than *azaṭân* and giving place in rank to *vispuhrân*⁵. The Persian *azaṭân* is the same as the Armenian *ազատք* (Arm. k. = Persian *an*) and fully

¹ About the *eristavi* see I. Javakhishvili, *History of Georgian Law*, vol. I, pp. 187, 188, v. II, part I, p. 202 sq.

² The Syriac Chronicle, Engl. transl. p. 228; German transl. p. 173; *Eränsahr*, p. 179.

³ It is possible to read this word in an other way, but we shall deal with this question when publishing the inscription.

⁴ Margolis, p. 163 *.

⁵ Corresponds to Georgian *sepeçuli*, see I. Javakhishvili, *History of Georgian Law*, I, Tbilisi, 1928, p. 194. There also literature.

corresponds to the Georgian *aznauri* (literally meaning «free»), both semasiologically and as a social term. But in the Gospel according to St. Mark, chap. 6₂₁, as the late I. Javakhishvili already noted, corresponding to the Georgian *aznauri*¹ in Armenian we have *մեծամեծք*. In the given place is meant, evidently, not simply *aznauri*, but «great *aznauri*»², and such a term, denoting «great *aznaurs*», *aznaurni did-didni*, is actually witnessed in the most ancient monument of Georgian literature, the Martyrdom of St. Šušaniḡ³. The expression «*aznaurni did-didni*» corresponds more exactly to the Armenian *մեծամեծք* which is very often used in sources for indicating the highest layer of society and which is a literal translation of the Persian *vazurkān*, like the Arabic *النظام* witnessed in the works of early Arabic historians. The Persian *vazurkān* in inscriptions is usually rendered, as already noted, by the ideogram *𐎠𐎢𐎡𐎢*, but the term *𐎠𐎢𐎡𐎢*, used in the bilingual, is formed from this same word and stands very near to it both semasiologically and in form (the Aramaic *𐎢*, the suffix of the plural number, has the same meaning as Persian *ān*, and both forms of the base: 1. *𐎠𐎢𐎡*, as the adjective «great» and then «head» «chief» and 2. *𐎠𐎢𐎡𐎢*, «lord», come from one and the same root (*𐎠𐎢𐎡*) and as social terms indicate, evidently, related institutions. On the basis of information preserved in later sources it is even possible to define the meaning of the term *𐎠𐎢𐎡𐎢*. From Georgian sources it is well known that *pitiaḡšes*, appointed from circles of «great *aznaurs*», held the title of «lord». In connection with this the late prof. I. Javakhishvili wrote: „In the V century a great *aznaur* has a large suite, *aznaurs*, private servants, and also slaves. He is a lord“⁴. Referring to the author of the Martyrdom of Šušaniḡ, Iakob Hucesi, the late scientist points out that „according to him the *pitiaḡš* of Kartli was a lord and so was called by his subordinates“⁵. I. Javakhishvili has in mind in the given case the following words of one of the priests, addressed to the *Pitiaḡš* of Kartli, Varsken: „O lord! why do you do such things and say such evil?“⁶. In another place in the same work we again come across the expression *უფალო upalo* (in the vocative) „O lord!“, said by one of the warders of a prison to the *Pitiaḡš* Varsken⁷. The word *upali* «lord» (an epithet applied to *pitiaḡšes*), corresponds literally to the Aramaic *𐎠𐎢𐎡𐎢*, used in our inscription with reference to Zevaḡ, the father of *Pitiaḡš Š-r-g-s*. It is clear that it has here the same meaning as in the Martyrdom of Šušaniḡ and serves as a technical term for denoting a definite institution of society. It is interesting that the term *უფლებად uplebaj* «lordship», an abstract derivative from the same word, is used in Old Georgian literature for denoting the power of the *pitiaḡš* as well as of the *eristavi* and the *erismtavari*. We have an example of this, for instance, in the work of an author of the VIII century Ioane Sabanisdze *Martyrdom of Habo* (ed. by K. Kekelidze, Tbilisi, 1935, p. 66).

The establishment of the term *𐎠𐎢𐎡𐎢* in the inscription is exceptionally important for ascertaining a general picture of the social life of Iberia in I and II centuries. Now we are fully justified in repeating literally, for the first centuries of our era, the state-

¹ It is so in manuscripts of *Aton-Tbeti*, ed. by V. Beneshevich, M. VI, 21.

² It is characteristic that in the case indicated in the *Adiš* manuscript of the Four Gospels instead of *aznauri* we have the word *mtavari*.

³ *Martyrdom of Šušaniḡ*, edited by I. Abuladze, Tbilisi, 1938, XVII, 6, p. 42.

⁴ I. Javakhishvili, *History of Georgian Law* (in the Georgian language), Tbilisi, 1928, Vol. I, p. 193.

⁵ I. Javakhishvili, *ibid.*, p. 193.

⁶ *Martyrdom*, VIII, 11—12, p. 26.

⁷ *Ibid.*, X, 3—4, p. 30.

ments applied by I. A. Javakhishvili to the V century. If the great aznaurs were lords, then they had their slaves, their servants, their *aznaurs*, suite.

All this is still another argument in favour of the assertions made long before the discovery of our inscriptions concerning the existence in Georgia, at the beginning of our era, of institutions characteristic of a class-social-political tenor of life¹.

Acad. I. A. Javakhishvili, in connection with the fact that for denoting the foremost men of Iberia, accompanying Parsman on his journey to Hadrian, Dio Cassius² uses the term *πρώτοι*, which in the Gospel according to St. Mark 6,21, is rendered in Georgian by *aznauri* and in Armenian by *մեծամեծք*, pointed out that „the question arises, is not aznauri implied in the information of Dio Cassius quoted above respecting the foremost (literally first) Iberians?“³ We think that the terms, preserved in our monuments, give us grounds for answering this question in the affirmative.

* * *

In the inscription reference is made to the Steward (Epitrop) of King Hseparnug, Iodmangan, „gaining many victories“. It is clear that such words are only applied to a military chief. But it must be explained: how could a «chief of the court» appear as a military chief? I think we may express some deliberations concerning this.

To the Georgian *ցხრელ მობდუბონი* *ezoys moḡyuari*, met with several times in the Bible, in Armenian, as was mentioned above, corresponds in many cases the term *հազարապետ*, «chiliarch», *atisis tavi*, *χιλίαρχος* (Mk. 6,21). By this term sometimes is rendered also Greek *ἐπίτροπος* (L 8,2; Gal. 4,2) and *οἰκονόμος* (I Cor. 4,1)⁴. It occurs in the works of historians as well, for example Eḡiše (*Միհրներսէ մեծ հազարապետ Արեւայ և Անարեւայ* „Mihrnerseh the Great Hazarapet of the Aryans and Non-Aryans“⁵) and Lazar Parpeci (*Միհրներսէ Արեւայ հազարապետ եկեալ ի Փայտակարան քաղաք* „Mihrnerseh, hazarapet of the Aryans, arriving in the town of Paitakaran“⁶). Concerning *hazarapet* we have the detailed investigation of J. Marquart⁷. As it is well known, the Persian guards consisted of 10000 men, forming ten columns with a thousand men in each⁸. At the head of each column, consisting of a thousand men, was placed a chiliarch, *χιλίαρχος*, Old Persian *hasarapatīš*, Middle Persian *hazaropat*, Armenian *hazarapet*⁹, Syriac *ܠܗܝܠܐ*¹⁰, Greek *ἀξαρπαταεὺς*¹¹. But this title usually denoted the chief of chosen guards of a thousand men, who were the life-guards of the king¹². The immediate duty of the chiliarch of the

¹ See S. Janashia, *Georgia on the Way to Early Feudalization*, Tbilisi, 1937.

² *Scythica et Caucasica*, I, p. 622.

³ I. Javakhishvili, *History of Georgian Law*, I, Tbilisi, 1928, p. 195.

⁴ Hübschmann, p. 174.

⁵ Eḡiše, *Պատմութիւն Վարդանանց*, Moscow, 1892, p. 31; Hübschmann 328, p. 174.

⁶ L. Parpeci, Tbilisi, 1904, p. 63; Hübschmann, 328, p. 174.

⁷ *Untersuchungen zur Geschichte von Iran*, Philologus, 55, Göttingen, 1896, p. 227.

⁸ Marquart, *UGE*, 227.

⁹ *Ibid.*, p. 227.

¹⁰ Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, 174.

¹¹ I. Javakhishvili, *History of Georgian Law*, I, p. 135, where a reference is made to Spiegel, *Eranische Altertumskunde*, III, 635; see also *UGE*, p. 228; Hübschmann, p. 174.

¹² *Ibid.*, p. 227—228. It was not necessary that the number of men in a column of a life-guard should be 1000. The life-guard of the king with different peoples and at different times varied up to a large number. See *UGE*, p. 228, with reference to Yakūt, II, *ԿԿԿ*, Istahri *ԻԻԿ*, and Mas'ūdī, II, 10 concerning the twelve thousand guards of Ḥazarian ḥakkan.

life-guards was the guarding of the king. He attended also to affairs of the court and announced to the king events taking place¹. Whence his name *hazarapet dran Avia* „hazarapet of the Iranian Porte“ met with in Armenian sources², and also „chief of the court“ in the Aramaic text of our inscription. Patkanian translates this word: *Ministre de la Porte*³. Being the ruler of the king's court, the hazarapet begins to acquire great importance in the state life. He (chiliarchus) becomes the person, „who occupied the second place in the empire“ (qui secundum gradum imperii tenebat⁴), as we are informed by Cornelius Nepos (Conon c. 3).

In Sassanian Persia hazarapat is the title of the „Grand Vizier“, personifying the highest secular power in the empire⁵. By his rank he occupied after the bargupate and pitiaḥš the third place in the political hierarchy of the kingdom⁶. We do not know whether the Georgian ezoys moḡyuarī fulfilled the same function as the Persian hazarapat, but such a possibility is not excluded. Leonti Mroveli points out that eight eristavis were ruled over by a spaspēt⁷, that is a person in whose function entered first of all the leadership of the armed people during war time. The chief of the court of our inscription appears also as a military chief and perhaps he also held supreme secular power in the kingdom, but we have as yet no indications of this in any sources.

In the inscription, apart from Iodmangan, his father Agrippa is also called „chief of the court“, but in the Greek text of the bilingual he is mentioned as a pitiaḥš. It is impossible to explain at the present time this inconsistency.

Perhaps Agrippa, the father of Iodmangan, combined both duties in himself and therefore in one case he is mentioned as pitiaḥš and in the other, as chief-of-the-court, but it is possible that this is the result of the negligence of the writer. On this score it is only possible to make conjectures and therefore it is better to refrain from making commentaries.

Finally, one circumstance must be noticed. King Ḥseparnug in the Greek text is called the „Great King of the Iberians“, whilst in the parallel text he is mentioned without this title. We do not think that this is by chance. In the one-language inscription we have the expression „Great King Mihrdat, son of Great King Parsman“. Hence it is seen that the expression „Great King“ is an official title held by the Iberian kings and its omission in the Aramaic is somewhat unexpected. The question arises, is not the title absent in the language of the parallel text as being more understandable for the officials of Parthia for some political considerations or other? We can only succeed in answering this question by ascertaining all the details of the political conditions of the epoch to which the inscription belongs.

¹ *UGE*, p. 228.

² K. Patkanian, *Essai d'une Histoire de la Dynastie des Sassanides*, *Journal Asiatique*, s. 6, v. VII, 1866, p. 114.

³ *Ibid.*, p. 114.

⁴ Patkanian, *ibid.*, p. 114; Marquart, *UGE*, p. 228 (with an incorrect reference to Patkanian, p. 127, instead of p. 114).

⁵ Patkanian, *ibid.*, p. 414; Hübschmann, p. 174.

⁶ Herzfeld, *Paikuli*.

⁷ It must be noticed that although *alasis tavi* mentioned by Leonti Mroveli, is a literal translation of the Armenian *հարաբարպետ* and Persian *hazarapat*, his function as understood by Leonti Mroveli, has little in common with the corresponding institution of Sassanian Persia.

VII. THE HISTORICAL SIGNIFICANCE

The historical significance of the inscription, as that of other monuments discovered in Mcheta, was characterised in detail by S. Janashia in his report at the first Session of the Georgian Academy of Sciences¹. Now, when the general picture, of which our inscription forms a part, has been made more or less clear, the monument becomes still more important.

The most important conclusion, which naturally suggests itself as a result of studying the inscription, is the final solution of the question of the state structure of Georgia during the I—II centuries of our era.

Already before the discovery of our monuments S. Janashia repeatedly emphasized in many of his works², on the basis, chiefly, of literary data, the existence in Georgia, in the first centuries of our era, of a fully developed system of the state with a king at the head and with all the attributes of state power. This proposition is confirmed quite convincingly by our inscriptions.

It can be seen from the inscription that at the head of the Iberian Kingdom stands the king, holding the title of «Great King» (in Aramaic **מלך רב**). With him there exists the institution of pitiaḥšes, of small or junior and, also, great pitiaḥšes. Pitiaḥšes are **רבנין** «lords». Consequently, they have their slaves, servants and other subordinates. Affairs of war are managed by the steward, head of the king's court (**רב הרבין**) who, possibly, fulfils other functions also. The highest officials have their nominal seals and also their symbols of power. Thus, in the Armazi inscription No. 1 (line 12) a sign occurs, strongly reminiscent of the Persian symbol of power of the hargupate which is, evidently, also the symbol of power of the highest official in the kingdom. To put it shortly, there are all the signs of a developed state system being established.

But the historical significance of our monuments is not limited to this. They also allow us to come to some important conclusions of a general, methodological character.

First of all, there arises the question of the attitude of modern scientific criticism to Georgian historical chronicles, which give information about the ancient history of Georgia during the period we are studying. Here one is involuntarily reminded of the conclusion made by V. and I. Kračkovsky concerning the Arabic sources for the history of the conquest of Central Asia, in connection with an Arabic document of the beginning of the VIII century, discovered on Mt. Mug³ (Tajikistan). The editors of the document, after carefully studying it, showed quite clearly that it is now already necessary to renounce the extremely sceptical attitude to Arabic narrative sources shown on the part of such prominent investigators of the history of Arabic conquests in Central Asia as the late prof. W. Barthold, J. Wellhausen, H. A. R. Gibb and others and to think of reconsidering the accepted point of view with the aim of rehabilitating these sources, at least to some extent.

During the study of the Armazi materials this same question arises concerning some Georgian narrative sources. For the history of ancient Georgia we have at our dis-

¹ See also his article in the newspaper «*Komunisti*» mentioned above.

² Cf. his *History of Georgia*, issues I, II, III, Tbilisi, 1932—1935; also his *Georgia on the Way to Early Feudalization*, Tbilisi, 1937.

³ V. Kračkovskaya and acad. I. Kračkovsky, *Drevneyšiy arabskiy dokument iz Sredney Azii*, Sogdiyskiy Sbornik, Leningrad, 1934, pp. 52—90.

posal two chief sources, the chronicle of *Mokcevaḡ Kartlisay* and Leonti Mroveli. The attitude of Georgian historical science to them is characterised by the same scepticism as the attitude of European scientific criticism to the Arabic sources mentioned above. Thus, the affirmations of the eminent Georgian historian I. Javakhishvili that the work of Leonti Mroveli „is now almost useless for the study of the ancient history of the Georgian people“¹ is very reminiscent of the opinion of Barthold, quoted by V. and I. Kračkovsky that the stories of al-Madā'ini, the chief source of aṭ-Ṭabarī concerning the history of the conquest of Central Asia „are more like works of epic folk-lore than historical narration“². These texts, of course, have not come to us in their original form³ and in Leonti Mroveli we also meet plenty of elements of epic folk-lore, but it is necessary, evidently, to change our opinion concerning some of the information given there, because to a certain extent it finds confirmation in our monuments. In particular, the political institutions ascertained from the inscriptions in many respects remind us of those enumerated by Leonti Mroveli and, perhaps, his information about a state system like the „kingdom of the Parsees“ in some degree corresponds to reality.

The same must be said about the information given by Leonti Mroveli that up to the campaign of Alexander of Macedonia the knowledge of six languages was wide-spread in Kartli⁴. Now four or five of them are already witnessed in documents and so this information also is confirmed to a certain extent.

Finally, it is necessary to notice the very important deduction which our monument allows us to make. The late prof. I. Javakhishvili, during the study of questions of the history of the cultural life of Georgia, in many of his works very often turns to the old Georgian terminology preserved in the old Georgian translations of the four Gospels and the Old Testament and by means of collating them with corresponding Greek and Armenian terminology tries to explain many questions of cultural and political relations in ancient Georgia. Thanks to our monuments it is now made clear that these terms were not being translated into the Georgian language each time for each special case, but for expressing definite ideas, corresponding Georgian words used in living speech, were chosen. This bears witness to the fact that the terms indicated are considerably older than the texts in which they are met and go back to a more ancient period. The best demonstration of this, is the history of the term *εξοὺς μοζγυαρι* witnessed in our inscription. Thanks to this, old Georgian translations acquire still more importance than could have been thought of earlier and in the future they will serve as more promising material for explaining many uninvestigated questions in the history of Georgia.

From all that has been said, it can be seen that it is hardly possible to overestimate the importance of these monuments. For the study of the history of Georgia and of its cultural life and the structure of the state in older times, they acquire an entirely exceptional importance. In many respects they absolutely change the views which are established in science and oblige us to reconsider the whole complex of questions connected

¹ See I. Javakhishvili, *Old Georgian Historical Literature* (in Georgian), II edition, Tbilisi, 1916, p. 126.

² V. and I. Kračkovsky, *ibid.*, p. 72; Barthold, *ZVO*, XVII, 0141.

³ About Arabic historical works cf. V. and I. Kračkovsky, *ibid.*, p. 73.

⁴ L. Mroveli, p. 13. Concerning this cf. also L. Melikset-Bek, *Armenian Epigraphy and Georgian-Armenian-Persian-Uygurian Polylingual Inscription from «Mravalmta»* in *Garesž'a. Bulletin of ILHA*, V—VI, Tbilisi, 1940, p. 165, note 3.

with the study of the history of the Iberian Kingdom. In this lies their great importance for Georgian historical science.

But they are not less important for world science. Occupying a unique place in Semitic epigraphy, they form an absolutely new branch of Aramaic writing and promise to throw new light onto the history of the development of writing in general. Finally, it is evident that they will play a not unimportant role in the study of the questions of the origin of Georgian writing.

In the present work we limited ourselves to the general characteristics of the bilingual and we propose, during the publication of the second of the Armazi inscriptions, to return again to the questions which have been brought forward in it.

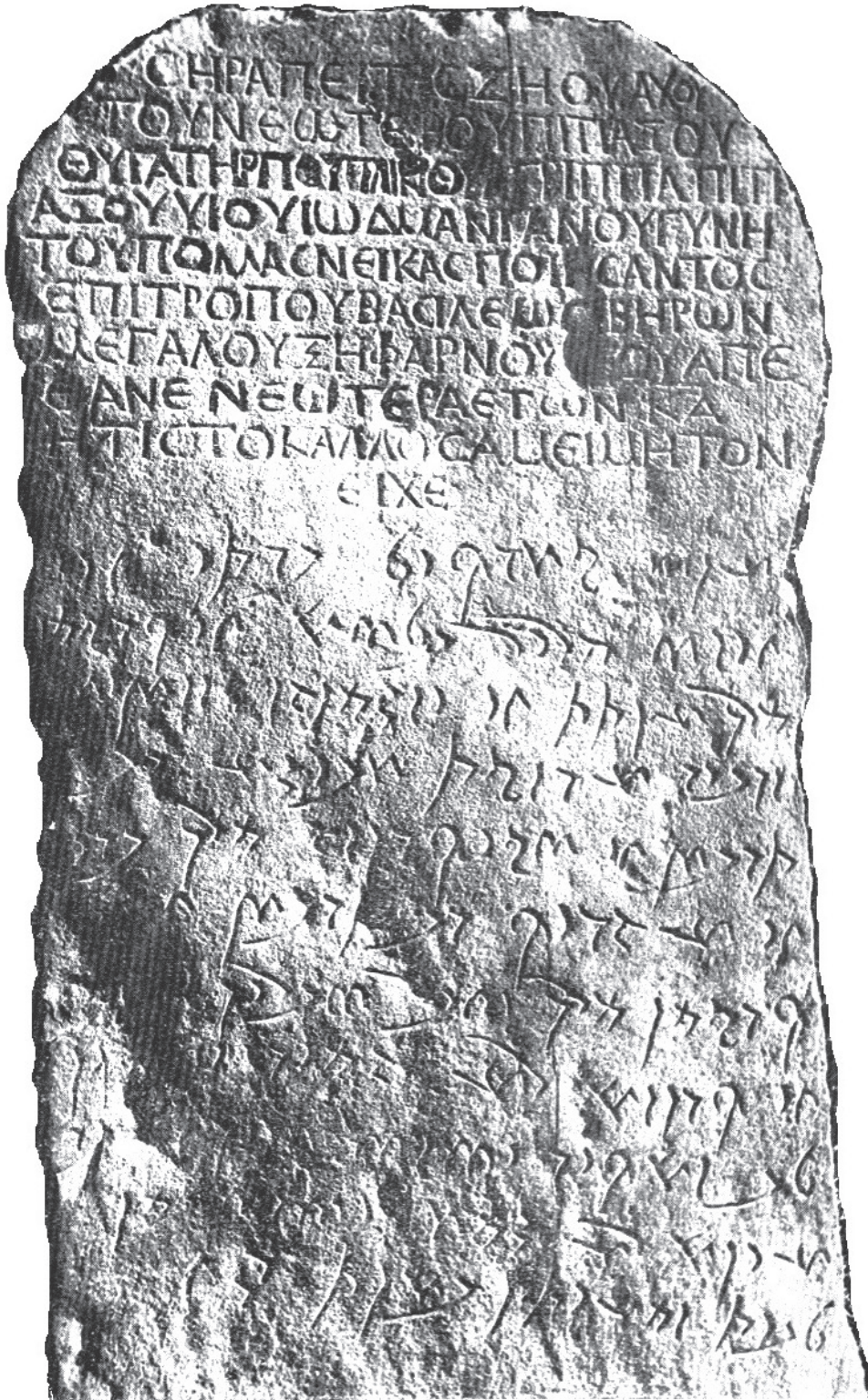
Many details connected with the deciphering of the inscription still remain unexplained, but we think it is hardly possible to explain them in the present state of science on the basis of the materials which are at our disposal. We hope that the working out of the one-language inscription will enable us to bring a certain amount of clarity into these questions. Apart from this, we must believe that future archaeological excavations will lead to still more important discoveries by the help of which it will be possible to throw light on questions connected with the study of the ancient history of Georgia. This is one of the most important problems the solution of which on the part of our scientists is expected by our country and all our science¹.

Tbilisi, VI, 1942.

---

¹ It is necessary to note that whilst working on the decipherment of the inscription, I had not at my disposal the most indispensable works in the field of both Semitic and Iranian philology. Thus, I had not always at hand such important works as Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden*, Leiden, 1879; H. Hübschmann, *Persische Studien*, Strassburg, 1895; A. Christensen, *L'Empire des Sassanides*, Kopenhagen, 1907; or the Aramaic dictionaries of J. Levy and many others. Therefore I was obliged to quote from memory some of the works (e. g. *Paikuli* of Herzfeld) with which I became acquainted during my sojourn in Leningrad. This explains why I was not always able to indicate the exact page of the quoted work.

I

General view of the stela.

II

1   CΗΡΑΠΕΙΤΙCΖΗΟΥΑΧΟΥ
 2   ΤΟΥΝΕΩΤΕΡΟΥΠΙΠΑΣΟΥ
 3   ΘΥΓΑΤΗΡΠΟΥΠΛΙΚΟΥΑΓΡΙΠΠΑ ΠΙΤΙ
 4   ΑΣΟΥΥΙΟΥΙΩΔΙΑΝΓΑΝΟΥΓΥΝΗ
 5   ΤΟΥΠΟΜΑΣΝΕΙΚΑΣΠΟΙΗΣΑΝΤΟΣ
 6   ΕΠΙΤΡΟΠΟΥΒΑΣΙΛΕΩCΙΒΗΡΩΝ
 7   ΜΕΓΑΛΟΥΣΗΦΑΡΝΟΥ ΓΟΥΑΠΕ
 8   ΘΑΝΕΝΕΩΤΕΡΑΕΤΩΝ ΚΑ
 9   ΗΤΙCΤΟΚΑΛΛΟCΑΙΕΙΩΗΤΟΝΙ
 10   ΕΙΧΕ

1   חן מן זמזקט כדלכ רן
 2   רנמ חנה מן חנה רן
 3   אך חן רן נזכרן ון חן
 4   זכר חן רן חן חן
 5   כרמ חן מן רן חן חן
 6   חן חן חן חן חן חן
 7   קרן חן חן חן חן חן
 8   חן חן חן חן חן חן
 9   חן חן חן חן חן חן
 10   חן חן חן חן חן חן
 11   חן חן חן חן חן חן

THE PROCESS OF GLOBALISTIC ROMANIZATION AND ANCIENT GEORGIA

(An overview)

In its essence Romanization was a globalistic process, implying the spread and establishment of Roman political-economic norms and culture in the provinces of the Empire and neighboring countries. The gist of Romanization lay in involving the peoples subject to Rome and under its influence in a single system and establishment of a way of life governed from a single centre and based on common standards [see Hopkins, A. (ed.), 2003:4-9; Shelton, J. 1998:21-30; Matthew, D.; Garland. L. 2005:134]. Processes of globalization did occur in various forms and scale before the period of the Roman Empire as well. For example, the state of Achaemenid Iran or the Empire of Alexander the Great performed the function of globalization. Later, the Roman Empire was distinguished for an unheard of scale of the process of globalism. In a number of provinces of the Roman Empire Romanization was attended by the development of technological, communication and East-West contacts, a process of assimilation and cultural syncretization of peoples, occurring in the annexed countries under the aegis of *Pax Romana*. The process of Romanization differed in tempo and scale in the boundless space of the Roman Empire. It took place at a relatively accelerated rate in the western provinces of the Empire than in the Eastern countries, which was due to the non-uniform socio-economic and political structure here [see Gamkrelidze, G. Todua, T. 2006:97].

A peculiar process of historical development took place for millennia on the territory of ancient Georgia. Here, in the Classical period – the 6thc. BC - 4thc. AD – political hegemony was gained by the kingdoms of Colchis and Iberia, on whose place and basis a single state – Georgia – was formed. Iberia-Colchis, lying at the junction of Asia and

Europe, was the arena of the exercise of military and political-economic power – the scene of hostilities of countries of Iranian orientation, on the one hand, and that of Classical orientation, on the other.

Study of the history of the relations of Iberia-Colchis and Rome is largely feasible on the basis of archaeological material, for written sources on this period are few. The archaeological excavations, carried on for years, have resulted in the accumulation of fairly diverse evidence from the following sites: Kldeeti, Bichvinta, Inkiti, Poti, Tsikhisdziri, Vashnari, Gonio, Tbilisi, Dighomi, Ureki, Dedoplistgora, Urbnisi, Uplistsikhe, Zhinvali, Mukhatgverdi, Mtskheta (Armaztsikhe, Armaziskhevi, Kamarakhevi, Ghartiskari), Sokhumi, Tsebelda, Ghebi, Itkhvisi, Shorapani, Vani, Shukhuti, Tagiloni, Zghuderi, Tsitsamuri, Sarkine, Dzalisa, etc. Individual artefacts attested at the sites just listed are important, as they allow us to trace the Romanization process throughout Iberia-Colchis [Gamkrelidze, G., Todua, T. 5-24, 97-116].

In 65 BC the legionaries of the Roman Republic appeared in Transcaucasia, led by Gnaeus Pompeius Magnus. It was basically the economic and strategic advantage that attracted the Romans in the Caucasus; bringing new countries within the sphere of her influence; gaining possession of new trade routes and markets for selling their goods. Especially noteworthy for them was the road that came from Central Asia, from the Caspian Sea, on the river Mtkvari (*resp.* Kura), crossing the Likhi range, through the Phasis (*resp.* Rioni) river to the Black Sea. This road acquired particular significance after the strengthened Parthian state placed under its control the southern transit highways running from China and India. At the same time the Caucasus Range was a

good obstacle for regulating the inroads of North Caucasian aggression nomadic tribes into Transcaucasia and Roman Asia Minor. In this respect especially noteworthy are the passes of Mamisoni, Darial and Derbent. Whoever held these roads he could control the movements of the North-Caucasian warlike tribes [see Gamkrelidze, G., Todua, T. 2006:25-57].

Geopolitically, the Caucasus held one of the key territories. This was a definite meeting-place of Eastern and Western civilizations, with its gorges, rapid, hard-to-cross rivers and dense forests. Iberia-Colchis must have been a hard nut to crack. The Romans managed to establish a definite control in which, unlike hinterland Colchis, the Classical economic and cultural influence was stronger. The Colchian littoral was a strategic region that was indispensable for Rome to establish her influence in the Caucasus, Asia Minor and the Bosporus [see Braund, D., 1991:35-52].

Rome had a definite impact on the process of development – first, of Colchis and then of Iberia, which proved negative. The littoral came under Rome's political influence, while in some regions the flexible policy of the Romans resulted in an unstable situation, subsequently in the formation of principalities semi-dependent on Rome [see Arrian, PPE, 11]. Rome – a state highly developed by that time – played a somewhat positive role. In particular, the local population became acquainted with the advanced Roman culture, new economic and culture, military tactical and technical innovations, Roman capital appeared in coastal cities.

The so-called Pontus-Caucasian border system took shape in the eastern Black Sea region towards the end of the 1st c. AD. Its principal task lay in strengthening Rome's geopolitical positions and control in the Caucasus. Apsarus (Gonio) [see Mamuladze, Sh., Kakhidze, E., Khalvashi, M., 2009:107-130; Khalvashi, M., 2002; Lordkipanidze, O., Mikeladze, T., Khakhutaishvili, D., 1980], Phasis (Poti) [see Gamkrelidze, G., 1992:30-48; Gamkrelidze, G., 1992:30-48; Gamkrelidze, G.,

2009:175-194], Sebastopolis (Sokhumi) [see Puturidze, R., 1956:54-94] and Pitiunt (Bichvinta) [see Lordkipanidze, G., 1991; Berdzenishvili, K., Puturidze, R., 1975], involved in this system, turned into city-fortresses of militaristic character. The Romans expanded the boundaries of the empire not only by military force but by flexible diplomatic stratagems as well. Some peoples settled along the entire perimeter of the empire were governed by kings, retaining a measure of independence. Rome spared no diplomatic effort to establish friendly relations with these rulers, for the successes of the empire occasionally depended on them.

In the Eastern policy of Rome the Black Sea area communications were indispensable in her rivalry with such powerful a state as Parthia [see Bokshanin, A., 1966]. Notwithstanding her power, at the initial stage, Rome failed to subordinate inner Colchis. This failed to be done either by the hand of Aristarchus, Mithradates of Pergamum or Polemon. Lucullus's prediction that subjugation of this region would prove very difficult turned out to have been correct to a certain extent (see Plutarch, Lucullus, 14). The process of setting up and development of Roman settlements in the eastern Black Sea area took a peculiarly different path. Roman classical type *canabees* did not rise here. At the *castellums* of Dioscurias – Sebastopolis, Apsarus, Pitiunt and Phasis there existed *vicus* type small trade and artisan settlements, whose area of activity was limited to a concrete coastal zone. Along with the setting up of the Pontus – Caucasus border system and the numerical growth of garrisons, Roman manufacture – pottery, glassware and metal items – spread in the eastern Black Sea area. Among the items, traditionally, wares of Asia Minor centers prevailed. Transportation of this manufacture was largely carried on by sea. It was mainly directed at supplying Roman military units. The Roman garrisons were supplied in the 2nd – 3rd c. on a centralized basis from Trapezus [see Maksimova, M., 1956], and in the 4th c. from Antioch. The involvement of

the coastal zone of the eastern Black Sea area in the border system of the Roman Empire ensured to a certain extent the security of the approaches to Rome's eastern provinces and the strengthening of the Romans, geopolitical interests in the Caucasus and eastern Asia Minor.

Roman political influence on the kingdom of Iberia (*resp.* Kartli) did not last long. The rulers of Iberia were quick to take advantage of the intestine political strife in Rome in the second half of the 1st c. BC, that ended in the overthrow of the Republic, declaration of an Empire, and extreme aggravation of relations with the powerful state of Parthia. By this time Iberia was completely free from political dependence on Rome. Iberian kings successfully used Rome for the consolidation of the political power in their struggle against Parthia.

In the 1st - 2nd c. AD the relations between Rome and the Iberian kingdom were largely of good-neighborly character. This relationship was expressed in a peculiar alliance, determined by bilateral economic and political interests. The trade route that linked Eastern countries with the Western world via Georgia was in Rome's economic and political interests. Pompey was known to have taken special interest in the potentialities of carrying on trade relations along this road. According to Varro: "Adicit idem Pompei ductum exploratum in Bactros septem diebus ex India perveniri ad Bactrum flumen quod in Oxum influat, et ex eo per Caspium[Caspian sea] in Cyrum[Kura river] subvectos, et V non amplius dierum terreno itinere ad Phasim in Pontum Indicas posse devehimerces..." (see Pliny, NH, VI, 52).

In the 1st- 2ndc. AD, the kingdom of Iberia played an active part in Rome's foreign policy, emerging as her ally in the Near East. The Roman historians Tacitus and Dion Cassius have supplied detailed evidence on this. At this time some North-Caucasian tribes found themselves under the influence of Iberia. The Iberian authorities controlled the major trade and strategic routes and passes. Iberia attained especial power in the

140s AD, in the reign of King Parsman II. During his reign the territory of Iberia expanded appreciably, reaching the Black Sea. The Roman Empire was interested in having the strengthened Iberia as her ally. According to Dion Cassius, the Emperor Antoninus Pius invited Parsman, the king of Kartli, to Rome, lavishing honors on him (see Roman History, XX, 2). This event is reported as well in an inscription discovered at Ostia, near Rome. The might of the Iberian Kingdom in the opening centuries of the new era found graphic reflection in material culture too. Let us recall the rich burials of the Iberian royal family and nobles, discovered as a result of archaeological excavations, as well as cities with advanced, diversified artisan manufacture and intensive trade and economic relations.

The residence of Iberian Kings was at Armaztsikhe in Mtskheta. A whole set of structures of the 1st - 3rdc. AD came to light here, in the construction of which lime mortar was widely used. These are: the palace, bathhouse, economic facilities, water conduits, cultic structures, wine cellar. The structures are adorned with relief representations. A gable roof stone sarcophagus, standing out for its rich grave goods was found in Armaziskhevi, Mtskheta. Among the items found here there is toreutics of Roman provenance, a silver cup, phiale, ladle, spoon, coins [see Apakidze, A., et al, 1955, v. I; Apakidze, A. (ed), Mtskheta vols II-XI].

A mausoleum-type stone crypt was discovered near Armaziskhevi, at the foot of the Kartli mountain with a tile gable roof. Its architecture is basically of Roman type. The residence of the high officials of the Iberian Kingdom was situated on the right bank of the Mtkvari, in Armaziskhevi. Excavations here have revealed a palace complex and necropolis of the 2nd - 4th c. AD. Here too the stone walls of the structures were bound with lime mortar, and tiles were used for roofing. The architectural adornment of the palace is attested to by the palmetto capitals, relief cornices, etc. Here is a Roman type bath of the palace. The necropolis of the nobles was in an area adjoining

the palace. The grave goods of the necropolis are exceedingly rich and diverse, comprised of gold and silver items adorned with precious stones. Among these are gold insignia, daggers, bells, diadems, silver vessels adorned with representations, bracelets, necklaces, buckles, fingerings, iron weapons, etc. The bulk of these artefacts are Roman or Roman imitations. It should be noted also that synchronous rich burials of Iberian nobles have also been discovered in Bori (Kharagauli district), Zhghuderi (Kareli district) [see Braund, D., Javakhishvili, K., Nemsadze, G., 2009] and in the Aragvi valley.

As evidenced by archaeological excavations, in cities of the Roman period and the Early Middle Ages – Mtskheta, Dzalisa, Urbnisi, Bichvinta, Tsikhisdziri, Nokalakevi, Kutaisi, Gonio – appropriate attention was paid to the observation of sanitary and hygienic standards, as evidenced by the discovery in these cities of baths, water supply, water pipes and sewage systems. As a result of intensive political and economic relations between Rome and Iberia-Colchis, baths of the Roman *thermae* type were built here. One of the first complexes of a 2nd c. bath was brought to light at Armaziskhevi; it was comprised of five sections: changing-room, cold bath (*frigidarium*), warm bath (*tepidarium*), hot bath (*calderium*) and furnace room. The lower storey of the bath was occupied by the hypocaust systems, *calorifier* (air heater) columns made of circular and square clay slabs. At the bottom of the bath basin clay pipes were laid by which dirty water was drained into the collector. This bath belonged to the elite of Iberia. Thus, the nobles of Mtskheta in the period imitated the Romans not only with rich appliances -- items of luxury but in the way of life as well. Another graphic example of this is a bath complex of the palace, resembling that of Armaziskhevi in the village of Dzalisa, Mtskheta district. This bath too has cold, warm and hot sections, a swimming pool, heating system, sewage, collector and water supply. Water entered the bath by lead pipes. The floor evokes special interest with its Roman style mosaic.

Apart from the baths of Armaziskhevi and Dzalisa, three baths were discovered in Armaziskhevi – also of Roman type. They too are built of stone and plastered with hydraulic solution. The Armaziskhevi baths belonged to the Iberian royal family, as evidenced by an inscription found here.

A bath complex adorned with a 3rd c. mosaic was uncovered at the Bichvinta city site as well, with a rather complex system of water regulation, built of ceramic pipes and lime mortar. The baths built in the early middle Ages continue Roman traditions. Significant in this respect is the bath complex traced in the area adjoining the Bagrat church, in Kutaisi. It was comprised of ten parts. Unlike the baths of Mtskheta and Dzalisa, it was designed rather to cater the public. The Bichvinta and v. Tsikhisdziri baths were also of the same purpose. Similar baths have been discovered in the villages of Urbnisi and Shukhuti. The floor of the Shukhuti bath is adorned with mosaic, similarly to those of Dzalisa and Bichvinta. Archaeological excavations indicate that Roman-type baths were widespread in Georgia in the 2nd - 6th c., being fairly complex structures from the engineering-architectural standpoint.

The "Dedoplistgora" settlement site was discovered near the Mtkvari (Kura) river, at v. Aradeti, Kareli district. Here a 1st c. BC palace was excavated. Part of the artefacts found here evince closeness to Roman culture [see Furtwängler, A., Gagoshidze, I., 2008].

A 2nd- 4th c. AD settlement, brought to light in the modern village of Dzalisa, Mtskheta district, is proof of the influence of Roman culture, being identified with the city of "Dzalisa", mentioned in Ptolmy's work (2nd century). The city held 50 ha, with a citadel in the north-western part. Excavations here have attested to traces of monumental buildings with tiled roofs, streets paved with brick slabs and squares, public, cultic and dwelling houses, mosaics, baths and sewage systems.

The archaeological materials brought to light on Georgian territory attest to the existence

here of a local architectural school that was well-acquainted with the main principles of Greco-Roman architecture, developing them on local soil. This is seen clearly from a 4thc epitaph found at Mtskheta. It mentions the Mtskhetan "*principal artist-architect Aurelius Acholis*". Even Strabo noted: "*Furthermore, the greater part of Iberia is so well built up in respect to cities and farmsteads that their roofs are tiled, and their houses as well as their market-places and other public buildings are constructed with architectural skill.*" (Strabo, XI, III, 1) (see The Loeb Classical Library, London, 1957).

From the 1st c. BC gems embedded in ornaments began to spread in Iberia and Colchis. Most of them were imported from Greco-Roman, Italic and Asia Minor artisan centers. At the same time, local workshops for the production of gems are likely to have existed, in whose manufacture there occur quite a few items done on the Roman pattern [Lortkipanidze, M., 1954-56]. Ornaments of various types hold a significant place among the items imported in the opening centuries of the new era. This clearly points to the participation of the population of Iberia and Colchis in international trade and in particular to the activity of the trade and artisan centers of the Roman world. Among the numerous foreign items bronze and silver vessels of different purpose stand out – pitchers, pateras, ladles, inkstands [see Lordkipanidze, O., 1964; Machabeli, K., 1983].

In the 1st-2ndc. AD, south Italian cities were centers of the manufacture of such items, e.g. Capua. Such vessels are discovered fairly often on the territory of Iberia and Colchis, pointing to the import here of Italic production. These items were taken to Mtskheta, the capital of the kingdom and from there they found their way to various regions of the country. It is worth noting that, along with cities, villages too were involved in this, as attested to by the archaeological finds from Nichbisi, Zemokhandaki, Atotsi, Dighomi, Zemoavchala, Lilo, Zghuderi, etc. The participation of Iberia and Colchis in international trade is graphically illustrated by numismatic material as well. From the

1st c AD Roman *aurei* entered the country, which – along with Augustus *denarii* soon became the principal tender. Regular trade and economic relations with the outer world is evidenced by the fact that in Iberia and Colchis the coins of nearly all Roman emperors have been discovered, beginning with Nero down to Valerian [Dundua, G., Dundua, T., 2006; 110-122]. The active trade and economic contacts of the population with the Roman world appear to have been followed by cultural relations too. This is reflected well on the monuments of material culture of Roman period Iberia and Colchis.

Separate elements of Roman architecture began to spread on a wider scale from the 2ndc. AD. The spread of the Classical Roman architectural system is indicated by the capitals, cornices and the character of their decor. Some elements of the adornment of the rock-cut halls of Uplistsikhe, namely, the caisson treatment of the ceiling, which finds analogies in Roman architecture (see, e.g. Maxentius, Constantine's basilicas, Caracalla's *therme*). A new variety of buildings – baths – appear in the cities. Interest attaches also to some changes in wall bricklaying that occurred in Roman architecture back in the 1stc. BC.

Representations made on glyptic and toreutic items, semantically reflective of Roman mythological themes, point to definite changes in the 1st - 3rdc. AD population of Iberia-Colchis. Particularly widespread are representations of Tyche and Fortuna, Fortuna-Isis, Minerva, Victoria, Apollo, Mars, Pluto, Mercury, Jupiter, Helios, Asclepius and Mithra, coexisting with local gods (e.g. Armazi, Gatsi, Gaim, Zaden). From the opening centuries of the new era Christianity spread in Iberia-Colchis. There was a bishopric at Pitiunt and a Christian commune in Sebastopolis, as attested to by a church and stele on the grave of a Christian Roman legionary, unearthed here. The stele bears the inscription: "*Christ powerful. Here lies Orestes, a brave legionary, please come.*" Christianity appears to have spread to Gonio. Apsarus, as attested to by the discovery here of finger-

rings with Christian symbols. Christianity appears to have spread intensively from the Roman Asia Minor provinces to Iberia as well, as evidenced by numerous artefacts. Apart from Colchis early Christian symbolism is attested to in the necropolis discovered in the Mtkvari and Aragvi valleys. After the aggrandizement of Sassanian Iran, Rome became the only ally of the Iberian kingdom in its struggle with the Sassanid state, which was probably instrumental in the proclamation of Christianity as the state religion in Iberia. This meant the ultimate siding of the Iberian kingdom with the Romans.

As a result of the stationing of Roman military units in littoral Colchis, this region became actively involved in the system of the Roman world. This process was primarily reflected in the diffusion of Roman manufacture. In particular, new products began to arrive in coastal Colchis from various centers of the Roman world: Italic fibulae, amphoras, red-gloss pottery, metal and glass wares characteristic of the entire Roman world. Similar products found their way into Central Europe [see Kropotkin, V., 1970]. In the 2nd - 3rd c AD more import from the Roman world is attested to at the Black Sea strongholds: Pitiunt (Bichvinta), Sebastopolis (Sokhumi), Apsarus (Gonio), Phasis (Poti).

In the 2nd - 3rd c. AD the manufacture of the coastal centers of the Roman provinces of Asia Minor entered the Georgian littoral centers intensively. For example, amphoras of Sinopean provenance are attested to in large numbers at the city sites of Pitiunt, Phasis and Sebastopolis. The intensity of Sinopean import is suggested also by monetarii. In the cited period the littoral centers had loose contacts with Trapezus as well, as confirmed by numismatic material. Among the imported items found at the city sites glassware of Roman provinces is prominent. The bulk of metalware and adornments also came from the eastern provinces of Rome. For example, most items of the Tsikhisdziri and Gonio hoards, by their art-and-style features, fall within the circle of culture of Roman provinces [Inaishvili, N.,

1993; Apakidze, A., 1947, 128; Lordkipanidze, O., Mikeladze, T., Khakhutaishvili, D., 1980]. The 3rd - 4th c. BC is characterized by a fresh flood of Roman manufacture. Interest attaches to the greenish incense burners brought to light at the cemetery of the Bichvinta city site, made in the glassworks of Cologne. West-Georgian archaeological material features such interesting specimens of Roman manufacture as gold and silver *falerae* – awards. e.g. an iron dagger with a gem on the hilt, found in burial 3 of Kldeeti; a silver armband with an image of Tyche-Fortuna, discovered in burial 345 of Bichvinta; a gold casing from Gonio. *Falerae* basically involved: fingerrings with gems, buckles, bracelets, daggers, cups, drinking-vessels, etc. In the imperial period *falerae* were awarded not only to individual legionaries and military units but mercenary fighters and local governors of pro-Roman orientation as well. Coins of Augustus, Antoninus Pius and Marcus Aurelius were unearthed in Kldeeti burials [Lomtadze, G., 1957]. Among the diverse archaeological material found on the territory of the Gonio-Apsarus city site the statuette of Serapis is of interest. From the 1st c. AD the cult of Serapis was popular in the entire Roman Empire, especially in Gaul, Spain, Dacia.

The peoples settled along the entire frontier perimeter of the Roman Empire were traditionally governed by local kings, preserving independence. Rome spared no diplomatic effort to establish friendly relations with these rulers, for the successes of the Empire were occasionally dependent on them. For their part, Roman military units played a certain stabilizing role in their surrounding world. In addition, separate elements of Roman culture spread in hinterland Colchis through the Romans.

The contingent of the Roman military units on the Colchian Black Sea littoral largely consisted of warriors from Greek and Asia Minor provinces and locals. This is evidenced by the inscriptions found at the city sites of Sebastopolis and Pitiunt. It is significant that a whole number of components of the material culture of the city-fortresses

of the eastern Black Sea coast are identical with the culture of Roman Asia Minor. The bulk of Roman import was designed for supplying Roman garrisons. Logistic provision of these garrisons was effected from Trapezus, the latter being the chief base of the Roman Black Sea navy. Its role was especially enhanced after the Samosata-Satala-Trapezus highway was built in Domitian's time.

Romanization or the spread of elements of Roman culture in the eastern Black Sea region occurred in a specific way. Here the Romans found demographically fairly dense settlements. Furthermore, here at the time of Roman presence, as reported by Greco-Roman authors (Ptolemy, Arrian, Procopius) local indigenous population lived at coastal centers as well. From the mid - 1st c. AD, following the deployment of Roman garrisons, business contacts were gradually established with the locals. The local indigenous population and their rulers must have been on loyal terms with the administration of Roman city-fortresses. This union was based on principles of mutual cooperation and mutual benefit. The native population constituted a guarantee of the economic and political stability of the city-fortresses, being the source of supplementing the labor force to the latter, as well as the source of supply with farming produce. The latter gave an impetus to the manufacture of local pottery, represented abundantly on the territory of Pitiunt, Sebastopolis and Apsarus. The native population had to perform certain military duties as well, as is evident from Arrian's treatise "Against the Alans"; *Let the allied troops be deployed next to the hoplites, which are... the Trapezuntines, Colchians and Rize spearmen...~* (Arrian, *Tactics*, 7).

Roman type hydraulic solution used in the construction of fortifications, lay and cultic structures, spread in the Colchian littoral from the 3rd c. AD and from the 4th c in the hinterland areas. From the same period, Roman type flattish square, fired bricks and circular ceramic slabs came into use – absolutely unknown in construction in the previ-

ous period. Square bricks were used in building the corners of structures. Thus, e.g. braces of double and triple brick masonry are evidenced in the 4th c fortifications of Tsebelda, Nokalakevi, Kutaisi, Tsikhisdziri. The city-fortresses of the eastern Roman provinces were built of mixed masonry of bricks and stones. We find analogous masonry at city Sites of the northern Black Sea area: Olbia, Tir, Khersonesus. As to the square ceramic slabs, they were used for laying floors.

Roman influence is clearly visible in ceramic manufacture, primarily reflected in the 2nd - 4th c. One group of *montarii* also belongs to the category of clayware made under the influence of Roman pottery. The latter vessels differ from their Roman counterparts in clay composition. Ceramic handled lamps with a tube for the wick also belong to local imitations, made of local clay. Here imitations of jugs widespread throughout the Roman world were also made. Traditional varieties of local pottery coexisted along with imitations of Roman ceramics, quantitatively exceeding their imported counterparts.

Besides ceramic manufacture, the influence of Roman culture is seen in another sphere of artisanship. In connection with the wide spread of Roman type bow-shaped pins in the eastern Black Sea area from the 1st c. AD and the great demand for them, from the 3rd c. the so-called two-piece, and cruciform of roman culture were made locally from the 3rd c. The influence of Roman culture is noticeable in some varieties of arms as well. In particular, Roman type, square *scutum* shields, *gladium* type daggers, etc have been attested [see Gamkrelidze, G., 2002:39]. Along with the continuation and preservation of traditions of goldsmithery, a new, so-called cloisonné polychrome style spread in the jeweler's art of Georgia. Brilliant specimens of Georgian goldsmithery of the Roman period are created in this style: fingerings adorned with colored stones, buckles, pendants, fibulae, etc from Gonio, Kldeeti, Ureki, Tagiloni, Zghuderi and Mtskheta. The urbanistic character of the cities of this period Iberia and

Colchis, the architecture and principles of planning obeyed the general laws of city building that were accepted generally in the Classical world and Romanized East.

Thus, separate elements of Roman civilization appear to have occurred more or less intensively in the lowland and mountain regions of Georgia. These impulses are especially noticeable in the art of construction, ceramic production and in a whole number of components of material culture. In the mountain regions local traditions were very firm; hence radiation of Roman culture reached these regions with difficulty. Instead, the influence of Roman - Early Byzantine culture is felt clearly in the coastal zone – in the city fortresses. This is graphically illustrated by the fortresses built by the technique of *opus mixtum*.

In terms of cultural as well as socio-economic development the society of the plain of Iberia and Colchis was at a higher level than that of the mountain zone. Generally speaking, in the eastern Black Sea area we do not find such features that are characteristic of countries of the West European provinces of the Roman Empire (e.g. Germany, Britain, Gaul) [Golubtcsova, E. (ed.), 1985:167-302]. Drastic Romanization of the native population and the rise of the so-called *complex culture* – mass spread of artisan products made in the Roman world – the impact here of Roman culture, as well as in the Eastern provinces of the empire appears to have been rather superficial here. The process of Romanization in early Georgia took a peculiar, different course. Roman-European type culture did not emerge here, as the roots and influence of the so-called Eastern-Hellenistic culture were strong here.

By its historical destiny, Eastern Anatolia was for centuries closely linked to the Transcaucasian countries. A study of the archeological sites, written and epigraphic evidence – facts confirming the Romanization influence on Iberia and Colchis – shows that the achievements of Roman culture were manifested most graphically in the economy. Within a short period of the advent of

the Romans here definite changes are primarily manifested in Iberia and Colchis in the sphere of trade. Following the cessation of hostilities in Iberia and Colchis by the Romans, the establishment of trade and economic contacts was facilitated by the favorable geopolitical situation of Transcaucasia in regard to the Classical world. This is clearly illustrated by the trade routes from the Classical world to countries of the Iranian world running through the territory of Iberia and Colchis. The use of these roads is attested to by archeological – numismatic discoveries. In the period of Romanization of Iberia and Colchis the ratio of foreign trade shows an increase, commodity production expands, foreign coins circulate in large numbers, and trade and artisan centers develop – primarily in the Roman fortified cities in the Black Sea region. Subsequently the influence of Roman culture on Iberia and Colchis is manifested clearer in various fields of local life, in particular in architecture, manufacture of pottery, various lines of artisanship. These processes acquire a more intensive character from 2ndc. AD.

The impact of Roman culture became especially strong in Iberia and Colchis in the 2nd - 4thc. AD. As to the path of spread of Roman culture, it must have occurred from the sea-littoral and Anatolia. Later, the influence of Roman-Early-Byzantine culture found more reflection in architecture. In particular the so-called Roman concrete, the *opus mixtum* masonry of the walls, rounded arches, peculiar capitals, contacts, the impact of the process of Romanization was felt more in the coastal cities and in Mtskheta, the political centre of the Iberian kingdom. Earlier, the diffusion of Hellenistic culture and its technical achievements in Colchis paved the way for the advent of the Romans in the Caucasus and the start of Romanization.

REFERENCES:

- Amiranashvili, A., 1935:** Новая находка в низовьях р. Ингури, Тбилиси, 1935.
- Apakidze, A., Gobejishvili, G., Kalandadze, A., Lomtadze, G., 1955:** მცხეთა I, თბ.
- Apakidze, A., 1947:** გვიანანტიკური..., საქ. მუზეუმის მოამბე. თბ. XIV. გვ. 85-112.
- Berdzenishvili, K., Puturidze, R., 1975:** ბიჭვინთის..., დიდი პიტიუნტი, I, თბ., გვ. 33-43.
- Bokshanin, A., 1966:** Парфия и Рим, ч. II, Мос., 1966.
- Braund, D., Javakhishvili, K., Nemsadze, G. 2009:** The Treasures of Zghuderi, Tb.
- Braund, D., 1991:** Римское присутствие в Колхиде и Иберии. ВДИ, 4, с.34-52.
- Dundua, G., Dundua, T., 2006:** ქართული ნუმისმატიკა, თბ.
- Furtwängler A., Gagoshidze I., Löhr H., Ludwig N. 2008:** Iberia and Rome, Mainz.
- Gamkrelidze, G., 1989:** მითრიდატე..., საქ. მეცნ. აკად. „მაცნე“, №2, გვ. 59-69.
- Gamkrelidze, G., 1992:** К археологии долины Фасиса, изд. «Мецниереба», Тб.
- Gamkrelidze, G., Todua, T. 2006:** რომის სამხედრო-პოლიტი. ექსპანსია საქართვე..., თბ.
- Gamkrelidze G. 2009:** The land of Colchis..., Journal Iberia-Colchis, #5, pp. 175-194.
- Golubtcsova, E., (ред.) 1985:** Культура Древнего Рима, т. II, Мос.
- Hopkins A. (ed.), 2003:** Globalization in World History. New York, pp. 4- 9.
- Inaishvili, N., 1993:** ციხისძირის ახ.ნ. I-VI სს. არქეოლოგიური ძეგლები, თბ.
- Kropotkin, V., 1970:** Римские..., Свод арх. источников, выпуск Д1-27. Мос.
- Kruglikova, I., 1986:** Боспор в позднеантичное время, Мос.
- Khalvashi, M., 2002:** გონიო-..., გონიო-ავსაროსი, III, თბი., გვ. 36-43.
- Latsyshev B. 1904-1906:** Scythica et Caucasia; I-II, St.-Petersbourg.
- Lomtadze, G., 1957:** კლდეეთის სამართავანი, თბ.
- Lordkipanidze, G. 1991:** ბიჭვინთის ნაქალაქარი, თბ.
- Lordkipanidze, O., 1962:** ბიჭვინთის..., საქ. მეცნ. აკად. მოამბე. 1, თბ., გვ. 231-255.
- Lordkipanidze, O., Mikeladze, T., Khakhutaishvili, D., 1980:** გონიოს განძი, თბ.
- Lordkipanidze, O., 1964:** Итальянские..., Сов. археология., Мос., 1. с.91-97.
- Lordkipanidze, M., 1954-56:** საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, I-III, თბ.
- Mamuladze, Sh., Kakhidze, E., Khalvashi, M., 2009:** აფსაროსი ძვ.ნ. სათასნ., — გონიო-ავსაროსი, VIII, ბათუმი, გვ. 107-130.
- Machabeli, K., 1983:** ძველი საქართველოს ვერცხლი, თბ.
- Mtskheta (მცხეთა), II – XI, აფაქიძე ან. (რედ.), კრებ., თბ.**
- Maksimova, M., 1956:** Античные города юго-восточного Причерноморья, Мос.
- Matthew, D., Garland, L. 2005:** Ancient Rome: From the Early Republic to the Assassination of Julius Caesar. New York, pp. 134-46.
- Puturidze, R., 1959:** გვიანანტიკური..., მასალები საქ. და კავკასიის ისტ., II, გვ. 54-94.
- Ranovich, A., 1949:** Восточные провинции Римской империи I-III вв., Мос.
- Robinson H. 1959:** Pottery of the Roman period. (In Athenian Agora), V, Princeton.
- Shelov, D., 1981:** Римляне в Северном Причерноморье во II в.н.э. – ВДИ, 4, с.с.82-87.
- Shelton J. 1998:** As The Romans Did: A Sourcebook in Roman Social History. New York - Oxford University. pp. 20-31.
- Todua, T., 2003:** რომაული სამყარო და კოლხეთი, თბ.
- Vermeule C. 1974:** Greek and Roman sculpture in gold and silver, Boston.
- Tsitlanadze, L., 1973:** არქ. აღმოჩენები ლია-ში. – ძეგლის მეგობარი, 33., თბ., გვ. 23-28.
- Zaqaraia, P., Kapanadze, T., 1991:** ციხეგოჯი—არქეოპოლისის ხუროთმოძღვრება თბ.

გელა გამყრელიძეს

სამოცი წელი შეუსრულდა

წინამდებარე სერიული ჟურნალის დამა-
არსებელს და მთავარ რედაქტორს, ცნობილ
ქართველ არქეოლოგ-ისტორიკოსს, ისტორიის
მეცნიერებათა დოქტორს, პროფესორს გელა
გამყრელიძეს 60 წელი შეუსრულდა.

გ. გამყრელიძე 1951 წელს, ქ. თბილისში
დაიბადა. 1973 წ. იგი წარმატებით ამთავრებს
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
ისტორიის ფაკულტეტს საქართველოს არ-
ქეოლოგიის განხრით და მუშაობას იწყებს
საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ის-
ტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტში. ამ დროიდან მოყოლებული,
უმცროსიდან მთავარ მეცნიერ თანამშრომ-
ლამდე ყველა საფეხური გაიარა და დღემდე
წარმატებით მოღვაწეობს არქეოლოგი-
ური კვლევის ცენტრში, რომელიც სადღე-
ისოდ საქართველოს ეროვნული მუზეუმის
შემადგენლობაშია. აქ იგი წლების განმავ-
ლობაში ხელმძღვანელობდა ანტიკური ხანის
არქეოლოგიის განყოფილებას. ამჟამად იგი
არქეოლოგიის ცენტრის სამეცნიერო საბჭოს
თავმჯდომარეა. გ. გამყრელიძემ 1979 წელს
დაიცვა ისტორიის მეცნ. კანდიდატის (თემაზე
— „რიონის აუზის ძვ.წ.VII — ახ.წ.VII სს-ის ნა-
მოსახლარი სოფ. მთისძირიდან“), ხოლო 1993
წელს ისტორიის მეცნიერებათა სადოქტორო
დისერტაცია თემაზე — „ძვ.წ.V—ახ.წ.Vსს.-ის
კოლხეთის ისტორია-ტოპოარქეოლოგია“.

გელა გამყრელიძის სამეცნიერო კვ-
ლევა-ძიების სპექტრი საკმაოდ ფართო და
მრავალმხრივია. იგი უკვე ორმოცი წელია
ერთგულად ემსახურება მის მიერ ჯერ კიდევ
ახალგაზდობაში არჩეული საქმიანობის
სფეროს — საქართველოს ისტორია-არქე-
ოლოგიას. უპირველესად ეს არის საქართ-
ველოს ძველი ეპოქის, კოლხეთ-იბერიის
დროინდელი ისტორიის ურთულესი პრობ-
ლემები, რომლების კვლევა-ძიებასაც მან

არაერთი გამოკვლევა მიუძღვნა, რომლებიც
მრავალფეროვანი არქეოლოგიური მონაცე-
მების და ნერილობითი წყაროების ზედმი-
წევნით ანალიზს ეფუძნება. ბატონი გელა
წარმატებით იკვლევს ანტიკური პერიოდის
და ადრეული შუა საუკუნეების საქართვე-
ლოს ისტორიისა და არქეოლოგიის ისეთ სა-
კითხებს, როგორცაა იბერია-კოლხეთის
არქეოლოგიური ძეგლების ტოპოარქეო-
ლოგია და ტიპოლოგიურ-ფუნქციონალური
კლასიფიკაცია; ურთიერთობები ანტიკურ და
ირანულ სამყაროსთან; საკრალურ გამოსახ-
ულებათა იკონოგრაფია; სამხედრო არქეო-
ლოგია (შეიარაღება, ფორტიფიკაცია); ბიო-
გეოგარემოს გავლენა ძველი საქართველოს
საზოგადოების ისტორიული განვითარების
პროცესზე. აღსანიშნავია, რომ მან შეიმუშავა
ბიოგეოგარემოს და ისტორიული განვითარე-
ბის პროცესის ახალი, ორიგინალური მოდ-
ელი. ჩამოთვლილ პრობლემებზე საქართ-
ველოში და საზღვარგარეთ გამოქვეყნებული
აქვს 100-მდე ნაშრომი აქედან — 14 წიგნი.

ბატონი გელას სამეცნიერო საქმიანობა-
ში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს საველე-
არქეოლოგიურ კვლევებს. პირველად მან
არქეოლოგიურ გათხრებში მონაწილეობა
მიიღო 1969 წელს ბიჭვინთის ნაქალაქარზე.
შემდგომ კი, წლების მანძილზე აკადემიკოს
ოთარ ლორთქიფანიძის ხელმძღვანელობით
ვანის ნაქალაქარზე მუშაობდა და თანაზიარი
იყო იმ დიდი აღმოჩენებისა, რამაც საქვეყნ-
ოდ გაუთქვა სახელი ვანის ნაქალაქარს.

ბატონი გელა მონაწილეობდა ვანის
ნაქალაქარის, სოფ. მთისძირის, ფოთის,
ხაშურის, ნამახვამის, ფიჩორის, ბიჭვინთის
ნაქალაქარის, ქუთაისის, წალკის, ვალეს,
სამშვილდის და სხვ. არქეოლოგიური ექს-
პედიციების კვლევებში. მან 1975-1979
წლებში აღმოაჩინა და არქეოლოგიურად

შეისწავლა ვანის ნაქალაქართან მდებარე სოფ. მთისძირის ძვ.წ.V—ახ.წ.VII საუკუნეების ნამოსახლარი. ჰიდროარქეოლოგიურად პირველმა შეისწავლა ზღვის შელფი — ბიჭვინთასთან, ყულევთან, ანაკლიასთან, ფოთთან, ციხისძირთან. ტბა პალიასტომთან აღმოაჩინა და არქეოლოგიურად შეისწავლა ადრეზიზანტიური პერიოდის ქალაქ ფასისის ნაშთები. ბატონი გელას მრავალწლიანი ნაყოფიერი სავლე და სამეცნიერო საქმიანობის შედეგები მის გამოკვლევებშია თავმოყრილი.

ზღვის ფსკერზე მოქცეული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების კვლევის მიზნით გ. გამყრელიძის უშუალო ინიციატივით 1983წ. შეიქმნა საქართველოში პირველი ჰიდროარქეოლოგიური ექსპედიცია, რომელსაც ხელმძღვანელობდა იგი ორი ათეული წლის მანძილზე. ამ კვლევის მიზანი საქართველოს ჰიდროარქეოლოგიური რუკის შედგენა იყო.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ბატონმა გელამ ისტორიოგრაფიაში პირველმა მონოგრაფიულად შეისწავლა საქართველოს ანტიკური ხანის სამხედრო ისტორიის საკითხები. შემაჯამებელ ნაშრომში, სამხედრო-პოლიტიკური ისტორიის შესახებ არსებული წერილობითი წყაროების (იხ. ჰეროდოტე, ქსენეფონტი, სტრაბონი, ტაციტუსი, აპიანე, არიანე, ლეონტი მროველი და სხვ.), საბრძოლო შეიარაღების და ფორტიფიკაციის შესახებ არსებული არქეოლოგიური მასალის კვლევის საფუძველზე, იბერია-კოლხეთის კულტურულ-ისტორიული განვითარების კონტექსტში, სამხედრო-საბრძოლო საქმის ისტორიაა შესწავლილი, რაც ჯამში საშუალებას იძლევა ანტიკური ხანის საქართველოში მიმდინარე სამხედრო-პოლიტიკურ პერიპეტეებს ისტორიულ-შედარებითი განვითარების ქრილში დავაკვირდეთ. წიგნში საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლებიდან მიმდინარე მასალა — შეიარაღება: შუბი, სატევარი, ცული, ისარი, ურნალი, შურდულის ქვა, ქვის ყუმბარა, მუზარადი, ჯაჭვ-ჯავშანი, ფარი, საბრძოლო ეტლი; ფორტიფიკაცია —

ციხე-ქალაქი, გალავანი, კოშკი, კარიბჭე და სხვა თავდაცვითი ნაგებობები შესწავლილია სტატისტიკურ-ტიპოლოგიურად. ამავე თემატიკას ეძღვნება აგრეთვე წიგნი — „რომის სამხედრო-პოლიტიკური ექსპანსია საქართველოში“, რომელშიც ძველი საქართველოს და რომის სამხედრო-პოლიტიკური ურთიერთობების ისტორიაა განხილული ახალი არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე.

გ. გამყრელიძე არაერთხელ შეეხო ისეთ ფუნდამენტური ხასიათის სამეცნიერო პრობლემას, როგორცაა ბიოგეოგარემოს როლის გავლენის შესწავლა საზოგადოების ისტორიული განვითარების პროცესზე. ამასთან დაკავშირებით მან, ძველი საქართველოს მაგალითზე, ბიოგეოგარემოს და ისტორიული განვითარების საერთო მოდელის ნოვაციური ახალი სქემა წარმოადგინა.

მნიშვნელოვანია აგრეთვე მდ. რიონის შუა წელზე სოფ. მთისძირის ძვ.წ. VII – ახ.წ. VII სს. ნამოსახლარის შესწავლის შედეგები: ძველი კოლხეთის ამ სამოსახლოს განვითარების ქრონოლოგიური ეტაპების დადგენა, დასახლების და დამარხვის წესის, მეურნეობისა და სავაჭრო ურთიერთობების შესწავლის შედეგები. იხ. მონოგრაფია – „ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები“. ის ეძღვნება შიდა კოლხეთის შესწავლას და საფუძველად უდევს სოფ. მთისძირში ავტორის მიერ აღმოჩენილი ახალი არქეოლოგიური მასალები. აღსანიშნავია, რომ ბატონი გელას მიერ აქ გამოთქმული ბევრი მოსაზრება, ახლა ერთხმადაა გაზიარებული სამეცნიერო წრეებში.

საყურადღებოა გ. გამყრელიძის ინიციატივა არქეოლოგიური ლექსიკონების შექმნის მიმართულებით. უკვე წლებია, რაც „ქართლის ცხოვრებაში“ მოხსენიებული ტოპონიმების, პუნქტების — ქალაქების, სოფლების, ციხე-სიმაგრეების — შესახებ ტოპოარქეოლოგიური, თანამედროვე დონის შესაბამისი, ამომწურავი არქეოლოგიური და ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი ინფორმაციის შემცველი ნაშრომის, ენციკლოპედიური ხა-

სიათის ცნობარის, შექმნა მიმდინარეობს. ამ იდეის ავტორი, ხელმძღვანელი და ერთ-ერთი შემსრულებელი ბატონი გელაა.

ფრიად მნიშვნელოვანია ასევე გ. გამყრელიძის ის ნაშრომების ციკლი, რომლებიც არქეოლოგიური არტეფაქტების ინტერპრეტაციას ეხება. მათში განხილული და შესწავლილია ტორევეტიკის ნიმუშები, გამოსახულებათა იკონოგრაფიის საკითხები და სხვ. (მაგ.: სოფ. მთისძირის ყანწ-რიტონის იკონოგრაფიისათვის; ღვთაების ქანდაკება ვანიდან; ებრაული მენორას გამოსახულება; კოლხი მედეას სახე სოხუმის სტელადან; ვერსია ბრძოლის სიუჟეტის რიტონის შესახებ ზემო რაჭის სოფ. გომიდან; ანეპიგრაფიკული ჯვრიანდამლიანი კოლხური ამფორა ფოთი-ფასისიდან; ბერძნული გრაფიტოები ფოთში აღმოჩენილ ამფორებზე; ნავთობის ტრანსპორტირების შესახებ ფასისში; მოსუნიკური კოშკი ქსენოფონტის მიხედვით; «მუხირისის» შესახებ; სანათი ადგიშვილების გორის ნაგებობიდან და სხვ.).

გ. გამყრელიძეს დიდი წვლილი მიუძღვის ქართული არქეოლოგიის ისტორიის შესწავლაში. მის ამ თემატიკის სტატიებში მოცემულია და განხილული საქართველოს არქეოლოგიის ორგანიზაციული განვითარების ძირითადი გზა; გამოყოფილია ქართული არქეოლოგიის განვითარების ძირითადი ეტაპები.

ბატონი გელას მიერ არის დაარსებული, ამჟამად სამეცნიერო წრეებში უკვე ფართოდ ცნობილი სამეცნიერო სერიული ჟურნალი **„იბერია-კოლხეთი“** (საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი). კულტურული მემკვიდრეობის არქეოლოგიური ძიება საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე მიმდინარეობს და აღმოჩენილია მრავალი ახალი ძეგლი. ამ ახალი მონაცემების სამეცნიერო მიმოქცევაში შეტანა-პუბლიკაცია მნიშვნელოვანია, რაც ჟურ. „იბერია-კოლხეთის“ ძირითადი მიზანია. ჟურნალი იბეჭდება ქართულ და ინგლისურ ენაზე. მასში იბეჭდება

გამოკვლევები კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის საქართველოს არქეოლოგიის, ნეაროთმცოდნეობის, ნუმისმატიკის, გლიპტიკის, ტორევეტიკის შესახებ. ჟურნალი ხელს უწყობს საქართველოს სამეცნიერო პოტენციალის ინტეგრირებას მსოფლიოს თანამედროვე სამეცნიერო სივრცეში და, ამავდროულად, უცხოელი მკვლევარების დაინტერესების ხელშეწყობას საქართველოს ანტიკური და ადრემედიევური პერიოდის თემატიკით.

გ. გამყრელიძემ მონაწილეობა მიიღო და სამეცნიერო მოხსენებები წაიკითხა სხვადასხვა კონფერენციებზე თუ სიმპოზიუმებზე. იგი ხელმძღვანელობს ასპირანტებსა, მაგისტრანტებს და დოქორანტებს. გ. გამყრელიძე იყო 30-მდე საკანდიდატო და სადოქტორო დისერტაციის ოფიციალური ოპონენტი. შთამბეჭდავია გ. გამყრელიძის სამეცნიერო ნაშრომთა ციტირების ინდექსიც.

ძველი საქართველოს ისტორიისა და არქეოლოგიის საფუძვლიანმა ცოდნამ ბატონ გელას საშუალება მისცა, თანავტორობით, საქართველოს საჯარო სკოლების მე-9 კლასის მოსწავლეებისათვის შეექმნა „საქართველოს ისტორიის“ თვისობრივად ახალი სახელმძღვანელო, რომლითაც ამჟამადაც მიმდინარეობს საქართველოს სკოლებში სწავლება. არქეოლოგიის პოპულარიზაციის მიზნით გ. გამყრელიძემ შეიმუშავა ახალი პროექტი, რომლის პირველ ეტაპზე საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში დაარსდა და გამოიცემა სამეცნიერო-პოპულარული, სერიული აღმანახი — **«აია-არქეოლოგია»**.

გ. გამყრელიძის სამეცნიერო საქმიანობა ყურადღებას იმსახურებს რამდენიმე ასპექტით. მისი შრომები უაღრესად მნიშვნელოვანია, როგორც ზოგად-თეორიული კვლევების, ახალი ხედვისა და სამომავლო საკვლევო პერსპექტივების დასახვის კუთხით, ასევე არქეოლოგიური არტეფაქტების მაღალპროფესიულ დონეზე შესწავლისა და ინტერპრეტაციის მიმართულებით.

ბატონი გელა არქეოლოგიური მასალის

და წერილობითი წყაროების სისტემური ანალიზის საფუძველზე კარგად იყენებს ისტორიული რეკონსტრუქციების თეორიულ საფუძვლებს და მეთოდებს. საქართველოს ისტორიის პრობლემური საკითხების კვლევისას მისეული ინტერპრეტაციები და დასკვნები ეფუძნება მყარ მეცნიერულ არგუმენტა-

ციას. რამაც განაპირობა ბ-ნ გ.გამყრელიძის სამეცნიერო აღიარება.

*კოლეგების და ჟურნალის სარედაქციო
საბჭოს სახელით
ისტ. დოქტორი ვახტანგ შატბერაშვილი.*

The Researcher of Ancient History of Georgia

GELA GAMKRELIDZE

Is 60 years old.

The editor in chief and founder of the present journal, our honorable colleague, the researcher of ancient history of Georgia, Dr. Prof. Gela Gamkrelidze became 60 years old. He was born in Tbilisi, in 1951. In 1973 he successfully graduated from Tbilisi State University Faculty of History in the field of archaeology and began to work at the institute of History, Archaeology and Ethnography of Academy of Sciences of Georgia. From these times he succeeded from junior scientist to Major scientist and now is successfully working in the Center of Archaeology, which is a part of Georgian National Museum. He was leading the laboratory of Classical Archaeology and now he is a head of scientific council of the Center of Archaeology. His Ph.D. dissertation "*The settlement of 7th c BC – 7th c AD Mtisdziri from Rioni-Kvirila basin*" was defended in 1979, and the second degree – Doctor of History he received after the thesis "*History and Topo-archaeology of Colchis in 5th c BC- 5th c AD*" in 1993.

The sphere of scientific interests of Gela Gamkrelidze is wide. He faithfully works in the field of ancient history and archaeology of Georgia for forty years. His works deal with various problematic aspects of Classical period and Early Medieval history and archaeology of Colchis and Iberia, which are based on scrupulous researches of archaeological data and written sources. G. Gamkrelidze is an author of nearly 100 works (among them 14

monographs) which are published in Georgia and abroad. Among the issues of his studies are: topo-archaeology and typological- functional classification of archaeological sites of Iberia and Colchis; relationships with Classical and Iranian world; the iconography of sacral images; military archaeology (weapons, fortifications); the impact of Bio-Geo environment on the process of historical development.

Gela Gamkrelidze got his first field archaeological experience in 1969, in Bichvinta City –site archaeological expedition, being a student of the University. After graduating from the University he participated in field researches of Vani, Mtriisdziri, Poti, Pichori, Bichvinta, Kutaisi, Tsalka, Samshvilde, Vale expeditions. During the years of work in Vani expedition under the leadership of Acad. Otar Lordkipanidze he was a participant of interesting and fascinating discoveries, which made Vani famous in the scientific circles of the world. In 1975-79 he excavated Mtisdziri settlement near Vani. He was a first researcher who hydroarchaeologically studied Black sea offshore area near (5th c BC – 7th c AD.) Bichvinta, Kulevi, Anaklia, Poti and Tsikisdziri. He also studied the Early Byzantine period settlement near the lake Paliastomi.

With the initiative of G. Gamkrelidze the researches of underwater Cultural Heritage monuments started from 1983 and the hydroarchaeo-

logical expedition under his leadership was working for twenty years. The goal of the expedition was to create the hydroarchaeological map of Georgia.

Another problematic aspect – the military history of Classical period of Georgia is the sphere of interest of Gela Gamkrelidze. He is the first Georgian scientist who published monographs about this issue. In the work, *"War and Armament in Iberia-Colchis (Georgia)"* the military history is studied in the context of cultural and historical development. The research is based on the analysis of written sources (Herodotus, Xenophon, Tacitus, Appian, Arrian, Leonti Mroveliand etc.), and archaeological data (fortifications, weapons). The statistical and typological analysis of archaeological material from Georgia (weapons, spears, arrows, daggers, battle-axes, stone grenades, slings, coat-of-arms, shields, helmets, battle chariots; fortification: fortresses, towers, gateway, and other defensive constructions) is an important part of this book too.

Gela Gamkrelidze has researched the problems of the impact of Bio-Geo environment on the process of historical development of society. In his book, *"Historical and Topo-archaeological Researches"* he worked out the new, original model of the impact of Bio-Geo environment on the process of historical development.

The monograph *"Ancient Settlements of Central Colchis"* of G. Gamkrelidze deals with the problems of the chronology, burial ritual, settlement type, lifestyle of the society, and trade relations of central Colchis on the basis of archaeological data from Mtisdziri settlement excavated by the author (5thc BC – 7thc AD).

Gela Gamkrelidze is the initiator of creating of archaeological dictionaries: for years the group under his leadership is working on the Topo-archaeological dictionary of toponyms mentioned in *"Kartlis Tskhovreba"*, which will include the comprehensive archaeological and source study information.

The articles written by G. Gamkrelidze which

deal with the interpretation of artifacts are also important. Toreutics, iconography of depictions on the artifacts, typological and statistical analysis of archaeological material, trade relationships are the themes of his articles (e.g. *"Two silver rhythons from west Georgia"*, *"The sculpture of deity from Vani"*, *"The depiction of Jewish Menorah"*, *"The depiction of Colchian Medea from Sokhumi"*, *"Greek graffiti on the amphorae found in Poti"*, *"About petroleum transportation of in Phasis"*, *"On the evolution of Colchian amphorae"*, *"The lamp from Adeishvilis Gora"* and etc.). In the articles dealing with the history of archaeology the author discusses the development of archaeology of Georgia, the main stages of its progress, etc.

Gela Gamkrelidze is the founder and editor in chief of the annual journal *"Iberia-Colchis (researches on the archaeology and history of Georgia in the Classical and Early Medieval period)"*, which is well known in the scientific circles. The archaeological researches of the Cultural Heritage throughout the territory of Georgia give new, rich material each year and the publication of new data is one of the main goals of the Journal. The articles about the archaeology of Classical and Early Medieval period Georgia, source study, numismatics, glyptics, and toreutics are published here in Georgian, also in English language. The journal supports the cooperation of Georgian scientists with international scientific circle and involving foreign archaeologists in the process of researching of the archaeology of Classical and Early Medieval period Georgia.

Gela Gamkrelidze is a participant of national and international conferences and workshops which refer to the problems of history and archaeology of Georgia and Classical world.

G. Gamkrelidze is also the active participant of educational process of Georgia. He was the opponent of 30 dissertation theses, and he is also a tutor of Master and PhD students. The profound knowledge of Georgian history and archaeology helped him to write the 9th class schoolbook (with co-authors) of Georgian History, which is an offi-

cial manual for the schools. He is the author of new project for popularization of Archaeology, and on the first stage of this project the scientific-popular, serial almanac "Aia-Archaeology" was published in the National Museum of Georgia.

The scientific works of Gela Gamkrelidze are very important for general-theoretic researches and interpretation of archaeological artifacts, identifying and solution of the problems of Georgian archaeology. G. Gamkrelidze is a scholarly intelligent and very productive scientist. His works are important for Georgian historical science and

for foreign experts interested in Georgian history.

His researches are always based on system analysis of archaeological data and written sources, theoretic principles of historical reconstruction. His interpretations of problematic issues of Georgian history are always based on strong scientific arguments. That's why he gained high authority and general acceptance of scientific circles in Georgia and abroad.

*On behalf of colleagues an Editorial board
Dr. Vakhtang Shatberashvili*

გელა გამყრელიძის შრომების სია 2012 წლამდე.

LIST OF WORKS BY GELA GAMKRELIDZE (1976 - 2012).

წიგნები; Monographs (Books):

- 1) ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები, მეც. აკად. გამომც. "მეცნიერება", თბ., 1982, 176გვ. 15ტაბ. UDC.M.607(06).10602.902. (**Ancient Settlements of Central Colchis. Published by Georgian Academy of Sciences, Tbilisi, 1982, 176p. 15pl. (in Georgian).**
- 2) ისტორიულ-ტოპოარქეოლოგიური ძიებანი, მეც. აკად. გამომც. "მეცნიერება", თბ., 1993, 98გვ. 2ტაბ. ISBN.5520014833. (**Historical and Topo-archaeological Researches, Published by Georgian Academy of Sciences, Tb., 1993, 98 p. 2pl. (in Georgian).**
- 3) **Кархеологии долины Фасиса**, изд. Акад. наук Груз. «Мециниереба», Тбилиси, 1992, 240 стр. 52 таб. ISBN 5520014639. (**On The Archaeology of Phasis Valley. Published by Georgian Academy of Sciences, 1992, 240p. 52 pl. (in Russian).**
- 4) კოლხოლოგია (კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი), თბილისის სახ. უნივერსიტეტის გამომც. "ლოგოსი" თბ., 2002, 264 გვერდი, (**Colchology - Researches on the culture and history of West Georgia, Published by Tbilisi State University - "Logos", Tb.,2002, 264pages. ISBN.99928-65-86-5. <http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/001122/>**
- 5) ძველი საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები (ანტიკური პერიოდი). გამომც. "არტანუჯი", თბ.,2005, 231გვერდი, 37ტაბ. ISBN.99940-11-40-5. (თანაავტორ. მ. ფირცხალავა, გ. ყიფიანი), (**On the military history of ancient Georgia in the 5th c. BC – 2nd c. AD., Published by "Artanuji", Tbilisi, 2005, 231 pages. 37pl. (in Georgian).**
- 6) რომის სამხედრო-პოლიტიკური ექსპანსია საქართველოში, საუნივერსიტეტო გამომც., თბ., 2006. 191გვერდი, 13ტაბ., ISBN, 99940-58-63-0. (თანაავტორ. თ. თოდუა) (**Military-Political Expansion of Rome in Georgia – Written and Archaeological Sources, Stamps, Military-Political History (the 1-th cent.BC-4th cent. AD), Published by University G.T, Tb.,2006. 191pages. 13pl. (in Georgian).**

7) მასწავლებლის წიგნი, საქართველოს ისტორიაში, გამომც. "ლოგოს პრესი", (თანაავტორ. ე. სუმბათაშვილი, გ. ანჩაბაძე), თბ., 2008, 120გვ. ISBN978-99940-64-49-6. (**The Book for Teacher of Georgian History**, Published by "Logos Press", (co-authors: E. Sumbatashvili, G. Anchabadze), Tb., 2008, 120pages. (in Georgian).

8) საქართველოს ისტორია, IX კლასის სახელმძღვანელო, გამომც. "ლოგოს პრესი", (თანაავტორ. გ. ანჩაბაძე, ზ. კიკნაძე, მ. სულგულაძე). თბ., 2008, 505გვერდი. ISBN.978-99940-64-47-2. (**History of Georgia**, The book for IX class, Published by "Logos Press", (co-authors: G. Anchabadze, Z. Kiknadze, M. Surguladze), Tbilisi, 2008, **505** pages. (in Georgian).

9) **In the path of Georgian archaeology**, Published by Georgian National Museum, Tb., 2009, 145 pages, ISBN 978-99940-080-9-5.(in English).

10) **История Грузии** (учебник), изд. «Логос прес», (соавторы – Сургуладзе М., Анчабадзе Г., Кикнадзе З.), 2009, Тб., 585 стр. ISBN 978-99940-64-82-3. (**History of Georgia**, Published by "Logos Press", (co-authors: M. Surguladze, G. Anchabadze, Z. Kiknadze), Tbilisi, 2008, **585** pages. (in Russian).

11) **ომი და შეიარაღება იბერია-კოლხეთში**, გამომცემლობა – "ბაკურ სულაკაური", 2010, თბ. 214 გვერდი. (**WAR AND ARMAMENT IN IBERIA-COLCHIS (GEORGIA)**, Published by "Bakur Sulakauri" Tbilisi, 2010, ISBN 978-99941-15-242-9, 214 pages. (in Georgian).

12) **Gürcüstan tarixi**, "Logos press", Tbilisi, 2010, (Z. Kiknadze, G. Ançabadze). 575p. (**History of Georgia**, Published by Logos Press, (co-authors: Z. Kiknadze, G. Anchabadze), Tbilisi, 2008, **575** pages). (in Azerbaijanian).

13) **I Romani nella Terra del Vello d'Oro (La Colchide e l'Iberia in età romana)**, „Rubbettino“. 2012. (co-authors: Livio Zerbini, Temu Todu) pages. **145**. (in Italian).

14) **Researches in Iberia-Colchology**, Published by Georgian National Museum, Tb., 2012, ISBN978.9941-0-4565.3, **277**pages. (in English). <http://ftp.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/001186/>

სტატიები; Articles & Essays:

15) მთისძირის ყანწ-რიტონის იკონოგრაფიისათვის, ჟურ. ძეგლის მეგობარი, №41, თბილისი, 1976, გვ.17-27. 1ტაბ. UDC,07330.

16) **Итоги работ Ванской археологической экспедиции 1974г.** Сб. Полевые археологические исследования, (соавторы О. Лордкипанидзе, Р. Путиридзе и др.). Тб.1976, с.41-49, 5таб. UDC.902.7(47.922).

17) მთისძირის არქეოლოგიური ძეგლები, საქ. მეცნ. აკად. გამომც. "მეცნიერება", კრებ. ვანი III, თბილისი, 1977, გვ. 58-78, 15 ტაბ. UDC. M 607(03).10602.187. (**Mtisdziri Archaeological Sites**, Vani, vol. III, Published by Georgian Academy of Sciences – "Metsniereba", Tbilisi, 1977, pp. 58-78,15pl, (in Georgian, summary in Russian).

18) მასალები XIX ს-ის მეორე ნახევრის არქეოლოგიის ისტორიისათვის საქართველოში, საქ. მეც. აკად. გამომც. "მეცნიერება", ისტ.... ინსტიტუტის საისტორიო კრებულიVIII, თბ.,1977, გვ.288-309, UDC.M.607(03).10604.

19) არქეოლოგიური გათხრები სოფ. მთისძირის მიდამოებში, საქ. მეცნ.აკად. გამომც."მეცნიერება", არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის კრებ. არქეოლოგიური ძიებანი, თბ.,1977, გვ.74-88. UDC.M 608(08).10602.

20) **К изучению древнеколхидских оборонительных сооружений**, Сообщения Акад. наук Груз. «Моамбе», Тб. 1977, №2(88), с.501-509, (Анг. рез.) ISSN0132.1447.76181. (**For the Study of Colchian Fortifications**, Journal of Georgian Academy of Sciences – Moambe, Tbilisi 1977 #2 (88), pp 501-509 (in Russian with English summary).

- 21) ვანის მთისძირის ახალაღმოჩენილი ადრეული შუა საუკუნეების ნაგებობა, საქ. მეც. აკად. "მაცნე", ისტ. არქ. ... სერია, თბილისი, 1978. №3, გვ.109-128, 1ტაბ.; ISSN0132.6058.
- 22) **Итоги работ Ванской археологической экспедиции 1975г.** Сб. Полевые археологические исследования, Тб. 1979, с. 67-78, 4 таб. UDC, YE09019 (соавторы О. Лордкипанидзе, Р. Путиридзе и др.).
- 23) **Итоги работ Ванской археологической экспедиции 1976г.** Сб. Полевые археологические исследования, Тб. 1979, с.137-149, 6таб. UDC.M.607(03).10602. (соавторы О. Лордкипанидзе, Р. Путиридзе и др.).
- 24) **Работы Ванской археологической экспедиции 1977г.** Сб. Полевые археологические исследования, Тб. 1980, с. 146-159, 7 таб. UDC.M607(06).10602. (соавторы О. Лордкипанидзе, Р. Путиридзе и др.).
- 25) ადრეშუასაუკუნეების სამშენებლო კერამიკა ადგიშვილების გორიდან, საქ. მეც. აკად. გამომც. "მეცნიერება", არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის კრებ. არქეოლოგიური ძიებანი, თბილისი, 1982, გვ. 115-128., UDC.M608(06).10602.
- 26) **Основные итоги работ археологической экспедиции Абхазии в 1981г.** Сб. Полевые археол. исследования, (соавт. М. Барамидзе).Тб. 1984, с.28-38. UDC.M607(06).05070.
- 27) ანტიკური ხანა თუ იბერიულ-კოლხური ხანა, საქ. მეც. აკად. გამომც. "მეცნიერება", არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის კრებ. საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები, III, თბ., 1985, გვ.123-129, UDC.M607(06)255.050700. (**Antique or Iberian-Colchian Period?, Patterns of Georgian Archaeology**, vol. III, *Published by Georgian Academy of Sciences*, - "Metsniereba", Tb., 1985, pp. 123-129,(in Georgian, summary in Russian).
- 28) ანტიკური (ბერძნული) იმპორტი ვანსა და მის მიდამოებში, კრებ. ვანიVII, საქ. მეცნ. აკად. გამომც. „მეცნიერება“ თბ., 1983, 156გვ. 62ტაბ. UDC.M607(06).10602. (თანაავტორები, ოთ. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე, სხვ.). (**Classical (Greek) Import in Vani and It's Vicinity, Vani, vol.VII, Published by Georgian Academy of Sciences - Metsniereba**, Tb., 1983, 156 p. (in Georgian summary in Russian), (co-authors: O. Lordkipanidze, R. Puturidze et. al.).
- 29) საქართველოს არქეოლოგია(რვა ტომად), ტ. I, საქ. მეც. აკად. გამომც. "მეცნიერება", თბილისი, 1991, გვ.12-45, 271 გვ. 135 ტაბ., ISBN5520004730. (თანაავტორები მ. ნიორაძე, მ. გაბუნია, ლ. ნებერიძე, და სხვ.). (**Georgian Archaeology, vol. I, (8 volumes)**, *Published by Georgian Academy of Sciences - Metsniereba*, Tbilisi 1991, pp12-45, 271 p., 135 pl., (co-authors: M. Nioradze, L. Nebieridze, et.al.).
- 30) აზო-ფარნავაზის დროინდელი კოლხეთის ისტორიისათვის, საქ. მეც. აკად. "მაცნე", ისტ. არქ. ...სერია, თბ., 1985, №3,გვ. 86-99. ISSN01326058. (**For the History of Colchis of Azo-Parnavaz Period**, *Published by Georgian Academy of Sciences – Matsne*, Tbilisi 1985, #3, pp 86-99, (in Georgian, summary in Russian).
- 31) **Вопросы развития подводной археологии в Грузии**, Сообщения Акад. наук Груз. «Моамбе», Тб. 1986, №3 (122), с. 657-664., ISSN0132.1447.
- 32) წყალქვეშა არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიება ქ. ფოთის მიდამოებში, საქ. მეც.აკად. "მაცნე", ისტ. ...სერია, თბ.,1987, №1,გვ.97-119, ISSN0132.6058. (**Underwater Archaeological Researches in the Vicinity of Pot**, *Bulletin of the Academy of Sciences of the Georgia - Matsne*, Tb., 1987 #1, pp 97-119, 3pl., (in Georgian, summary in Russian).
- 33) **Работы причерноморской подводно-археологической экспедиции в 1985г.**, Сб. Полевые археологические исследования, Тб. 1987, с.60-67. 3 таб. UDC.M 607(06).05070.
- 34) **Экспедиция на оз.Палеостоми, Сб.Археологические открытия**, Мос. 1987, с.626-629., UDC.A.042(02).39.87.II. (**Expedition on the Lake Paliastomi, Archaeological Discoveries**, Mos., 1987, pp.626-629. (in Russian)).
- 35) **Работы гидроархеологической экспедиции**, Сб.Археологические открытия, Мос. 1988, ISBN5.02.009406.4. (**Works of Hydro archaeological Expedition, Archaeological Discoveries**, M., 1988, pp.523-529, (in Russian).
- 36) წყალქვეშ მოქცეული არქეოლოგიური ძეგლები, ჟურ. ძეგლის მეგობარი, თბ., 1988, №4, გვ.44-57. UDC.06869.
- 37) მითრიდატე ევპატორი და კოლხეთ-იბერიის ისტორიის ზოგირთი საკითხი, საქ. მეც. აკად. "მაცნე", ისტ. არქ. ...სერია, თბ., 1989, №2, გვ.59-69, ISSN01326058. (**Mithridates Eupator and the Some Patterns of History of Colchis-Iberia**, *Bulletin of the Academy of Sciences of the Georgia – "Matsne"*, Tb., 1989, # 2,

pp.59-69, (in Georgian, summary in Russian).

38) ღვთაების ქანდაკება ვანიდან, ჟურ. ძეგლის მეგობარი, თბ., 1990, №1, გვ.52-58, 1ტაბ. UDC.02008.

39) Гидроархеологические работы в зоне предполагаемого расположения древнего Фасиса, сб. Причерноморье в VII-Vвв. д.н.э., V симп. в Вани, изд. Акад. наук Груз. «Мецниереба», Тб. 1990, с. 215-227, 1 таб., ISBN5.520.00478. (**Hydro archaeological Works in the Zone of Supposed Localization of Ancient Phasis, Black Sea Littoral in 7th-5th cc BC. 5th - Symposium in Vani, Published by Academy of Sciences of the Georgia, Tb., 1990, pp215-227, 1pl. (in Russian).**

40) О работе причерноморской гидроархеологической экспедиции, Сб.Полевые археологические исследования в 1986 г., Тб. 1991, с.77-79, 5таб. ISBN5.520.00475.7.

41) Рекомендации по составлению отчетов, Сб. Полевые археологические исследования, Тб. 1991, с.112-119, ISBN5.520.00475.7.,(соавт. Г. Миндиашвили).

42) Указатель археологических памятников, раскопанных на территории Грузии в 1952-1986гг., Сб. Полевые археологические исследования, Тб. 1991, с.114-128, ISBN 5.520.00475.7. (соавт. Г. Миндиашвили).

43) **Hydroarchaeology in the Georgian Republic** (the Colchian littoral), *The International Journal of Nautical Archaeology*, New-York, 1992, vol, 21, # 2, pp.101-119, 7 Fig., ISSN1057.2414.

44) ებრაული მენორას გამოსახულება საქართველოდან, ჟურ. ხელოვნება, თბილისი, 1995, №1-3, გვ.125-129, 1ტაბ. ISSN.0132.1307. (**The Depiction of Jewish Menorah from Georgia, Journal - "Khelovneba"**, Tbilisi, 1995, #1-3, pp125-129, 1pl. (in Georgian).

45) კოლხურ-მოსუნიკური კოშკის რეკონსტრუირების ცდა, ჟურ. ძეგლის მეგობარი, 92, თბ., 1996, №1, გვ.25-29, 4ტაბ. UDC.06860. (**An Attempt on Reconstruction of Colchis-Mosuinic Towers. Journal – "Dzeglis Megobari"**, 92, Tbilisi, 1996, #1, pp.25-29, 4 pl. (in Georgian).

46) **Travaux hydroarcheologiques de localisation de l'ancienne Phasis**, Le Pont-Euxin vu par les Crecs, Annales Litteraires de l'Universite de Besançon, 427, Paris, 1990, p.223-229. ISBN.75006068.

47) ჰიდროარქეოლოგიური კვლევა პალიასტომის ტბასა და შავ ზღვაში, საქ. მეც. აკად. გამომც. „მეცნიერება“, არქ. კვლევის ცენტრის კრებ. გურია, მხარის კვლევა-ძიების შედეგები, თბ., 1996, №1, გვ.148-159, ISSN1512-3952.

48) კოლხი მედეას სახე სოხუმის სტელადან, ჟურ. ძეგლის მეგობარი, თბ., 1997, №4, გვ.3-19, 4ტაბ. UD.0686-1.

49) **On the history of the inception and development of archaeology in Georgia**, Published by Centre for Archaeological Studies. Tb. 1990, 13pages.

50) **From Colchian mythology (Ochopintre a Pan – type god)**, Published by Centre for Archaeological Studies. Tb. 1990, 13 pages.

51) **Underwater archaeology in the Colchian littoral**, Published by Centre for Archaeological Studies. Tb. 1990, 12 pages.

52) **Древние поселения в среднем течении р. Риони** (автореферат канд. диссертации), изд. Акад. наук Груз. «Мецниереба», Тбилиси, 1979, 20 ст.(ბროშურა).

53) კოლხეთის ისტორია-ტოპოარქეოლოგიის საკითხები(ძვ.წ.V- ახ.წ.Vსს.), სადოქტოროს სადისერტაციო მაცნე, საქ. მეც. აკად. გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1993, 50 გვ. (ბროშურა). (**Problems of History and Topoarchaeology of Colchis, (5th c BC- 5th c AD)**, Published by Academy of Sciences of the Georgia – "Metsniereba", Tbilisi 1993, 50 pages.

54) ქართული არქეოლოგიის ისტორიიდან (ორგანიზაციული განვითარების გზა) მეც.აკად. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის გამომცემა, თბ.,1996, 35გვ. UDC.067(06).06010. (ბროშურა).

55) О работе причерноморской археологической экспедиции, Сб.Полевые археологические исследования в 1988г., Тб. 1997, с.79-87, 3 таб. UDC.M 607(06).05040.

56) ფოთი-ფასისის ტოპოარქეოლოგიისათვის, მეც.აკად. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის გამომცემა, თბ., 1998, 31გვ. 2ტაბ., UDC2Г.63.4.902(479.22).(ბროშურა). (**On The Topoarchaeology of Poti-Phasis**, Published by Centre for Archaeological Studies. Tb., 1998, 31 p. 2 pl.).

57) **Ein Rhyton mit Götterdarstellung aus der Kolchis**, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, Band 30, Berlin, 1998, S. 211-219, 2 Abb. ISSN1434.2758.

58) ბიოგეოგარემოს ზეგავლენის შესახებ ძველი კოლხეთის ისტორიაზე, საქ. მეც. აკად. კრებ.

სამეგრელო-კოლხეთი (არქ, ისტ. ...), თბ., 1999, გვ.12-29. ISBN99928.55.91.6. (**On the Influence of Bio-Geo Environment on the History of Ancient Colchis**, Published by Georgian Academy of Sciences - Samegrelo-Kolkheti, Tbilisi, 1999, pp 12-29 (in Georgian).

59) უფლისციხის პირველი გათხრები, დიმიტრი მელვინეთუხუცესიშვილი (1815-1878), მეც. აკად. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შურ. ძიებანი, №4, თბ., 1999 (ახალაღმოჩენილი სურათით), გვ.91-98, ISSN1512.0597.

60) ქ. ფოთის ისტორიისათვის, მეც. აკად.კრებ. სამეგრელო-კოლხეთი (არქ, ისტ. ...), თბ., 1999, გვ.122-129. ISBN99928.55.91.6.

61) არქეოლოგიის ისტორიიდან, დიმიტრი ბაქრაძე (1826-1890) — საქ. მეც. აკად. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შურ. ძიებანი, №5, თბ., 2000, გვ.96-99. ISSN1512.0597.

62) ერთი კერამიკული ნივთის ინტერპრეტაციისათვის ადგილებების გორის ნაგებობიდან (სანათი), მეც. აკად. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შურ. ძიებანი, №6, თბ., 2000, გვ.54-59, 2ტაბ. ISSN.1512.0597.

63) ნავთობის ტრანსპორტირების შესახებ ფასის-ფოთში (არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით), კრებ. ანტიკური ხანის კოლხეთის საკითხები, საქ. მეც. აკად. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შურ. ძიებანი, დამატებანი, IV, თბ., 2001, გვ.26-39, 2ტაბ. ISSN1512.0597 (**On the Transportation of Oil to Phasis-Poti - According to Archaeological Materials. Essays on the Archaeology of Colchis in the Classical Period.** The Journal of the Centre of Archaeological Studies of the Georgian Academy of Sciences. Supplement, IV. Tb., 2001, pp.26-39, (in Georgian, summary in English).

64) ვერსია ბრძოლის სიუჟეტური ვერცხლის რიტონის შესახებ ზემო რაჭის სოფ. გომიდან, მეც. აკად. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის — ძიებანი, №10, თბ., 2002, გვ.39-49, 2ტაბ. ISSN.1512.0597.

65) Zur Identifikation der Kolcherin Medea auf einem Stelenrelief von Suchumi, Mitteilungsblatt des Internationalen Kaukasiologischen Forschungsinstitutes - *Amira*, VI, Montreal-Tb., 2002, S. 20-37, 1 Taf. ISSN1512.0449.

66) ქალაქ ფასისის ადგილმდებარეობის და დეფინიციის საკითხისათვის, საქ. მეც. აკად. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შურ. იბერია-კოლხეთი, №1, თბ., 2003, გვ.170-189, 3ტაბ. ISSN1512.0597 (**Towards the location and definition of the city of Phasis.** The Journal of the Centre for Archaeological Studies Georgian Academy of Sciences - **Iberia-Colchis** #1, Tbilisi, 2003, pp. 170-189, 3 pl. (in Georgian, summary in English).

67) ანტიკური ხანის არქეოლოგიის განყოფილების მოკლე ისტორია, საქ. მეც. აკად. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შურ. იბერია-კოლხეთი, №1, თბ., 2003, გვ.3-7. ISSN1512-0597.

68) იბერიულ-კოლხური ხანის საქართველოს სამხედრო საქმის ისტორიის წყაროები, თბილისის უნივერსიტეტის ძველი ისტორიის კათედრის კრებ. ძველი ისტორია, V, თბ., 2004, გვ.50-79, ISSN1512.1526.

69) **On the History of Archaeology in Georgia (Part I)**, *Journal of Georgian Archaeology*, Published by Centre for Archaeological Studies. Tb.2004, # 1, p.208-218. ISSN1512. 2565.

70) ნაოსნობის ისტორიისათვის ანტიკური პერიოდის აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის შურ. იბერია-კოლხეთი, №2 თბ., 2005, გვ.181-189, 3ტაბ. ISSN1512-0597. (**Towards the History of Navigation of the Classical Period Eastern Black Sea Littoral.** The Journal of the Centre for Archaeological Studies Georgian Academy of Sciences - **Iberia-Colchis**, #2, Tbilisi, 2005, pp. 170-180. (in Georgian, summary in English).

71) ქსენოფონტი კოლხურ-მოსინიკური საომარი ტრადიციების შესახებ (ფალანგა: მოსუინი), თბილისის უნივერსიტეტის ძველი ისტორიის კათედრის კრებ. ძველი ისტორია, VI, თბილისი, 2005, გვ.78-99, ISSN1512-1526. (**Xenophon about Colchian- Mosuiniq Military Traditions**, Ancient History, vol. VI, Published by Tbilisi State University, dep. of Ancient World History, Tbilisi, 2005, pp 78-99, (in Georgian, summary in English).

72) **Stamps of Roman Military Units from the Eastern Black Sea Littoral (Colchis)**, Book, *Ancient West and East*, Brill, Leiden-Boston. vol.5, #2, 2006. pp 225-238. Tab.1. (Co-author T. Todu) ISBN90.04.13781.5.

73) საზოგადოების ისტორიული განვითარების მოდელი (ბიოგეოგარემო და სოციოგარემო), აკც-ს გამოცემა, "გურია" — მხარის კვლევა-ძიების შედეგები, IV, თბ., 2006, გვ.145- 168, ISSN1512-3952. (**Model of Historical Development of Society (Bio-Geo and Social Habitat)**. Published by "Guria" vol. IV, Tbilisi, 2006, pp.

145-168. (in Georgian, summary in English).

74) ვერსია პროტოებრაელებისა და კიდევ ერთი დიასპორის შესახებ საქართველოში, დ. ბააზოვის სახ. საქართველოს ებრაელთა მუზეუმის შრომები, ტ. IV, თბ., 2006, გვ. 26-37. ISBN 99940-866-7-7. (**Version About Proto Jews and One More Diaspora in Georgia**, *Works of D. Baazov Museum of Jews in Georgia*, vol. IV, Tbilisi, 2006, pp. 26-37 (in Georgian, summary in English).

75) საქართველოს არქეოლოგიის ისტორიიდან, გამომც. „დიოგენე“, თბ., 2004. 25 გვერდი 3 სურ. ISBN 99940-16-41-5. (ბროშურა).

76) К историко-археологическому изучению Западной Грузии в эпоху античности, Сб. *Археология Кавказа*, 2006, №1, сс. 165-179, ISSN 1512.3529. (**Towards the Historical and Archaeological Study of Western Georgia in the Classical Period (Colchis)**. *Archaeology of Caucasus*, #1, Tbilisi, 2006, pp. 165-179 (in Russian summary in English).

77) საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიის პრობლემატიკა და პერსპექტივები, ჟურ. იბერია-კოლხეთი, თბ., 2007 №3, გვ. 5-18, ISSN 1512.4207 (**Problems and Prospects of Georgia's Classical and Early Medieval archaeology**, *Journal Iberia-Colchis - Researches on the Archaeology and History of Georgia in the Classical and early Medieval Period*, #3, Tbilisi, 2007, pp. 5-18. (in Georgian, summary in English).

78) რეცენზია გ. დუნდუას ნიგზე “ქართული ნუმისმატიკა”, ჟურ. იბერია-კოლხეთი, №4, თბ., 2008, გვ. 130-139, ISSN 1512.4207. (თანაავტ. ც. ლვაბერიძე).

79) About the military-political situation in Georgia in the 4th cent. BC – 2nd cent. AD (Written Sources and Archaeological evidence), *Journal - Iberia-Colchis (Researches on the Archaeology and History of Georgia in the Classical and early Medieval Period)*, #4, Tbilisi, 2008, pp. 144-158. ISSN 1512.4207. (in English).

80) THE LAND OF COLCHIS AND THE CITY OF PHASIS (Towards a historical-archaeological study of western Georgia in the Classical period), *Journal Iberia-Colchis*, #5, Published by National Museum of Georgia, Tbilisi, 2009, pp. 175-194. ISSN 1512.4207. (in English).

81) ON THE EVOLUTION THE COLCHIAN AMPHORAE (the 4th cent. BC to the 3rd cent. AD), *Journal Iberia-Colchis* #5, Published by National Museum of Georgia Tbilisi, 2009, pp. 195-203. ISSN 1512.4207. (in English).

82) TWO SILVER RHYTONS FROM WEST GEORGIA – COLCHIS (Mtsidziri and Gomi), *Journal Iberia-Colchis*, #5, Published by National Museum of Georgia Tbilisi, 2009, pp. 204-214. ISSN 1512.4207. (in English).

83) ОБОРОНИТЕЛЬНОЕ СООРУЖЕНИЕ IV В. ДО Н.Э. ИЗ С. МТИСДЗИРИ В КОНТЕКСТЕ СВЕДЕНИЙ КСЕНОФОНТА И ВИТРУВИЯ. Сб. ТГУ, 2010, Тбилиси, с. 53-81. (**THE FORTIFYING BUILDING IN MTSIDZIRI DURING THE 4TH C. B.C. IN THE CONTEXT OF EVIDENCE BY XENOPHON AND VITRUVIUS**) - Researches on the culture and history of Georgia, Published by TSU, pp. 53-81. (in Russian summary in English).

84) ანეპიგრაფიკული ჯვრიანდამლიანი კოლხური ამფორა ფოთი-ფასისიდან, ჟურ. ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის გამოცემა, თბ., 2010, №19, გვ. 176-189, ISSN 1512.0597.

85) The Development Archaeology in Georgia, *Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines*, Tbilisi, 2010, ISBN.978-99940-980-4-0, pp. 15-51.

86) COLCHIAN AMPHORA WITH STAMP FROM POTI-PHASIS, *Journal - Iberia-Colchis*, 2010, #6, Tbilisi, pp. 186-198, ISSN 1512.4207. (in English).

87) ხის კოლხური არქიტექტურა და მისი სოციალური არსის შესახებ, კრებ. მხარის კვლევის შედეგები, გურია VII, 2011, თბ., გვ. 65-79.

88) ბერძნულ გრაფიტოიანი სინოპური და კოლხური ამფორები ქალაქ ფოთი-ფასისის კონტექსტში, ჟურ. ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში, საქ. ეროვნული მუზეუმის გამოცემა, №20, 2011, თბ., გვ. 172-181.

89) რომანიზაციის გლობალისტური პროცესი და იბერია-კოლხეთი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე, ტ. (2), 2011, თბ. გვ. 76- 91.

90) Sinopean Amphorae with Greek Graffiti in the Context of the Town of Phasis, *Journal Iberia-Colchis (Researches on the Archaeology of Georgia)*, #7, 2011, Tbilisi, pp. 175-194. (in English).

სამეცნიერო-პოპულარული სტატიები (Scientific-Popular Essays & Articles):

- 91) სოფ. მთისძირის არქეოლოგიური ძეგლები, “ქართული საბჭ. ენციკლოპედია”, თბ. 1983, გვ. 672.
- 92) პირველი ქართველი არქეოლოგი, “ლიტერატურული საქართველო”, თბ. 1981, 27. II. გვ.10.
- 93) საქართველოში არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ისტორიიდან, ჟურ.“ცისკარი”, თბ.1982, №8, გვ. 137-145.
- 94) წყალქვეშა არქეოლოგიის პერსპექტივები საქართველოში, “ლიტ. საქართველო”, თბ. 1983, 8. VII, გვ.12.
- 95) წყალქვეშა არქეოლოგიური ექსპედიცია, “ლიტერატურული საქართველო”, თბ. 1986, 7. X. გვ.14.
- 96) საქართველოს არქეოლოგიის ნაკვალევზე, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სამეცნიერო-პოპულარული ალმანახი — აია , თბ., 2008, №1. გვ.4-16.
- 97) ღვინის სასმისები საქართველოს არქეოლოგიური მასალიდან, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სამეცნიერო-პოპულარული ალმანახი — აია, თბ., 2008, №1., გვ.14-16. (**Wine Vessels from Archaeological Material of Georgia**, *Scientific-Popular Almanach of National Museum of Georgia* - AIA, Tbilisi, 2008,#1, pp 14-16 (in Georgian).
- 98) წყალქვეშა არქეოლოგია და ფასისის საიდუმლო, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის სამეცნიერო-პოპულარული ალმანახი — აია, ISSN1822.5208 თბ., 2008, №1.გვ.22-29.

SUMMARIES

THE REMAINS OF GOLDSMITH'S WORKSHOP FROM VANI CITY-SITE.

Among the numerous examples of golden artifacts from Vani there is a group of remains of feature processing of gold, what indicates that gold artifacts were made on the site itself. These examples are classified in three groups: 1. ingots, offcuts of plates, crude product, and melted pieces of gold; 2. damaged or fragmented adornments for secondary treatment; 3. repaired or reworked adornments. On the central terrace of Vani City-site the remains of the building (so called white building) which is believed to be a goldsmith's workshop was excavated. Near the walls of this feature coal, ash, small pieces of slag (they don't include metal) were found. The most noticeable items found here are: crude product - thick golden rod, melted pieces of gold, damaged and fragmented adornments which should be used for secondary treatment. The feature is dated to the 4th c BC. Next to the workshop there was a ritual pit, where the pottery of 4th c BC, bones of ox and cow were found. Thus, the archaeological context of the feature seems to be a good argument to say that this was a goldsmith's workshop. The golden adornments found in Vani on the one hand and the remains of goldsmith's workshop on the other hand proofs that ancient city of Vani was an advanced center of artistic handicraft – goldsmithery.

Description of plates:

1. Ingot, gold – 31 cm, Vani, gr. # 6; **2.** Ingot, gold – 15,5 mm, Vani, gr. # 11; **3.** Ingot, gold – 23 mm, Vani, gr. #16; **4.** Ingot, gold – 9 mm, Vani, casual find; **5.** Ingot, gold – 7 mm, Vani, upper terrace, plot 142; **6.** Ingot, gold – 9 mm, Vani, upper terrace, plot 165; **7.** Offcut of plate, gold – 56 mm, Vani, lower terrace; **8.** Offcut of plate, gold – 19 mm, Vani, casual find; **9.** Narrow plate, gold – 23,5 mm, Vani, lower terrace, casual find; **10.** Round, thick plate, gold, crude product –diameter -4 mm, Vani, lower terrace, plot 188; **11.** Rod, gold, crude product 138 mm, Vani, central terrace, plot 188 (near the goldsmith/s workshop); **12.** Wire (2 fragments) , gold, crude product-49 mm, Vani, central terrace, plot 146, (cultural layer of 3rd-1st cc BC); **13.** Rod, gold, crude product-157 mm, Vani, casual find; **14.** Wire, decorated with incisions, gold, crude product -45 mm, Vani, central terrace, casual find; **15.** Stranded wire, gold, crude product -30 mm, Vani, central terrace, casual find; **16.** Wire, decorated with incisions, gold, crude product -15 mm, Vani, central terrace, casual find; **17.** Wire, gold, crude product -15 mm, Vani, casual find; **18.** Fragments of wire (3), gold, crude product -10 mm, Vani, central terrace, casual find; **19.** Damaged or fragmented adornment for secondary treatment, gold, Vani, central terrace, plot 102 (cultural layer of 4th -3rd cc BC); **20.** Ear-rings (2), gold, repaired, Vani, gr. # 19; **21.** Pendants, gold, reworked, Vani, casual find; **22.** Vani, central terrace, plot 118, the remains of "white building"; **23.** Vani, central terrace, plot 118, the remains of ritual pit near the "white building"; **24.** Vani, central terrace, plot 118, pottery for the ritual pit near the "white building"; **25.** Marble stele- the goldsmith near the anvil, 1st c , preserved in Vatican Museum (according to Coche de la Ferte E. 1956, pl I); **26.** Wall painting - goldsmith Amors at work, Pompey, 50-79 AD, (according to Pernot M. 2011, fig. 60).

THE RARE ARTIFACTS DECORATED WITH GOLDEN SHEET FROM TAKHTIDZIRI.

In 1996 the archaeological expedition of National Museum of Georgia excavated the cemetery of 4th- 3rd cc BC in the village Takhtidziri. Along with other extraordinary artifacts of grave # 8, two medalion-intaglios were found in the chest area of the deceased. One surface of each medalion is flat and another is slightly bulged. On the flat surface of one of medalions the Gryphon with big, expanded wings is depicted, and on the second there is a image of a women sitting on the rock and holding a vessel. The depictions are not deep. They are not covered with the protective layer of glass as it is usual for the artifacts manufactured with this technique. Thin golden sheet is impressed in depictions and it seems that they are attached with adhesive. The medalions are not pierced, they don't have a metal frame as the artifacts from Pavlov kurgan and Tarento have. That's why it is difficult to understand how these items were used. We think that these items can be dated to the 4th- 3rd cc BC and could be originated from Egypt, Alexandria.

Description of plate:

- 1- Glass medallion with the depiction of Gryphon.
- 2- Glass medallion with the depiction of the women sitting on the rock.

Nana Kapanadze, Zurab Bragvadze

UPPER IMERETI IN EARLY MEDIEVAL PERIOD.

The archaeological data of Upper Imereti indicates that the Region had the status of some political unit. This is not confirmed yet for Early medieval period and this assumption still is disputed. It is well known, that during the Advanced Medieval period Upper Imereti was a part of Argveti Saeristavo and the residence of Eristavi was located in this region. The „Chikha“ Saeristavo is mentioned in the Georgian written source „ Matiane Kartlisa“ where it is included in Kartli region. This means that the Upper Imereti was a part of Kartli. N. Berdzenishvili considered that Chikha could be the same as Sachkhere of later times. The materials of Modinakhe cemetery can support this assumption. The discoveries of Itska fortress are important also. According to archaeological data, 6th and 7th centuries was a period of revival of the site. It is considered that during this period Itska fortress was the main fortress of upper side of r. Kvirila and was controlling the roads to Shida kartli mountains and lowlands. It is possible that such strategically important place could be a residence of Ruler of the region.

Nino Mindadze, Tinatin Tchanishvili

THE TRADITION OF CENOTAPH IN GEORGIA.

The Article discusses the tradition of construction of one of the earliest type of graves, cenotaph in Georgia on the basis of archaeological and Ethnographical data. At the cemeteries excavated in Georgia the earliest graves of this type are dated to the Middle Bronze Age. From this period this burial ritual is

revealed in all types of typical graves (kurgans, pit graves, etc.). Cenotaph has many common features with burials where inhumation or cremation ritual is revealed (grave type, inventory). At the same time it has some specific features – the pottery is placed very close to each other, the skeleton of sheep or bones of animal are buried on the place of a deceased man. Sometimes there is an obsidian knife. The number of cenotaph is increasing from the Late Bronze Age, later it is very rare. In the Early Medieval period archaeological data they don't exist. The construction of under earth and surface cenotaphs is common for Georgian tradition. There are various types of cenotaphs: symbolic images of deceased, animal burials, marking the symbolic grave (and not digging the grave), erecting the cross or some memorial etc. These rituals are preserved in modern times too, and are an illustration of coexistence of various period traditions in one synchronic and diachronic space. The ability of life of ancient mytho- Religious beliefs and rituals, their functioning and coexistence in socio-cultural system causes the syncretic type of the system and can be explained on the basis of collective memory.

Nana Gogiberidze

ONE GROUP OF CHILD BURIALS FROM THE 4TH-3RD century TAKHTIDZIRI BURIAL GROUND.

In 14 of the 25 burials of the Takhtidziri burial ground children's osseous remains were found (burials Nos. 7, 5, 6, 8, 9, 10, 12, 16, 18, 20, 36, 37, 35?, 41): occasionally they were buried with adults, yet they are largely individual graves. The author's attention was claimed by an interesting regularity, not attested to at synchronous archaeological sites, namely placement of a box or pouch filled with small items in the child's hand. According to the assortment of items in the boxes and their placement in the area of the palms, the presence of this custom may be assumed at other burial grounds as well (jar burial 14 of the "Dachrilebi" burial ground, the jar burial 49 of the Shavsaqdara, Sakraveli burial ground, burial 9 of Sairkhe, jar-burial 31 of Dapnari, Varsimaantkari burial). The custom appears to have been characteristic of pit-burials and jar-burials. However, further thorough study may reveal this custom in other types of burials as well. The chronological range of the spread of the cited custom does not probably go beyond the 4th c. B.C.

Revaz Papuashvili, Leri Jibladze, Nana Papuashvili

ARCHAEOLOGICAL WORKS ON THE AREA OF TSKALTUBO - MENJI TRANSMISSION LINE.

After the works conducted in August- September of 2011 on the area of Tskaltubo - Menji 60 km length transmission line the expedition of the National Museum of Georgia revealed the archaeological sites in the v. Menji, Senaki (at "Kalandarishvili Gora") and in Tskaltubo region near the confluence of the r. Gubistskali and Tslaltubostskali. Especially interesting is the settlement and cemetery of 5th-3rd cc. BC in Senaki "Kalandarishvili Gora". The local and Greek pottery was found in cultural layers.

Description of plates:

Pl. I. ₁. Satellite map, ₂. Topographical map;

- PI. II. General View of "Kalandarishvili Gora" and its vicinity;
- PI. III. ^{1-8.} The local pottery;
- PI. IV. ^{1-6.} Colchian pottery from Classical period settlement;
- PI. V. ^{1-9.} Imported pottery;
- PI. VI. ^{1-10.} The artifacts from the pythos burial;
- PI.VII. ^{1,2,7,9,10.} Greek pottery; ^{3-6,8,11.} Local pottery; ^{12,13.} The fragments of stone hand mills.

Vakhtang Nikolaishvili, Giorgi Manjgaladze, Goderdzi Narimanishvili

SAMTAVRO EARLY CLASSICAL PERIOD STONE GRAVES.

The article represents a description of two stone graves (cists) discovered at the well-known Samtavro cemetery. The study of the grave-goods allows defining more precisely the date of some early excavated tombs, and chronological gaps, which existed to the present. Tombs # 215 and # 735 are dated to the Early Classical period, according to the analyses of the grave-goods and the other different objects discovered on the territory of the Great Mtskheta as a whole. These cists, somehow, fill in the gaps which existed among Iron Age pit-tombs and the following Classical Age monuments. They point to the heredity which was (continuity) among the monuments of these two Ages.

Description of the plates:

PI. I. Burial # 215 – 1. Pot; 2. Bowl; 3. Jar; 4. Rosette.

PI. II. Burial # 735 – 1. Jar; 2. Jar; 3. Bowl; 4. Spearhead; 5. Pointed tool; 6. Knife.

Anzor Sikharulidze, Ketevan Javakhishvili, Vera Chikhladze, Nukri Maisurashvili, Nukri Glonti

NEWLY-DISCOVERED BURIAL FROM TIANETI

In August 2009, a burial was damaged on the right bank of the river Sagami, on the side of the motorway between the villages of Chabano and Chiaura. The following items were found in the burial: silver torque, three bracelets: two of silver and one of bronze; a bronze-chained buckle for dress; part of a bronze belt, two finger-rings with cameos, fragments of bronze cymbals, spring-like bronze spirals and a large quantity of various by shaped beads. The bulk of the grave goods of the burial complex was dated to the 3rd-4th c AD. The burial found in Tianeti seems to have been arranged in the same period, the deceased belonging to the advanced stratum of society.

Description of plates:

PI. I. 1. Neck hoop ring, silver torque, 2. Silver bracelet. 3. Silver bracelet. 4. Bronze bracelet. PI. II. 1. Bronze buckle; 2. Bronze chain with a stylized representation of an animal.

PI. III. 1. Gem-intaglio, Italic. 2 Bronze finger-rings with gem-intaglio. 3. Bronze buckles, figural. 4. Beads of blue Egyptian paste.

Pl. IV. 1. Parts of cymbal and bronze handles. 2. Bronze parts of a belt. 3. Bronze spiral.

Pl. V. 1. Beads of various types. 2. Inlaid beads of vitreous paste. Glass beads, gilded. 3. Silver button.
4. Glass beads, with rough, gilded. 4. Paste beads.

Pl. VI. 1. Blue glass beads. 2. Paste beads. 3. Glass beads, gilded.

David Mindorashvili

AN EARLY MEDIEVAL VILLAGE SITE NEAR V. SVENETI

The former village site of Sveneti lies on the right side of the irrigation canal, to the south-east of v. Sveneti secondary school, Gori municipality (pl. I_{1,2}). The village site was studied in connection with the laying of a new gas pipeline at this place. The site was poorly preserved because of damage done in building the old gas pipeline in the past century. Stationary habitation layers failed to be recorded in the trenches. In some trenches scattered cobblestones and tiles were noticed, used in the past in dwelling or economic purpose structures. The bulk of the archaeological material, brought to light in the trenches, is pottery that from the functional standpoint may be divided into household, kitchen- and tableware and constructional. These are: wine jars, pots, ladles, pitchers, lamp, grooved and flat tiles. Among the ceramic ware notable are discs made from sides of clayware (pls. II, III, and IV). Apart from pottery, a fragment of a green color glass vessel came to light at the Sveneti site (Pl III₁₆). Of stone items note should be taken of querns made of basalt stone (pl. III_{18, 19, 20}). A sling stone was brought to light (diam. – 6-6.5 cm) (pl. III₁₇). Interest attaches to the osteological material from the trenches. Trench 5 yielded a deer's skull, with its antlers sawn off (pl. III₁₄). At the same place a fragment of the antler of a deer was found (pl. III₁₃), as well as the tusk of a wild boar (pl. III₁₂). The village population appears to have occasionally supplemented the stock of meat of domestic animals (cattle bones were also found in the trenches) with hunted game. The discovery of wine jars and hand mills at the site (apart from the trenches, two almost whole wine jars were found outside the construction corridor) points to vine - growing and wine - making and cereal growing as the principal branches of the early medieval Sveneti residents. Thus, as a result of the small-scale archeological excavations carried out in the zone of gas pipeline construction near v. Sveneti, one more village settlement site, surviving in rather damaged state, has been added to the archaeological map of Eastern Georgian Early Middle Ages.

Description of plates:

Pl. I. 1. The territory of the Sveneti village site prior to the excavations. 2. The construction corridor and exploratory trenches.

Pl. II. Fragments of various purpose pottery found in the trenches: 1-4 – wine jars, 5-12 – pots, 13-17 – bowls, 18 – lamp, 19-20 – pitchers.

Pl. III. 1-10 – Grooved and flat tiles found in the trenches; 11 – bottom of a mug, 12 – tusk of a boar, 13-14 – antler and skull of deer, 15 – clay disks, 16 – glassware, 17 – sling stone, 18-20 – querns.

Pl. IV. Fragments of various purpose clay wares brought to light in the trenches: 1-9 – pots, 10-15 – pitchers, 16-20 – bowls.

ARCHAEOLOGICAL DISCOVERIES ON THE TERRITORY OF TBILISI FORTY SEBASTIAN MARTYR'S MONASTERY.

In 2011, in the historical part of Tbilisi, Abanotubani, on the Territory of Forty Sebastian Martyr's Monastery, the archaeological excavations were renewed. The church and the monastery are located on the right bank of r. Kura, at the foot of Tbilisi fortress of Narikala. This place has a significant historical and religious role for Tbilisi. Here, in January 8 of 786, St. Habo was tortured and killed. The archaeological excavations of 1998, 2001, 2003, 2006 and 2011 revealed several construction levels of various periods: the part of city fortress (1st – 5th and 5th-8th centuries), bath (1st- 3rd centuries), wine cellar - "Marani" (3rd-4th centuries), stone Cross (5th-8th cc.), graves (3rd -4th, 12th -13th, 13th-14th centuries), the remains of features of various periods, local and imported pottery. The researches confirmed that Tbilisi was the important, fortified town from the first centuries AD, which was situated along the Silk Road. It can be noted that this part of town had a governmental function from the first centuries AD.

Description of plates:

Pl.I. 1. The monastery of Forty Sebastian Martyr's in Tbilisi, View from Metekhi; 2. Bath (1st- 3rd cc), plan view from N; 3. General plan of excavations; 4. Bath, plan; 5,6. Bath, sections. 7-14, 17. Pottery found in the bath (1st- 3rd cc). 15. Amphora from the pythos # 5 (4th century). 16. Pythoses ## 1 and 2 (3rd-4th cc.). 18-36. Drawings of pottery found in the bath (1st- 3rd cc). 39. Amphora from the pythos # 5 (4th century). 40. Stone cross.

Vakhtang Shatberashvili

KHEVKHMELA GORGE IN CLASSICAL PERIOD

The Kevkhmela gorge is located in Shida Kartli (central Georgia) in Kaspi district, on the right side of the river Mtkvari (Kura). The gorge begins from Trialeti Mountains and is clearly outlined by the r. Tedzami and watersheds of mountain ridges. According to written sources and archaeological data it was a micro region ("*Khevi*"), which was governed by local aristocracy during the Classical period and Middle Ages. This small territory was inhabited from Early Bronze Age. Between 1954 and 1961 a multi-layered settlement with Bronze Age and Iron Age levels, also Early Bronze Age kurgans were excavated. In 1976 the part of the cemetery of Roman period was excavated to the west of the village Khovle, place Zesurebi. In March 2004 a large quadrangular tomb with rich inventory was accidentally discovered during earthworks. More than 50 medieval monuments - churches, towers, and aqueduct are located on this territory. In 2008 the Archaeological expedition of the Georgian National Museum excavated the area of casual find. The area of the Tomb revealed in 2004 was cleaned, where the cultural layer of 3rd 2nd cc BC was found. Other trenches gave the material of 4th – 1st centuries. BC. The surface archaeological survey in the gorge defined new archaeological sites of various periods. Some of them were dated to the Hellenistic and Roman periods and were located near the territory of our excavation. They and the excavated territory may be parts of big site, which needs further research. Some more sites of various

periods (Late Bronze Age, Classical period, Middle Ages) were identified on the territory of the village and in the vicinity. Numerous settlements of middle Ages in this area show us a big population in this period. All settlements of this period are too big. According to the Georgian written sources, in this period one of main roads was crossing the village and was going to the Trialeti region. Another road runs near the village, on the right bank of Mtkvari River. So, Khovle was on the crossroad and could be a centre of small region – Khekhmela gorge. This could happen in Roman period also. The fact is that the representative of a High aristocracy was buried here in the 3rd c. AD, what can be a good reason for us to suppose that this village could be the residence of the aristocratic family who was controlling these roads. The results of surface surveys provide archaeologists with information that Khovle and its vicinity were intensively inhabited in the Classical period.

Description of plates:

Pl. I – The map of Zesurebi – Zeskhevi;

Pl. II - Khovle, excavations of 2008, N plot;

Pl. III – 1. Archaeological material from grave # 2; 2-6. Archaeological material from grave # 3; 3-16 Archaeological material from grave # 4;

Pl. IV - Archaeological material from grave #5;

Pl. V - Khovle, excavations of 2008, S plot, Trench # 2;

Pl. VI - Archaeological material from trench # 2;

Pl. VII – 1, 2 Grave # 1; 3. The rhyton from Zesurebi grave.

Marine Kvachadze

THE BEADS FROM ELI BABA CEMETERY

Eli Baba (resp. Sabechdavi) cemetery is located in S Georgia, on Trialeti plateau, municipal territory of Tsalka, near the v. Bareti. Here the archaeological excavations were conducted in 2002- 2003, during the construction of South Caucasian Pipeline (head of expedition G. Narimanishvili). In 127 graves excavated at the cemetery 6000 beads and bead-pendants were found. The beads were classified into 4 groups according to the material from which they were made: 1. Bronze; 2. stone; 3. glass; 4. glass paste. In each Group, according to shape and decoration the types and subtypes were defined. The beads of Eli Baba cemetery have many analogies in S Caucasus. The Cemetery is dated to the 7th- 6th cc BC.

Description of plates:

Pl. I - 1,2. Bronze beads; 3-6. Cornelian beads; 7-1. Agate beads; 12-16. Glass beads;

Pl. II - 1-16. White glass paste beads;

Pl. III - 1-12. White glass paste beads;

Pl. IV - 1-15. Blue glass paste beads;

Pl. V - 1-10. Blue glass paste beads; 11,12. Yellow glass paste beads; 13. Polichromic glass paste beads.

შემოკლებათა განმარტება

ABBREVIATIONS

აკც – არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი.

აძ – არქეოლოგიური ძიებანი.

გ.კ. — გლიპტიკის კაბინეტი.

ენიმკი – ენის, მატერიალური კულტურისა და ისტორიის ინსტიტუტე.

იბერია-კოლხეთი – საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. საქართველოს კლასიკური და ადრე-მედიევური პერიოდის არქეოლოგიურ-ისტორიული კვლევანი.

კაე შრომები – კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები.

კაძ - კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები.

მსკა — მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიაში.

მსკი — მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის.

საკძ – საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება.

სდსძ – სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები.

სიკძა – საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა.

სინ — საქართველოს ისტორიის ნარკვევები.

სმამ — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია.

სსმაე — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები.

სსმმ — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე.

ქც - ქართლის ცხოვრება.

ძმ – ძეგლის მეგობარი.

ძიებანი – ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში.

АО – Археологические Открытия.

ВДИ – Вестник древней истории.

МАК- Материалы по археологии Кавказа.

МАР - Материалы по археологии России.

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР.

ПАИ – Полевые археологические исследования.

СА – Советская археология.

AA – Archäologischer Anzeiger.

LIMC – Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae

RM – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts , Römische Abteilung

AGSM – Annual of Georgian State Museum